

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

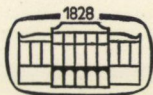
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XXIII. KÖTET

1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1974

II. OSZT. KÖZL.

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

NOVÁK ZOLTÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40 Ft, Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1363 Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488). Külföldön terjeszti a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat, H—1389 Budapest, Postafiók 149.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Üri utca 51—53.

BESZÁMOLÓ

A FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK 1973-BAN VÉGZETT TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az Osztálynak 7 rendes, 8 levelező, 4 tiszteleti és 5 tanácskozási jogú tagja van; az ide tartozó tudományágakban a tudományok doktora 59 (ebből filozófiai 10, történettudományi és régészeti 25, művészettörténeti 13, pedagógiai 4, pszichológiai 7); kandidátus 469 (ebből filozófiai 116, történettudományi-régészeti 223, művészettörténeti 28, pedagógiai 64, pszichológiai 38).

Az Osztály 6 tudományos bizottság, 2 komplex bizottság, 6 történetész vegyesbizottság, 18 albizottság, 6 nemzeti bizottság és 4 társaság tevékenységét irányítja.

1. Az Osztály tevékenysége

Az elmúlt évben az Osztály 6 osztályülést tartott, 2 akadémiai székfoglaló előadás hangzott el, továbbá 3 tudományos tanácskozás rendezésében vett közvetlenül részt. Az osztályülések előkészítése általában megfelelő volt. Az Osztály tevékenysége során arra törekedett, hogy a testvér osztályokkal és az MTA Társadalomtudományi Főosztályával a régebben kialakult jó együttműködését továbbfejlessze, a Tudományos Minősítő Bizottsággal, valamint a Művelődésügyi Minisztérium illetékes szerveivel fennálló kapcsolataiban a még meglevő fogyatékoságokat kiküszöbölje.

Ennek során az I. Osztállyal való kapcsolatainkban olyan új elemek is felmerültek, amelyek beárnyékolhatják az eddigiekben kialakult jó viszonyt. (Tisztázatlan egyes határterületi diszciplínák szervezeti hovatartozása és azok irányítása; ennek következtében nem mindig megfelelő az együttműködés bizonyos határterületi problémák megoldásában stb.) A Tudományos Minősítő Bizottsággal, valamint a Művelődésügyi Minisztérium illetékes szerveivel fennálló kapcsolatok javulásában a múlt évben csak részeredmények születtek.

Az 1973. január 26-i ülés elfogadta az Osztály éves munkatervét, jóváhagyta az Osztály beszámolóját az előző háromévi tevékenységéről, meghallgatta a tájékoztatót az Osztály 1973. évi nemzetközi kapcsolatainak alakulásáról, elfogadta az Akadémiai Díjra vonatkozó javaslatokat. Ennek alapján az Akadémia elnöksége az Osztály részéről Akadémiai Díjban részesítette a „Magyarország története IV. Az abszolutizmus és a dualizmus kora 1849–1918” (Tankönyvkiadó, 1972) c. egyetemi tankönyv szerkesztői-szerzői kollek-

tíváját; Szemere Samut, a filozófiai tudományok doktorát, életművéért; Mályusz Elemért, a történelemtudományok doktorát, a Thuróczy-krónika és forrásai (Akadémiai Kiadó, 1967) c. művéért.

Az 1973. április 26-i ülés megvitatta „A köznevelés fejlesztését szolgáló pedagógiai kutatások” távlati tervét. A Művelődésügyi Minisztérium és az Akadémia Központi Hivatala állította össze a tervtanulmányt, amelynek első változata az MTA Pedagógiai Bizottsága elé került. Ezt követően az Osztály a rendkívül sok hasznos szempontot és megszívlelendő tanácsot tartalmazó szakértői vélemények figyelembevételével a már módosított tervtanulmányt tartalmas vita után bizonyos változtatásokkal felterjesztette az Akadémia elnökségének, országos szinten kiemelt kutatási főirányként elfogadásra és a Tudománypolitikai Bizottság elé terjesztésre javasolva.

A főirány az előkészítésben résztvevők jó munkájának eredményeként sikeresen készült el. Az osztályülés álláspontjának kialakítását is alapos előkészítő munka előzte meg. Ennek során az Osztály jól együttműködött mind az MTA Társadalomtudományi Főosztályával, mind a Művelődésügyi Minisztérium illetékes szerveivel. Sajnálatos, hogy az Osztály nem tudott megfelelően együttműködni saját Pedagógiai Bizottságával, a bizottság akkori vezetésével. A bizottság vezetése ugyanis kétségbe akarta vonni az Osztály azon jogát, hogy szakértőket kérjen fel a főirányban foglaltak véleményezésére.

Az osztályülés tartalmas vitájában megfogalmazódott az az igény, hogy közoktatásunk jelen helyzetének felvázolása s ennek kritikai elemzése nincs kellően megoldva (pl. a maximalizmus kérdése, a pedagógusok társadalmi szerepe stb.), sürgették a tervben körvonalazott problémák, feladatok gyakorlati kutatásának mielőbbi megkezdését. A pedagógiai kutatás távlati terve megvalósításának anyagi igényeivel, a finanszírozás kérdéseivel az osztályülés nem foglalkozott, de megfogalmazta azon álláspontját, hogy a pedagógiai kutatás, a köznevelés fejlesztésének rendkívüli fontossága miatt szükség van az anyagi és más feltételek maximális biztosítására.

Ez az ülés foglalkozott B. M. Kedrov és A. N. Leontyev, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája tagjainak személyében az Osztály új tiszteleti tagjainak jelölésével, akiket a Közgyűlés megválasztott.

1973. május 10-én tartotta az Akadémiai Közgyűlés keretében az Osztály kibővített, zárt ülését. Az osztályelnök beszámolójában a tudományterületek számos élő problémáját vetette fel: az egyes tudományok képviselője az Osztályon, a tudományos kiadványok problémái, különös tekintettel a külföldi szerzők műveinek fordításban való közlésére, a tudományos közélet belső atmoszférája, egyes divatos nyugati elvek és módszerek átvételének kérdései és veszélyei, a szociológia „vadhajtásai”, Hegedüs András és körének káros ideológiai tevékenysége, a pedagógiai és pszichológiai tudományok fejlődésének kezdeti, bár az utóbbi időben kétségtelen fejlődést mutató állapota, a filozófiai tudományok jelenlegi helyzete és súlyos problémái, az egyetemi tanszékek és

az akadémiai intézetek elszakítottóságának, illetve együttműködési lehetőségének kérdései stb. Ennek ellenére a referátumot nem követte élénk vita. Feltehető, hogy a máskor többnyire vitára kész Osztály ez esetben passzív volt. Ennek okait kétségtelenül egyrészt szervezési hibákban (pl. nem kértek fel előre hozzászólókat), másrészt az osztályülés résztvevőinek passzivitásában kell keresni. Foglalkozni kell az utóbbi okaival, melyekhez minden bizonnyal az is hozzájárult, hogy sokan nem ezen a fórumon akartak vitatkozni Király István akadémikusnak a Közgyűlés keretében a „Hazafiság és internacionalizmus (A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok)” címen elhangzott előadásával.

Az Osztály 1973. június 4-i ülése megválasztotta az Osztály tisztségviselőit és az osztályülés tanácskozási jogú tagjait. Az Osztály elnökévé ismét Mátrai László akadémikust, osztályelnök-helyettesé Ember Győző akadémikust választották meg. Az osztályülés tanácskozási jogú tagjai Bencze László, a filozófiai tudományok kandidátusa, Hahn István, a történelemtudományok doktora, Juhász Pál, az orvostudományok kandidátusa, Lukács József, a filozófiai tudományok doktora és Szarka József, a neveléstudományok doktora lettek. Az osztályülés megvitatta az Osztályhoz tartozó bizottsági rendszer problémáit, majd ajánlásokat fogadott el a bizottságok újjáválasztásának szempontjaira, elhatározta, hogy — más osztályokkal együtt — létrehozza a Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottságot, valamint az Őkörtudományi Komplex Bizottságot és a Magyar—Bolgár Történész Vegyesbizottságot.

Az Osztály 1973. június 29-i ülése újjáválasztotta, illetve létrehozta a hozzá tartozó bizottságokat. A bizottságok újjáválasztása sikeresnek mondható. Az Osztály bizottságaiban résztvevő 14 fő 40 éven aluli közül 8-at, a női bizottsági tagok egyharmadát most választották meg. Azt a törekvést, hogy az Akadémia testületi feladataiból fakadó, az ország egészére kiterjedő jelleg növekedjék, jelzi, hogy a bizottsági tagság 65%-a nem akadémiai intézetekben dolgozik. Eredménynek könyvelhető el az interdiszciplinaritás kiterjesztése; a bizottságok tagjainak 25%-át ilyen szempontból választották. Megtették a kezdeti lépéseket az egészséges rotáció megvalósításában mind a tagság, mind a bizottságok vezetői vonatkozásában. Az osztályülésen felhívták a bizottságok figyelmét, hogy albizottságaik, ad hoc bizottságaik megválasztásában vegyék figyelembe tudományterületük konkrét igényeit, s bátran kezdeményezzenek, hozzanak létre új albizottságokat. Az év folyamán még egy alkalommal, az 1973. november 8-i osztályülésen foglalkoztak bizottságaik munkájával; itt mindenekelőtt a bizottságok alapokmányával kapcsolatos kérdéseket vitatták meg. Az osztályülés állásfoglalása értelmében a bizottságok hozzákezdtek alapokmányaik megfogalmazásához.

Az Osztály új tagjai közül ketten tartották meg székfoglaló előadásukat. 1973. november 19-én Berend T. Iván levelező tag „A vállalati fejlődés útjai

és sajátosságai a 20. századi magyar iparban” címmel, 1973. december 17-én Arató Endre levelező tag „A magyarországi nemzetiségek polgári nemzeti ideológiájának előzményei a XVIII. században” címmel tartották meg akadémiai székfoglalóikat.

2. A tudományos bizottságok tevékenysége

A II. Osztály bizottságai az elmúlt évben is jelentős eredményeket értek el, annak ellenére, hogy tevékenységükben az újjáválasztás bizonyos zökkenőket okozott.

Minden bizottság kétszer foglalkozott könyvkiadási problémákkal, hozzákezdték alapokmányaik kidolgozásához, kialakították albizottságaik, ad hoc bizottságaik struktúráját, elfogadták 1974. évi munkatervüket.

Filozófiai Bizottság: az elmúlt évben három ülést tartott. Az üléseken tárgyalt problémák közül kiemelésre méltó az etika helyzetéről elkészített jelentés, a filozófiai könyvkiadás (nemcsak az Akadémiai Kiadónál megjelenő kiadványok) problémáinak az áttekintése.

Történettudományi Bizottság: az elmúlt évben két ülést tartott; említésre méltó a XIV. Nemzetközi Történettudományi Kongresszus előkészületeivel és a második világháború historiográfiájáról rendezett budapesti nemzetközi történész tanácskozással foglalkozó ülése. Felmerültek olyan vélemények, hogy a bizottság munkája aktívabbá, a tudományterület problémáival elevenebb kapcsolatot tartóvá válhatnék; ebben albizottságok létesítése jelentős előrevívó szerepet játszhatna, s egyben megkönnyítené a tudományág helyzete egyre inkább esedékes felülvizsgálatának elvégzését is.

A történész vegyesbizottságok tevékenysége az elmúlt évben is rendkívül jelentős volt.

A Magyar—Bolgár Történész Vegyesbizottság magyar tagozata 1973-ban alakult meg.

A Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság magyar tagozata ülésein kialakította a megvitatásra kerülő két szlovák középiskolás tankönyvvel kapcsolatos magyar álláspontot; előkészítette a következő tudományos ülésszakot, melynek témája „A marxizmus elterjedése a cseh országrészekben, Magyarországon és Szlovákiában” lesz.

A Magyar—Lengyel Történész Vegyesbizottság magyar tagozata kétszer ülésezett; az 1973. június 10—13. között Gdanskban tartott tudományos ülés témája „Az 1918—1939 közötti Kelet-Közép-Európa országainak diktatórikus rendszerei és fasiszta eszmei áramlatai” volt. A vegyesbizottság tagozatainak együttes munkaülésére 1973. június 13-án, Varsóban került sor.

A Magyar—Német Történész Vegyesbizottság magyar tagozata 1973-ban három ülést tartott. A tudományos ülés 1973 októberében volt, amelynek

témája egyrészt az 1848/49-es forradalom néhány alapvető kérdése, másrészt az összehasonlító történetírás kérdései voltak. Ezt követően a vegyesbizottság munkaülést tartott.

A Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság 1973. november 11—18. között tartotta Moszkvában tudományos szimpóziumát, november 13-án együttes ülését. A tudományos tanácskozás tárgya a magyar és a szovjet munkásosztály összetételének alakulásával, tudati állapotának, politikai aktivitásának fejlődésével kapcsolatos kérdések és ezek kutatásának elméleti és módszertani problémái voltak. A vegyesbizottság együttes ülésén szorgalmazták, hogy anyagaik évenként megjelenjenek „A Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság Közleményei” címmel, valamint megállapodtak abban, hogy a vegyesbizottság keretében 1974-től numizmatikai munkacsoport tevékenykedjen.

A Magyar—Román Történész Vegyesbizottság magyar tagozata többször ülésezett; az együttes ülésre Budapesten 1973. december 2—8. között megrendezésre kerülő tudományos tanácskozás keretében került sor. A budapesti tanácskozás tárgya a magyar és a román történetképzés problematikája, valamint a Magyarországon és a Román Szocialista Köztársaságban használatos általános és középiskolai történelem-tankönyvek kérdéseinek a megvitatása volt.

A vegyesbizottságok tevékenységét összefoglalva elmondható, hogy üléseik rendkívül hasznosak voltak; a jelzett tudományos kérdések megvitatása kölcsönösen árnyalta és gazdagította, a vitatott kérdésekben közelebb hozta a felek álláspontját, újra igazolta a történettudomány képviselői bilaterális együttműködésének a fontosságát, tovább erősítette a multilaterális együttműködés szükségességében való hitet. A Magyar—Román Történész Vegyesbizottság együttes ülésén a felek őszinte légkörben a jelzett témákban kifejtették álláspontjukat.

Művészettörténeti Bizottság: az elmúlt évben négy ülést tartott. Megvitatta a kutatóhelyek 1972. évi beszámoló jelentéseit, többször foglalkozott a XXIII. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszusra való felkészüléssel. Említésre méltó az az előadás, amelyet Kepes György, a külföldön élő neves festő és elméleti író tartott a vizuális művészetek és a természettudományok viszonyáról.

Pedagógiai Bizottság: az elmúlt évben négy ülést tartott. Ezek legfontosabb problémája a pedagógiai kutatás távlati terve előkészítésében való részvétel; majd miután a kormány országosan kiemelt kutatási főirányként elfogadta a tervet, annak megvitatása, hogy milyen teendői vannak a megvalósítás során. A bizottság tudományos viták szervezésével, a pedagógiai tudományos intézetek közötti jobb együttműködés, valamint az intézetekben tevékenykedők és a gyakorló pedagógusok közötti kapcsolat megteremtésével az eddiginél is aktívabban kívánja elősegíteni a főirányként elfogadott prob-

lémák kidolgozását. A bizottság számolt arra, hogy az illetékes állami és akadémiai szervek erre a segítségre a jövőben igényt tartanak. A bizottság az év tavaszán a Magyar Pedagógiai Társasággal együtt Szombathelyen rendezte a Neveléstörténeti Vándorgyűlést; 1973. június 14-én az iskolák államosítása negyedszázados évfordulójának szentelte ülését.

Pszichológiai Bizottság: az elmúlt évben két ülést tartott. A tárgyalt kérdések közül mindenekelőtt kiemelésre méltó az egyetemi távlati fejlesztésre vonatkozó előterjesztés megvitatása. A Művelődésügyi Minisztérium előterjesztésében foglaltakat a bizottság helyeselte; hangsúlyozta, hogy időszerű a pszichológiai szak létrehozása a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen, egyetértett a pszichológusképzés reformjával és az új tanszéki konstrukció létrehozásával a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen, szükségesnek tartotta a pszichológia szak jövőbeni megszervezését a szegedi József Attila Tudományegyetemen. A II. Osztály ennek során foglalkozott a munkapszichológia oktatásának és kutatásának a problémáival. Az Osztály a Művelődésügyi Minisztérium intézkéseinek tudomására hozta a munkapszichológia oktatási bázisa kijelölésével kapcsolatos komoly aggodalmát; tovább szorgalmazza a munkalélektani kutatás tudományos bázisának létrehozását. Nagy tudománypolitikai jelentősége van az Európai Kísérleti Szociálpszichológiai Társaság budapesti konferenciája előkészítésének; a bizottság fontos feladata, hogy a továbbiakban is figyelemmel kísérje a konferencia előkészítését és megszervezését.

Régészeti Bizottság: az elmúlt évben négy ülést tartott. A megvitatott kérdések közül kiemelésre méltó a fenékpusztai feltárással és az óbudai rekonstrukcióval kapcsolatos problémák köre. Ez utóbbi témát az építkezéseknél előkerülő történeti emlékek megőrzésének szükségessége indokolta. Az óbudai ügyben a bizottság eljuttatta állásfoglalását illetékes szervekhez. Ennek ellenére az építkezéseknél előkerülő emlékek megőrzése nincs megnyugtatóan biztosítva, ezért e kérdéssel a bizottság továbbra is foglalkozni kíván.

Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottság: az elmúlt évben alakult, egy ülést tartott.

3. Az Osztályhoz tartozó társulatok tevékenysége

Az Osztály tudományterületein tevékenykedő társulatok a múlt évben is gazdag tudományos programot valósítottak meg, a társulati-szakosztályi élet különböző formáiban eleven tevékenységet fejtettek ki. Az elmúlt évben szorosabbá vált az Osztály és a tudománypolitikai irányítása alatt álló társulatok kapcsolata.

Magyar Numizmatikai Társulat: 1973. március 1-én tartotta közgyűlését, 6 alkalommal tartott választmányi ülést. A társulat tudományos programjából ki kell emelni:

a) az 1973. május 14-én Székesfehérváron, az Alba Regia Napok keretében megrendezésre kerülő, a magyar pénzverés kezdeteivel foglalkozó tudományos ülésszakot (amelyet a Fejér megyei Múzeumok Igazgatóságával közösen szervezett);

b) az 1973. október 20-án Debrecenben a TIT-tel közösen rendezett, gazdaságtörténeti kérdésekkel foglalkozó ülésszakot;

c) 10 tudományos-ismeretterjesztő előadás megszervezését (köztük kettőt külföldi vendég-előadóval).

Magyar Pszichológiai Társaság: 1973-ban egy kibővített vezetőségi ülést, öt elnökségi ülést és a szekcióvezetőségek számos ülést tartottak. A társaság tudományos programjából kiemelésre méltó:

a) „Az alkotó gondolkodás kutatási problémái” szimpózium, amelyet 1973. november 22—23-án Visegrádon tartottak, kb. 80 résztvevővel;

b) Két központi előadás rendezése: 1. A. N. Leontyev (Moszkva) előadása a pszichológia alapvető metodológiai kérdéseiről; 2. H. Slicky (Dél-Kaliforniai Egyetem) előadása a skinneri típusú kutatások jelenlegi állásáról;

c) A társaság igen aktívan működő szekciói összesen 34 rendezvényt szerveztek (29 önálló, 5 szekciók közötti rendezvényt, több külföldi előadóval — V. A. Jadov, SZU; W. Doise, Svájc; M. Vorweg, NDK).

Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat: az esedékes tisztújító közgyűlésre 1974-ben kerül sor. A társulat vezetősége 2 alkalommal ülésezett. Az elmúlt évi tevékenységből figyelemre méltó volt:

a) 1973 februárjában tartotta a Művészettörténeti Szakosztály „Lengyel Lajos és az európai avantgarde” témának szentelt felolvasó ülést;

b) Vándorgyűlés Békéscsabán, 1973. május 31. és június 2. között. Ennek fő témái a Régészeti Topográfia Békés megyében, valamint Petőfi—Orlai—Munkácsy Békés megyei kapcsolatai voltak;

c) Beszámoló az 1972. év fontosabb ásatásairól, 1973. május 11.;

d) A magyarországi bronzkor kronológiai és etnikai kérdései témájú felolvasó ülés 1973. december 17-én;

e) A fentiekén kívül megrendezésre került még 7 ülés.

Magyar Történelmi Társulat: a Társulat igazgatóválasztmánya 2 alkalommal, elnöksége, titkársága, valamint az igazgatóválasztmány által kiküldött bizottságok, továbbá a társulat szakosztály-, tagozat- és vidéki csoport vezetőségei több alkalommal üléseztek. A társulat tudományos rendezvényeiből a következőket emeljük ki:

a) 1973. július 2—4. között az Országos Pedagógiai Intézettel, a MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjával és Heves megye Tanácsával közösen rendezték Egerben az országos történész vándorgyűlést, amely a történelem és a tömegkommunikáció viszonyának témakörével foglalkozott. A vándorgyűlésnek több mint 200 résztvevője volt;

b) A VI. Várostarténeti Konferenciát a Társulat a TIT Csongrád megyei

Tanácsával és Hódmezővásárhely Városi Tanácsával közösen 1973. október 19–20-án Hódmezővásárhelyen rendezte meg, amelynek témája a mezővárosok fejlődése a XIX. század végétől, illetve a mezővárosok történetének historiográfiája volt;

c) Az üzemtörténeti szakosztály 8 előadásból álló módszertani tanfolyamot rendezett;

d) A tanári tagozat a budapesti tanárok részére rendszeres továbbképzést biztosított, két csoportban, mintegy 20–20 előadás megtartásával;

e) A vidéki csoportok közül a borsodiak (Miskolc) 6 alkalommal rendeztek tudományos emlékülést, illetve felolvasó ülést a helytörténeti kutatás problémáiról; a Dél-Dunántúli Csoport (Pécs) 2 konferencia szervezésében és 4 előadás megrendezésében vett részt.

Az igazgatóválasztmány 1973. október 2-i ülésén került sor első ízben tiszteleti tagsági oklevél ünnepélyes átadására. Ezt elsőként V. M. Turok szovjet professzor kapta meg, akit a magyar történelemkutatáshoz sok szállal kötődő munkája elismeréseképpen az 1972. évi közgyűlés a társulat tiszteleti tagjául választott. Az oklevél átadása kapcsán V. M. Turok professzor „Az osztrák szociáldemokrata párt nemzetiségi programja” címmel előadást tartott.

4. Nemzetközi kapcsolatok és rendezvények

A nemzetközi kapcsolatok ápolása a következő főbb formákban valósult meg:

a) Vezető tudósok külföldi tanulmányútjainak, nemzetközi konferenciákon való részvételének biztosítása: Garas Klára, Gerevich László, Székely György részt vettek a XXIII. Granadai Nemzetközi Művészettörténeti Világkongresszuson; Pach Zsigmond Pál a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság VB koppenhágai ülésén. Gerevich László az Ír Királyi Akadémia és az Angol Középkori Régészeti Társaság vendége volt; Székely György a Nemzetközi Várostarténeti Bizottság 1973. évi ferrarai ülésén vett részt. Mátrai László a XV. Várnai Filozófiai Világkongresszuson vezette a magyar delegációt, amelynek Kalmár László és Szigeti József is tagjai voltak.

b) Nemzetközi tudományos tekintélynek örvendő külföldi tudósok meghívása az Osztály vendégeként:

V. M. Turok professzor (SZU) a Magyar Történelmi Társulatban tartott előadást; Gert Hatz professzor, hamburgi numizmata a Numizmatikai Társulatban tartott előadást; J. T. Frolov, a Voproszi Filozófia felelős szerkesztője a Magyar Filozófiai Szemle szerkesztőségében tett látogatást.

c) Tudományos minősítéssel rendelkező szakemberek külföldi tanulmányútjainak, külföldi nemzetközi rendezvényeken való részvételének biztosítása: 33 esetben szocialista országokba, 13 esetben nyugati országokba segítette valamilyen formában az Osztály a kiutazást.

Az Osztály nemzetközi kapcsolatainak alakulásában továbbra is — a vonatkozó párt- és kormányállásfoglalások alapján — az a tendencia érvényesült, hogy a II. Osztály és a tudománypolitikai és szervezeti irányítása alá tartozó testületek bővítsék érdemi nemzetközi tudományos kapcsolataikat. Az Osztály nemzetközi tevékenységének fontos részét alkotja a hozzá tartozó, a nemzetközi szervezetekben működő magyar nemzeti bizottságok munkája:

A Magyar Nemzeti Filozófiai Bizottság fő feladata az elmúlt évben az volt, hogy ellássa a várnai filozófiai világkongresszusra kiutazó magyar küldöttség elvi-szakmai irányítását, előkészítse a kongresszuson való szereplését. A bizottság vezetősége ennek érdekében többször ülésezett, s két alkalommal (1972. augusztus 20., 1973. szeptember 10.) összehívta a bizottságot és a magyar küldöttség egészét is. A bizottság elnöke Várnában kérte a Filozófiai Társaságok Nemzetközi Szövetségét (FISP), hogy a Magyar Nemzeti Filozófiai Bizottságot vegye fel tagjai sorába.

A Magyar Esztéták Nemzeti Bizottsága ellátja a szakterület nemzetközi fórumokon való képviselését; megkezdte az európai szocialista országok esztétáinak II., budapesti tanácskozásának előkészítését.

A Magyar Történészek Nemzeti Bizottsága 1973-ban folytatta előkészületeit az 1975. évi XIV. San Francisco-i történész világkongresszuson való magyar szereplés előkészítésére. A bizottság gondoskodott arról, hogy a vegyes-bizottságok révén összeegyeztesse teendőit a szocialista országok történészeinek tevékenységével.

1973 folyamán az Osztály négy nagyobb nemzetközi tudományos konferencia megrendezésére kötött szerződést. Ezek közül a legnagyobb szabású „A második világháború története nemzetközi bizottsága” Magyar Nemzeti Bizottságának a keretében, az MTA Történettudományi Intézete, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és a Hadtörténeti Intézet rendezésében lezajlott „A második világháború történetének historiográfiája” c. konferencia volt, amelyen bebizonyosodott, hogy a közelmúlt történeti feldolgozása hazánkban nemzetközi színvonalon folyik.

A Budapesti Történeti Múzeum, a Magyar Történelmi Társulat, a Fővárosi Levéltár és a Várostarténeti Albizottság rendezésében Pest, Buda, Óbuda egyesítésének 100 éves évfordulójára rendezett Nemzetközi Várostarténeti Konferencia ugyancsak szép eredményeket mondhat magáénak, méltó részévé vált a főváros jubileumi megemlékezés-sorozatának.

1973 őszén tartották az MTA Régészeti Intézetének szervezésében a mesterségek kialakulását vizsgáló középkori régészeti konferenciát, amely számottevő külföldi érdeklődést is kiváltott és fontos tudományos eredményeket rögzített.

A Pszichológiai Társaság Visegrádon rendezte meg nemzetközi szimpóziumát az alkotó gondolkodás kutatási problémáiról. A rendezvény sikere újból megerősíti azt az álláspontot, hogy kisebb méretű és a konkrét proble-

matikát tárgyaló konferenciák hozhatják a legfigyelemreméltóbb tudományos eredményt.

Összefoglalóan az Osztály nemzetközi kapcsolatai egészéről megállapítható, hogy azokra alapvetően a Szovjetunióval és az európai szocialista országokkal való sokoldalú, szívélyes, baráti kapcsolatok a jellemzőek, s ugyancsak jó, mindenekelőtt szaktudományos jellegű kapcsolataink vannak a nyugati tudományos közélettel is.

Az eddig tárgyalt nemzetközi rendezvények mellett 1973 folyamán az Osztály három tudományos ülésszak munkájában vett közvetlenül részt. A Petőfi Sándor születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett Petőfi-emlékülés 1973. május 16-án zajlott le. A rendezvény előkészítésének és megszervezésének oroszánrészét az I. Osztály vállalta és végezte; a történeti tudományok képviselőinek felkérésében a II. Osztály is közreműködött. Az Osztály részéről Arató Endre levelező tag „Petőfi és a kor nemzetiségi problémái”, Spira György, a történelemtudományok kandidátusa „Petőfi a képviselőház karzatán”, Rózsa György, a művészettörténeti tudományok kandidátusa „Petőfi forradalma és a művészet” c. referátumokkal vettek részt. Az ülés Mátrai László akadémikus, osztályelnök zárszavával ért véget.

Az I. Osztállyal közösen rendezték 1973. december 3-án a könyvnyomtatás 500. évfordulójával kapcsolatos emlékülést. Az Osztály részéről Mátrai László akadémikus, osztályelnök tartott előadást „Az olvasás krízise” címmel.

Az MTA Történettudományi Intézetével és a Magyar Történelmi Társulattal együtt 1973. december 13–14-én rendeztek az 1848–1849-i magyar forradalom 125. évfordulója alkalmából tudományos ülésszakot. A tudományos ülésszak megtárgyalta a magyar forradalom megítélésével, vitás kérdéseivel, nemzetközi helyével, a polgári átalakulás megalapozásával kapcsolatos újabb kutatási eredményeket.

5. Könyv- és folyóiratkiadás

Az elmúlt évben mind az Osztály, mind a bizottságok nagyobb figyelmet fordítottak a könyvkiadással kapcsolatos feladatok megoldására. A bizottságok újjáválasztásánál több bizottság (a Történettudományi, a Filozófiai és a Pszichológiai Bizottság) könyvkiadási albizottságot választott, hogy ezzel is javítsa javaslatai tudományos megalapozottságát és fokozza tevékenysége operatív voltát.

Az Osztály a könyvkiadási terv összeállítása előtt évente javaslatokat kér a tudományterületein működő intézetektől, tanszékektől, társulatoktól, illetve főhatóságoktól. Így döntő többségében a tudományos tervekben szereplő kutatások eredményei számára nyújt megjelenési lehetőséget. Az illetékes vezetőktől beérkező javaslatok a megfelelő bizottság, majd elfogadásra az Osztály ülése elé kerülnek. Ily módon törekszik az Osztály a kiadás terv-

szerűségét és a színvonal emelését biztosítani. A könyvkiadási tevékenységgel kapcsolatban mégis felmerülő problémákat ezért elsősorban nem a publikálás szintjén lehet és kell megoldani. Mindezt figyelembe véve az Osztály és bizottságai a rendelkezésükre álló eszközökkel mindig is törekedtek és törekedni fognak a tervszerűség (a műfaji arányok, sorozatok, fordítások stb.) és a színvonal további javítására. Ennek érdekében 1972-ben az Osztály felülvizsgálta sorozatait és megszüntette az életképteleneket; 1973-ban új sorozatokat hozott létre (Eszttétikai Írók Tára, az ókortörténeti publikációk számára sorozat), folyik egyes sorozatok (pl. a Filozófiai Írók Tára, a Társadalomtudományi kismonográfiák) több éves programjának a kidolgozása; egyes kéziratokat az Osztály más kiadókhöz irányított át; egyes bizottságok megvizsgálták a nem Akadémiai Kiadónál megjelenő kiadványok problémáit. (Ezt a vizsgálatot 1972 folyamán a II. Osztály is minden tudományterület vonatkozásában el kívánta végezni, de a Műv. Min. Kiadói Főigazgatósága ennek elhalasztását kérte az országos felmérés idejéig; mindezideig erre nem került sor.)

Figyelembe véve az elmúlt években megjelent kiadványok ívterjedelmét, az Akadémiai Kiadónál levő kéziratok számát, valamint azt, hogy újabb területek (Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottság, Magyar Esztéták Nemzeti Bizottsága stb.) kapcsolódnak be az Osztály kiadási tevékenységébe, méltányos lenne az ívkeret tovább emelése (1100—1200 ívre).

Az elmúlt évben az Osztály egyes bizottságai (a Filozófiai és a Pszichológiai Bizottság) foglalkoztak a területükhöz tartozó tudományos folyóiratok problémáival. A folyóiratok megjelenésével kapcsolatos visszatérő általános probléma — melynek súlyossága tudományterületenként eltérő — a hosszú átfutási idő és a megjelenés ütemességének zavarai. Ennek következtében különösen a tudományos tájékoztatás nem képes szerepét megfelelően betölteni. E hiányosságok megszüntetése minden bizonnyal mind a szerkesztőségek, mind a kiadók, illetve nyomdák munkájának jelentős javításával érhető el; a tényleges okok részletes feltárása — ami a helyzet megváltoztatásának előfeltétele — a II. Osztály előtt álló feladat.

AZ MTA II. OSZTÁLYÁNAK 1973-BAN AZ AKADÉMIAI KIADÓNÁL MEGJELENT KÖNYVEI

A szerző neve, a mű címe

Kiadói ív

ANDICS ERZSÉBET

Metternich und die Frage Ungarns

36,6

BALOGH ISTVÁN

A parasztság művelődése a két világháború között
(Értekezések a történeti tudományok köréből 66.)

6,7

A szerző neve, a mű címe	Kiadói év
BARTA JÁNOS, IFJ. Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században (Értekezések a történeti tudományok köréből 67.)	9,0
BÓNA ISTVÁN VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Fontes Archaeologici Hungariae) Comenius and Hungary. Szerk. Földes Éva—Mészáros István	20,9 19,2
CVETKOVA, L. SZ. Lokális agysérülések nyomán keletkező számolási zavarok és megszüntetésük (Pszichológia a gyakorlatban 21.)	6,9
DARÓCZI SÁNDOR Társadalmi-politikai nevelés középiskolás korban	25,0
ELEK TIBOR Marxizmus és relativitáselmélet (Megjegyzések Albert Einstein tudományos önéletrajzához)	22,3
ERDEI LÁSZLÓ Ellentét és ellentmondás a logikában (Társadalomtudományi kismonográfiák 8.)	5,2
FARKAS DEZSŐ A magyarországi szociáldemokrata párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között	24,5
FEHÉR ISTVÁN Gazdasági és társadalmi változások Szegeden a felszabadulás után, 1945—1962.	18,7
FODOR JUDIT A determinizmus-koncepció fejlődése és kapcsolatai a kvantummechanikával	15,9
FUKÁSZ GYÖRGY Technikai haladás — áldás és átok? (Társadalomtudományi kismonográfiák 7.) Gergő Endre válogatott pszichológiai munkái. Sajtó alá rend. Solymosi Zsuzsanna	11,6 20,1
HEPP FERENC A mozgásérzékelés kísérleti vizsgálata sportolókon (Pszichológia a gyakorlatban 22.)	6,1
HERMANN ISTVÁN Kants Teleologie	22,2
IRINYI KÁROLY Mitteleuropa-tervek és az osztrák—magyar politikai köz- gondolkodás	24,5
KALOCSAI DEZSŐ Le Problème des Règles de la Morale „Provisoire” de Descartes	10,1
KÁVÁSSY SÁNDOR Latinca Sándor (Értekezések a történeti tudományok köréből 71.)	11,5

A szerző neve, a mű címe	Kiadói év
KENDE JÁNOS A magyarországi szociáldemokrata párt nemzetiségi politikája 1903—1919. (Értekezések a történeti tudományok köréből 68.)	8,0
KEREKES LAJOS Az első osztrák köztársaság alkonya (Értekezések a történeti tudományok köréből 70.)	12,5
KISS ÁKOS Roman Mosaics in Hungary (Fontes Archaeologici Hungariae)	11,1
KOROKNAY ÉVA, SZ. Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári mű- helyek (Művészettörténeti Füzetek 6. 20,0)	2
KOZÉKI BÉLA Az idegen nyelvek tanulására való alkalmasság pszichológiai vizsgálata (Pszichológia a gyakorlatban 23.)	6,7
KRISTÓ GYULA Csák Máté tartományúri hatalma	21,6
LOCKE, JOHN Levél a vallási türelemről (Filozófiai Írók Tára 34.)	8,1
MOZSOLICS AMÁLIA Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens Depotfund- horizonte von Forró und Ópályi	46,3
MÜLLER ANTAL Quantum Mechanics: A Physical World Picture Művészettörténet—tudománytörténet, Főszerk. Aradi Nóra Neveléstudomány és folyamatos korszerűsítés. Szerk. Kiss Árpád	10,1 31,8
Paysannerie Française, Paysannerie Hongroise XVI ^e — —XX ^e Siècles. Szerk. Köpeczi Béla—H. Balázs Éva	27,9
A Párizsi Kommün. Szerk. Erényi Tibor—Vészi Béla	7,6
RÉTI LÁSZLÓ A magyar Tanácsköztársaság helyi szervei és pecsétjeik	36,3
RÓZSA GYÖRGY Magyar történetábrázolás a 17. században	25,5
SALAMON JENŐ A gyakorlati problémamegoldás fejlődése 6—14 éves korban	18,3
SÁNDOR PÁL A birtokrendezési periratok (Értekezések a történeti tudományok köréből 69.)	8,6
TÖRÖK GYULA—BÖKÖNYI SÁNDOR Sopronkőhida IX. századi temetője (Fontes Archaeologici Hungariae)	14,7

A szerző neve, a mű címe	Kiadói év
TRÓCSÁNYI ZSOLT Erdélyi kormányhatósági levéltárak (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak 5.)	71,0
URBÁN ALADÁR A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán	42,2
VARGA LAJOS A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége 1906—1911	19,3
VAYERNÉ ZIBOLEN ÁGNES Kisfaludy Károly. A művészeti romantika kezdetei Magyarországon (Művészettörténeti Füzetek 5.)	9,2
VÁRKONYI ÁGNES, R. A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban I—II. köt. (Tudománytörténeti tanulmányok 6.)	74,5
VOIT PÁL és munkatársai Heves megye műemlékei. II. köt. (Magyarország Műemléki Topográfiája 8.)	106,0
Összesen:	978,6 év

1973. évben megjelent művek — a Kiadói keret terhére

Ars Hungarica. Szerk. Timár Árpád	16,0
BARTHA ANTAL A IX—X. századi magyar társadalom (változatlan utánnyomás)	21,0
Budapest története. I. köt. Az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich László	52,0
Budapest története. II. köt. A későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László—Kosáry Domokos	57,0
CASTIGLIONE LÁSZLÓ Az ókor nagyjai (második kiadás)	44,7
CLAUS, GÜNTER—HIEBSCH, HANS Gyermekepszichológia (Utánnyomás)	31,5
HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH A szellem fenomenológiája (2. kiadás) (Filozófiai Írók Tára 19.)	43,4
PIAGET, JEAN—FRAISSE, PAUL A kísérleti pszichológia módszerei (Utánnyomás)	16,0
PIAGET, JEAN—FRAISSE, PAUL A kísérleti pszichológia módszerei (2. utánnyomás)	16,0
Összesen:	297,6 év

AZ MTA II. OSZTÁLYÁHOZ TARTOZÓ FOLYÓIRATOK SZERKESZTŐ BIZOTTSÁGAINAK ÚJJÁVÁLASZTÁSÁRÓL

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1974. március 8-i ülése újjáválasztotta az Osztályhoz tartozó folyóiratok szerkesztő bizottságainak többségét. Az alábbiakban közöljük az újjáválasztott szerkesztőbizottságokat.

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei

Szerkesztő bizottság: Mátrai László (szerkesztő), Gerevich László, Pach Zsigmond Pál; Novák Zoltán (technikai szerkesztő).

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae

Szerkesztő bizottság: Castiglione László (szerkesztő), Bóna István, Dienes István, Entz Géza, Gerevich László, Kovács Tibor, Mócsy András, Patek Erzsébet.

Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae

Szerkesztő bizottság: Vayer Lajos (szerkesztő), Bobrovsky Ida, Entz Géza, Garas Klára, Granasztói Pál, Marosi Ernő, Radocsay Dénes, Zádor Anna, Rózsa György (technikai szerkesztő).

Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae

Szerkesztő bizottság: Pach Zsigmond Pál (főszerkesztő), H. Balázs Éva, Diószegi István, Ember Győző, Hajdú Tibor, Jemnitz János, Niederhauser Emil, Mályusz Elemér, Pamlényi Ervin, Perényi József, Pölöskei Ferenc, Ránki György, Tokody Gyula, Siklós András, Urbán Aladár, Vincze Edit, Zsigmond László; Mucsi Ferenc (szerkesztő).

Magyar Pedagógia

Szerkesztő bizottság: Nagy Sándor (főszerkesztő), Ágoston György, Faludi Szilárd, Földes Éva, Jausz Béla, Kiss Árpád, Köte Sándor, Mészáros István, Szarka József, Vajó Péter, Zibolen Endre.

Archaeologiai Értesítő

Szerkesztő bizottság: Fülep Ferenc (szerkesztő), Barbóczy László, Holl Imre, Kalicz Nándor, Korek József, L. Kovrig Ilona, B. Bónis Éva (technikai szerkesztő).

Művészettörténeti Értesítő:

Szerkesztő bizottság: Pogány Ö. Gábor (szerkesztő), Aradi Nóra, Dercsényi Dezső, Katona Imre, Kontha Sándor, Mojzer Miklós, Vayer Lajos, Csap Erzsébet (technikai szerkesztő).

Magyar Pszichológiai Szemle

A szerkesztő bizottság elnöke: Ádám György.

Főszerkesztő: Popper Péter.

A szerkesztő bizottság tagjai: Bartha Lajos, Hódos Tibor, Hunyadi György, Juhász Pál, Kardos Lajos, Kelemen László, Lányi Miklósné, Lénárd Ferenc, Mátrai László, Moussong-Kovács Erzsébet, Palotás Gábor, Pataki Ferenc, Ranschburg Jenő, Salamon Jenő, Tomka Imre, Vitányi Iván.

Szerkesztőség:

Rovatvezetők: Ranschburg Jenő, Moussong-Kovács Erzsébet, Hódos Tibor, Hunyadi György.

Technikai szerkesztő: Glauber Anna.

Szerkesztőségi munkatársak: a szükség és a lehetőség szerint.

Mivel a Századok szerkesztő bizottságát a Magyar Történelmi Társulat legutóbbi Közgyűlése újjáválasztotta, s ezt az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya jóváhagyta, valamint a Numizmatikai Közlönyt a Magyar Numizmatikai Társulat legutóbbi Közgyűlése megválasztotta, ezért az osztályülés nem foglalkozott a két szerkesztő bizottságnak az újjáválasztásával.

A Magyar Filozófiai Szemle szerkesztő bizottságának újjáválasztását az Osztály egy későbbi időpontra halasztotta.

A II. OSZTÁLY AKADÉMIKUSAINAK 1972. ÉVI PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE

1972.

ANDICS ERZSÉBET:

1. Metternich and the emerging „neoconservative” tendency in Hungary. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica* XIII (1972) 79—101. p.
2. A magyar történelemtudomány gondjai. Beszélgetés. Riporter: E. Fehér Pál. *Kritika* 1972. 5. 14—15. p.

ARATÓ ENDRE:

1. A nemzeti mozgalmak különböző formái az Osztrák-Magyar Monarchiában, Német- és Oroszországban a XIX. sz. második felében. Pp. 5—40. in: *Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. II. kötet. Bp. 1972. ELTE soksz.*
2. A Stúr-vezette szlovák mozgalom 1848—49-ben (Egy jubileum során kibontakozott vitáról). Pp. 223—278. in: *Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. I. kötet. Bp. 1972. ELTE soksz.*
3. A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a XVIII. században. Pp. 130—181. in: *Nemzetiség a feudalizmus korában. Bp. 1972. Akadémiai Kiadó, 202 p. [Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 64.]*
4. A Magyar Tudományos Akadémia irányítása alatt működő történész egyesbizottságok munkájáról. *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 21 (1972) 1/2. 43—49. p.
5. Die Wirkung des Nationalismus auf die Politik der Kräfte der Linken in Österreich und Ungarn in Frühjahr und in Sommer 1848. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Historica* 13 (1972) 102—158. p.
6. Szümpozion a pozsonyi egyetem magyar tanszékének ünnepére. *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972) 413—415. p.
7. Az összehasonlító irodalom- és történetírás kérdéseiről. *Filológiai Közöny* 18 (1972) 367—375. p.
8. A nemzeti hovatartozás problémája a művelődéstörténetben. *Magyar Pedagógia* 12 (1972) 3. 363—367. p.
9. Dokumentkötet a magyar polgári pártok történetéhez. *Párttörténeti Közlemények* 1972. 3. 226—229. p.
10. Tudományos feldolgozás Szlovákia Kommunista Pártjának történetéről. *Párttörténeti Közlemények* 1972. 6. 202—210. p.
11. A csehszlovákiai magyar haladó mozgalmak. *Új Szó (Pozsony)* 1972. július 20. 6. p.

12. Gorkij-ünnepség. Népszabadság, 1972. augusztus 13. Vasárnapi melléklet. 5. p.
13. A csehszlovákiai magyar haladó mozgalmak. Népszabadság, 1972. július 16. Melléklet. 8. p.
14. Magyar—szlovák együttműködés a 30-as években. Fábry Zoltán születésének 75. évfordulójára. Magyar Hírlap, 1972. augusztus 13.
15. Die Bauernbewegungen und der Nationalismus in Ungarn im Frühling und Sommer 1948. — Ismerteti: F.: — Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 20 (1972) 151. p.
16. Kelet-Európa története a XIX. század első felében. Ismerteti: Novotny, Jan — Ceskoslovensky Casopis Historicky 20 (1972) 5. 750—752. p. Petrovic, Nikola: Istorijski Casopis 19 (1972) 379—383. p.

BEREND T. IVÁN

1. A magyar gazdaság száz éve (Ránki Györggyel). Budapest 1972. Kossuth, 239. p.
2. A magyar népgazdaság fejlődése és a szocialista integráció (KGST). Külkereskedelem, szocialista integráció és a magyar gazdaság növekedése (KGST). A népi Magyarország negyedszázada. Nemzetközi tudományos ülésszak. Bp. 1970. márc. 16—17. Bp. 1972. Akadémiai Kiadó, 430 p.
3. Regulation of economic growth. In: Reform of the economic mechanism in Hungary. Development 1968—1971. Dáncs Istvánnal és Szabó Lászlóval. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó, 313 p.
4. hozzászólása Granasztói Pál: Az urbanizációval kapcsolatos kutatások jelentősége c. előadásához. MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei XXI (1972) 3. 276—279. p.
5. A tervezés hatása a gazdasági növekedésre. Századok 106 (1972) 1. 56—58. p.
6. A beruházások népgazdasági tervezéséről. Közgazdasági Szemle 19 (1972) 10. 1167—1186. p.
7. Gazdaságtörténet — Munkásmozgalom-történet (Reflexiók és elvárások). Párttörténeti Közlemények 18 (1972) 4. 89—98. p.
8. Oszobennos zti ekonimiceszkoj razvitija Vesztocsnoj Evropü v XIX—XX vekah. Etjudi o Vengrii 7 (1972)
9. Utak és tévutak a társadalomtudományban. Élet és Irodalom 16 (1972) 7. 5. p.
10. Les caractéristiques du développement économique dans l'Europe de l'Est aus XIXe et XXe siècles. — Nouvelles Études Hongroises 7 (1972) 13—26. p.

EMBER GYŐZŐ:

1. Elnöki megnyitó a Magyar Történelmi Társulat 1972. április 13-i közgyűlésén. Századok 106 (1972) 4/5. 1226—1229. p.
2. A levéltárügy Svédországban. Levéltári Szemle 22 (1972) 1. 75—83. p.
3. Ungarisches Staatsarchiv. Budapester Rundschau 1972. júl. 10. 9. p.
4. Magyar Országos Levéltár. Riporter: Bélley Pál. (Borsa Ivánnal és Komjáthy Miklóssal). Magyar Hírlap 5 (1972) 110. 10. p.

GARAS KLÁRA

1. The Budapest Gallery. Paintings in the Museum of Fine Arts. Bp. 1972. Corvina, 292 p.

2. Bildnisse der Renaissance. 2. — *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1972) 1—2. 125—135. p.
3. Gianbettino Cignaroli és Pietro Rotari művei Magyarországon. — *B. Musée Hong. Beaux-Arts* 39 (1972) 137—145. p.
4. A magyar barokk művészete. — *MTA Művészettörténeti Kutatócsoport tájékoztatója* 1 (1972).
5. A Szépművészeti Múzeumban. Riporter: Vadas József — *Élet és Irodalom* 16 (1972) 50. 7. p.

GEREVICH LÁSZLÓ

1. Magyarország régészeti topográfiája 4. kötet. Veszprém régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. Főszerk.: — Bp. 1972. Akadémiai Kiadó, 330 p., 3 térk., 4 térk. mell. (A MTA Régészeti Intézetének kiadványai.)
2. A Régészeti Intézetben. Riporter: Lőcse Gabriella. — *Élet és Irodalom* 16 (1972) 21. 7. p.
3. Architetti e scultori del Quattrocento c. művét idézi. Wagner-Rieger Renate: *Die Bautätigkeit Kaiser Friedrich III.* — *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 25 (1972) 128—153. p.

LUKÁCS GYÖRGY:

1. Válogatott művei. [4] 1—2. Adalékok az esztétika történetéhez [Tanulmányok]. Budapest 1972. Kossuth ny. (Magvető) 476 p., 496. p.
2. A romantikáról (A Mesterség és alkotás-kötetben. Tanulmányok a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmáról). Budapest 1972. Szépirodalmi Kiadó, 563. p.
3. Bartók und die ungarische Kultur. Bartók Béla Nemzetközi Zene-tudományi Konferencia, Budapest, 1971. március 24—27. Budapest, 1972. Musica, 229. p.
4. Levelei Paul Ernsthez (1911—1926). MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleménye: 20 (1972) 3. 269—306. p.
5. Kaffka Margitról (közli és bev. Timár Árpád). *Irodalomtörténet* 4 (1972) 3. 714—719. p.
6. A munka. 1. rész. Magyar Filozófiai Szemle 16 (1972) 1. 1—58. p.
7. A munka. 2. rész. Magyar Filozófiai Szemle 16 (1972) 2. 157—177. p.
8. válaszol. Riporter: Kovács András. *Kritika* 1972. 5. 3—5. p.
9. A társadalmi lét ontológiája (A probléma jelenlegi állása). *Valóság* XV (1972) 8. 1—11. p.
10. A film poétikája. *Filmkultúra* 1972. 5. 17—20. p.
11. Labour ad a model social practice. *The New Hungarian Quarterly* 13 (1972) 47. 5—43. p.
12. Art and society. *The New Hungarian Quarterly* 13 (1972) 47. 44—56. p.
13. The philosophy of art. *The New Hungarian Quarterly* 13 (1972) 47. 57—87. p.
14. Letters from Lukács to Paul Ernst 1911—1926. *The New Hungarian Quarterly* 13 (1972) 47. 88—99. p.
15. on futurology (Conversation with Ferenc Jánossy). *The New Hungarian Quarterly* 13 (1972) 47. 100—107. p.
16. Balázs Béla: Notes from a diary (1911—1921). *The New Hungarian Quarterly* 13 (1972) 47. 123—128. p.
17. La politique culturelle de la République des Conseils. *Action poétique*

- 49 (1972) 28—31. p. (Átvéve a Magyar irodalom — magyar kultúra c. kötetből. Bp. 1970)
18. Dobroljubov, Nikolaj: Három tanulmány. Utószó: —. Bp. 1972. M. Helikon — Európa, 289 p.

méltatások:

1. Anders, Johann—Klobusicky, Elisabeth: Vorschlag zur Interpretation der Brecht—Lukács Kontroverse. *Alternative* 15 (1972) 84/85. 114. p.
2. Déry Tibor: Georg Lukács. *Neues Forum* 61 (1972) 2. 62. p.
3. Dersi Tamás: Lukács György magyarsága. *Élet és Irodalom* 16 (1972) 40. 3. p.
4. Eörsi István: György Lukács, fanatic of reality. *The New Hungarian Quarterly* 12 (1971) 44. 26—34. p.
5. Heller Ágnes: Lukács György ifjúkori dialógusa: A lelki szegénységről. *Új Írás* 12 (1972) 1. 103—107. p.
6. Eörsi István: A valóság fanatikusa. *Létünk (Újvidék)* 1 (1971) 1. 53—60. p.
7. Hermann István: Találkozások a lehetőségekkel. A fiatal Lukács György drámaelméletéhez. *Világosság* 13 (1972) 8/9. 514—520. p.
8. Kadarkay Árpád: The Lukács I knew. *The New Hungarian Quarterly* 13 (1972) 141—148. p.
9. Kremmer—Marietti, Angele: Georges Lukács. 1885—1971. *Les Études Philosophiques* 1972. 2. 295—297. p.
10. Máthé Gábor: Lukács Györgynek „A regény elmélete” című és az ezt megelőző művei. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 16 (1972) 1. 51—64. p.
11. Mészáros Vilma: Lukács György emlékezete (1885—1971). *MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 20 (1972) 3. 260—268. p.
12. Pastyik László: In memoriam Lukács György, a jugoszláv lapok és folyóiratok hasábjain. *Bibliográfiai jegyzet. Létünk (Újvidék)* 1 (1971) 1. 61—62. p.
13. Petri György: Lukács György egyetemessége. *Élet és Irodalom* 16 (1972) 33. 10. p.
14. Schaff Adam: Conscience d'une classe et conscience de classe en marge de l'ouvrage de George Lukács, „Histoire et conscience de classe”. *L'Homme et la Société* 1972. 26. 3—18. p.
15. Soós Pál: Szabó Ervin és Lukács György kultúra-felfogásáról. In: *Művelődés és szocializmus. A szegedi Művelődéstudományi Nyári Egyetem előadásai*. Szeged 1972. TIT soksz. 345 p.
16. Tőkei Ferenc: Lukács and Hungarian culture. *The New Hungarian Quarterly* 13 (1972) 47. 108—122. p.
17. Tertulian, Nicolae: Lukács György és az esztétika filozófiai problémái. *Tiszatáj* 26 (1972) 9. 45—51. p.
18. Vajda Gábor: A realizmus „győzelme”. Lukács Balzacról és Tolsztojról. *Híd (Újvidék)* 36 (1972) 7/8. 951—965. p.
19. Vajda Gábor: Lukács a kritikai és a szocialista realizmusról. *Híd (Újvidék)* 36 (1972) 11. 1385—1598. p.
20. — In memoriam György Lukács. 1885—1971. [Studies] Bp. 1972. Kossuth, 167 p., 7 t.

21. — In memoriam György Lukács. 1885—1971. Bp. 1972. Kossuth, 224 p., 8. t.
22. — In memoriam György Lukács (1885—1971). The New Hungarian Quarterly 13 (1972) 47-es száma
23. — The achievement of Georg Lukács. The problem of the creative norm. Meanjin Quarterly 1972. 2. 117—129. p.
24. — Lavoro et teologia in Lukács. Aut Aut — Rivista di Filosofia e di Cultura 1972. 127. 120—122. p.

MÁTRAI LÁSZLÓ

1. A magyar felvilágosodás filozófiai színeképe. (Előadás a bécsi Collegium Hungaricumban 1972. március 15—17-én rendezett ülészakon.) 14 p. Kézirat
2. A Nyugatról. A „Vallomások a Nyugatról” kötetben. Budapest 1971. NPI soksz. 193 p.
3. Az Egyetemi Könyvtár. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945—1970 c. kötetben. Budapest 1972. Kner ny., 760 p., 11 t.
4. Politzer, Georges: A filozófia és a mítoszok. [Tanulmányok]. Vál. — Budapest 1972. Kossuth Kiadó, 343 p.
5. Moravcsik Gyula. MTA Filozófiai és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei XXI (1972) 3. 296—297. p.
6. Gyakorlat, tudás, tudomány. Magyar Filozófiai Szemle 16 (1972) 2. 246—248. p.
7. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának kultúrhistóriai következményei. Világosság 13 (1972) 6. 327—333. p.
8. Hagyomány és újítás: olvasás egy változó világban. Könyv és Nevelés 14 (1972) 6. 8—14. p. (Az IFLA 1972. augusztus 26-tól szeptember 2-ig Budapesten rendezett 38. ülészakán elhangzott előadás).
9. Hagyomány és újítás: olvasás egy változó világban. Könyvtáros 22 (1972) 10. 579—584. p.

MÉREI GYULA

1. Szélgjegyzetek egy izgalmas könyvhöz (Diószegi István: Hazánk és Európa). Tiszatáj 26 (1972) 1. 51—57. p.
2. A tudományos munka irányítása és ellenőrzése. Felsőoktatási Szemle 21 (1972) 10. 594—598. p.
3. Lenin és a tudományok. Tiszatáj 26 (1972) 4. 53—59. p.

MÓCSY ANDRÁS

1. Pannónia Provincia története. Budapest 1972. Tankönyvkiadó, 231 p.
2. (Barkóczy Lászlóval): Die römischen Inschriften Ungarns. Pp. 1—139. in: A. Lief: Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke ad Flexum-Arrabona. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó, 300 p.
3. Régészet. Pp. 584—588. in: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Története 1945—1970. Budapest 1972. Kner ny., 760 p.
4. Die römischen Inschriften Ungarns. 1. Lieferung Bp. — Amsterdam, 1972. Akadémiai Kiadó — A. M. Hakkert, 139 p.
5. Das letzte Jahrhundert der römischen-barbarischen Nachbarschaft im heutigen ungarischen Gebiete — Cumania. Bács-Bodrog megyei Múzeumok Közleményei 1. Archeológia. (Kecskemét 1972).
6. ismerteti Castiglione László: Az ókor nagyjai c. művét. MTA Filozófiai és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei XXI (1972) 1/2. 141—146. p.

7. ismerteti A. Beschauouche: Mustitana c. munkáját. *Archaeologiai Értesítő* 99 (1972) 132 p.
8. ismerteti Szabó M.: A kelták nyomában Magyarországon c. munkáját. *Antik Tanulmányok* 19 (1972)
9. Zu Theopompos frg. *Rivista Storica Dell'Antichita* (Bologna) 2 (1972) 39—40. p.
művét ismerteti: Alexandrescu-Vianu, Maria: *Dacia* 16 (1972) 423—424. p. (Mócsy András szerk.: *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*. Amsterdam 1971. Akadémiai Kiadó—Hakker).
10. *Die römischen Steindenkmäler von Savaria* c. művét méltatja.
 - a) Balla Lajos: *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*. — *Antik Tanulmányok* XIX (1972) 1. 137—140. p.
 - b) Hosek, Radislav: *Shornik praci filosofické fakulty Brnenské university* E 17 (Series *Archaeologica et Classica*) (1972) 170. p.
 - c) Tóth Endre: *Antik Tanulmányok* XIX (1972) 1. 140—143. p.
 - d) M. Szabó: *Nouvelles Études Hongroises* 7 (1972) 248. p.
11. Zoltán Oroszlán (1891—1971)
12. J. Fitz: *Ley Syriens a Intercisa* c. munka ismertetése — *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1972).
13. *Das Problem der militärischen Territorien im Donauraum*. — *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* XX (1972) 1/2. 133—168. p.

MORAVCSIK GYULA

- emlékezete. Mátrai László, Harmatta János és Ritoók Zsigmond cikke. *MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 21 (1972) 3. 295—300. p.
- Ritoók Zsigmond: Moravcsik Gyula. *Theológiai Szemle* 16 (1973) 5/6. 166—167. p.
- Byzantium and the Magyars*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó ismerteti:
- Kalič, Jovanka: *Istroijski Glasnik* (1971). 1. 143—145. p.
- Szádeczky-Kardoss Samu: *Antik Tanulmányok* XIX (1972) 2. 283—284. p.

NEMES DEZSŐ (szerk.)

1. *A magyar forradalmi munkásmozgalom története*. Szerk.biz.vez. 1—3. kötet. 1—2. kötet 3. kiadás, 3. kötet 2. kiadás. Bp. 1972. Kossuth 680. p., 28. t.
2. *Tudósok Vietnamból*. Az MTA és az Orsz. Béketanács tudományos bizottságának az indokínai háborúval foglalkozó tudományos konferenciája 1972. nov. 2. Budapest 1972. Kossuth, 7—13. p.
3. *Az 1905—1906. évi kormányzati válság és az MSZDP választójogi harca*. *Párttörténeti Közlemények* 18 (1972) 1. 3—64. p.
4. *A koalíciós kormányzat és a Szociáldemokrata Párt tevékenysége*. *Párttörténeti Közlemények* 18 (1972) 3. 3—42. p.
5. *Az ellenzék a MSZDP-ben a századforduló után*. *Párttörténeti Közlemények* 18 (1972) 4. 3—54. p.
6. *A Szovjetunió fél évszázados jubileuma*. *Társadalmi Szemle* 27 (1972) 12. 27—42. p.
az *Études historiques*. 1970. 1—2. kötetét (Budapest 1970. Akadémiai Kiadó) ismerteti Péter L.: *The Slavonic and East European Review* 50 (1972) 118. 147. p.

PACH ZSIGMOND PÁL

1. Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság”. MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 21 (1972) 3. 231—257. p. (A Dózsa György születésének 500. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos ülésszakon — Budapest, 1972. szeptember 13-án — elhangzott előadás).
2. Egy évszázados történešzvitáról: áthaladt-e a levantai kereskedelem útja a középkori Magyarországon. Századok 106 (1972) 4/5. 839—891. p.
3. A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felszabadulás óta. Magyar Tudomány 17 (1972) 5. 265—277. p. (Kutatási tervtanulmány rövidített változata)
4. Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság”. Valóság 15 (1972) 11. 1—11. p.
5. Central'naja i Vosztocsnaja Evropa na pervom etape razvitija szovremennoj mirovoj ekonomiki (XVI—XVII. vv.). Etjudi o Vengrii 7 (1972) 87—96. p.
6. L'Europe centrale et orientale dans la première période de l'épanouissement de l'économie mondiale (XVI—XVIIe siècle). Nouvelle Études Hongroises 7 (1972) 3—12. p.
7. Zur Geschichte der Handelsbeziehungen zwischen Österreich und Ungarn im 15. und 16. Jahrhundert. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv 25 (1972) 244—256. p.
8. Nemzeti kérdés a mai történetírásban. Népszabadság 31 (1972) 51. 5. p.
9. 1514 — új megvilágításban: az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság”. Magyar Nemzet 28 (1972) 226. 8. p. [Nemzetközi Tudományos Ülésszak a XVI—XVII. századi közép-kelet-európai parasztmozgalmak történetéről. Budapest, 1972. szeptember 12—15.]
10. Über die Rolle des „Loskaufs”. II. Kolloquium der Wirtschaftshistoriker der DDR und der VR Ungarn vom 7 bis 10. September 1971. in Quedlinburg. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin) 1972 I. 293—294. p.
11. La route du poivre vers la Hongrie médiévale (Contribution a l'histoire du commerce méditerranéen au XVe siècle). Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel (Toulouse) 1972 I. 449—458. p.
12. Barscsina i naemnűj trund v pomescsics'em domenal'nom hozjajsztve Vengrii v XVI—XVII. vekah. Voproszű Isztorii (Moszkva) 1972. 9. 82—97. p.
13. Az Études historiques 1—2. kötetét (Budapest 1970, Akadémiai Kiadó) ismerteti: Péter L.: The Slavonic and East European Review 50 (1972) 118. 147. p. és Demény, Ludovic: Istorie-Arheologie. Revista de Referate si Recenzii 8 (1971) 2. 136—140. p.

SZIGETI JÓZSEF

1. (szerk.) Esztétikai kislexikon. 2. átd. bőv. kiad. Budapest 1972. Kossuth, 718. p.
2. Hegel und G. Cantor. Pp. 283—294. in: Hegel-Jahrbuch, 1972. Anton Hain Verlag
3. Hegel és G. Cantor. Magyar Filozófiai Szemle 16 (1972) 5. 573—588. p.

ZSIGMOND LÁSZLÓ

1. Az egyetemi oktatás korszerűsítéséről, Századok 106 (1972) 4/5. 1094—1102. p.
2. A kereszténydemokrácia fogalma körüli vita politikai értelme. Vigilia 37 (1972) 1. 6—17. p.
3. (szerk.) Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. 3. kötet: Magyarország külpolitikája 1938—1939. (Budapest 1970), ismerteti Kozminski Maciej: Studia z Dziejów ZSRR Europy Srodkowej 8 (1972) 222. p.

SZÉKELY GYÖRGY

1. A rajnavidéki helytörténeti kutatás ötven esztendő. A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon. (Székesfehérvár évszázadai. 2. Középkor. Székesfehérvár, 1972. 45—72. p.)
2. A Dózsa-parasztháború emléke és hagyománya évszázadok tudományában, az újkor művészetében. Pp. 4—6. in a Dózsa Györgyről és az 1514-es parasztháborúról szóló irodalom és képzőművészeti alkotások jegyzéke. — Budapest—Vác, 1972.
3. Fővárosunk ezer éve. Tudományos vita a kiállításról. Kubinyi András-sal együtt.
— Budapest, 1972. június. 30—32. p.
4. Dózsa György az 1514-es parasztfelkelés vezetője és vértanúja
— Magyar Hírlap, 1972. június 22. 7—8. p.
5. Gesellschaftlicher Vorgang osteuropäischer Art zwischen Mitte des XV. Jahrhunderts und 1514: Verlust des Übersiedlungsrechtes der Leibeigenschaft in Ungarn.
— Europae Centralis atque Orientalis. Studia Historica I. (Brno) 1972. 53—67. p.
6. Dürer Németországa
— Századok, 1972. 2. 336—349. p.
7. Ismerteti Uray Géza: „Tanulmányok a királykori és a kései tibeti történetírás kapcsolatairól” c. tanulmányát — Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 18 (1972) 179—182. p.
8. Gyula Németh und unsere Sprachwissenschaft
— Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica III (1972) 3—30. p.
9. A kereskedelem és a kereskedelmi utak Közép-Kelet Európában a kései feudalizmus korában. (A lengyel—magyar Történész Vegyesbizottság 1971. évi ülészeke)
— Századok, 1972. 797—814. p.
10. Travaux relatifs a l'histoire urbaine en Hongrie (1968—1969)
— Cahiers Bruxellois XV/XVI (1970—71) 3. 1971. 305—308. p.
11. Beziehungen zwischen dem Westen und Byzanz im Spiegel der Gesellschaft der Kunst auf den Inseln Venedigs und des Ritterordens
— Actes du XXIIe Congres International d'histoire de l'Art, (Bp) 1972. 275—283. p.
12. Fakultät, Kollegium, Akademische Nation — Zusammenhänge in der Geschichte der Mitteleuropäischen Universitäten des 14. u. 15. Jahrhunderts.
— Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae XIII (1972) 47—78. p. Sectio Historica

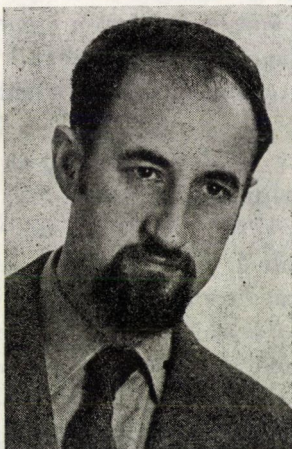
13. Fakultät, Kollegium, Akademische Nation — Zusammenhänge in der Geschichte der mitteleuropäischen Universitäten des XIV. und XV. Jahrhunderts. — *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica* 13 (1972) 17—18. p.
14. Földesúri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására Magyarországon. Keleteurópai típusú folyamat az 1514 előtti évtizedben. — *Agrártörténeti Szemle* 14 (1972) 3/4. 261—278. p.
15. ismerteti „A kereskedelem és a kereskedelmi utak Közép-Kelet-Európában a kései feudalizmus korában” ülészakot (Poznan, 1971. május 18—20.) — *Századok* 106 (1972) 3. 797—814. p.

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSOK

A Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi közgyűlésén Elekes Lajos és Gerevich László levelező tagokat akadémiai rendes tagokká, Arató Endrét, Berend T. Ivánt, Garas Klárát, Mérei Gyulát, Mócsy Andrást és Székely Györgyöt, a tudományok doktorait levelező tagokká választották.

A megválasztott akadémikusok valamennyien megtartották székfoglaló előadásait. A székfoglaló előadások a II. Osztály osztályüléseinek keretében hangzottak el, amelyeken Mátrai László akadémikus, osztályelnök és Ember Győző akadémikus, osztályelnökhelyettes nyújtotta át részükre a megválasztásukat reprezentáló diplomát. Ennek során az osztályelnök, illetve helyettese méltatta megválasztott akadémikusainak munkásságát és a tudományos életben kifejtett közéleti tevékenységüket. E méltató megemlékezéseket a székfoglaló előadások előtt közöljük.

BEREND T. IVÁN SZÉKFOGLALÓJA

1973. november 19-én, hétfőn délután 4 órakor *Berend T. Iván* levelező tag „A vállalatfejlődés útjai és sajátosságai a 20. századi magyar iparban” címmel akadémiai székfoglalót tartott.

Mátrai László akadémikus, osztályelnök üdvözlő szavai:

A Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi közgyűlése Berend T. Ivánt, a történettudományok doktorát, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének Kossuth-díjas tanszékvezető egyetemi tanárát, jelenleg ugyanezen egyetem rektorát az Akadémia levelező tagjává választotta.

Berend T. Iván 1930. december 11-én Budapesten született. 1949-ben a Közgazdaságtudományi Egyetemre iratkozott be, ahol két évet végzett,

majd átiratkozott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, s 1953 nyarán kitüntetéssel tanári oklevelet szerzett. Az egyetem elvégzése után a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékére került tanársegédnek, ahol Pach Zsigmond Pál professzor irányításával éppen ez időben alapozódott meg a marxista gazdaságtörténeti kutató-feltáró és oktató munka. Tudományos fejlődésével párhuzamosan (1958-ban védte meg a történettudományok kandidátusa, 1963-ban a történettudományok doktora címet) mind magasabb beosztást kapott. Éveken keresztül volt az egyetem dékánja, a 60-as években lett a tanszék vezető tanára, s ebben az évben nevezték ki az egyetem rektorává.

Nagyon korán, 17 évesen, 1947 augusztusában lépett be a Magyar Kommunista Pártba, s azóta is megszakítás nélkül tagja Pártunknak.

Mint kommunista tudós, széleskörű tudományos tevékenységét a magyar és kelet-európai gazdaságtörténet területén fejti ki. Munkássága három fő területén ért el kiemelkedő eredményeket:

A magyar kapitalizmus gazdaságtörténetének feltárásában (Ránki Györggyel közösen) végzett munkáját négy jelentős monográfia és számos tanulmány fémjelzi. Ezek a munkák alapozták meg és jelentik ma is elsősorban a XX. sz.-i magyar tőkés gazdaság történetének marxista feldolgozását. (Ezért a tudományos teljesítményért kaptak a szerzők 1961-ben Kossuth-díjat.) E kutatások összegezéseként jelent meg 1972-ben a magyar gazdaság XIX–XX. sz.-i fejlődését bemutató munkájuk.

A szocialista gazdaságfejlődés negyedszázados történetének kutatását két monográfia és számos tanulmány reprezentálja. Hazai, sőt nemzetközi szempontból is úttörő vállalkozása során nemcsak a különlegesen bonyolult jelenkori gazdaságtörténeti kutatásban ért el számottevő eredményeket, de a történettudományban ritka módon a Hosszútávú Tervezés Közgazdasági Bizottsága keretében — belső használatú elemzésekkel és tanulmányokkal — aktívan kapcsolódott be gyakorlati gazdaságpolitikai munkákba is.

A legutóbbi években bontakoztak ki a XIX–XX. sz.-i *kelet-európai gazdaságtörténetben* (Ránki Györggyel közösen) végzett új kutatásai, melyeket több megjelent tanulmány és egy monográfia jelez. Az 1969-ben megjelent kötet világviszonylatban is az első összefoglaló XIX–XX. sz.-i Kelet-Európa-gazdaságtörténet, amely kiterjedt forrásbázis alapján, marxista elemzéssel, a legkorszerűbb, összehasonlító módszerrel új megvilágításba helyezi a megkésett ipari forradalom és az ezt követő tőkés fejlődés számos kelet-európai sajátosságát, valamint e történeti táj társadalmi struktúrájának változásait a XX. század közepéig. A munka külföldön is megjelenés előtt áll.

Tudományos tevékenységét elméleti igényesség és felkészültség, az új problémák és új módszerek iránti érzék, alapos forráskutatás jellemzi.

Kutatói eredményei jelentős nemzetközi visszhangot váltottak ki, részben idegen nyelvű publikációi révén, részben a müncheni, bloomingtoni és

leningrádi gazdaságtörténeti kongresszusokon elhangzott előadásai, részben számos külföldi egyetemen, konferencián tartott előadásai nyomán.

Tudományos tevékenysége mellett kiterjedt tudományszervező munkát végez. Éveken keresztül több különböző akadémiai bizottság és más testületi szerv vezető tisztségviselője vagy tagja volt. Így: elnöke a Magyar—Német Történész Vegyesbizottság magyar tagozatának, tagja ma is a Történettudományi Bizottságnak, elnöke az újonnan létrehozott Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottságnak. Jelenleg is főtítkára a Magyar Történelmi Társulatnak.

Tudományos és tudományszervezési tevékenysége mellett feltétlenül meg kell emlékeznünk oktatói munkásságáról is. Mint a Gazdaságtörténeti Tanszék tanára, már évek óta neveli-oktatja fiatal közgazdászok egész nemzedékét. Ezen a területen talán a legközvetlenebbül és a legszélesebb rétegekre hatóan valósul meg az a célja, hogy a marxista gazdaságtörténet jelenre is ható tanulásaival felvértezett, a ma követelményeinek megfelelően felkészült gazdasági szakemberek kapcsolódhassanak be gazdasági, gazdaságpolitikai közéletünk irányításába, végrehajtó gyakorlati tevékenységébe.

Elméletnek és gyakorlatnak ez a szerves, mintaszerű egysége jelzi, hogy fiatal tagtársunk az alkotó marxizmus módszertani és világnézeti útját járja, jelentős új eredményekkel bizonyítja a dialektikus és történelmi materializmus alaptanítását a gazdasági tényezők primátusáról és a társadalmi tényezők gazdasági visszahatásáról.

Most, midőn teljes akadémiai jogaiba oklevelének átadásával beiktatom, kívánok neki további munkásságához újabb sikereket, ezután már Akadémiánk nagyobb dicsőségére is.

Berend T. Iván székfoglalója:

Hazai gazdaságtörténeti kutatásainkban az elméleti igényű vállalat-történeti analízis alig létezik. Gazdaságunk jelenének megoldásra váró, kutatásokat s elméleti válaszokat igénylő kérdései ösztönöznek arra, hogy a gazdaságtörténet szerény eszközeivel is hozzájárulást keressek gazdaságunk szerkezeti tagolódása, vállalati rendszere rendkívüli jelentőségű közgazdasági kérdéseinek a történeti összefüggések oldaláról közelítő vizsgálatához.

Az elmúlt száz év vállalat-fejlődéstörténeti útját három nagy periódus — az I. világháború előtti évtizedek, a két világháború közötti korszak és a II. világháborút követő, napjainkig terjedő szocialista fejlődési időszak — megkülönböztetésével s ugyanakkor az eltérő szakaszok közötti kontinuitás felmutatásával szeretném ábrázolni.

1. Az I. világháborút megelőző évtizedek gazdasági s azon belül ipari fejlődésének útja ma már közismert. Az ipari forradalom sajátos és befejezet-

lenül lezárt történeti korszakában részben európai színvonalon épült ki a 19. századi tőkés gazdaság infrastrukturális alapja, mindenekelőtt a fejlett közlekedési és oktatási rendszer. A kor modern technikájára alapozva a gazdaság legdinamikusabb ágává vált a kifejlődő gyáripár. A lakosság mintegy 60%-a azonban a világháború előtt is a mezőgazdaságban keresett megélhetést, s hasonló arányú volt a mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelem termeléséhez. Magyarország Európa viszonylag elmaradottabb régiójához tartozott. A nemzeti jövedelem egy főre jutó, dollárban számított értéke a kiegyezés körül 17–20 dollár között mozgott, az I. világháború előtt pedig 40 dollár körüli színvonalat mutatott (1910. évi dollárparitással számolva).

A gazdaság fejlődése, századforduló idejére elért fejlettségi szintje és sajátosságai a legközvetlenebbül befolyásolták a vállalati fejlődés útjait és lehetőségeit.

Az ipar vállalati struktúrájának egyik legszembevetőbb vonását ezek következtében mindenekelőtt a *kis- és nagyüzem sajátos* arányában konstatálhatjuk.

Az iparosodás folyamata természetesen nemcsak a termelés gyors növekedésében öltött testet, hanem a nagyüzem gyors felülkerekedésében is. Az I. világháború előtt a gyári munkások az összes ipari munkásnak már több mint felét tették ki, s az ipari termelés 3/4 részét már a nagyipar állította elő.

Hozzátehetjük — s ennek hangsúlyozása különösen fontosnak tűnik —, hogy a kisipari formák a 20. század elejére sem veszítettek virulenciájukból: az I. világháború előtti másfél évtizedben a kisipar ugyanolyan gyors ütemben növekedett, mint a nagyipar.

Mindennek következtében a magyarországi ipari vállalatok túlnyomó többsége nem haladta meg a középkori eredetű, illetve a tőkés vállalati fejlődés korai, első szakaszára jellemző kisüzemi kereteket.

Ha ezt a körülményt a vállalati struktúra egyik legjellegzetesebb vonásaként emelhetjük is ki, azonnal kiegészíthetjük a képet: a jelenség másik oldalaként a meglevő, viszonylag szűk volumenű nagyipar különlegesen magas koncentrátságot, számos területen a kor nemzetközi iparvállalati fejlettségi szintjével lépést tartó nagyüzemi formákat, vállalati szervezetet és vezetési-igazgatási rendszert testesített meg.

E végletes, látszólag ellentétes vállalat-szerkezeti vonások tulajdonképpen nagyon is egy töről fakadtak. A gazdasági fejlettség viszonylag alacsony színvonala és az iparosodottság gyengesége nemcsak a kisiparnak nyitott és konzervált széles érvényesülési teret. Ugyanez idézte elő, hogy az iparfejlődés úgynevezett szerves útja, melynek során a kézműves műhelyek először kézi munkára alapozott nagyüzemmé, majd ezek modern, gépet alkalmazó gyárrá alakulnak, csak szórványos jelenség lehetett Magyarországon. Így azután az általános iparhiány közegében a modernizálást, iparosodást ösztönző állami beavatkozási intézkedésektől, ösztönzéstől csábítva az ipari befekteté-

sekben vezető szerepet játszó osztrák és külföldi pénzcsoportok a hazai környezetben úgyszólván óriás vállalatnak számító üzemeket alapítottak. A Magyarországon ipari befektetéseket eszközölő külföldi vállalkozók, bankok — s ne feledjük, a századfordulón a nagyipar mintegy 60%-át ezek az érdekelt-ségek ellenőrizték — jórészt a kor európai színvonalának megfelelő vagy ahhoz közelítő vállalatokat létesítettek. A 20. század elején az összes iparvállalatnak csupán 0,9%-át képviselő gyárak (vagyis géppel és legalább 20 munkással dolgozó üzemek) jellegzetes szerkezeti megoszlására utal, hogy ezen kategórián belül a vállalatok nem egészen 4%-ában — az 500-nál több munkást foglalkoztató nagyüzemekben — alkalmazták a gyári munkások jóval több mint 1/3-át és a géppark 40%-át.

Anélkül, hogy a jelen keretek között a vállalati tagolódás részleteibe bocsátkozhatnánk, utalni szeretnénk arra, hogy már első, Ránki Györggyel írott, 1955-ben megjelent könyvünkben bemutattuk a magyar nagyipar vállalati-szerkezeti tagolódásának szembevető sajátosságát, s felhívtuk a figyelmet rá, hogy Magyarországon nem található meg e szerkezet piramis jellegű felépítése, amikor is a kisebb üzemkategóriák legszélesebb talpazatára épül fel a fokozatosan növekvő üzemnagyságok fokozatosan csökkenő köre. E piramis széles talpazata és magasra nyúló keskeny csúcsa között ugyanis a középső részek „kitöredeztek”, hiányoztak. A nagyiparon belül a 100—500 munkással dolgozó középüzemek kategóriája gyenge volt. Ez a jelenség, amelynek dokumentálásától most eltekintek, különösen élessé tette a vállalati szerkezet polarizált-ságát, s olyan konzekvenciákkal is járt, hogy az iparilag viszonylag elmaradott Magyarország vállalati struktúrája a nagyiparban az iparilag jóval fejlettebb nyugati országok koncentráltági fokát is túlszárnyalta.

A magyar nagyipar legnagyobb vállalatainak kialakulása a kor leghaladóbb technikai vívmányainak és üzemszervezési formáinak adaptációja révén vált lehetővé. Ezt a folyamatot hatalmas külföldi befektetések és vezető európai (vagy legalábbis osztrák és német) vállalatokkal kiépített tőkekapcsolatok vagy piaci megállapodások (osztrák—magyar kartellek, nemzetközi kartellek) mozdították elő.

Csakis ez a technikai, tőkebefektetési és piaci bázis tette lehetővé az olyan hatalmas volumenű és modern szerkezetű vállalatok kialakulását, mint például az 1890-ben alapított Magyar Általános Kőszénbánya RT., amely a világháború előtt nemcsak az ország széntermelésének közel 1/3-át szolgáltatta, de a kiegészítő üzemek egész sorát, villamoserőművet, cement- és mész-műveket, brikettgyárat stb. magábanfoglaló és 10 000 munkást alkalmazó kombinálttá fejlődött. Ugyanezen talajból nőtt ki az 1881-ben alapított Rimamurányi—Salgótarjáni Vasmű RT., amely a szén- és vasércbányásztól a kohászaton, hengerelt áru gyártáson keresztül a legkülönbözőbb vasárak gyártásáig terjedő termelési struktúrát és szervezetet épített ki, s mintegy 16 000 munkást alkalmazott.

A kiemelkedően koncentrált, legmodernebb technikai bázisra alapozott vezető villamossági üzemek, valamint a hatalmas cukorgyárak és malmok fejlődése és tevékenysége világviszonylatban is összekapcsolódott az illető iparágak egyes gyártási területeinek technikai úttörésével.

A fúziók által kialakult, jórészt nagy külföldi tőkebefektetésekkel kiépített magyarországi óriásvállalatok az összes nagyipari vállalat 2—3%-át képviselve az ipari expanzió és technikai modernizálódás legfőbb tényezői voltak Magyarországon. S ebben az összefüggésben hadd hívjam fel a figyelmet egy eddig kevésbé vizsgált, tényeiben csak töredékesen feltárt jelenségre: a sajátos fejlődés, tőke- és piaci kapcsolódás következtében a magyar nagyipar jelentékeny része sajátos kooperációs szálakkal kapcsolódott a külföldi, de elsősorban a Monarchia osztrák—cseh területein működő és jóval magasabb fejlettségi szintet reprezentáló nagyiparhoz. Ebben természetesen az Osztrák—Magyar Monarchia sajátos birodalmi keretei, közös pénz- és vámrendszere stb. jelentősen közrejátszott. Ez részben a „birodalmi munkamegosztás” jól ismert formáit öltötte: míg a magyar liszt 1/3-át külső piacon értékesítették, addig a magyar ipar papír-, bőr- és cukoripari gép- és berendezés szükségletének 98—99%-át, a fémipar esetében 30, a textiliparnál 20—30%-át behozatal útján elégítették ki.

Ugyanakkor a piaci kooperáció sem szorítkozott a magyar mezőgazdasági, illetve élelmiszeripari cikkek s ezzel szemben az osztrák ipari késztermékek egyenlőtlenséget tükröző ellentét-párjára. A képlet sokkal bonyolultabb. Csupán a textilgyártás területéről idesorakoztatva a példákat: míg pamutfonógépek, nyomó- és fehérítő berendezések egyáltalán nem készültek Magyarországon, s a hazai szükségletet osztrák importból fedezték, addig a mechanikus szövőszék gyártása jóval nagyobb volumenű volt, mint a belföldi szükséglet, és a termelés 77%-át, az alkatrésztermelésnek pedig felét exportálták. A gyapjúfonó gépek 100%-át, a gyapjújésülő gépek 93%-át exportra termelték, ezen ágazatokat tehát úgyszólván exportra építették ki.

Az 1906. évi részletes iparstatisztika gépipari és faipari adatainak feldolgozása azonban további meglepetésekkel is szolgál. Az ipari kooperáció ugyanis, ha korántsem mai értelmében, mégis jelentős szerepet játszott a gépipar működésében, amennyiben a magyarországi termeléshez felhasznált félgyártmányok és alkatrészek 10%-át külföldről, főleg Ausztriából hozták be, de egyes speciális területeken a felhasznált elemek 1/4-e, sőt 40%-a Ciszlaithaniából származott. A magyar gépgyárak által készített elektromosipari termékekbe beépített készülékek, boylerek, elektromos-gyújtók 3/4-e osztrák gyárakban készült. A precíziós gépgyártásban felhasznált félgyártmányok 15%-a, az elektrotechnikai iparban beépített félgyártmányok 20%-a volt osztrák eredetű. A kábeliparban az arány jóval nagyobb, több féltermék esetében 75%, vagy egyenesen 100%. Érdekes módon még a bútoriparban felhasznált féltermékek és ipari gyártmányok 22%-a is osztrák gyárakból került ki.

A kooperáció számos esetben — különösen világos ez a kábelipar példáján, ahol az ország összes termelése 3 osztrák anyavállalathoz kapcsolódó üzembe koncentrálódott — közvetlenül visszavezethető a korszak „nemzetközi” vállalatainak működésére.

A vállalat-fejlődés előzőekben vázolt mindezen folyamatai arra vezettek, hogy a nagyiparban a vállalaton belüli szervezet, valamint a vezetési-igazgatási rendszer már az iparosodási folyamat kezdeti szakaszában egycsapásra, a nyugati vállalatfejlődési út egyes lépcsőfokait mintegy átugorva, magasabb rendű, fejlettebb szervezeti, vezetési rendszer kialakulását mutatta.

Ennek bizonyítására, ha rendkívül röviden is, jellemezni kell a tőkés vállalatfejlődés nyugati útját, annak főbb fejlődési szakaszait. E folyamatok gazdag tényfeltárára épülő analízisét a „business history” művelőinek széles gárdája végezte. Az itt következő absztrakt fejlődési modellt a téma egyik legkiválóbb szakértője, Alfred Chandler Harvard professzor munkája alapján foglalom össze.

A vállalati fejlődésben a vállalatok szerkezete, valamint vezetési-igazgatási rendszere szempontjából három nagy fejlődési szakasz különböztethető meg:

Az első szakaszban — az Egyesült Államokban, de számos nyugat-európai országban is ez a szakasz nagyjából a 19. század közepéig tartott — az egyetlen egységből álló egyszerű vállalati szerkezet volt a jellemző, amely kevés formális szervezést igényelt, kicsiny állótőke befektetést testesített meg, s inkább a munkaerőigényes területeken volt bázisa. Ezek a vállalatok ugyanakkor vezetési-igazgatási szempontból úgynevezett tulajdonosi vállalatok voltak, egy-egy személy vagy család, illetve társak tulajdonában álló vállalatok, amelyekben minden üzleti döntést, a mindennapi vállalati tevékenységet és a hosszútávú fejlesztési, befektetési döntéseket maga a tulajdonos, illetve a tulajdonos társak végezték.

A második szakaszban — ami nagyjából a 19. század második felére volt jellemző — a technikai-gazdasági fejlődés vállalati méreteket tágító hatásai, a modern infrastruktúra kiépülése, a gőztechnika elterjedése stb. nyomán kialakultak a bonyolultabb vállalati szerkezetek, a több egységre tagolt vállalatok, melyeket különböző szervezeti keretek foglaltak egységbe. A több részleg vagy egység összefogása mégis alapjában két fő formában valósult meg: vagy az önálló egységek laza szervezetét képező kartellek, részvénytársaságok formájában, vagy az úgynevezett centralizált, egységes vállalat szervezetében. Ez utóbbi központosított vállalatot központi irányító szerv fogta össze, s ezen belül funkcionálisan tagolt szerkezet, osztályok (beszerzés, eladás stb.) működtek.

E kiterjedt komplex vállalatok nemcsak nagy létszámú munkaerőt alkalmaztak, de nagy kiterjedésű állótőkét kötöttek le, s már a méretekből következően is e vállalatok működési folyamatai nem voltak áttekinthetők,

irányíthatók egyetlen személy, a tulajdonos által. Így bontakozik ki a szakirodalomban vállalkozói típusú vállalatnak nevezett igazgatás, amelyben a bonyolult vállalat egyes részlegeinek élén önálló főtisztviselők állnak, s általában a vállalat mindennapi tevékenységével összefüggő beszerzési, termelési, értékesítési folyamatokat fizetett vezetői gárda irányítja. Ebben a vállalati formában azonban a főtisztviselőket, az operatív irányító munkát a tulajdonos (vagy tulajdonosok) ellenőrzik, s lényegében teljes egészében fenntartják maguknak meghatározó szerepüket a hosszútávú döntésekben, a kutatások és beruházások területein.

A századfordulótól az átalakulások fontos folyamatai indultak meg, hogy egy-két évtizedes átmenet után, az I. világháborút követően a vállalatfejlődés új, harmadik szakasza nyíljék meg. Az átalakulás ezen újabb folyamatait a termelőerők és technika fejlődésének legfőbb 20. századi vívmányai alapozták meg: az elektromosság térhódítása, a robbanómotor s mindezekkel kapcsolatosan a tömegtermelés kialakulása.

Ezen a bázison már nemcsak a vállalatok mérete növekedett tovább, de a vállalati funkciók is összehasonlíthatatlanul sokrétűbbé váltak (a termeléshez a szállítás bonyolult új feladataival, rendszeres karbantartó, szerviz részlegek egész hálózatának kiépítésével, vagyis a legkülönbözőbb szolgáltatási feladatokkal kellett megbirkózni).

E nagyobb és bonyolultabb komplexitás termelte ki a 20. század máig domináns új vállalati szerkezetét: a multidivizionális szervezeti formákat, melyekben a sok egységből álló vállalatok egyes egységei sokszor egészen elkülönített területeken és rendkívül széles kiterjedésben működnek. Éppen ezért a különböző termékek előállításával vagy eltérő működési területek mindennapi tevékenységével, irányításával félig önálló vállalati főosztályok foglalkoztak (maguk is osztályokra tagolódva), s az önálló főosztályokat az egyes egységek vezetőit is tömörítő vállalati központ fogta össze. E központok azonban hatékony önálló apparátussal is rendelkeztek, melyek nemcsak az egyes egységek ellenőrzését, hanem a vállalat egész működésének elemzését, értékelését is végezték, s az össz-vállalatot érintő általános üzletpolitikát irányítva egyben a hosszútávú döntések, befektetések stb. is hatókörükbe tartoztak.

A multidivizionális szervezeti forma egyik változataként a későbbiekben alakult ki a konglomerátum típusú szervezet, amelyben az egyes, teljesen eltérő ágazatokban tevékenykedő részlegek működése, sőt hosszútávú döntési, beruházási tevékenysége is meglehetősen önálló.

Ebben a vállalati szervezetben a vezetés és ellenőrzés feladata oly bonyolultá válik, hogy csakis a speciálisan képzett szakértők tömegével végezhető el. Így alakul ki a tulajdonosi, illetve vállalkozói vállalat után a menedzseri vállalat, amelyben a vállalati funkciók mindennapi irányítása mellett az ellenőrzés központi feladata és a hosszútávú döntések, beruházási politika alakítása is fizetett, hivatásos főtisztviselők kezébe kerül. Nemcsak arról van szó, hogy

a tulajdonos vagy tulajdonosok kikapcsolódnak a vállalat közvetlen irányításából, hanem arról is, hogy a vállalati tevékenység minden szférája jól kiépített formális szervezet és információáramlás alapján működik, de a bonyolult szervezeti kapcsolódások és egymásra épülés ellenére a termelési, beszerzési és értékesítési, illetve ezekhez kapcsolódó folyamatok operatív munkája élesen különválik s intézményesen is elkülönül a hosszútávú fejlesztési politika munkálásától.

A történeti valóság mintegy 100 éves folyamatából levezetett absztrakt fejlődési modell, amikor a fejlődési út lényegét tükrözi, egyben természet-szerűen — az absztrakcióból következően — szimplifikálja is a valóságot, melyben soha sem válnak élesen szét e fejlődési fokozatok, s a harmadik szakaszban még jócskán megtalálható a második, sőt az első szakaszra jellemző vállalati szervezet és igazgatási-irányítási rendszer is. Sőt, a korábbi formák nem egyszerűen véletlenszerű szórványokban élnek tovább, de az újabb és magasabbrendű szervezeti-igazgatási rendszerek az ipar újabb, legprogresszívabb ágaiban kifejlődve, számos, továbbra is virágzó hagyományos ágazatban a korábbi szervezeti-igazgatási formák kedvező létalapjait hagyják érintetlenül.

A modern vállalatfejlődés fő folyamatainak előző összegezése után kanyarodjunk vissza a magyar vállalatfejlődés problémájához.

Minden eddigi vizsgálatunk, s a témakörben feltárt, bár ebből a szempontból még korántsem rendszerezett tényanyag arra utal, hogy a modern tőkés gazdaság magyarországi kibontakozásában a vállalati átalakulás korántsem járta végig azt a szerves fejlődési utat, mint amit a nyugati folyamatokban végigkísérhettünk. Ezt egyáltalán nem cáfolja, hogy úgyszólván minden vállalati forma, szervezeti-igazgatási típus megtalálható és a példák nagy számával illusztrálható. A szállítás és a nagyipar kifejlődő legkorszerűbb területein az ipari forradalom, az iparosodás első, döntő szakaszában, a 19. század utolsó harmadától úgyszólván egycsapásra válik dominánssá a nyugati fejlődés második, sőt harmadik szakaszára jellemzőnek mondott vállalati szerkezet és igazgatási forma. Pontosabban ez utóbbi két típus valamiféle sajátos keveréke. Úgyszólván kezdetektől jellegzetes a több egységre tagolt vállalat, amely egyaránt kifejezésre jut az indulástól uralkodó részvénytársasági formában, az igazi nagyipari fejlődéssel majdnem együtt kibontakozó kartell szervezetben, valamint a funkcionális tagoltságú központosított vállalatok gyakori elterjedtségében. Hozzá kell tenni, hogy a századforduló körüli magyar gazdaság legmodernebb szektoraiban már a multidivizionális szervezeti formák és a kombinátok is fontos szerepet kaptak.

Ezzel is összefüggésben áll, hogy a magyarországi vállalatfejlődési vezetési-igazgatási szervezete ugyancsak lépcsőfokokat ugrik át, amikor a tulajdonosi és vállalkozói vállalat számos érdekes példája és vitathatatlan történeti jelentősége ellenére a közlekedésben és iparban egyaránt már az első fejlődési

szakaszban kitermeli, sőt egyértelműen a legnagyobb jelentőségre emeli a vállalat-igazgatás menedzseri típusát. A közlekedés és nagyipar legfontosabb területein ez a típus Magyarországon ugyanúgy hamarabb válik döntővé s szélesebb körűvé, mint ahogy a nagyipar koncentrálttsági foka is meghaladja a gazdaságilag, iparilag egyébként jóval fejlettebb országok szintjét.

A magyar gazdaság és ipar fejlődéséről összegyűjtött eddigi ismereteink alapján is kézenfekvőnek mondhatjuk az okokat: első helyen magát a késői indulást jelölhetjük meg, ami számos területen a fejlődés egyenlőtlenségének tipikus jelenségeit termelte ki. A késői indulás részben kiküszöbölte a fejlődésben előttünk járó országok útjának maradéktalan végigkövetését, s a fejlődés magasabb fokán kitermelt vállalati szerkezet és vezetési rendszer azonnali átplántálásával járhatott. Annál is inkább, mivel ezen formák kiépítésében éppen a magasabb fejlettséget hordozó külföldi vállalkozás és tőke játszott döntő szerepet hazánkban. A külföldi tőke — amely, mint említettem a magyar gazdaság jelentős részét ellenőrizte — a legközvetlenebbül szerepet játszik a legmodernebb vállalati szerkezet és irányítás meghonosításában, hiszen sokszor már működő vállalatait terjeszti ki Magyarországra, máskor pedig meglevő hazai vállalatokat nagy befektetésekkel kibővítve, átalakítva kapcsol meglevő vállalati kereteihez.

Ha mindez a vállalati szerkezet korszerű formáinak a magyarországi fejlettségi szintnél korábbi meghonosodását mozdította elő, úgy a vállalat vezetési-igazgatási rendszerében szükségszerűen a legfejlettebb formák azonnali kibontakozását segítette, hiszen a modern magyar közlekedés és nagyipar esetében eleve aligha is lehetett volna szó másról, mint menedzseri igazgatási formák kialakulásáról, hiszen a tulajdonos, a vállalkozó az esetek többségében nem volt jelen, s leginkább a megfoghatatlan külföldi pénzcsoport, bankérdekeltség formáját öltötte. Ennél a jelenségnél természetesen azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül: milyen fontos szerepet játszott az állam, amely a nehézipar egyes területein, de különösképpen a közlekedésben fontos, sőt egyes esetekben a legfontosabb vállalkozó volt, s ezzel a gazdaság területeire is átültette az állami adminisztráció vezetési formáit, igazgatási hierarchiáját, „menedzseri rendszerét”.

Összegezve az elmondottakat, a magyar vállalati fejlődés I. világháborúig terjedő szakaszát sajátos duális jelleg jellemezte. Míg az egyik oldalon a középkori vagy korakapitalizmusra jellemző maradvány-formák, a kisüzem rendkívüli elterjedtsége, ereje, gazdasági jelentősége és virulenciája volt jellemző, addig a másik oldalon mintegy lépcsőfokokat átugorva, a szerves fejlődési út állomásain átrobogva vagy azokat elkerülve jelennek meg, épülnek ki s válnak meghatározóvá a gazdaság legmodernebb szektoraiban a legkorszerűbb vállalati szerkezeti formák és vezetési-igazgatási típusok.

2. Jelen előadás keretében, bármennyire vázlatosan is jelezhettem csupán az I. világháborúig terjedő első fejlődési szakasz főbb tendenciáit és sajátos-

ságait, a részletességnek még ezzel az igényével sem folytathatom a kronológiai vizsgálódást. A bevezetőben jelzett második történelmi szakasról, a két világháború közötti évtizedekről tehát csupán néhány legfontosabbnak ítélt változásra vagy éppen változatlanságra szeretném felhívni a figyelmet.

A magyar és kelet-európai gazdasági fejlődést vizsgálva széles ténybázisra és számítási munkára alapozva Ránki Györggyel közösen írott munkákban bemutattuk a nemzetgazdaság s azonbelül az iparfejlődés ütemének lényeges lelassulását a két világháború között. A gazdaság dinamizmusa nemcsak az előző évtizedek lendületéhez képest mutat törést, de a fejlődés amúgy is magasabb fokán álló nyugati tőkés világ egyidejű fejlődési üteméhez képest is. Hogy csak egyetlen, de meghatározó mozzanattal jellemezzem a gazdasági dinamizmus eltéréseit, utalhatok a beruházási tevékenység gyökeres tempókülönbségeire: a vezető nyugat-európai hatalmak 1 főre jutó beruházási tevékenysége a két világháború között több mint 60%-kal nőtt, a kelet-európai országoké, közöttük Magyarországé mindössze 3%-kal.

A lejátszódott fejlődés és egyes területeken végbement akár jelentősebb előrehaladás ellenére tehát a viszonylagos elmaradottság általában növekedett.

Mindez végletesen meghatározta a vállalatfejlődés két világháború közötti útjait is.

Hogy az előző szakaszra vonatkozóan kiemelt legfőbb jellegzetességeknél maradjak, hadd említsem első helyen, hogy a magyar tőkés fejlődés 20. század közepéig tartó folyamataiban úgyszólván változatlanul konzerválódtak a korábban is sajátosan fontos kisüzemi formák. A két világháború közötti periódusban a kisipar mindvégig úgyszólván változatlanul az ipari munkásoknak közel felét foglalkoztatta (de a ruházati iparban ekkor is 88, az építőiparban 77, a faiparban 75% a kisipari munkások aránya) s az ipari termelés mintegy 1/4-ét állította elő. Jellemző, hogy ezek az arányok még a II. világháború hadikonjunktúrája idején sem változtak meg. 1943–44-ben a kisipar az összes ipari termelés 26%-át állította elő. A háború végén bekövetkező súlyos károsodás viszont elsősorban a nagyipart vetette vissza, s ezért 1945–46-ban a mintegy 1/3-ára zsugorodó összes ipari termelés több mint 40%-át a kisipar reprezentálta.

Az eleve szűkebb volumenű nagyipar mellett a rendkívül olcsó munkaerőre és korlátlan munkaerő kínálatra építve a kisipar mindvégig, a tőkés fejlődés egész periódusában állta a versenyt a nagyiparral. Magyarországon tehát nem következett be a kisüzemi formák fejlett ipari országokra jellemző kettős értelmű háttérbe szorulása. A fejlett ipari országokban ugyanis az egyre dráguló munkaerő mellett a dinamikusan fejlődő nagyipar olyan önköltségviszonyokat teremt, amelyben a kisipar egyre inkább elveszti termelői életlehetőségeit, s ezért nemcsak mennyiségileg szorul háttérbe, zsugorodik össze, de funkcióit tekintve is átalakuláson megy keresztül: a termelő funkciókból kiszorulva egyre inkább a nagyipar bizonyos területekre korlátozódó kiegészítésének s főként javító-szolgáltató funkciók betöltésének szerepébe kényszerül.

A kisipar viszonylag magas aránya és termelő funkcióinak konzerválódása a 20. század közepéig tehát változatlanul a magyarországi vállalati struktúra egyik legszembetűnőbb vonása az iparban. Hozzátehetjük: ez a változatlanság tulajdonképpen növekvő szerkezeti lemaradással egyértelmű, hiszen a nyugaton lejátszódó átalakulás körülményei közepette anakronisztikusabb s viszonylag súlyosabb lemaradás tünete, mint a század elején volt.

A gazdasági és ipari fejlődés dinamizmusának megtörése a nagyipar vállalati fejlődését is lényegesen befolyásolta. Ez elsősorban abban a formában mutatkozott meg, hogy a két világháború közötti évtizedekben a domináns könnyűipari fejlődés s az ezzel egyidejűleg jelentkező nehézipari stagnáció valamint élelmiszeripari visszaesés a nagyiparon belül a középüzemi kategóriák fejlődését vonta magával. A harmincas évtizedtől a koncentrációs folyamat ismét előrelendült. A magyar ipar nemzetközi mércével mérve a II. világháború előtt is a legmagasabban koncentráltak közé tartozott. A gyáripár termelésének 42%-át 1938-ban mindössze 94 üzem állította elő. Csakhogy a kedvezőtlen piacviszonyok ismert körülményei közepette e magasfokú koncentrálttság keretét nem töltötték ki a modern vállalatfejlődés korszerű tartalmi elemei. A legnagyobb vállalatok, a fúziók sorozatával terjeszkedő, bővülő óriásüzemek nem a korszerű technika alkalmazásával és modern sorozatgyártással, hanem főként a piacok más vállalatok rovására történő fokozottabb monopolizálásával erősítették pozícióikat. A magasfokú koncentrálttság korszerű technikai, tömeggyártási tartalmával ellentétben pl. az egyik legnagyobb és legkorszerűbb magyarországi nehézipari üzem, a Weiss Manfréd Művek az I. világháború után úgyszólván kisüzemek halmazává alakult át. Hasonló volt a helyzet a nagy mezőgazdasági gépgyárak esetében is. Ezek a legkülönbözőbb ipari berendezések egyedi gyártásával, véletlenszerű és szórványos rendelések alapján történő textilgyári, papíripari gépek előállításával igyekeztek pótolni a mezőgazdasági gépek leszűkült piaca révén előállt kiesést.

A piac biztosításnak ezek a technikailag és üzemszervezésileg korszerűtlen formái — melyeket a gombamódra szaporodó kartellek (a harmincas évek végén már a termelés több mint 40%-át ellenőrizték) különösen megerősítettek és konzerváltak — végül is általános jelenségként őrizték meg a 19. századi üzemformákat. A magyar vas- és gépipar, ahogy elterjedt szóhasználattal találóan jellemezték: „vegyeskereskedés” jellegű volt. Mint a falusi szatócs, aki egyetlen boltban mindent árult, ezek az üzemek is a legkülönbözőbb termékek előállítását végezték egyidejűleg, kicsiny mennyiségben, legtöbbször egyedi darabok erejéig.

A századforduló körüli biztató indítás ellenére tehát a vállalati fejlődésben a két világháború között a fejlett tőkés országokra jellemző nagy horderejű átalakulás nem következett be, ennek hiányzik termelési-technikai háttere. Elmarad a tiszta termelési profilok kialakulása, a nagy lendületű vertikális vagy horizontális szervezésű kombinát fejlődés, a komplex, sok

területre kiterjedő és széles hatókörben működő vállalati keretek kiépülése; a legjobb esetben a századelején kialakult formák maradnak fenn. S amikor nyugaton a termelés területeiről a széles körű marketing tevékenységbe is benyomuló szolgáltatást, javító szolgálatot és szállítási rendszert is magukba foglaló multifunkcionális vállalatok teremtenek vállalatfejlesztési forradalmat, addig Magyarországon — alig egynéhány vállalatot leszámítva — inkább a multifunkcionalitás karikatúrájaként jelenik meg az olyan „marketing” tevékenységet folytató iparvállalat, amely gyárüzeme mellett két-három boltot is fenntart. Ezzel nem a modern vállalati formákra, de sokkal inkább azokra a tradicionális keretekre emlékeztetve, amikor a termelő kisiparos műhelyét a családi ház utcai frontján kicsiny bolt egészítette ki „marketing” ágazattal.

A vállalati szerkezet megmerevedése természetszerűen járt együtt a vállalatok irányítási-igazgatási rendszerének megrekedésével. A modern menedzseri vállalat korszerű továbbfejlődésére nagyon kevés példa sorakoztatható fel a két világháború között. Sőt, a külföldi tőkeérdekeltségek viszonylag jelentős visszaszorulása következtében helyenként a menedzserek főrészenyenyessé változását konstatálhatjuk, s ez mintha inkább visszafelé vezetne az úgynevezett vállalkozói vállalat irányában.

E fő tendenciákat összegezve olyan kép van kibontakozóban, hogy a 19. századi lemaradás ellenére a vállalati fejlődés tekintetében talán inkább a két világháború közötti időszak jelenti a súlyosabb megtorpanást. Ha eddigi ugyanis a korszerűtlen kisüzem nagy súlyával szemben a nagyüzemi kategóriákban a fejlődés legkorszerűbb tendenciáinak kibontakozását konstatálhattuk, most az előző területen fennálló elmaradás úgyszólván változatlan, de méginkább nyomasztó közegében ez utóbbi területen is megtört a felzárkózás lehetőségeit rejtő előrehaladás.

A magyarországi tőkés fejlődés utolsó felvonásának végére, a 20. század közepére tehát nemcsak a vállalati szerkezet korábban kialakult duális jellegzetessége, de ezenbelül a leghaladóbb fejlődési tendenciák megtörése, illetve kívülrekedése súlyosbította a helyzetet.

3. A felszabadulás, az azt követő politikai, társadalmi és gazdaság átalakulás új szakaszt nyitott a vállalatfejlesztés történetében. A szocialista fejlődés mintegy negyedszázados útja a modern vállalati fejlődés utolsó évszázadában külön fejezetet képez.

Ez mindenekelőtt a tulajdonviszonyokban végbement döntő átalakulás következménye. A tőkés tulajdon kisajátítása és az állam közvetlen irányító szerepének a gazdaság egészére történő kiterjedése új helyzetet és lehetőséget teremtett, ami lemaradások konzerválódása után a tudatos szervezeti korszerűsítés lehetőségeit bontakoztatta ki.

Nem kisebb azonban az a hatás sem, amit a szocialista átalakítással együttjáró, lényegesen felgyorsuló gazdaságnövekedés váltott ki. Az ország gazdasági és különösen ipari színvonala — mint ismeretes — rövid történeti

időszak alatt gyökeresen megváltozott. Az ipar össztermelése mintegy ötszörösére ugrott. Ennek nyomán a magyar gazdaság szerkezete modernizálódott. Az iparban foglalkoztatottak aránya a keresők nem egészen 1/5-éről 1/3-ára nőtt, s az elmúlt évekre a nemzeti jövedelem több mint felét már az ipar állította elő, mégpedig belső szerkezetében is gyökeresen átalakult ipar. Mindezek nyomán az ország általános gazdasági fejlettségi szintje a II. világháborút megelőző utolsó békeévhez viszonyítva — az egy főre jutó nemzeti jövedelemben kifejezve — mintegy háromszorosára emelkedett.

Ezen ismert folyamatokra, a termelési viszonyok és termelőerők forradalmi átalakulására kell utalnunk, hogy a vállalati fejlődés új vonásainak összefüggéseit érzékeltethessük. A változások sorában kronológiailag is első és egyben legszembetűnőbb mozzanat a kisüzem és nagyüzem korábbi arányainak módosulása. Ha a tőkés időszak vállalatszerkezeti fejlődésújtját áttekintve, egyik legáltalánosabb sajátossággként emelhetjük ki a kisüzem mindvégig különlegesen nagy szerepét, úgy a szocialista átalakulás úgyszólván első intézkedései nyomán éppen a kisüzem rohamos háttérbe szorítására kerül sor. 1949 elején még 370 000 ember dolgozott a magánkisiparban, 1953 elejére ezeknek száma 50 000-re olvadt. Míg a magánkisipar létszáma tehát kevesebb mint egyhatedére zsugorodott, addig a szövetkezeti kisipari hálózat csak nagyon vontatottan fejlődött, s a létrejött szövetkezetek legnagyobb része is az állami nagyipar kiegészítőjévé, bedolgozójává vált, töredékesen foglalkozva csupán a kisipar hagyományos tevékenységi területeivel.

A kisüzem gyors, jórészt adminisztratív úton történő felszámolása olyan körülmények közepette ment végbe, amikor a kisüzem addigi fennmaradásának okai tulajdonképpen még nem szűntek meg. Az eltűnt kisüzem helyén tehát olyan űr maradt, amit hosszabb ideig semmi sem töltött be és aminek betöltése gazdasági-társadalmi igényként hamarosan égetően jelentkezett. A magyar gazdasági, nagyipari fejlődés ugyanis — már szerkezeti sajátosságaiból, gazdaságpolitikai célkitűzéseiből is következően — nem tudta áthidalni a kisüzem eltűnése nyomán keletkezett szakadékot. Ezen nem változtat, hogy a 60-as évtizedre már elég gyorsan fejlődtek a szövetkezeti ipari formák, melyek az állami és tanácsi kisiparral együttesen a lakosság szolgáltatásainak mintegy 60%-át látják el.

A keletkezett vákuum betöltésére már az 50-es évek közepétől újra fejlődésnek indult, bár korábbi létszámának csak alig több mint 1/4-ére bővült a magánkisipar, melynek tevékenységében már nem a termelő funkciók, hanem a lakosságnak végzett szolgáltatások dominálnak (az összes lakossági szolgáltatás 40%-át végezve). A valóságos kisüzemi formák végül is az ipari termelésben már csak jelentéktelen, jóval kevesebb mint 10%-os részesedéssel szerepelnek.

Mindezen változások arra utalnak, hogy a magyar ipar legszembetűnőbb vállalati szerkezeti sajátossága, duális jellege s a kisüzem fennmaradó terme-

lési funkciója a szocialista átalakulás kezdetén igen gyorsan megszűnt, és az elmúlt negyedszázad folyamán e jellegzetesség többé már nem volt megfigyelhető. Hozzátehetjük azonban, hogy ezek a változások ugyanakkor még a 60-as évtizedben sem jártak együtt a modern szolgáltatási funkciók megfelelő nagyipari ellátásával vagy helyettesítésével, illetve ennek megfelelő javító-szolgáltató hálózat kiépítésével. Ezért visszatekintve, e szerkezeti változást valószínűleg úgy ítéltük meg, hogy az korábban és gyorsabban játszódott le, mint ahogy valóságos gazdasági tartalma kialakult volna, s ez nemcsak a múltban, de még a jelenben is számos társadalmi és gazdasági probléma forrása. Nemcsak arra utalhatok, hogy a kisüzemi szolgáltatási funkciók betöltése napjainkban is sok kívánni valót hagy maga után, hanem arra a jól ismert jelenségre, hogy a jelenben is megfigyelhetünk még olyan szívó hatású vákuumot, amely nemcsak kedvező lehetőséget nyújt különböző rugalmas, mozgékony szervezeteknek vagy egyedeknek (magánvállalatoknak vagy szövetkezeteknek) a modern kisüzemi funkciók ellátására, de társadalmilag káros jelenségek forrásává is válik. Megszűnésüket csakis akkor várhatjuk, ha a korszerű nagyipar kellően behatol ezekre a területekre és egyrészt kiépíti szolgáltató, javító-karbantartó szervezetét, másrészt a nagyüzemi termelés révén egyes területeken szükségtelenné teszi, kiküszöböli a hagyományos javító tevékenységet.

Nem kisebb a jelentősége azonban az eltűnt korszerűtlen, elmaradott kisüzem rugalmas középüzemi hálózattal való pótlásának sem. A nagyüzemek ugyanis soha sem tölthetik be teljesen a korábbi kisüzemi funkciókat, ez csakis a középüzemek kiegészítő működésével lehetséges. Ebből a szempontból különösen lényeges az állami, tanácsi és szövetkezeti hálózat további fejlődése.

Mindezzel párhuzamosan az elmúlt negyedszázad vállalatfejlődési folyamatainak másik sajátosságaként — a polarizáltság erőteljes növekedésével — a korábban is különlegesen nagyfokú nagyipari koncentrálttság további fokozódását emelhetjük ki.

A vállalati koncentráció rendkívüli méretű előrehaladását jól mutatja, hogy a gyáripari jellegű ipartelepek (tehát nem vállalatok, hanem azok telephelyei) száma 1965-re — 1942-höz képest — közel 1/4-del növekedett, de ezenbelül 1942-ben még a munkások 47%-a dolgozott 500-nál kevesebb alkalmazottat foglalkoztató ipartelepeken, 1965-ben viszont már csak 35%-a. Ugyanezen vállalatkategóriában az első időpontban még a működő géppark 66%-a, a második időpontban már csak 22%-a összpontosult. Az 1000 főnél több munkást alkalmazó ipartelepeken viszont a munkások 39%-a helyett már 45%-a, a géppark 27%-a helyett pedig 51%-a koncentrálódott. Ez utóbbi arányokat tekintve Magyarország — a nemzetközileg különlegesen magas fokú koncentráció sajátosságának érdekes, évszázados kontinuitását mutatva — jelentősen túlszárnyalja az iparilag legerősebb országok koncentrációs fokát is.

Az ipari koncentráció jelentékeny előrehaladását, a gazdasági-technikai

fejlődés követelte nagyobb méreteket a vállalati szerkezet belső modernizálódásának fontos folyamatai kísérték. Már úgyszólván az államosítások másnapján nagyszabású vállalati átszervezés indult meg, a szétaprózott, „vegyeskereskedés” jellegű termelési profilok új viszonyok között lehetségessé vált tisztítása, koncentrálása igényével. Az Országos Tervhivatal már 1950. évi jelentésében is kiemelhetette: „Az év folyamán végrehajtott profilkialakítások ... törekedtek a nagyüzemi, korszerű termelési formák kialakítására.” S valóban, a bőriparban például a sertésbőrök kidolgozását két üzembe, a gépszíj és műszaki bőrök gyártását egy nagyüzembe összpontosították. A szőrmeiparban a vállalatok számát 36-ról 14-re csökkentve a korszerűbb tömeggyártásra alkalmasabb nagyipari termelési profilok kialakítását segítették elő. A textiliparban például a Győri Textilművekbe összpontosították az ország összes szélespamutszövőszékeit, a mintegy 100 gyapjűszövőde termelését 20 gyárba vonták össze, Szegedre koncentrálna a nehéz szövődei, Győrbe a könnyűszövődei kapacitást; Budakalászon pedig fehér árukat gyártó szövődét alakítottak ki. Hasonló folyamatok bontakoztak ki a nehézipar, a gépgyártás területein is. A mezőgazdasági felszerelések és gépek gyártásával korábban foglalkozó 20 gyárból a termelést a gyárak felébe tömörítették. Egy-egy gyár termékstruktúráját radikálisan csökkentették: az Április 4. Gépgyárban például az 1949-ben gyártott 30 féle gyártmányból 3 fő gyártási területet hagytak meg.

E példákkal dokumentálni akartam: a tulajdonviszonyokban végbement változás önmagában rendkívüli tartalékokat tárt fel az elmaradott vállalat-szerkezet korszerűsítése tekintetében.

Ennél jóval nagyobb jelentőségű volt azonban a korszerű vállalat-szerkezet fejlődésének az a hosszú folyamata, amely nem egyszeri intézkedések, átszervezések, hanem a gyors iparosodás velejárójaként bontakozott ki. Az ipari termelés volumenének ugrásszerű növekedése különösen az újonnan meghonosított vagy lényegesen bővített gyártási területeken nagyban előmozdította a specializáltabb, valóban nagyüzemi szerkezet fejlődését.

Nem kis szerepet játszott ebben azután a többéves autarchiás fejlesztési politikát fokozatosan felváltó, bár a gyakorlatban csak nagyon nehezen utat törő nemzetközi kooperáció, amely elsősorban a KGST fejlődése révén nyitott új területeket a modern nagyüzemi termelés, szériagyártás előtt. Ehhez részben már a kereskedelmi együttműködés bizonyos ágazatokban hatalmas piacot biztosító fejlődése is hozzájárult, majd a 60-as évtized folyamán lényeges ipari kooperációs megállapodások eredményeztek fontos előrehaladást. (Hadd utaljak csupán példaként a 60-as évek elején született nagyjelentőségű bauxit-alumínium egyezményre Lengyelországgal és a Szovjetunióval, vagy az elmúlt évek nagy horderejű közúti járműgyártási programjára.)

Mindezek nyomán az elmúlt két évtizedben a vállalati koncentráció rohamos előrehaladását egyre inkább kísérték nyomon e koncentrációs folya-

mat valóságos belső tartalmát jelentő, az igazi nagyüzemi tömegtermelés fejlődését eredményező folyamatok.

Ennek ellenére a keret és azt kitöltő tartalom között ma is rendkívül nagy a különbség. A koncentrációs folyamat keretei összehasonlíthatatlanul gyorsabban bővültek, s nemzetközileg sokkal magasabb szintre emelkedtek, mint a nagyüzemi tömegtermelés belső, tartalmi elemei. (Hogy csak egyetlen, de nagyfontosságú mozzanatra utaljak: a foglalkoztatottság alapján mért koncentráció részben azért olyan magasfokú, mert a nagyüzemi munka termelékenysége nem elég magas, a fejlett európai szintnek a felén áll csupán. A nagyiparban még mindig jelentős a túlfoglalkoztatottság, a rejtett munkaerő kihasználatlanság, s nem utolsósorban a technikai lemaradás, ami különösen a kisegítő ipari tevékenységek — például anyagmozgatás — terén áll fenn, ahol a munkák nagy részét kézíerővel végzik s ezért a nagyiparban dolgozók mintegy 40%-át e kisegítő tevékenységek kötik le.)

A vállalati fejlődés előzőekben vázolt főbb folyamatai s ezekkel együtt a szocialista vállalati formákról vallott, kialakult elgondolások, melyeket — különösen a szocialista átalakulás első időszakában — megfelelő tapasztalatok nélkül, nem rugalmasan, adottságként kezeltek, határozták meg a vállalati szervezet alakulását. Az állami szektor részleges államosítások nyomán 1946—47-ben kialakult szférájában először a vállalati formák átmenetisége volt jellemző. Tulajdonképpen két túlcentralizált, óriás konglomerátumot hoztak létre, a 130 bányauzemet tömörítő Magyar Állami Szénbányákat és a három iparágra kiterjedő, gyáróriásokat is magában foglaló, 100 000 munkást alkalmazó Nehézipari Központot. Az 1948 tavaszán végrehajtott radikális államosítások után azonban az állami vállalatok új kereteit végül is az ún. nemzeti vállalat formájában alakították ki. Ebben a szervezetben nemcsak a régi vállalati egységek, de a nagy vállalatóriások, komplex üzemek, vertikális vagy horizontális szervezésű kombinátok helyén az egyes üzemegységeket is önálló vállalattá alakító rendező elv érvényesült. Ugyanakkor azonban, amikor a korábbi komplex vállalatok különböző egységei is önálló vállalattá alakultak, az új önálló egységeket rendkívül széles és maximálisan centralizált szervezeti egységbe fogták. Az államosítások nyomán az ipariügyi minisztériumhoz tartozó 750 vállalatot 29 iparigazgatóság fennhatósága alá sorolták, s ez utóbbi intézmények részben hatósági szervként, részben közvetlen irányító funkciókat betöltve, részletterveket készítve, az ellenőrzést gyakorolva, a vállalatközi kooperációt irányítva, árhatósági és anyaggazdálkodási teendőket is ellátva működtek. E túlzottan széles szervezeti keretek további szűkítése céljából a termelési szempontból rokon vállalatokat azután horizontális szervezésű ipari központokba fogták össze. Ezzel a hatósági és a közvetlen irányító funkciókat szétválasztották. A termelés, anyagbeszerzés és értékesítés közvetlen irányítása az ipari központok feladata lett, míg a hatósági funkciókat gyakorló iparigazgatóságok fokozatosan az irányító minisztérium részévé

váltak. Ezzel összefüggésben azután az ágazati bontású iparügyi minisztériumok egész hálózata épült ki, amiben a gazdálkodási, döntési funkciók túlnyomó többsége centralizált központi hivatalokra, minisztériumokra stb. szállt át.

E vállalati szervezet azonban a későbbiekben sok változáson ment keresztül. Anélkül, hogy ezen változások különböző lépcsőfokait módszeresen végigjárnánk, hadd utaljunk inkább e változások fő tendenciájára. S ez a tendencia az államosításokat követő két évtizedben egyértelműen a centralizáció volt. Első lépésként a formálisan önálló nemzeti vállalatok nagyobb számának trösztösítés formájában történő összevonásával álltak vissza, sőt bővültek lényegesen a korábbi komplex vállalati keretek.

1962 és 1964 között azután nagyszabású ipari átszervezés keretében hajtottak végre erőteljes vállalati centralizációt. Az átszervezés lényegét a vállalatok számának nagyarányú csökkentése, vállalatösszevonások képezték, ami egyes iparágakban egyenesen a működő vállalatok egyetlen vállalattá történő összevonása, ún. iparági vállalat kialakítása formájában ment végbe.

Ezen intézkedések nyomán az állami iparvállalatok száma 1950 és 1965 között nem kevesebb, mint kerekén 40%-kal csökkent. Ugyanakkor az egy vállalatra jutó átlagos munkáslétszám közel négyszeresére ugrott. Az 500 főnél kevesebb alkalmazottal dolgozó iparvállalatokban (tehát ez esetben vállalatról és nem telephelyről van szó) 1950-ben a munkások közel 30%-a, 1965-ben már csupán nem egészen 10%-a található. Az 5000-es létszámot meghaladó vállalatokban alkalmazták viszont az összes ipari dolgozó közel 35%-át a korábbi 17% helyett.

Az ipar szervezeti kereteinek ez a radikális átalakulása korántsem érintette azonban megfelelő mértékben a vállalatok valóságos belső koncentrált-ságát, szerkezeti átalakulását. Egy-egy, gyakran sok vállalatból összevont új üzemóriás a korábban önálló vállalatokat mindenféle termelési átalakítás, átszervezés nélkül félig önálló telephelyként olvasztotta keretei közé. A túlcentralizált nagyvállalat tehát nemegyszer a valóságban sok középüzem halmaza maradt, s nem érte el az alacsonyabb üzemkategóriák termelési szériáit, termelékenységi szintjét. Rendkívül jellegzetesen tükrözi ezt a tényt, hogy az állami iparban az 500–1000 munkással dolgozó vállalatok kategóriájában az 1 munkásra jutó termelési érték — a vállalati centralizáció után — mintegy kétszeresen meghaladta a 10 000 főnél több munkással dolgozó vállalati kategória szintjét.

A vállalati szervezet reform előtti fejlődése tehát szélsőségesen centralizációs jelleget mutatott, s világviszonylatban is majdnem egyedülállóan nagyméretű vállalati egységekből álló vállalatszervezet jött létre. Ez részben annak következménye volt, hogy egyes periódusokban a jelentkező gazdasági ellentmondásokat nemegyszer centralizációs irányú szervezeti változtatásokkal igyekeztek feloldani. Másrészt nem vonatkoztathatunk el attól a feltételezéstől sem, hogy a szocialista vállalatszervezés eddigi történetében a nagyüzemmel

kapcsolatos bizonyos, kellően alá nem támasztott, nem igazolt elméleti fetisizálás alakult ki. Ennek lényege — leegyszerűsítve és túlélvezve — úgy fogalmazható meg, hogy gazdaságilag és irányításilag annál előnyösebbnek, jobbnak tekintettünk egy üzemet, minél nagyobb méretű. Ez az összevonások, centralizációs lépések immanens tendenciájában s azonbelül is az ágazati differenciálás hiányában jutott kifejezésre. Így azután míg a legfejlettebb iparral rendelkező országokban is megfigyelhető az a sajátos vonás, hogy a vállalat-szerkezet sokszor gyökeres ágazati eltéréseket mutat az ipar különböző területein, s a legmodernebb komplex óriásvállalati keretek kiépülésével egy időben bizonyos területeken — mint arra a tőkés vállalatfejlődés útjának összefoglalásakor utaltam — sértetlenül tovább él, sőt virágzik a 19. század vállalati formája, addig a magyar ipar korántsem mutat hasonló differenciáltsági vonásokat, s ennek következtében talán a világ legkoncentráltabb fogyasztási iparával rendelkezik.

A vállalat-szerkezet erőteljesen koncentrált, centralizált fejlődési tendenciáit a *vállalatvezetés-igazgatás* ismert, centralizált szocialista modelljének kiépítése kísérte. A fordulatot követően az 50-es évek elejéig kiépített vállalatvezetési és igazgatási rendszer — a történeti fejlődési folyamatok nagy összefüggéseit tekintve — számos igen lényeges előrelépést biztosított a korábbi formákhoz képest.

Ennek leglényegesebb elemeit nyilvánvalóan két mozzanatban határozhatjuk meg: egyrészt a vállalatok összességére kiépült az a modern, formális vezetési szervezet, amely a termelési és értékesítési folyamat egészének nyomonkövetését, ellenőrzését, gazdasági értékelését és elemzését, s mindennek nyomán a modern gazdaságvezetéshez szükséges rendszeres információáramlást biztosítani tudta. Ez a szervezet korábban legfeljebb csak a vállalatok igen szűk körére volt jellemző Magyarországon.

A másik fontos elem a hosszútávú döntések, beruházási lépések konzekvens leválasztása volt az operatív vállalati tevékenység szférájáról. A modern vállalati irányítás ezen vívmánya, amely a századforduló körüli Egyesült Államokban jelenik meg először, s Magyarországra csak nagyon részlegesen terjed át, a szocialista gazdasági szervezetben nemcsak általánossá válik, de a tulajdonviszonyok változása nyomán a tőkés viszonyokhoz képest összehasonlíthatatlanul konzekvensebben, népgazdasági szinten valósíthatta meg a központi gazdaságpolitikai céloknak szolgálatában álló hosszútávú fejlesztési, beruházási tevékenységet.

E nagy horderejű vállalatirányítási pozitívumok a magyarországi vállalatvezetés és igazgatás korszerűsítését, színvonalemelkedését eredményezték, s jelentősen közreműködtek a gazdasági növekedés kedvező feltételeinek kialakításában.

Az előrehaladást jelentő átalakítás ugyanakkor súlyos ellentmondások forrásává is vált. A centralizált irányítás formális szervezetének kiépítése

az irányítás utasításos rendszerében — mint ezt a közgazdasági irodalom már alapos elemzéssel kimutatta — az adminisztráció túlburjánzását, bürokratizálódását vonta maga után, s már az 50-es évek közepére arra vezetett, hogy az iparban 4 munkásra jutott 1 tisztviselő, a háború előtti 9 / 1 aránnyal szemben. E bürokratizálódási folyamatot hosszú ideig nem sikerült megtörni, hiszen a különböző intézkedések — például a két ízben is végrehajtott ún. racionalizálások — csupán tüneti kezelést alkalmaztak az igazi okok érintése nélkül.

Az ellentmondások másik csoportja abból fakadt, hogy az utasításos irányítás centralizált rendszerében nemcsak a hosszútávú fejlesztési, beruházási döntéseket választották le az operatív vállalati tevékenységről és központosították centrális állami intézményekbe, de tulajdonképpen az operatív irányítást is centralizálták s a beszerzés, termelés és értékesítés folyamataival kapcsolatos döntések túlnyomó többsége is elszakadt a vállalatoktól, különböző szintű központi intézmények hatáskörébe került. Ezzel a vállalatok önállósága formálissá vált, a különböző operatív döntések pedig nem a megfelelő szintre kerültek. Mindezen jelenségeket s gazdasági konzekvenciákat a gazdasági reform előkészítő munkálatai behatóan tárták fel és elemezték. Ez már kevésbé mondható el a vállalaton belül is centralizált jellegű vezetési rendszeréről. Ezt a kutatások alig érintették, holott az egyszemélyi vezetést kiegészítő társadalmi ellenőrzés ellenére sem sikerült még megtalálni azokat a vezetési-irányítási formákat, melyekben a nélkülözhetetlen vezetési hierarchiát a vállalati kollektívák intézményesített demokratikus közreműködése, beleszólási lehetősége egészítené ki. Az ipari nagyvállalat — melyben e kérdés felelős és jó megoldása nyilván a legnehezebb — ebben a tekintetben elmaradottabb, mint a szövetkezeti ipari vagy mezőgazdasági vállalat.

A modern vállalatfejlődés mintegy évszázados történeti folyamatába illesztve mindezekkel összefüggésben kirajzolódik az 1968-ban bevezetett gazdasági reform — ebben az összefüggésben megfogalmazható — történelmi helye. A reform ugyanis a vállalati irányítás területén lényeges lépéseket tett a vállalati önállóság helyreállítására, valóságos tartalmának biztosítására, amelyet a döntések megfelelő szintre helyezése biztosíthat. Az utasításos tervirányítás és tervlebontás megszüntetése, a központi tervezésnek közvetett eszközökkel, állami szabályozással, gazdasági ösztönzőkkel történő kombinálása lényeges előrehaladást biztosított a valóságos hatáskörrel, önálló felelősséggel működő vállalat kialakulása útján. Ez a folyamat azonban még korántsem tekinthető lezártnak. A vállalat önálló tevékenységi szférája egyes területeken, például a fejlesztés, beruházás tevékenységében jórészt formális. A tervezettnél sokszor több közvetlen beavatkozásra van szükség, illetve a közvetlen beavatkozás elmaradása esetén az önálló vállalati tevékenység társadalmilag, gazdaságilag nem tolerálható hatásokkal jár (például az árpolitikában).

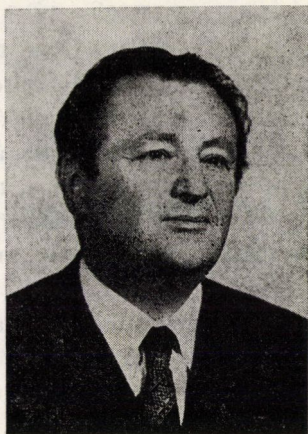
E negatív mozzanatok nem kis mértékben azonban a vállalatszerkezet korábbiakban bemutatott túlzott koncentrálttságával, centralizáltságával is összefüggnek. Pontosabban azzal, hogy a gazdasági reform e vállalatszerkezeti kérdéseket nem bolygatta, a vállalatszerkezet alapegység rendszerét érintetlenül hagyta, s a néhány évvel a reform előtt végrehajtott centralizációs vállalati átszervezés vállalatszerkezeti oldalról kedvezőtlen irányú feltételeket teremtett. A nagymérvű s ágazatilag sem kellően differenciált, vagyis a fogyasztási iparokra is jellemző — a nemzetközi szinthez mérten — túlzott koncentrálttság olyan vállalati monopolhelyzeteket erősített és tart fenn a jelenben is, amely ellene hat a piaci hatások egészséges felhasználási törekvéseinek.

Mindez arra utal, hogy a gazdaságpolitikai célok eléréséhez erőteljesebben differenciált vállalati típusokra, az egyes iparágak, ágazatok sajátosságait jobban figyelembevevő szerkezeti különbségek kialakítására és ennek alapján a központi, népgazdasági horderejű fejlesztési, beruházási célok központosítását jól kiegészítő, konzekvensebb vállalati önállóságra, önálló vállalatirányítási-vezetési rendszerre s a vállalaton belül a munkás és alkalmazotti kollektívák intézményesített demokratikusabb közreműködési, részvételi lehetőségeire van szükség.

Tisztelt osztályülés, kedves hallgatóim !

Mindezzel olyan kutatási célokról adtam számot, amelyekhez előadásom csupán a kereteket vázolta fel, s melyekhez a Gazdaságtörténeti Tanszéken, nem utolsósorban néhány reményekre jogosító hallgató bevonásával, csak most kezdtünk hozzá.

ARATÓ ENDRE SZÉKFOGLALÓJA

1973. december 17-én, hétfő délután 4 órakor Arató Endre levelező tag „A magyarországi nemzetiségek polgári nemzeti ideológiájának előzményei a XVIII. században” címmel akadémiai székfoglalót tartott.

Mátrai László akadémikus, osztályelnök üdvözlő szavai:

A Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi közgyűlése Arató Endrét, a történettudományok doktorát, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzorát a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta.

Arató Endre 1921-ben született Budapesten. Gyerekkorát Csehszlovákiában töltötte. 1940-ben érettségizett Komáromban. 1945 júniusában került haza Budapestre, ahol beiratkozott a Bölcsészettudományi Karra. 1948 decemberében summa cum laude eredménnyel doktorált kelet-európai történetből. 1948-tól 1951-ig a Köznevelési Minisztérium Nemzetiségi Osztályát vezette, 1951-től 1953-ig a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében mint tudományos kutató dolgozott és vezette a Szovjetunió és a népi demokrációk osztályát, 1954-től 1956-ig pedig az Intézet második helyettes igazgatója volt. 1957-től a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karának Kelet-Európa Története Tanszékén dolgozott mint docens, majd 1965-től mint egyetemi tanár. A Karon kutatási, ill. oktatótevékenysége kiszélesedett, egyetemes történetet s azon belül a XIX–XX. századi Kelet-Európa történetét adja elő. 1969-ben védte meg nagy doktori értekezését.

Tudományos pályája kezdetén a magyarországi nemzetiségi kérdés tanulmányozásából indult ki, hogy azután egyre nagyobb területen és egyre hosszabb időszakot átölelve kutassa az immár szélesebb értelemben vett szomszéd népek, a történelem folyamán számos esetben közös sorsot viselő kelet-európai népek történetét.

A nemzetiségi kérdés kutatásban kiindulása a szlovák történet vizsgálata volt. Érdeklődési köre fokozatosan kiterjedt a magyarországi nemzetiségi kérdés kutatására általában, eleinte a XIX. század első felére, majd a század második felére, illetőleg a XX. századra is. Ilyen tárgyú kutatásaival összefüggésben foglalkozott a nemzeti kérdés elméleti problémáival is és a nyugati polgári társadalomtudományok különböző koncepcióinak bírálatával is.

Szükségképpen kapcsolódott ezekhez a témákhoz a magyar nemzeti ideológia és a magyar nacionalizmus történetének tanulmányozása. Itt egyik fontos kutatási területe a magyar nemzet-fogalom történeti fejlődése a XVIII. század elejétől kezdve napjainkig, a másik a magyar nacionalizmus jellegzetes vonásainak bemutatása e két és félévszázadban.

A múltban fennálló nemzeti ellentétek kritikai vizsgálata mellett nagy figyelmet fordított a magyarok és a szomszéd népek együttélése során kialakult baráti kapcsolatokra, különösen a XIX. és XX. századi magyar—szlovák, magyar—cseh, magyar—délszláv együttműködésre. Figyelme az utóbbi években a szomszéd országokban élő magyarság két világháború közötti és felszabadulás utáni története felé fordult. Érdeklődése középpontjában a szlovákiai magyar progresszió két világháború közötti története áll. E területeken végzett munkásságának politikai-ideológiai jelentőségét ebben a körben — úgy véljük — nem is kell részleteznünk. Kutatásaiban ugyancsak fontos helyet foglal el a szláv népek egymás közötti viszonyának kérdése a XIX. század első felében. Ilyen irányú munkálatai, amelyek során többek között pl. a szláv kölcsönösség és a pánszlávizmus jelenségeinek tisztázására is vállalkozott, a szlavisztika és a szláv nemzeti ideológia történetét is számos új eredménnyel gazdagították.

Mindezek a szerteágazó területek szerves részei fő munkásságát képező szakterületének: Kelet-Európa XIX. századi története átfogó kutatásának. Ily módon 1971-ben az Akadémiai Kiadónál megjelent monográfiája, „Kelet-Európa története a XIX. század első felében” több mint két évtizedes sokoldalú tudományos munkásságának összegezése.

Arató Endre tudományos pályafutása — tárgyi eredményein túl — szép példája annak, hogy a haladó, marxista tudomány miképpen lehet segítségére a haladó, szocialista politikának, sőt külpolitikának is. Az a közéleti tevékenység, amelyet Arató Endre mint a Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság elnöke és mint az Osztályunkhoz tartozó történész vegyesbizottságok szaktanácsadója kifejt: világosan mutatja, hogy a szolid, megbízható tudományosság, a felelős, elkötelezett írástudó miképpen szolgálhatja a haladó, közös, nagy ügyet még az ún. kényes, nehéz problémák elemzése során is.

Most, mikor akadémiai jogaiba való teljes beiktatása jeléül a levelező tagságról szóló oklevelét átadom: kívánok tagtársunknak jó egészséget, munkakedvet és további sikeres pályafutásában új sikereket, amelyek ezentúl egyben Akadémiánk és Osztályunk sikereit is fogják öregbíteni.

Arató Endre

A XIX. és XX. század nemzeti problematikáját vizsgálva gyakran szembe találtam magam olyan jelenségekkel, amelyeknek gyökerei a korábbi századokba vezetnek. Ezért irányult figyelmem, mindenekelőtt az eszmetörténeti kutatások során, a XVIII. századra, amely átmeneti szakaszt jelentett: le is zárt egy fejlődést, és el is kezdett egy újat. Ezekből a kutatási eredményekből — amelyek kiterjednek a hat magyarországi nemzetiségre, s hetedikként a magyarra is — kívánok néhány összefüggést bemutatni anélkül, hogy felsorakoztatnám a bizonyítóanyagot; ezt már elkészült szintézisemben teszem majd hozzáférhetővé.

Az 1790—91. évi országgyűlésekkel, amelyek bár sok szállal kapcsolódtak a korábbi évtizedekhez, Magyarország és Erdély történetében valami új is elkezdődött. Nem utolsó sorban vonatkozott ez azokra a nemzetekre (magyarokra, horvátokra, szászokra), amelyek nemesi privilégiumokkal rendelkeztek, tehát képviselőik részt vettek ezen az országgyűlésen; XIX. századi polgári-nemzeti mozgalmak is ide nyúltak vissza. Az 1790-ben összeült szerb temesvári kongresszus határozatai szervesen épültek a XVII. század végi kiváltságokra, valamint a szerbek, az uralkodóház és a magyarok viszonyára, s ugyanakkor kívánságai nyomon kísérhetők a XIX. századi szerb nemzeti mozgalomban és ideológiában. Ugyanezt mondhatjuk el a románok beadványáról, az 1791. évi *Supplex Libellus Valachorum*-ról, amely nemcsak a XVIII. századból vette eredetét, de egyes kérései tovább éltek a XIX. században is. S ha a szlovákoknak nem volt képviseletük az 1790—91-es országgyűlésen, nem rendelkeztek olyan kiváltságokkal, amelyek biztosították volna nemzeti-egyházi kongresszus megtartását, de még olyan kérvény összeállításának sem volt meg a társadalmi-szervezeti bázisa, mint a román *Supplex* — a szlovák katolikus és protestáns értelmiség megteremtette a nemzeti ideológiának azokat a jellegzetes gondolatait, amelyeknek egyike-másika a XVII. században gyökerezett, s a XVIII. század eszméivel gazdagodva a XIX. század harmincas-negyvenes éveinek ideológiai koncepcióiban is felfedezhetők.

Ezzel már érintettünk egy olyan momentumot, amelynek a nemzeti fejlődés szempontjából nagy jelentősége volt. A horvátok, a szászok és a magyarok olyan önkormányzattal rendelkeztek, amelyek a nemzeti fejlődést — az adott viszonyok között — segítették; természetes tehát, hogy ezek a feudális privilégiumok beépültek a nemzeti ideológiába, és fokozatosan vettek fel polgári vonásokat. A szóban forgó privilégiumok a középkorban születtek, s olyan alapot nyújtottak, amelyre támaszkodva magyarok, szászok, horvátok védekezhettek a kiváltságokat korlátozni akaró osztrák vagy magyar törekvésekkel szemben. Az ezekkel való szembefordulás különböző átmeneti s nemegyszer tartós szövetségeket is eredményezett.

Érdemes a szász és a horvát, valamint hozzájuk kapcsolva a magyar

kiváltságok, ill. a magyar—szász és magyar—horvát viszony egybevetése. A kettő közül az élesebb s állandóbb viszállyokkal terhes — az átmeneti együttműködés ellenére — a magyar—szász viszony volt. Ennek magyarázatát mindenekelőtt abban láthatjuk, hogy a szász önkormányzat szorosabban kapcsolódott Erdélyhez, mint a horvát Magyarországhoz, nem beszélve arról, hogy Erdélyben a szászokkal szemben egyaránt felléptek a magyar és a székely rendek. Hozzájárult ehhez az is, hogy a szász és az osztrák viszony az etnikai rokonság következtében is jobb volt, mint a horvátok és az udvar kapcsolata. A magyar és a horvát társadalom hasonló struktúrája — eltérően a szásztól — érteti meg velünk, hogy gyakoribb és tartósabb volt a magyar—horvát, mint a magyar—szász együttműködés. Természetes tehát, hogy magyar—horvát fegyveres küzdelem nem is bontakozott ki, eltérően az erdélyi fejedelemség idején többször folyó magyar—szász katonai viszállyoktól.

A szász és a horvát viszonyok egyik hasonló vonása a vallási homogenitás (a szászok protestánsok, a horvátok pedig katolikusok voltak), s ezért a politikai önkormányzat valamint az egyház rendkívül szorosan összefonódott. Ugyanez magyar vonatkozásban — s erről még lesz szó — nem volt meg. A protestánsok letelepedésének megakadályozása Horvátországban, a katolikusoké vagy ortodoxoké pedig a Királyföldön a horvát és a szász kiváltságosok alapvető feudális követelése volt, amely ellen a magyar rendek hosszú évszázadokon keresztül heves támadást indítottak.

Nehezebb helyzetben voltak a szerbek, akiknek a középkori szerb állam időszakába visszanyúló teokratikus privilégiumai teremtetek bizonyos bázist a további fejlődéshez, de ezek nem gyökereztek oly mélyen a múltban, mint az előbbi három „nemzet” önkormányzata, tehát még a végrehajtást megelőzve lehetett azokat korlátozni, s ezt az udvar a XVIII. században meg is tette.

Még kedvezőtlenebb körülmények között éltek a románok; ők a megígért kiváltságokért csak harcolhattak, az erdélyi rendeknek sikerült a két Diploma Leopoldinum legfontosabb pontjainak a gyakorlatba való átültetését megakadályozniok. De még ez is jobb volt a szlovákok és ukránok (ruszinok) helyzeténél: ők inkább — e példák nyomán — kiváltságokat konstruáltak maguknak, s ezekre hivatkozva küzdöttek az emancipációért.

Az az apológia, amely mindenekelőtt a szlovákoknál bontakozott ki — az első polémia Bencsik Mihály, a nagyszombati egyetem államjogi tanára és Ján Baltazár Magin dubnici katolikus pap között folyt a húszas években — alacsonyabb szintet képviselt, mint a román kérvényezés harci formája a negyedik rendi nemzet elismertetéséért. Ezt a küzdelmet I. Micu-Clain unitus püspök csakúgy a húszas években indította el. Ez a román módszer sokkal inkább jelentette a politikai porondot, mint a szlovák apológia, bár a románok is ideológiai állások kiépítésével igyekeztek pótolni a meg nem kapott egyenjogúságot.

A privilégiumok helye a nemzeti ideológiában eleve meghatározó volt. A magyar, a horvát és a szász esetében a harci terep (a megye, a tartomány és

az országgyűlések) politikai gondolatokkal, a szlovákoknál és a ruszinoknál pedig az inkább kulturális-tudományos indítású apológiák gazdagították a nemzeti eszmevilágot. A kettő között átmeneti helyet foglalt el a szerb és a román. A szlovák értelmiség, az ukránhoz képest fejlettebb viszonyainak köszönhetően, számos koncepciót dolgozott ki, e réteg gazdag eszmei tradíciót hagyott hátra. A legtöbb történeti-ideológiai művet is ők adták ki, ami nemcsak azzal magyarázható, hogy ezzel a többiektől eltérően így akarták pótolni azt, amit nem kaptak meg, hanem rendelkeztek is e művek megszületéséhez szükséges lehetőségekkel: művelődési viszonyaik (iskolák, külföldi tanulás lehetősége stb.) ugyanis a magyarországi népek között a magyar, a horvát és a szász mellett, a legkedvezőbben alakultak.

A XVIII. században a nemzetek szembenállása formailag megegyezett a XIX. századi viszonyokkal. A szlovák — magyar polémiák, a magyar rendi jogok érvényesítése a horvátok, szászok és szerbek rovására, ill. a románok egyenjogúsításának megakadályozására, és háttérben az udvar, amely az így kibontakozó ellentétet a maga érdekében igyekezett kihasználni — kísérteties hasonlóságok. Ugyanakkor már tartalmi egyezés volt a magyar politikai nemzet fogalmának megszületése, amely ekkor még jórészt feudális jellegű volt. A magyar nemesség, kiváltságai alapján csak a horvátokat és a szászokat ismerte el „nemzet”-nek. A román kívánság, a negyedik rendi nemzet elutasítása is ennek az ideológiai princípiumnak a platformján történt. Hozzájárult ehhez, különösen román viszonylatban, a paraszti tömegektől való nagy félelem, amit a Sophronius- és Horea-mozgalmak, a magyar úr és román paraszt szembenállás tudatosodása csak fokozott. A hasonló félelem a szlovák és a szerb parasztságtól csak a XIX. század harmincas-negyvenes éveiben hatalmasodott el. Különbözik az egy politikai nemzet koncepciójában a XVIII. században, a reformkortól eltérően, a „paraszti” népek lebecsülése fokozottabban kapott helyet. A szerbeket sem ismerték el nemzetnek, nem beszélve a szlovákokról és a ruszinokról, akik rendi-nemzeti kívánságok felvetéséig még el sem jutottak.

Ami az Ausztriához való viszonyt illeti: I. Lipót és II. József uralkodása érdemel különösebb figyelmet. Az előbbi nagy bizalmat ébresztett a nem magyarok között, az ő nevéhez fűződtek a szerb és a román privilégiumok számukra kedvező formában való kiadása, de ezeket a kiváltságokat a császár utódjai vagy nem hajtották végre, vagy kifejezetten korlátozták. Nagy reményeket fűztek Lipóthoz a szászok is. Üdvözölte őt a horvát Ritter-Vitezović is, aki az illirizmusnak, a reformkori horvát polgári-nemzeti mozgalomnak volt egy korai előfutára. II. József felvilágosult abszolútizmusa megosztotta a magyarországi „nemzeteket”: míg a privilégiumokkal rendelkezők (magyarok, horvátok, szászok) — miután kiváltságaikat felszámolta — ellene fordultak, addig ezek a lépések, valamint oktatás- és türelmes valláspolitikája éppen hogy kedveztek a szerbeknek, románoknak, szlovákoknak és ukránoknak, akik

rokonszenvvel tekintettek tevékenysége felé. S hogy a privilegizált nemesi nemzetek egyaránt szemben álltak a császárral, ez közöttük átmeneti szövetséget is eredményezett.

Eddig jórészt rendi-nemzeti kiváltságokról szoltunk. A nemzeti ideológiának azonban volt egy másik vonulata, a nemzet nyelvi és kulturális ismérveinek előzménye, amely közelebb állt a XIX. századhoz, mint ezek a privilégiumok, bármennyire is tartalmaztak polgári mozzanatokot. A XVIII. század e téren is a régi és az új között átmenetet képezett, mindenekelőtt abban, hogy kezdte erejét veszteni a vallás kizárólagossága, és ennek helyét mindinkább a nemzeti gondolat, az etnikai együvértartozás tudata vette át. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a vallásnak ne maradt volna a nemzeti mozgalmakban és ideológiákban számottevő funkciója. A jellemzőnek tekinthető vallási gondolatvilág háttérbe szorításában a felvilágosodásnak nagy szerep jutott, amelynek nemzeti vonatkozásai szembetűnőek voltak.

A magyarországi felvilágosodás tartalmazta a nyugat-európai indítású és jól ismert eszmék mellett a soknemzetiségű ország s a különböző nemzeti mozgalmak viszonyaiból fakadó sajátos követelményeket. És éppen ez az, ami a magyarországi soknemzetiségű felvilágosodást a polgári-nemzeti fejlődés előzményévé avatta: magyarok és nem magyarok egyaránt megfogalmazták a modern nemzeti gondolatot.

A felvilágosodás társadalmi eszméi (persze nem azoknak forradalmi változatai) is tehát tért hódítottak Kelet-Európában, ill. e nagyobb térségen belül Magyarországon. A legjelentősebb a magyar, a szerb és a szlovák felvilágosodás volt. A horvát nagyobb arányú kifejlődését a katolicizmus nagy ereje s a horvát autonómiával való összefonódottsága akadályozta. A román esetben pedig a számottevő elmaradottságon kívül a nemzeti gondolat erőteljesebb hangsúlya szorította egy kissé háttérbe a felvilágosodás társadalmi gondolatait, persze anélkül, hogy ez érintette volna a román nép nemzetbe fogadásának még szöbakerülő koncepcióját.

Csakúgy ezzel függött össze, hogy a románoknál nem volt meg az a felvilágosodást megelőző és a nemzeti fejlődés felé mutató, különálló nyelvi-kulturális irány, amelynek kibontakozása minden más magyarországi népnél megfigyelhető. Náluk ezek az áramlatok nem váltak ketté: az egyházi és világi értelmiség minden erejét a rendi nemzet kívánságának ügyére összpontosította, s e tevékenységében tükröződött mindaz a nemzeti mozzanat, amit a szerb, a horvát, a szász, vagy akár a román kultúra kölcsönzött a nemzeti ideológiának. A század végére ez az összefonódás az ún. erdélyi triász munkásságában még nyilvánvalóbbá vált.

A szlovákoknál ennek a visszája figyelhető meg: itt a kiváltságok vagy az azokért folytatott küzdelmek hiányoztak, s a nyelvi-kulturális irány állott előtérben, ill. azzal fonódott egybe a már említett privilégium-teremtés. Ez a magyarázata annak is, hogy egyedül a román fejlődésben a XVIII. század végéig

jóformán nem találkozunk a nyelv művelés eszméjével, és nyelvi kívánságok sem fogalmazódtak meg ugyanakkor, amikor a szlovák ideológiában e terület nagy helyet kapott.

Sokszor tapasztalhattuk azt, s ez alól a román kívánságot indokoló kérvények vagy az ezt alátámasztó iratok sem kivételek, hogy „nemzeti” frazeológiát használó fejtegetések rendkívül modernül hatnak. Mindenekelőtt horvát, szlovák és szász gondolatok tanúskodnak erről (a szlovákoknál Bél, Magin, Papánek, Hrdlička). A horvátoknál különösen szembetűnő, hogy a XVI–XVII. század sokkal inkább, mint más esetekben a nemzeti ideológia előzményeit hozta (Pribojević, Orbini, Gundulić, Križanić, Ritter-Vitezović). Így volt ez a magyar művelődésben is — e két nép kulturális fejlődése haladt az élen. Ismeretes az is, hogy a magyar irodalmon kívül a horvát tett számottevő fejlődést, s azt mondhatjuk, hogy mindhárom horvát nyelvjárás színvonalas irodalommal rendelkezett. Aligha kell azt fejtegetnünk, hogy ezt a viszonylagos előrehaladást a két nép kedvezőbb körülményei magyarázzák. Ami pedig a korszakot meghazudtoló és messze a XIX. századra jellemző fejtegetéseket illeti, nem feledkezhetünk meg arról, hogy e gondolatokat kivételes egyének fejtették ki, utódjaik az ő eszméiket később átvették, de korszakukra jóformán semmiféle hatást nem gyakoroltak. S bár a szászok irodalma elmaradt a horváltól és a magyartól, a legjelentősebb modern nyelvi hagyománnyal ők rendelkeztek. Kétségtelen, hogy e téren a szászok voltak a legkedvezőbb helyzetben: hatott a fejlett német példa, s azonkívül, hogy dialektusuk igen közel állt a német normává alakuló felsőszászhoz, nyelvük a birodalom uralkodó nyelve is volt.

Aligha vitatható azonban, hogy a XVIII. század végére — az ukránokat kivéve — mindenütt a porondra léptek az előzményeket kitűnően hasznosító, a modern polgári-nemzeti ideológiát tudatosan megfogalmazó értelmiségiek (Relković, Katancić, Orfelin, Obradović, Schlözer, Eder, Binder, Micu-Clain, Šincal, Maior, Bernolák, Fándly, Palkovič, Bessenyei György, Fazekas Mihály, Barcsay Ábrahám, Péczeli József, Kármán József, Csokonai Vitéz Mihály, Versegly Ferenc), vagy a XVIII. század végi követelések már keveredtek polgári kívánságokkal, indoklással (pl. az 1790–91-es országgyűlés Magyarországon és Erdélyben, a temesvári szerb kongresszus, a *Supplex Libellus Valachorum*). Ily módon ragadhatjuk meg a lassan bontakozó, de mégis kitapintható változást, amely nem volt forradalmi fordulat, de az előzményektől az új jelenségek, az összetartozás ellenére, mégis megkülönböztethetők.

A nemzeti ideológia fontos eszméjét az egység gondolat alkotta. Ennek is megvoltak az előzményei, de különösképpen szembetűnőek a modern fejlődés kezdeteihez való kapcsolódásuk a XVIII. század végén. Ennek a nemzeti integrációnak a szükségessége más és más feladatokat állított az egyes nemzeti mozgalmak elé; különböző jellegűek voltak azok a nehézségek, amelyeknek a leküzdéséhez hozzá kellett fogni.

A szlovákoknál a belső nemzeti integráció legfőbb teendőjét a vallási különbségek és ellentétek áthidalása képezte. Nehezítette helyzetüket, hogy a katolikusok és a protestánsok más és más irodalmi nyelvet használtak. Ugyanakkor a XVIII. század végén vitathatatlanul új jelenséggént, az ellentétek dacára, megindult közöttük a közeledés és kölcsönösség, a vallási tolerancia mellett nyelvi kompromisszumokra is sor került, mindkét oldalon állandóvá vált az egymás iránti érdeklődés. A nyelvi kompromisszumok pedig az egyik legfontosabb integrációs erő, az egységes irodalmi norma felé mutattak.

Ellentétes volt ezzel a horvátok problémája. Ők vallásilag olyannyira homogének voltak, hogy a protestáns-ellenség, ill. a katolicizmussal való összefonódás nemzeti motívumokat is tartalmazott. A magyar—horvát rendek közötti ellenségeskedés vallási köntöse mögött a horvát autonómia problémái állottak. Tehát az egyház, a vallási hovatartozás, miként a szerbeknél védelmül is szolgált. A belső integráció akadályát ez esetben a horvát nemzeti területek széttagolódása jelentette, de az erősödő érintkezés következtében kezdett kialakulni az összetartozás tudata, és az új irodalmi nyelv alapjai is körvonalazódtak. Hasonló feladatok állottak a szerbek és az ukránok előtt, akiknek csakúgy nemzeti területük széttagoltságát kellett megszüntetniök. Obradović tudatossága tükrözte a szerbeknél a nagy változást, hisz a száz évvel korábbi betelepedés és a pravoszlávia ébren tartotta a Száván inneni és túli szerbek között az összetartozás érzését. A ruszinoknál ez a felismerés még váratott magára. A népnyelv tudatos használata a szerbeknél az irodalmi norma integrációs feladatainak útját is egyengette.

A legnehezebb volt e téren a románok és a magyarok helyzete. Nekik a mindkét irányú integrációt kellett egyengetniök. A románoknál a XVIII. század vége meghozta a vallásfelekezetek közötti erőteljes és főként az unitusok kezdeményezte tudatos közeledést, majd kölcsönhatást, amit nem utolsósorban a közös nemzeti ideológia, a dákoromanizmus biztosított. Csakúgy ez tudatosította a románlakta országrészek és a Kárpátokon túli fejedelemségek korábban jórészt vallási közösségen alapuló együvértartozását, amelyet a mindennapi élet érintkezései is napirenden tartottak.

A magyaroknál — és ez kedvezőbb mozzanat volt — a vallási ellentéteket egyre inkább áthidalta a nemesi közösséghez való tartozás; a rendek között ugyanis szép számban voltak protestánsok. E feudális jellegű összekötő kapcsolatot a XVIII. század végére a nemzeti eszme ötvözte szorosabbra, és azt is megállapíthatjuk, hogy az Erdély és Magyarország közötti egyre mélyülő kapcsolat és kölcsönhatás a korábbiakhoz képest új színekkel gazdagodott.

Nemcsak a nemzeti terület integrációjának kezdeti polgári jelenségeivel találkozhatunk, hanem ennél szélesebb, a szláv összefogás gondolata is megfigyelhető. Nyilvánvalóak ennek az eszmének középkori elemei, hisz ez egy olyan természetes felismerésből következett, hogy a szláv népek igen közeli rokonságban állanak egymással. Ez a rokonság olyan kézenfekvő, hogy a

szlávok már korán felismerték ezt az összetartozást. A középkori szláv krónikákon és az első szláv nyelvtanírókon kívül számos oklevél is hírt adott a szláv egységtudat kezdeteiről. Sajátos módon ez a középkori felismerés modern összetevőt is magában rejtett, hisz az együvértartozás nem területi, vallási, vagy rendi kritériumon, hanem éppen etnikai rokonságon alapult. Ehhez hasonló jelenség volt a szászok körében ugyancsak korán jelentkező német egység gondolata.

Ugyanakkor az önálló nemzeti tudat kialakulása, a korábbi szélesebb szláv együvértartozástól való elhatárolódás éppen a polgári vonást jelzi. Ez ment végbe a szlovákoknál a XVIII. század kilencvenes éveiben Bernolák tevékenysége nyomán. A horvát fejlődés annyiban mutat a szlovákkal rokonságot, hogy a szláv tudatból a szűkebb délszláv összetartozás vált ki.

A szláv ideológia horvátoknál és szlovákoknál egyaránt kitapintható közös vonása volt az egységes szláv nyelv, ill. nemzet modern gondolatnak tekinthető fikciója. E szlavistáktól kölcsönzött koncepció szerint a szláv nemzet törzsekre, a szláv nyelv pedig dialektusokra oszlik. A szlavista tudósok ezen az egységes szláv nyelven belül több nyelvjárást különböztettek meg, s ezeket a dialektusokat az egyes szláv népek nyelveinek tekintették.

A polgári ideológia szempontjából ellentétes irányú fejlődést pedig az indokolja, hogy a feudális különállással nem rendelkező szláv nép, tehát a szlovák esetében az elhatárolódás, a szeparatizmus szükségszerű átmeneti forma volt a szélesebb szláv integráció felé, amely a kiválással párhuzamosan, s mondhatjuk magasabb szinten, része maradt a már önállósuló s először a katolikus értelmiség által megfogalmazott szlovák nemzeti ideológiának. A kiváltságokkal rendelkező szláv népnek, a horvátnak természetesen erre a kiválásra nem volt szüksége, mert feudális privilégiumai töltődtek meg polgári tartalommal, és így alakult ki önálló nemzeti ideológiája.

A szlovák és a horvát szláv gondolat az azonos vonások mellett tehát sajátosságokat is mutatott. A horvátok délszláv koncepciója tartalmazta azt az alapeszmét, hogy ez az integráció vezetésük alatt jöjjön létre. Csírája volt ez a XIX. század illirizmusának. A szlovákok esetében hasonló szűkebb szláv összefogás a csehszlovák egység volt, amelyben a cseh elsőbbség elvitathatlannak tűnt, legfeljebb a katolikusoknál hangot kapott az egyenjogúság gondolata. A protestánsok a cseh vezetőszerpet, mindenekelőtt a nyelv használatát illetően elfogadták és természetesnek tekintették.

Mi a magyarázata annak, hogy a magyarországi szláv népek közül mindekenelőtt a horvátoknál és a szlovákoknál vetődött fel a szláv ideológia? Mindkét esetben, az erősebbnél és a gyengébbnél egyaránt a rokon népekre való támaszkodás szükségessége a kézenfekvő indok. Az erősebb horvát is gyengének érezte magát nem utolsósorban Dalmáciában az olaszokkal, a városállamokkal, főként Velencével szemben; a szláv koncepciók szinte kivétel nélkül Dalmáciában, ill. Raguzában születtek meg.

A magyarországi ukránokat e sorból könnyen kikapcsolhatjuk: az ő ideológiájuk messze elmaradt a szlovákoktól is; a fejlődésnek az a minimuma sem volt meg náluk, hogy a gyengeségből fakadó, erősebb rokonokra való támaszkodás szükségességét érzékelhették volna. Más a helyzet a szerbeknél. Az ő tudatukat a különböző országokban és tartományokban élő szerbség összetartása hatotta át, és ez könnyen szélesül ki délszláv ideológiává; persze ebben a maguk vezetőszerepét hangsúlyozták. E koncepcióban — a horvát típusú délszláv ideológiától eltérően — az ugyancsak pravoszláv bolgárok is helyet kaptak.

A XVIII. században is megtalálhatjuk már a délszláv koncepciónak két variánsát: a horvátot és a szerbet, mindkettőben a nyelvi-etnikai együvértartozás és a vallási türelem jelezte a polgári jelleget, valamint a tény, hogy szót kért a horvát, ill. szerb elsőség. S mikor a délszláv egység gondolatáról beszélünk, arról sem feledkezhetünk el, hogy a szlavisztika tudománya még első lépéseit is alig tette meg, a szláv ságon belüli differenciálás bizonytalan alapokon nyugodott. A nyelv kérdése azonban már e korai koncepciókban is fontos szerepet kapott, s nem utolsósorban ezzel vált az illirizmusnak s szerb megfelelőjének előfutárává. E tekintetben is megfigyelhető egy lényegbevágó különbség a csehszlovák összefogáshoz képest. Az utóbbi esetben ugyanis nem lehetett olyan dialektust normává emelni (eltérően a szerb-horvát štokav nyelvjárástól), amely a két népet integrálhatta volna. Legfeljebb a nyugatszlovák volt hasonló a csehhez, de azzal mégsem alkotott azonos nyelvet.

A szerbek szláv tudatában az orosz kapcsolat vallási okokból: az uniótól való félelem miatt állt előtérben. Orfelinnél jelent meg először ennek az összetartozásnak etnikai-nemzeti motívuma. A vallási indíték érteti meg velünk, hogy az egyház által használt szlaveno-szerb nyelvet szerb hívei a szláv ság közös, ősi nyelvének tekintették. Ugyanez volt a ruszin értelmiség felfogása a maguk egyházi nyelvéről.

A horvátok és a szlovákok szláv koncepciójában is különös helyet foglaltak el az oroszok, e felfogás azonban mindig etnikai alapra épült. A nem szláv román „nemzeti” tudatnak orosz orientációja természetesen az ortodoxián nyugodott. A szászok német egység ideológiája, ha sokkal inkább tartalmazott politikai elemeket, mint a szlávok nemzeti és szélesebb szláv koncepciója, a kompakt német lakóterülettől való távoli fekvés miatt elsősorban nyelvi-kulturális szempontból volt jelentősége.

A nemzeti integráció tehát számos területen haladt előre (nyelvi, nemzeti összetartozás tudata, szűkebb és szélesebb szláv, ill. német összefogás); egy területen azonban nyoma sem volt: a gazdasági integráció váratott magára. Még a XIX. század első felében is csak nyomaival találkozunk.

A nemzeti ideológia fontos összetevőjének bizonyult a nép felé fordulás, a nép nemzetbe fogadásának demokratikus eszméje. A szerb és a román orto-

doxiának, valamint a román unitus egyháznak volt bizonyos fokú népi jellege. A klérus és a papság elnyomó tevékenysége ellenére a szerb-pravoszláv privilégiumok, valamint az unitus egyházba való tartozás, ill. a második Diploma Leopoldinum harmadik pontjának végrehajtásáért folytatott harc rokon jelentőségű volt a nép befogadásával, ti. e pont a katolizálás, tehát vallási unió esetén a közrendűek számára is egyenjogúságot helyezett kilátásba. A tömegek a pravoszláv és unitus egyházak hívei voltak, részei azon „nemzet”-nek, amelynek egyházi-„nemzeti” kiváltságaiért folyt a küzdelem.

A horvátoknál — miként a magyaroknál — kifejezett rendi előjogokról lévén szó, a nemesi nemzetbe a jobbágytömegek nem tartoztak. A nemzeti ideológia másik vonulatában azonban befogadásuk útját kezdték kikövezni a felvilágosodás előfutárai (Križanić, Ritter-Vitezović, Grabovac) — mindenképp azzal, hogy a nép művelését fontosnak tartották. E törekvés erőteljesebbé vált a felvilágosodás idején (Kačić-Miošić, Relković, Krčelić, Blagojević, Brezovački). Tevékenységük már a nép befogadásával volt egyértelmű. Ugyanezt mondhatjuk el a magyar fejlődésről azzal a különbséggel, hogy a nemesi nemzettel szemben már a középkorban is hallatott magáról egy népi, osztályharcos nemzet-koncepció, amely a XVIII. században csak erősödött, biztosítva a kontinuitást a reformkorszak és szabadságharc plebejusaival. Vagy a magyar felvilágosodás képviselőinek gondolatvilágában a feudalizmus kritikája és a nemzeti eszme egysége ugyancsak a nép befogadásával volt egyenlő. Őket a reformkor érdekegyesítő koncepciója előfutáraként tarthatjuk számon.

A szlovákoknál is a felvilágosodás hozta meg a nép nemzetbe fogadásának első jelentős lépését, és a szerb valamint román felvilágosodás — az egyházi-„nemzeti” kiváltságok össznemzeti jellegén túl — ugyanezt a demokratikus orientációt képviselte. Sajátos volt a szászok helyzete: náluk a szabad parasztok a szász nemzet szerves részét alkották. Mindez persze nem zárta ki függésüket a szász luteránus egyháztól és a patrícusoktól.

A magyarországi népek kialakuló nemzeti ideológiájában a hungarus tudat, az országhoz kapcsolódó patriotizmus is helyet kapott. Ez legerősebben természetesen a privilégiumokkal nem rendelkező szlovákok körében élt (Bél, Magin, F. A. Kollár, Papánek, Fándly stb.). A horvátoknál a közös harc s hagyományai, a két ország egymásrautaltsága, társország jellege magyarázza a hungarus eszmének nem jelentéktelen súlyát (Gundulić, Palmotić, Kašić-Miošić, Katančić). Ezt az eszmét még az illirizmusban s a magyarral élesen harcban álló szlovák ideológiában, a XIX. század negyvenes éveiben is felfedezhetjük. Említésre méltó, hogy ez a gondolat felbukkanásától kezdve, még a nemzeti küzdelmek kiéleződésének időszakában is, számos esetben megfért a szláv összefogás koncepciójával. A szászok kiváltságaikhoz való ragaszkodásával együttjárt a hungarus, ill. erdélyi patriotizmus, de ellentétben állott vele a XVIII. század végén erőteljesebben kibontakozó német egységgondolat.

A szerbeknél a hungarus ideológia csak kivételképpen és főként a maⁱ Magyarország területén, a Duna-menti szerblakta városokban vagy a hosszú évszázadok óta az országban élő nemesség körében volt észlelhető (Tököly Száva, Muškatirovič). Az a tény, hogy a szerbek betelepődése Dél-Magyarországra viszonylag nem régen, a XVII. század végén történt (a szlovákok, horvátok és szászok hungarus tudata mélyen a középkorban gyökerezett), és hogy az udvar adta az egyházi-, „nemzeti” kiváltságokat, amelyeket a magyar rendek letörölni akartak, érteti meg velünk a hungarus eszme hiányát. A románok esetében a dákoromán koncepció — eltérően a szláv összefogás gondolatától, s hasonlóan a szászok körében felmerült német egység eszméhez — állta ennek az útját, szoros összefüggésben a magyar rendek, kívánságaikkal ellenséges, állásfoglalásával. Persze Erdélyben a hungarus eszméhez hasonló ideológia, a románok között, a fejedelemségnek Magyarországtól való különállása miatt sem születhetett meg.

Mind a szlovák, mind pedig a horvát hungarus gondolattól elválaszthatatlan volt e népek autochtonitásának hangsúlyozása, a magyar leigázási koncepció visszautasítása, amelynek lényege az volt, hogy a szlávokat a magyarság a honfoglalás végén meghódította. Mindebben az apológiában az egyenjogúságért folytatott modern küzdelem csírája, indoklása található meg, persze még rendi — feudális gondolatrendszer formájában. Így az őslakosság bizonyítása mellett a szlovákok hangoztatták jelentős szerepüket az élet minden területén az ország történetében, dicsőséges harcukat Magyarország megvédésében, és a magyar leigázási ideológiával szemben a szláv szövetségi elméletet szegezték. Ennek értelmében azt vallották, hogy mint Magyarország őslakói szívélyesen befogadták a honfoglaló magyarokat.

Ha a szerbek és románok körében alig vagy egyáltalán nem találkozhatunk a hungarus gondolattal, az imént bemutatott érvek az ő ideológiájukban is, az egyenjogúság indoklására, fellelhetők. Muškatirovič írta, hogy a szerbek már a középkorban, a XVII. század végi beköltözés előtt is fontos szerepet tölthettek be az ország történetében. A *Supplex Libellus Valachorum* körüli vitában magyar oldalról a leigázást hangsúlyozták, a románok pedig ezzel szemben az autochtonitást bizonygatták, s a dákoromanizmuson kívül úgy érveltek — s e sajátos indoklás az erdélyi viszonyokból következett —, hogy a privilégizált nemzetek, a magyarok, a székelyek és a szászok a románok vállaira rakták a terheket, pedig a hazához való hűségben nem maradnak el tőlük, s jogokat e szolgálataikért nem kapnak (Micu-Clain püspök, az erdélyi triász, a különböző kérvények, beleértve a *Supplex Libellus Valachorum*ot is). A szlovákokhoz hasonló érvelést inkább egyházi, mint nemzeti célzattal a magyarországi ukránok is használták (Bazilovics).

A szászoknál az autochtonitás a német eredetkutatásban nyilvánult meg (Weiss, Tröster, Töppelt, Miles és később S. Bruckenthal). Emellett olvashatunk a szláv és román ideológiákból ismert hasonló érvelést a szászok, ill.

a németek az országban vitt jelentős szerepéről (Schlözer, Eder, stb.). Ezekben a koncepciókban a felsőbbrendűség nacionalista gondolatvilága jobban kifejezésre jutott, mint a hasonló szláv és román konstrukciókban. Az utóbbiaknál ugyanis ez a civilizatorikus szerep a magyarok barbárságának erőteljes s nemzeti elfogultságra utaló hangsúlyozásával csak a XIX. századi nemzeti ellentétek idején kapcsolódott össze, szemben a XVIII. században már felmerülő szász gondolatokkal.

A szász autochtonitás bizonygatása nem volt annyira fontos, mint a szlovák, a román vagy a ruszin. Kiváltságaik jól fungáltak — lehet mondani, hogy még a horvátokénál is érintetlenebb formában. Éppen ezért nem volt szükség a sokszor légből kapott koncepciók felsorakoztatására.

A vallási unió elfogadása és elutasítása több nép esetében kapcsolódott egybe a nemzeti gondolattal, ill. annak előzményeivel. A két ellentétes példa a szerb és a román. A szerbek félelme indokolt volt: az unió sikere az egyházi-nemzeti kiváltságok végét is jelenthette volna, minden bizonnyal az unió elnemzetlenedést hozott volna magával. Ugyanakkor az ellene folytatott elkéseredett védekezés kedvező alapokra, privilégiumokra támaszkodhatott. Merőben más volt a románok helyzete: számukra az unió a privilégiumokat, a nemzeti-rendi egyenjogúságot csupán kilátásba helyezte. A román ortodox egyház előjogok hiányában a szerbtől eltérően nem nyújtott nemzeti védelmet, hacsak nem azzal a passzív tudattal kínált segítséget, hogy a fejedelemségi román tömegek is azonos vallást követnek.

A románoknál az uniót megkönnyítették a korábbi protestáns térítések s az, hogy az ellenfél akkor és a rendi egyenjogúság megvalósításával szemben is egyaránt a magyar nemesség volt.

A szerb és román egyházi-nemzeti kiváltságok kiadására, ill. megcsillantatására egy időben került sor. Egyiket sem hajtották eredeti formájukban végre — s ebben a magyar rendeknek döntő szerepük volt —, mégis a szerbség kapott többet. Ezt a bevándorlásból fakadó sajátos helyzete, teokratikus rendszere, amelyet az osztrák udvar alapján elfogadott, magyarázza. Nehezebb volt ilyen körülmények között katolizálni, tehát amikor a térítő, és vele szemben a bázist jelentő kiváltságokat ugyanaz a szerv, ill. hatóság, az udvar adta. Az ellentmondás ez esetben szembetűnő volt. A románoknál e körülmény nem állott fenn; az udvar politikája összhangról tanúskodott: a privilégiumokat a térítés, és az uniót az egyenjogúság szolgálatába lehetett állítani. S hogy a térítés nem hozta meg mégsem a várt eredményt, azt mindenekelőtt az ortodoxia mélyen gyökerező hagyományai magyarázták. A rendkívüli nehézségek, vallási-népi mozgalmak ellenére az unió végül is, a román lakosság kb. felét érintve, néhány évtizedre konszolidálódott, majd újabb térítő akció után hosszabb időre.

Mindebből fakadóan a szerb és a román mozgalom, ideológia között további különbségek adódtak. A szerbek világi értelmisége számottevőbb volt,

mint a román, s jóval kevésbé asszimilálódott. Később, a nemzeti mozgalmakban oly nagy szerepet játszó szerb és román határőrezredek is korszakunkban szervezték. A szerb határőrség nemzeti szempontból átütőbb erőt képviselt, a pravoszlávia, a privilégiumok kötőanyaga szilárdabbnak bizonyult.

Végül a szerb—román egybevetés kapcsán egy ellentmondásos tényre kell a figyelmet felhívunk. A szerb és a román pravoszlávia természetes érintkezése egyházszervezeti egységgel is járt. Ezen túlmenően a még erőteljes vallási momentum a különböző etnikumú népek között a korszakban még az együttműködést egyengette. Különösen gyümölcsöző volt ez a temesvári szerb kongresszus és a román Supplex Libellus Valachorum időszakában; mindkét esemény szoros szerb—román kapcsolatról tanúskodik. A román nemzeti mozgalom megindulása s a polgári ideológia kibontakozása azonban már magában rejtette, hogy a románok, akik a szerb vezetés alatt álló pravoszláv egyházhoz tartoztak, kezdték érezni ennek nemzeti hátrányait, de az ellentétek még nem hatalmasodtak el, az önálló román ortodox egyház kívánsága csak lassan érlelődött.

A szerb—román komparáció után, az uniónál maradva, különösen kínálják az egybevetést a ruszinok és a románok között végzett katolizáló akciók, ill. ezek nemzeti vonatkozásai. A román uniót az udvar és a katolikus klérus a XVII. század végére már jórészt sikerrel záruló ruszin unió példájára indította meg, átvéve annak módszereit, formáit. A két nép helyzetében, körülményeiben azonban sokkal több volt a különbség, mint a hasonlóság; így a végeredmény is lényeges eltérést mutatott, a ruszinoknál nyert tapasztalatok a románoknál nem válhattak be.

Az alapvető eltérés a románok számára jelentkezett, ez lényegesen meghaladta a magyarországi ukránokét. S míg az utóbbiaknál a galíciai példa volt az irányadó és az ösztönző, e Lengyelországhoz tartozó területen ugyanis szép számban éltek ukránok, a fejedelemségek románsága kitartott az ortodoxia mellett, ami a ruszinoktól eltérően az unió nagy akadályát képezte. A megfigyelhető hasonlóságok is magukban rejtették a különbségeket: a korábbi protestáns térítés mindkét területen némiképp kedvező lehetőségeket nyújtott az unió számára. Míg azonban a külön státuszú Erdélyben a magyar rendek akadályozták az uniót, a ruszinok között éppen főúri térítés folyt. Ide kívánczik az a megjegyzés, hogy a ruszinoknál ezért a két Diploma Leopoldinumhoz hasonló udvari szabályozásra nem volt szükség, a kedvezmények kilátásba helyezése, mindenekelőtt a papság számára, azonban mindkét esetben előtérben állott. Mégsem ment könnyen egyik esetben sem a katolizálás. S míg a ruszinoknál hosszú évtizedeket vett igénybe az unió tető alá hozása, s azután lényeges változás nem történt, addig e folyamat a románoknál kezdetben látszólag simábban zajlott le, de a jelentős mozgalmak (Visarion, Sophronius) az új unitus egyház létét szinte teljes egészében megkérdőjelezték, s jelentősen akadályozták a vallási konszolidációt. Persze mindkét esetben csak a papság uniójáról

beszélhetünk, a nép körében hosszú időre volt szükség, hogy a változások tudatosodjanak.

A további különbségek az unió belső körülményeit és nemzeti vonatkozásait érintették: a ruszin unió a népet — a románól eltérően — nem fogadta be. Ez minden bizonnyal összefüggésben volt az unió főúri kezdeményezésével, valamint a katolizálást, ill. az egyenjogúsítást ellenző protestáns rendek hiányával. Csakúgy ide kapcsolható, s a románok körében tapasztalható nagyobb problémák magyarázzák, hogy viszonylag gyorsan püspökséget kaptak, a román területen kiépítették az unitus egyházat, szemben a ruszinlakta vidékekkel: a munkácsi püspökséget ugyanis a pápa csak Mária Terézia uralkodása idején kanonizálta. Gazdasági-társadalmi viszonyaik elmaradottsága mellett nem utolsósorban ez is indokolta, hogy a magyarországi ukránok harca hosszú ideig vallási és nem nemzeti küzdelem volt, eltérően a románótól; náluk szemmel láthatóan körvonalazódtak az unitus egyházzal egybekapcsolódó nemzeti momentumok. Ez a jelenség is megérteti velünk, hogy bár a románoknál is volt bizonyos asszimiláció, a ruszin unió nagymértékben elősegítette mindennek előtt az unitus papság elnemzetlenedését.

A továbbiakban a nyelv, az etnikum és a belső nemzeti integráció polgári kritériumait vizsgáljuk, figyelembe véve a különböző típusú nemzeti mozgalmakat, ill. eltérő forrásokból táplálkozó ideológiákat hasonlítunk egymáshoz. Mindhárom kritérium esetében az egybevetés középpontjában a magyarországi nemzetiségek sorában sajátos helyet elfoglaló szlovák ideológia áll.

A nép nyelve felé való fordulás a szerb és a szlovák mozgalomban közeli rokonságra utal. Ugyanis mindkét esetben a nép nyelvével szemben olyan nagyhatású egyházi nyelv állott, amely ha tartalmazott szerb és szlovák elemeket, mégis egy másik szláv nép nyelvével volt azonos vagy ahhoz közelálló, és a szlovákok vagy a szerbek széles tömegei alig értették meg ezeket az egyházi normákat. Ez a szembenállás már maga is elindította a vitákat, és e polémiával a nyelvkérdés politikai üggyé kezdett válni. Legnagyobb volt a vita a szlovákoknál, náluk a katolikus és a protestáns értelmiség nézett egymással — a kölcsönös közeledés ellenére — farkasszemet. A szerbeknél a polémia csak potenciálisan volt adott. A románoknál pedig, ahol korábban (1780 előtt) alig mutatkozott érdeklődés a nyelv ügye iránt — az unitusok ugyanis a magyar és a német bevezetése ellen nemcsak nem léptek fel, de egyengették is azok útját — a XVIII. század végétől elindult hosszú, évtizedes vita a korábbi érdektelenséggel szemben számottevő változást hozott. E román nyelvi polémiában a szlováktól és a szerbtől eltérően nem egyházi és népnyelvi variáns állott egymással szemben, hanem a román normának a latinhoz igazított két formája: a klasszikus, ill. a vulgáris latinhoz hasonló változatok.

A horvátok nagy figyelmet tanúsítottak a nyelv ügye iránt. A norma szempontjából a probléma a három egymástól lényegesen különböző nyelvjárás volt, amely e kérdést annál is inkább nyitva hagyta, mert a horvát írás-

tudók mindhárom dialektuson kelet-európai vonatkozásban viszonylag magas-szintű szépirodalmat műveltek. Kezdték ugyan utat törni magának a később, a XIX. század harmincas éveiben irodalmi normává emelt štokav nyelv-járás.

A magyar irodalmi nyelv megteremtését szolgáló viták is a XVIII. század végén indultak meg, de különböztek a nem magyar népek körében folyó polémiaiktól, s az ortológusok valamint a neológusok között bontakoztak ki: a fő vitakérdést a helyesírás és a magyar nyelv lexikális anyagának bővítése alkotta. Így a többi között régi szavakat, kevésbé ismert tájszavakat honosítottak meg. Termékennyé tették a holt képzőket, és hangzatosabbá faragtak hosszú származékszavakat. Ezek a kísérletek nemegyszer önkényesek voltak, s ha az egykorúak éles bírálatot is gyakoroltak az új szavak felett, az idő számos próbálkozást kedvezőbben ítelt meg. Nyelvújítás nélkül ma nem volna magyar irodalmi nyelv.

A szászoknál nem voltak nyelvi viták. Ezt mindenekelőtt a fejlett példa, a német magyarázta, s az, hogy hozzá — tudjuk — a szász dialektus közel állt.

Itt kell megemlítenünk, hogy Herder és Schläzer hatása még elenyésző volt, ez majd a XIX. században válik markánssá, hisz tevékenységük korsza-kunkra, a XVIII. század utolsó évtizedeire esett. Kivételt a szlovák és a szász protestáns értelmiség képezett; az ő gondolatvilágukat a nagy német tudósok eszméi működésükkel egy időben, németországi tanulmányútjaik idején formálták.

A Herder-hatás vezet át bennünket az etnikai tudat egy olyan nyiladozó formájához, amely lényeges része volt a nép felé fordulás demokratizmusának. A nép jellemvonásainak, jó tulajdonságainak bemutatásáról van szó. Ezt mindenekelőtt a szlovákoknál és a szerbeknél lehet megfigyelni. E kifejezett etnikai kritérium korai megfogalmazói a szlovák Hrdlička és a szerb Obradović voltak. Obradović előtt a szerbek — s ez tapasztalható a horvátoknál is — a török hatásként számon tartott rossz tulajdonságokat állították előtérbe. Ebben a magatartásban is volt nemzeti motívum: a rossz tulajdonságok idegen befolyásra fejlődtek ki. A román nemzeti ideológiában — Micu-Clain püspök-nél, Cotoreánál, S. Micu-Clainnél — a nép nyomorúságos helyzetéről, rossz tulajdonságairól pedig azért esett szó, hogy a dákoromán koncepciót és a román dicsőséget még jobban kiemelhessék. A szászöldi Eder pedig nemcsak a szász, hanem Erdély népeinek tulajdonságait is egymás mellé állította.

Magyarország népei közül az ukránokon kívül legnagyobb arányú volt a disszimiláció a szlovákok és horvátok között. Ők elvesztették értelmiségi rétegük számottevő részét. Éppen ezért nemzeti ideológiájukban — mindenekelőtt a szlovákok — megbélyegezték a nemzetüket elhagyó renegátokat. Ez a magatartás is a polgári etnikai ismerv térhódítását jelezte. Egyébként a szlovák ideológiában — a horvátok és a szászok mellett — korán vetődött fel a tudatos etnikai nézőpont (Bél, Magin, Papánek, Hrdlička).

A szlovák és román mozgalom előtt — láttuk — fontos feladatként állott a vallási különbség áthidalására irányuló integráció. E folyamat a románoknál jobban előre haladt, mint a szlovákoknál, mert náluk a vallási viszályt nyelvi ellentétek nem tetézték. Az unitusok és az ortodoxok közeledése és együttműködése, főként a Supplex Libellus Valachorum kidolgozásában, benyújtásában, a belső nemzeti integráció fontos állomása volt. A szlovákoknál ehhez hasonló közös lépéseknek csak a XIX. század első felében lehetünk tanúi. Pedig — s erre az ellentmondásra még rá kell mutatnunk — a románoknál az unitusok és a pravoszlávok között a gyakorta folyó térítések következtében a vallási viszályok nagyobb megrázkódtatásokat, szinte állandó mozgást eredményeztek, ellentétben az ellenreformáció után vallásilag konszolidálódott szlovákokkal.

A nyelv, az etnikum, a belső nemzeti integráció s e kritériumokkal, ill. jelenségekkel szervesen összefonódó nemzeti egység gondolat mutatta a leginkább az ideológia polgári-nemzeti irányba történő fordulását. Ezzel együtt bontakozott ki a szenvedélyes elkötelezettség, a nemzeti ügyért való odaadás, amely a történeti munkáktól az irodalmon keresztül a nyelvtudományig terjedt, s szinte valamennyi magyarországi nemzeti mozgalomban nyomon követhető.

Megindultak tehát a modern nemzeti mozgalmak, s azokkal együtt az ideológia is megtette első számottevő lépéseit. Mind e mögött azonban rendkívül szűk rétegek állottak. Egyetlen kivétel a szerbek temesvári kongresszusa volt, amely szinte az egész társadalmat megmozgatta, s ez vonatkozott a szerb vezette mozgalomba bekapcsolódó ortodox románságra is.

A modern nemzeti tudat különben a már polgári érdekeket is valló értelmiség körében alakult ki, persze igen kisszámú csoport vállalta magára a nemzeti ügy támogatásából fakadó nem kevés és nem könnyű teendőket. Ez a polgári értelmiség aszerint, hogy fejlettebb vagy elmaradottabb társadalom részét alkotta, kezdett tagozódni: papi-tanítói intelligencián kívül már megjelentek a gazdatisztek, tisztviselők, szabadfoglalkozásúak. Valamelyest differenciáltabb világi értelmiség alakult ki a magyaroknál, a horvátoknál, a szászoknál, részben a szerbeknél és a románoknál. A szlovák és a ruszin intelligencia papi-tanítói értelmiség volt.

Ez az értelmiség fogalmazta meg a nemzeti ideológiát, amely a nemzeti öntudattól abban különbözött, hogy a szubjektív jellegű s az egyének eszmévilágában élő tudati elemektől független, objektív gondolatrendszert alkotott, legfőbb forrását az egyéneken kialakuló nemzeti öntudatnak.

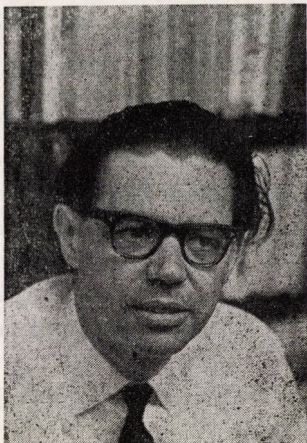
A privilégiumokkal rendelkező népek (magyarok, horvátok, szászok) nemesi nacionalizmusa persze nagyobb társadalmi bázist mondhatott magának; ez eszmévilág mögött felsorakozott a kiváltságos nemesség egy része. A szerbeknél és a románoknál ide számíthatjuk a gyakran nemességet is szerzett kereskedő polgárságot. E fejlettebb s kedvezőbb lehetőségekkel rendelkező társadalmakban volt tehát a legtöbb híve a nemzeti gondolatnak.

Elsősorban tehát a nemzetileg tudatos s tovább differenciálódó polgári értelmiség száma növekedett; majd követte őt a középbirtokos nemesség egy része, a kézműves s főként a kereskedő polgárság nem számottevő csoportja. A parasztság csatlakozása a nemzeti mozgalmakhoz általában nem következett be; mindenekelőtt szociális helyzetük javítására törekedtek, nemzeti öntudatuk nem volt. A XIX. század harmincas és negyvenes évei hozták e téren valaminő változást. A polgári forradalmat megelőző évtizedekben ugyanis a nemzeti polgári értelmiség a korábbinál erőteljesebben törekedett a parasztság megnyerésére. Nem utolsósorban azért is ért el bizonyos eredményeket, mert a magyarországi népek többsége nem rendelkezett teljes társadalommal: vagy nem volt feudális osztálya, vagy pedig a szlovák, szerb és román ajkú nemesség a magyarországi egységes uralkodó osztály részének tekintette magát, s nem támogatta a népe nemzeti mozgalmát. Ily módon a magyar—szlovák magyar—szerb és magyar—román nemzeti ellentétek a szlovák, a szerb és a román paraszt tudatában mint a magyar úr és a szlovák, szerb, valamint román paraszt osztályharca jelentkezett; ezt az alapvető küzdelmet motiválták és nem kis mértékben élezték a kibontakozó nemzeti viszályok.

A társadalminak és a nemzetinek ezen az összefonódásán, tehát az ösztönös osztályharcon át jutott el a nemzetiségi parasztság a nemzeti ideológiához. Tudatában a nemzeti értelmiség, nemesség és kispolgárság gondolat világával éppen ellenkezően a szociális momentum állott a nemzeti előtt; ez utóbbi sokkal halványabb volt a társadalmi követeléseknél.

A másik e rétegek, ill. osztályok magatartása között megfigyelhető különbség, ellentmondásos jelenség volt, hogy a különböző kedvezmények reményében, ill. megszerzése érdekében elsősorban a nemesség, a polgári értelmiség és a polgárság asszimilálódott, tehát azok a rétegek, ill. osztályok, amelyek támogatták a nemzeti mozgalmakat; s a nemzeti ideológiától jórészt érintetlen kompakt paraszti lakosság pedig megőrizte nemzetiségét. E kérdések vizsgálata azonban már a XIX. század problematikájához tartozik, és újabb munka feladata lesz.

MÓCSY ANDRÁS SZÉKFOGLALÓJA

1974. január 31-én, csütörtökön délután 4 órakor Mócsy András levelező tag „A pannon vezérszerep okai és következményei” címmel akadémiai székfoglalót tartott.

Mátrai László akadémikus, osztályelnök üdvözlő szavai:

Tisztelt Osztályülés, kedves Elvtársak!

Akadémiánk 1973. évi közgyűlése Mócsy Andrást, a történelemtudományok (régészet) doktorát Akadémiánk levelező tagjává választotta.

Személyében a fiatal tudósgeneráció egy tagjával gazdagodott Osztályunk. 1929-ben született Budapesten, 1951-től a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályán dolgozott, majd 1959-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Tanszékére került. 1956 óta kandidátus, 1968-tól a történelemtudományok (régészet) doktora, 1969 óta egyetemi tanár. Több közéleti funkciót lát el és jelentős tudománypolitikai tevékenységet fejt ki. 12 évig volt az MTA Régészeti Bizottságának titkára. Jelenleg a TMB Művészet-történeti—Régészeti—Építészettörténeti Szakbizottságának elnöke, az Ókortudományi Komplex Bizottság társelnöke.

Tudományos munkássága három nagy tárgykörre terjed ki:

Első jelentékeny művében, a *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen* (Bp. 1959) kezdett Magyarország római korával, Pannónia provincia történetével foglalkozni. E témakörben jelentős leletcsoportokat és forrásokat közölt, értékelt; fontos történeti kérdéseket

oldott meg, mint pl. a bennszülött közösségek igazgatása, közjogi helyzete; a katonai territóriumok problémája; a rabszolgotartás alakulása; a pénzforgalom kezdetei; a római—barbár viszony a Duna-mentén stb.

Munkásságának másik nagy területe Moesia Superior tartomány története. E téren elért eredményeit újabb könyvében, a *Gesellschaft und Romanisation von Moesia Superior* (Bp. 1972) tette közzé, amely e tartomány első monográfiája. Itt gazdag anyagon foglalkozott a tartomány őslakosságának törzseivel és társadalmával, a foglalás előtt; a római kor társadalmával, köz-igazgatásával, kultúrájával.

Széles érdeklődése végül kiterjed a Római Birodalom egyes történeti kérdéseire. E kérdések:

- a hódítás feladásának és a külpolitikának problémái;
- a közigazgatási formák egységesedése; átmeneti formák az igazgatásban a hadsereg hatására;
- a hadsereg ellátás, sorozás és a katonák joghelyzetének egyes kérdései;
- a római személynévadás szabályszerűségei a jogállás, etnikum, családjogi viszonyok szerint; a személynév mint történeti forrás (ennek a módszernek kidolgozása).

Ez utóbbi kérdés vizsgálata során kidolgozta a személynév-kutatás és a felirat-statisztika új módszereit, amely különösképpen alkalmas társadalomtörténeti kérdések megoldására; a nemzetközi kritika is pozitívan ítéli meg ezt a módszert, amelyet mind belföldön, mind külföldön átvettek és alkalmaztak.

Mócsy András tudományos tevékenysége a római történetírás marxista módszereit és eredményeit gazdagítja, a Duna-völgy római kori történetének új szemléletű koncepcióját segít megteremteni. Az az egyszerű adat, hogy az ókortudomány standard kézikönyvében, a Pauly—Wissowa-féle reálenciklopédiában tagtársunk alkotta a Pannónia címszót — az egyszerű bibliográfiai adat tárgyilagos nyelvén azt jelenti, hogy a szakma jelen nemzetközi állása szerint e fontos kérdésben az ő álláspontja a mértékadó. Ismerve azokat az igen mély kapcsolatokat, melyek nem csupán hazánk történetét, hanem az egész emberi műveltséget is az ókori Róma világához, a klasszikus antikvitáshoz fűzik — nagy jelentőségűnek kell neveznünk azokat a kutatásokat, melyek e kapcsolatok mélyebb megismerését a konkrét történetiség, a tényleges ókori társadalom jobb megismerése útján, új eredmények felmutatásával viszik előbbre.

Most, midőn tagtársunknak átadom az akadémiai tagságáról szóló oklevelet, ami által akadémiai jogainak teljes birtokába jut — egyetlen feladatom marad: hogy jó egészséget, munkakedvet és további tudományos sikereket kívánjak neki, amely sikerek a jövőben immár Akadémiánk sikereit is jelenteni fogják.

Mócsy András székfoglalója:

193 tavaszán Pannonia hadserege császárrá kiáltotta ki Septimius Severust és a polgárháborúban megszerezte neki az egyedurálmát; 293 tavaszán négy Duna-vidéki császár életre hívta az első tetrarchiát, amely a Pannoniában székelő Duna-vidéki párt, az illyricianusok egységpolitikáját vitte diadalra. A közben eltelt évszázad az illyricianus politika kialakulásának és győzelmének, Pannonia legnagyobb virágzásának és legsúlyosabb válságának időszaka. A kutatás mind az előbbit — az illyricianusok politikai szereplését — mint az utóbbit — Pannonia sajátos fejlődését — már sok lényeges ponton megvilágította. Kevésbé világos ellenben az összefüggés Pannonia sajátos fejlődése és képviselőinek politikája között, holott fel kell tételeznünk, hogy e politikát alapjában meghatározta Pannonia helyzete és megfordítva: az illyricianusok taktikája visszahatott Pannonia helyzetének alakulására is. Előadásomban ezeknek az összefüggéseknek a felvázolására teszek kísérletet. Az ilyen kísérletek egy-egy ponton áthidalják azt a szakadékot, amely a helytörténeti jellegű, általános összefüggések és rokon jelenségek felismeréséig ritkán eljutó provinciakutatás és a provinciakutatás gazdag részeredményeit áttekinteni nem tudó, azokat fel sem használó császárkori politikatörténet között tátong.

Előadásom első részében az illyricianus párt taktikáját vizsgálom, a második részben megkeresem e taktika helyi gyökereit és Pannonia III. századi fejlődését elemzem e taktika fényében.

Újabb kutatások bebizonyították, hogy Septimius Severust egy udvari összeesküvés juttatta Felső-Pannonia helytartói székébe, hogy onnan tegyen kísérletet a trón birtokbavételére.¹ A severiánus párt választása nem véletlenül esett Pannoniára, amelyet földrajzi helyzete eleve arra rendelt, hogy Itália előtere legyen. Már a 14. évvel kapcsolatban azt olvashatjuk Tacitusnál, hogy „erősebb a germániai sereg, de közelebb van a pannoniai; az Gallia erőforrásaira támaszkodik, ez Itáliát fenyegeti”.² Fél évszázaddal később ez a még mindig gyengébb pannoniai sereg döntő módon avatkozott be a négy császár évének itáliai polgárháborújába, valamivel később pedig Tacitus már azt írhatta volna, hogy „a legerősebb a pannoniai sereg és Itáliához is a legközelebb van”. Ahogyan pedig 14-ben — ismét Tacitus szavait idézve — a germániai sereg arra hivatkozhatott, hogy „az ő kezében van letéve a birodalom sorsa”,³ úgy az I. sz. végén a birodalom sorsa, a pusztaszámbeli fölény miatt is, Pannonia kezébe került, bár egyelőre még csak mint lehetőség. Ez a

¹ G. Alföldy: Bonner Jahrbücher 168 (1968) 112. — A. R. Birley: uo. 169 (1969) 247. — Füz J.: Alba Regia 10 (1969) 69.

² Tac. Ann. I. 47.

³ Tac. Ann. I. 31.

kulcspozíció fennállt mindaddig, amíg a központi hatalom székhelye Róma volt és az egyeduralom megszerzése Róma birtoklásától függött. Korszakunk végén, nem utolsó sorban épp az illyricumi politika sikere következtében Róma már nem volt a Birodalom központja, de ezzel együtt Pannonia is elveszítette kulcspozícióját.

Ahhoz, hogy Pannonia helytartóját 193-ban egy udvari összeesküvés trónra juttathassa, természetesen Pannonia seregének hangulatával is számolni kellett. Egy néhány évvel korábbi sikertelen államcsínykísérlet csakugyan már Pannóniát szemelte ki katonai bázisául,⁴ ami arra mutat, hogy a dunai sereg hangulatára építeni lehetett egy Commodus-ellenes szervezkedés esetén. Talán azért, mert az iszonyú pusztításokkal járó markomann háborúk után a kormányzat Pannoniában külpolitikai és határvédelmi intézkedésekre szorított, de nem sietett úgy a tartomány segítségére, ahogyan azt Commodus elődei elemi csapások esetén más tartományokban megtették. 193-ban Septimius Severus egy imponálóan fegyelmezett sereg élén vonult be Rómába; ebből a seregből állította fel a szétkergetett praetoriánus gárdát, és ezzel a sereggel vívta meg háborúit minden külső és belső ellenség ellen.

A pannoniai sereg legjobb részeit természetesen nem lehetett volna olyan gyakran elvonni a dunai limesről, ha a Severusok nem ügyeltek volna épp ezért arra, hogy a dunai békét mindenáron fenntartsák. A szomszéd népekkel már Augustus alatt kialakított és voltaképpen csak új népek megjelenésekor megingó szövetségi rendszer alapelve a „ritkán fegyverrel, gyakrabban pénzzel” volt — ismét Tacitus szavai⁵ —, a belpolitikai okokból fenntartott szövetségi rendszer ezért nyilvánvalóan súlyosan terhelte a Birodalom költségvetését. A szövetségi jóviszony fenntartása érdekében Caracalla még olyan megbotránkozást keltő fogásokat is alkalmazott, mint a pannoniai látogatása idején viselt germán ruha és a germán-szökevényre festett haj.⁶ Nem véletlen, hogy a helytartói tolmácsokat is épp a Severusok intézményesítették Pannoniában.⁷

Az ereje és közelsége folytán kulcsfontosságú Pannonia megkapta a Severusoktól azt, amire külső biztonsága érdekében szüksége volt, a Severusok pedig eleinte nyomatékkal kifejezésre juttatták, hogy legmegbízhatóbb tartományuk Pannonia. Amikor Septimius Severus utolsó vetélytársa ellen indult, fiát nem Rómában, hanem Pannoniában hagyta hátra,⁸ 202-ben pedig a császári család úgy rendezte meg pannoniai útját, hogy annak kimondottan jubileumi jellege legyen: a kikiáltás tizedszer visszatérő napját a kikiáltás helyén, Carnuntumban töltötte és a Rómába vonulás feltehetően az egykori expeditio urbica útvonalát követte úgy, hogy a megérkezés is az egykori ad-

⁴ Herod. I. 9. 1. — Vö.: Fitz J.: PWRE Suppl. IX (1962) s. v. Cornelius, Nr. 284.

⁵ Tac. Germ. 42.

⁶ Herod. IV. 7.

⁷ CIL III 10505. 14349^s. — Barkóczi: Brigetio 91. sz.

⁸ SHA Sev. 10. 3. — Vö.: ILS 1143.

ventus napjára essen.⁹ Septimius Severus állítólagos intelme fiaihoz — „gazdagítsátok a katonákat, éljetez egyetértésben és semmi mással ne törődjetez”¹⁰ — akkor kapja meg igazi hangsúlyát, ha belegondoljuk ebbe az intelembe a kortársak viszolygását a róma-városi csapatokban szolgáló faragatlan, barbár nyelven beszélő pannoniaiaktól. A pannoniaiak először Frontonál¹¹ emlegetett faragatlansága az Itália és Pannonia közelségét irigységgel emlegető Herodianosnál már az az elbutultság, amely a Severusok uralmáért felelős.¹² A Severusok eleinte elrettentő erőként alkalmazták ezt a félbarbár tömeget,¹³ de az utolsó Severust már kínos helyzetbe hozta erőszakos fellépésük: gondoljunk Cassius Dio consuli beiktatására, amelyet a pannoniai praetoriánusok fenyegetése miatt távollétében tartottak meg.

A központi kormányzat és a pannoniai sereg érdekközösségét nem ilyen epizódok tették kérdésessé. Az illyricianusok új taktikáját a gótok megjelenése váltotta ki, akik az Aldunánál olyan új tényezővé váltak, amely a dunai külpolitika szövetségi rendszerét felborulással fenyegette. A perzsák ellen bevetett dunai csapatok az utolsó Severustól azonnali hazarendelésüket követelték,¹⁴ csakhamar pedig olyan császárt ültettek Maximinus Thrax személyében a trónra, akihez nem pusztán kompromisszum kötötte őket, hanem aki közülük való volt és minden tekintetben képviselőjük lehetett.¹⁵

Illyricum első igazi jelöltje több évre Sirmiumban ütötte fel főhadiszállását, Illyricum természetes központjában és már ekkor „e vidék legnagyobb városában”, mint egy kortárs írta.¹⁶ Thrax dunai háborúi nem Sirmium körzetében zajlottak, a helyválasztásban tehát nem elsődleges hadászati elgondolások voltak irányadók. A Szerémség birtoklása már a scordiscusok számára a balkáni hegemoniát jelentette; Tiberius elsőnek a pannoniai törzsek közül épp őket verte le, és a római uralom első nagyszabású útépitése épp a Szerémség és a Mediterraneum között létesített összeköttetést.¹⁷ Kelet és Nyugat között minden út a Szerémségen át vezetett, Sirmium pedig, mint Illyricum középontja, Thrax után székhelye lett az illyricumi politikát képviselő katonai csoportosulásnak és szülővárosa csaknem minden illyricumi császárnak. A pannoniai születésű császárok — Decius, Probus, Maximianus, Valentinianus, sőt apja révén az utolsó nyugatrómai császár, Romulus is — mind a Szerémségből valók; a késő-római történetírás pedig néhány biztosan nem sirmiumi, bár

⁹ Herod. III. 10. 1. — A látogatásról Fitz J.: Acta Arch. 11 (1959) 237, ahol az időrend a P. Dura 54. col. II. 3.-ban rögzített *natalis imperii* dátumának megfelelően módosítandó.

¹⁰ Cass. Dio LXXVII. 15. 2.

¹¹ Fronto: princ. hist. 13.

¹² Herod. II. 9. 11.

¹³ Vö.: Cass. Dio LXXV. 2. 6.

¹⁴ Herod. VI. 7.

¹⁵ Herod. VII. 8., VIII. 6.

¹⁶ Herod. VII. 2. 9. — Jellemző Tertullianus tévedése, aki szerint Marcus Aurelius Sirmiumban halt meg: Apol. 25. 5.

¹⁷ G. Alföldy: Acta Arch. 16 (1964) 247. — J. J. Wilkes: Dalmatia. London 1969. 61.

részben illyricumi császárt, mint Aurelianust és Carust, önkéntelen félreírásból vagy a sirmiumi nimbusz kedvéért sirmiuminak tartott.¹⁸

Thrax sirmiumi tartózkodásának az vetett véget, hogy Itáliába kellett vonulnia az ellene szerveződött párt leverésére. Ezt az utat — Sirmiumból Itáliába — nem egy illyricumi utódjának meg kellett tennie a következő két évtizedben. Thrax sorsa voltaképp az összes illyricumi császár vagy császárelölt problémáját példázza: a gótok vagy a gótok által mozgásba hozott más nép fenyegetése a császár jelenlétét és a birodalom erőinek mozgósítását követelte; ha ennek akadály volt, Illyricum saját jelöltet állított, akire két feladat hárult: Illyricum sikeres védelme és az egyeduralkodó megszerzése. Az illyricumi császárnak ezért Itáliába kellett vonulnia, ahol számíthatott a Rómában szolgáló illyricumi katonák ezredeire; ha azonban egy új barbár betörés következett be Illyricum határain, akkor szembe kellett néznie Illyricum új jelöltjével. A Római Birodalom egyetlen más része sem élt vissza ennyire a császári hatalom Tacitus által megfogalmazott titkával, amely szerint „Rómán kívül is lehet császárt csinálni”.

Az illyricumiak uzurpációs taktikáját, tehát azt, hogy minden sikeres hadvezérből ellencsászár lett és annak az első adódó alkalommal Itáliába kellett vonulnia, nem magyarázza egyedül Itália közelsége. A galliai császárság egészen más taktikát alkalmazott, aminek alapját Hispánia és Gallia gazdagsága, önellátásra való képessége adta. Ezt már Tacitus idézett helye is kiemelte: a germániai sereg Gallia erőforrásaira támaszkodik. A dunai hadseregnek ilyen helyi gazdagsági bázisa nem lévén, a központi hatalom birtoklásán keresztül kellett biztosítani a birodalom erőforrásaiból való részesedést. Csak ez a részesedés láthatta el a hadsereget és biztosíthatta a szövetségi stipendium rendszeres folyósítását.

Az ellencsászárok állításának circulus vitiosus voltaképpen Maximinus Thraxszal kezdődött, majd folytatódott akkor, amikor Philippus Arabs személyesen irányította a karp háborút, s közben meggyőződött arról, hogy a veszélyben levő Illyricum haderejét külön főparancsnokság alatt kell egyesíteni. Az első főparancsnok, Pacatianus hamarosan felöltötte a hibort, de a súlyos határmenti helyzet megakadályozta abban, hogy Itáliába vonuljon; hadi kudarcai pedig saját táborát is elfordították tőle. Ebben az is közrejátszott, hogy Pacatianus ellen Philippus a sirmiumi születésű Deciuszt küldte. Az illyricumiak bizalma Decius felé fordult; vezetése alatt vonultak Itáliába. Decius az illyricumi jelöltekre háruló két feladat közül a központi hatalom megszerzését teljesítette, a másikat, a gótok leverését, nem. Harctéri halála után az alsómoesia helytartót, Trebonianus Gallust bízták meg a központi hatalom megszerzésével, mihelyt azonban Aemilianus sikereket ért el a gótok ellen, őrá adták a bíbort — és Gallus ellen Itáliába vonultak vele. A győztes

¹⁸ SHA Aur. 3. 1. — Vö.: Eutrop. IX. 13. 1., SHA Car. 4. 3.

Aemilianus kudarcot vallott Valerianusszal szemben, s ezzel a körforgás egy időre megszűnt. Valerianus ugyanis feltehetően nem nevezett ki főparancsnokot Illyricumban, a gót nyomás pedig Dacia egy részének átadása következtében alábbhagyott. Amikor 256 táján az új gót feszültség elodázhatatlanná tette egy illyricumi főparancsnok kijelölését, a posztot Valerianus kiskorú unokája kapta meg; halála vagy meggyilkolása után Illyricum már hiába kísérletezett új császárjelöltekkel: Ingenuus és Regalianus ellen Gallienus megtalálta a megfelelő eszközöket, s ez magával hozta az uzurpációs taktika feladását.

Az illyricumiak uzurpációs taktikája több okból vált időszerűtlenné. Először is Gallienus nem adott alkalmat illyricumi riválisainak arra, hogy Itáliába vonuljanak: egy idegen, britanniai és germániai csapatokból összeállított különítménnyel¹⁹ sakkban tartotta őket Sirmiumban, és új mozgó serege Illyricum jelöltjeivel Sirmium környékén vette fel a harcot. Nem tudjuk, hogy a katasztrofális barbár pusztítás Pannoniában, amelyet immár két tucat éremkincs jelez,²⁰ az illyricumi sereg megbénításának a következménye, vagy pedig ez az invázió is hozzájárult az uzurpációs taktika kudarcához. Másodszor pedig Gallienus Dacia további részeinek kiürítésével és a daciai haderő kivonásával teret engedett a gót expanzió számára, aminek eredményeképp a 260-as években a Kárpát-medencében a régebbi és újabb barbár népek között tört ki ellenségeskedés. Illyricumban ilyen módon átmeneti nyugalom következett be, amely hozzájárult ahhoz, hogy az új illyricumi taktika feltételei megérjenek.

Gallienus mozgó központi seregében kezdettől fogva képviselve voltak az illyricumi legiók is; ezek a kiemelt illyricianusok ismerték fel azt, hogy a központi hatalom megragadásának egyetlen biztos útja nem a tartományokban állomásozó csapatokon, hanem a központi lovas seregen át vezet.

Az új taktika első képviselője maga Aureolus, a mozgó sereg első parancsnoka volt, aki, miután a régi taktika utolsó képviselőivel, Ingenuusszal és Regalianusszal leszámolt, Gallienus oldalán volt az egységpolitika építője. A Balkánt délről előznlő gótok hozták meg számára az alkalmat, hogy a trónra igényt támasszon. A régi uzurpációs taktika módszere szerint az illyricumi hadszíntéren, helyben kikiáltott Claudiusszal szemben azonban nem volt sikere. A következő másfél évtized a régi és az új illyricumi taktika összeütközésének jegyében zajlott úgy, hogy a stratégiájában azonos két taktika végül is elérte célját: a Birodalom egységének helyreállítását. Az első nagy illyricumi császár, Claudius későbbi nimbuszát annak köszönhetette, hogy korán bekövetkezett természetes halála, amely egyedülálló volt a sorozatos császárgyilkosságok évszázadában, egyrészt megkímélte őt az esetleges kudarcoktól, másrészt nem tette lehetővé számára, hogy saját irányvonalat alakítson ki. Így

¹⁹ CIL III 3228, cf. p. 2382¹⁸².

²⁰ B. Sey K.: Arch. Ért. 98 (1971) 190.

válhatott a Constantinus-dinasztia fiktív ősevé, háttérbe szorítva a nála eredményesebb, valóban egységteremtő Aureliánust, aki dardán származása révén éppily joggal válhatott volna Constantinus ősevé. Aureliánus és Probus az illyricumi egységpolitika jegyében jártak el, meggyilkolásuk háttérében azonban a régi gárdát gyaníthatjuk, amely elégedetlen volt olyan új megoldásokkal, mint Dacia Gallienustól kezdeményezett kiürítésének befejezése, vagy az önellátás biztosítására való törekvés Illyricumban.

Az új taktika diadala egyben az illyricumi stratégiát is fölöslegessé tette. A tetrarchiát életrehívó dalmát Diocletianus bizonyára tudatosan járt el akkor, amikor a másik három centrális illyricumi provincia egy-egy szülöttét vette maga mellé társuralkodónak: első helyen a sirmiumi Maximianust, majd a daciai Galeriuszt és a moesiait Constantiuszt, de ez a demonstratív lépés volt az utolsó nagy gesztus, amelyet a központi kormányzat Illyricum felé tett. Az illyricumi stratégia győzelme azt jelentette, hogy az egységpolitika érdekében Illyricum partikuláris szempontjai már nem voltak úgy mérvadók, mint az első Severusok számára. Illyricum utolsó császári képviselői, Galerius és Licinius már egy vereségre ítélt irányvonalat szolgáltak. Jellemző apróság, hogy a tetrarchia válságának orvoslására összehívott császártalálkozót 308-ban Pannoniában tartották meg ugyan, de nem Sirmiumban, hanem az akkor már jelentéktelen Carnuntumban. Constantinus csak addig hirdette Sirmiummal mint leendő székvárosával kapcsolatos terveit,²¹ míg Liciniusszal, akinek sok párthíve volt Pannoniában, le nem számolt. Konstantinápoly megalapítása már annak a folyamatnak kezdetét jelzi, amelynek eredményeképpen Sirmium a kettéváló Birodalom két részének peremére szorult.

Ha az illyricianusok politikai szerezésének egy évszázadát röviden, a túlzó tömörítés veszélyének tudatában korszakolni akarjuk, akkor a mondottak alapján a következő három korszakot különíthetjük el:

— a Severus-kor, mint a központi hatalom és az általa eszközül használt Illyricum érdekközösségének, egyben Illyricum öntudatra ébredésének és megszerveződésének időszaka;

— a Thraxtól Claudiusig terjedő időszak, mint a lokális uzurpációk taktikájával kísérletező, külpolitikai okokból a központi hatalomra törő Illyricum időszaka;

— a Claudiusztól a tetrarchiáig terjedő időszak, mint a központi seregrel alapított, sikeres egységtörekvések időszaka.

A stratégia a háromféle taktika időszakában azonos volt: a nemcsak területéhez viszonyítva, hanem abszolúte is a legnagyobb sereggel rendelkező, de azt eltartani nem tudó, Itáliához a legközelebb eső, ugyanakkor a leginkább veszélyeztetett, leghosszabb határt birtokló birodalomrésznek létérdeke volt

²¹ A. Alföldi: Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreiche und die Reaktion des Hellenentums unter Gallienus. 25 Jahre Röm.-Germ. Kommission. Berlin 1930, 13.

a központi hatalomban való részvétel, amely külső biztonságát és ellátását egyedül szavatolhatta. A Birodalom más részein ezeknek a problémáknak csak egyike vagy másika jelentkezett, és korántsem olyan élesen, mint a Duna-vidéken. A III. sz. folyamán ideig-óráig önállósuló provinciacsoporthoz Illyricum kivételével vagy önellátóak voltak, vagy hadseregük volt kisebb és védelmi szempontból is másodrendű. A központi hatalom megragadásának folytonos kockázatát nem kellett vállalniok, sőt, taktikájuk igen gyakran épp az illyricumi taktika ellentéte, az átmeneti elkülönülés, a központi hatalomtól való békés elhatárolódás volt.

Az úgynevezett „pannon vezérszerep” ilyen értelmezése véleményünk szerint mélyebben rejlő, igazibb okokat tár fel, mint a dunai tartományok paraszti emberanyagának hadászati értékére vagy az osztályok felett álló hadsereg szociális érdektelenségére rámutató újabb magyarázatok, nem beszélve azokról a régebbi, nagyon is korhoz kötött magyarázatokról, amelyek (a néha a szlávok elődeinek tekintett) illírek őszerejét, vagy a Nyugat védőbástyájaként a birodalommentő áldozat szerepére újra meg újra vállalkozni kényszerülő Kárpát-medence földrajzi helyzetét, vagy a parasztságot képviselő hadsereg polgár- és városellenes osztályharcát tekintették a döntő mozzanatoknak. Ezeknek az elméleteknek csupán egy tarthatatlan elemére szükséges még ma is rámutatni, mert különböző hangsúllyal az újabb irodalomban is visszatér: ez az illír etnikum centrális szerepe. Illyricum lakosságának csak elenyésző részét alkották az illírek, akik még a modern nyelvtudomány által kikövetkeztetett tágabb értelmükben is csak az illyricumi provincia-csoport két provinciájának egy-egy részét lakták. Illyricum nem a Duna-vidék vélt illír többsége miatt vált a dunai provinciák gyűjtőnévévé, hanem, mint ezt már Appianos hangsúlyozta,²² más gyűjtőnév hiányában az illyricumi vámszervezet elnevezése ment át arra a területre, amelyre e vámszervezet hatásköre kiterjedt. A vámszervezet pedig, mint tudjuk, onnan kapta nevét, hogy megszervezése idején a Duna-vidéken még csak két terület volt római fennhatóság alatt: a később Pannonia, illetve Dalmácia néven kettévált Illyricum tartomány és a thrák királyság, amelynem vámszervezete ripa Thraciae néven később is külön vámhatóságot alkotott. — Illyricum lakóit és császárait egyetlen római szerző vagy forrás sem nevezte illírnek. Az illyricianus gyűjtőnévnek pedig már csak azért sem lehetett etnikai tartalma, mert a Duna-vidék III. sz.-i hadserege és polgársága nemcsak bennszülöttekből, hanem a Birodalom csaknem minden részéből toborzódott vegyes, betelepült elemekből állt. Ha egyes birodalomrészek eltérő érdekeiről beszélünk, akkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a merőben más taktikájú galliai—germániai provinciacsoporthoz régebben idetelepült kelta és germán, vagy a keleti tartományok újabban idetelepült szír lakói Illyricum, nem pedig hazájuk érdekeinek képviselőivé

²² Appian. Illyr. 6. — Vö.: Cass. Dio (Zonaras 8. 19), Herod. I. 9., II. 8—11., 13—15 stb.

váltak. Nyilvánvalóan azért, mert létük az új hazában az új haza sorsának függvénye volt.

Illyricum sorsát, mint mondtuk, gazdasági függése határozta meg. Ezzel kell kezdenünk a katonacsászárok Pannoniájának jellemzését.

Azt, hogy nem minden provincia volt önellátó, sőt jövedelmező a birodalmi államháztartás számára, már Augustus korában felismerték, és tudatában voltak vele a későbbi századokban is.²³ Az erdős Pannonia számontartott kiviteli cikkei vagy nem jelentős, inkább más vidékekre jellemző áruk, mint a saliunca gyógyfű, vagy a helyi lakosság gazdálkodását csak részben érintő, államilag, feltehetően a katonaság segítségével beszerezett áruk, mint a római városi amfiteátrumokban járulékosan színre hajtott vadállatok, a medve és a vadmacska. Ipari terméket Pannonia eddigi ismereteink szerint csak a Duna folyása szerint alatta fekvő dunai tartományokba exportált, Pacatus műhelye azonban jellemző módon épp a severusi felvirágzás idején már nem termelt, a sisciai műhely neve alatt összefoglalt, feltehetőleg több dél-pannoniai manufaktúra pedig a jelek szerint szintén a II. sz.-ban dolgozott. Nem mellékes körülmény természetesen az sem, hogy ezeknek az ipari vállalkozásoknak a hatósugara sem lépte át Illyricum határát.²⁴ Ilyen körülmények között megvan az igazság magja Cassius Dio tagadhatatlanul tendenciózus leírásában, amely szerint a pannonok szegényes táplálékkal érik be, boruk pedig silány.²⁵ A pannoniai bor silányságát vagy a helyi bortermelés korlátozottságát azért is valószínűnek kell tartanunk, mert a III. sz.-ban Héródianosz szerint még mindig Aquileia környéke volt Illyricum szőlőskertje,²⁶ és a későbbi szőlőtelepítések ellenére még a IV. sz. vége felé is itáliai borimportról értesülünk.²⁷

Természetesen nem Pannonia volt az egyetlen gazdaságilag passzív tartomány. A provinciális archaeológia már igen sok helyen eljutott annak konstatálásáig, hogy bizonyos területek nem minden időben részesültek a birodalmi méretű kereskedelem árucikkeiből és a római életforma technikai körülményeiből. Britannia egyes részei, Dalmácia belseje, Felső-Moesia nagyobbik, déli része, Achaia egyes vidékei, Mauretánia, néhány hispániai conventus vagy Aquitania hosszú ideig csak saját termékeire volt utalva, és Pannonián belül is megvan az ellenpróba lehetősége néhány olyan, elmaradottnak minősülő területen, ahol az importcikk, sőt még a pénz forgalma is csak bizonyos rövidebb időszakokra korlátozódik annak ellenére, hogy közlekedés-földrajzi hátrányban maga a vidék nem volt. Az észak-itáliai vagy az Észak-

²³ Mócsy A.: *Antik Tanulm.* 9 (1962) 191.

²⁴ Pannonia exportjáról, a gazdasági viszonyokról stb. a gazdag irodalmat lásd PWRE Suppl. IX (1962) 687 és az ott adott kép három kiegészítését: Mócsy A.: *Eirene* 4 (1965) 144; *Acta Arch.* 21 (1969) 358; 25 (1973) 387.

²⁵ Cass. Dio XLIX. 36.

²⁶ Herod. VIII. 2.

²⁷ Ambros. epist. XVIII. 21.

Itália által közvetített dél-galliai áru szárazföldi útja Nyugat-Pannoniába kétszer vagy háromszor olyan hosszú volt, mint amennyit a rajnai és felső-dunai árunak kellett ugyanoda szárazföldön megtennie. Ennek ellenére a korábbi itáliai és dél-galliai áru jóval nagyobb arányban jutott el oda, mint a későbbi rajnai és felső-dunai. A Poetovio és Savaria közötti területen minden síremlék egyetlen rövid időszakból, épp a korai árucikkek bekerülésének korából való.²⁸ Egy kisebb területegységen azonban még római pénzt vagy import-árut sem tudott kimutatni egy beható újabb topográfiai kutatás.²⁹ Egy elmaradt vagy gazdaságilag passzívvá vált vidék fellendítését öncélúan nem szorgalmazták; a romanizáció túlmagyarázásából eredő modernizáló félreértés csupán, amikor újabban a római gazdaságpolitikát a jelenkori gazdasági tervekhez vagy segélyprogramokhoz hasonlítják. Ha Pannonia egyes részei exportra való termelés nélkül jelentős importra és városias életformára voltak képesek, akkor az árubehozatal és a római fogalmak szerinti luxus fedezetét csakis kívülről szerezhették be, mégpedig úgy, hogy ez a külső erőforrás nem a helyi termelés fellendítésére, hanem egyes társadalmi rétegek, elsősorban természetesen a katonaság ellátására, sőt növekvő igényeinek kielégítésére törekedett.

Nem szükséges bizonyítani, hogy a severusi prosperitás zónái épp azok a területek voltak, ahol a katonaság állomásozott és ahol utánpótlását nagyrészt sorozták. Az is köztudott, hogy épp ezekre a vidékekre a kis- és középbirtokok szívós fennmaradása jellemző, míg az agrártermékekben inkább produktívnak tekinthető nagybirtokok Pannonia belsejében terültek el, ahol az import csökkenésével, sőt megszűnésével is számolni lehet a nagy virágzás idején.

Természetesen nemcsak arról volt szó, hogy Pannonia aránytalanul nagyszámú katonasága a zsold, a donativumok és a missio honesta pénzüsszegeivel fenn tudta tartani a jólétet. Ezek az összegek a II. században is eljutottak az akkor sem kisebb hadsereghez, de akkor még csak kisebb luxust és a városi külsőségek szerényebb formáját tették lehetővé. Fel kell tételeznünk, hogy a Severusok ennél többet juttattak hatalmi okokból előnyben részesített tartományuknak. Mielőtt erre a többletre rátérnénk, még egy idevágó körülményre kell felhívunk a figyelmet. Nemrég figyelt fel arra a hazai és a csehszlovák kutatás, hogy a barbaricum importjában a Severus-kor fellendülést hozott.³⁰ Mivel nincsen tudomásunk arról, hogy a barbaricum exportképessége Marcus Aurelius után növekedett volna, ellenben tudjuk, hogy Marcus szabályozta a külkereskedelem formáit,³¹ és valószínű, hogy a dunai béke fenntartása nem kis pénzébe került az államkasszának, a barbaricumba irányuló exportot

²⁸ RIU 2. Lieferung. Budapest 1974. s. a.

²⁹ Müller R.: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén. Zalaegerszeg 1971.

³⁰ Az irodalmat lásd: Acta Arch. 25 (1973) 391.

³¹ Cass. Dio LXXI. 15. 1.

olyan kereskedelmi kapcsolatnak kell tartanunk, amelyet a barbároknak szerződészerűen folyósított összegek tettek lehetővé. Ebből a határmenti kereskedelemről Pannonia Duna-menti piacai számára bizonyára nyereség adódott, de ez a nyereség közvetve az államkasszát terhelte.

Térjünk mármost rá arra a többletre, amit a Severusok a hadseregellátás előírászerű összegén kívül Pannoniának juttattak.

A Severusok első bizonyítható pannoniai intézkedése a két tartományi székhely, Carnuntum és Aquincum colonia rangra való emelése volt. Nem hihetjük, hogy ez a kitüntetés merőben formális, egyéb áldozatokkal nem járó címadományozás lett volna. A más tartományokhoz képest példátlanul nagyszámú ilyen rangemelés jellemző módon két városi kategóriát érintett: a legiótáborok melletti városokat, mint Brigetio (Moesiában Singidunum és Viminacium) és a Szerémség városait, amelyek a III. sz.-ban kivétel nélkül coloniák lettek. Egy régebbi colonia, Siscia elnyerte a Septimia jelzőt,³² Savariában pedig egy Septimius Severus nevét viselő alapítvány könyvelőjét ismerjük.³³ A belső-pannoniai városoknak juttatott kedvezmények a birtokoncentrációi következtében ellanyhuló városi élet fellendítését szolgálhatták, de épp ezért valószínű, hogy a katonai vidékek városait legalábbis hasonló kedvezményekben részesítették.

A limesmenti városokban egy további fontos intézkedésről tudunk, amelynek katonapolitikai indítéka nyilvánvaló. Az összes legiótábor canabae-ját beolvasztották a szomszédos municipiumba illetve coloniába, vagy pedig a municipium rangjára való emelés kiterjedt a canabae-ra is. A canabae-k sajátos félmunicipális önkormányzatát, közjogi különállását a II. sz.-ban az erre szükségessé, hogy csak a bennük letelepedett, mondhatni oda kötött katonacsaládok útján lehetett a legiók újoncutánpótlását biztosítani, egy gyakorlatilag öröklődő, hivatásos katonaréteg fenntartásával. E rétegnek személyi jogi helyzete viszont teljesen tisztázatlan volt, aminek következtében jogi hátrányban voltak a helyi őslakosságból sorozott és többnyire csak a sorozáskor római polgárrá emelt katonákkal szemben. Ezt orvosolta Septimius Severus egyik első intézkedésével, amelynek a források csupán egyetlen momentumát emelik ki: a házassági engedélyt. Nem véletlen az sem, hogy a canabae-k közjogi státusának ilyenfajta rendezése csak Illyricumban mutatható ki, ott ellenben minden legiótábor mellett Regensburgtól Troesmisig.³⁴

A városi élet közjogi kereteinek kiterjesztése beleillik ugyan a római császárnak mint philoktistésnek ideálportréjába, aki, mint ezt Cicerótól Constantinusig sokan egybehangzóan megfogalmazták, „új városokat alapít és a régieket felvirágoztatja”,³⁵ a Severusok is eszerint jártak el, amikor Pan-

³² CIL III 3973., 3976., 4193., 10836.

³³ RIU 87.

³⁴ Mócsy A.: Acta Antiqua 20 (1974) 133 skk.

³⁵ Mócsy A.: Acta Antiqua 10 (1962) 367.

nonia municipális közösségeinek számát húsznál is többre emelték. E merőben közjogi természetű, formális lépések azonban a katonai zónában találkoztak a városi lakosság fokozódó közéleti aktivitásával. A magánjellegű építkezésekhez Pannoniában addig nem látott méretű közcélú magánépítkezések járultak, mint ezt az építési feliratok összeállítása bizonyította.³⁶ Ezen túlmenően a magánszemélyek nyilvános, közéleti jellegű megnyilatkozásai is példátlanul gyakorivá válnak; más tartományokhoz képest óriási számban állítottak magánszemélyek a tartalmasnak éppen nem mondható hivatalos istenségeknek oltárokat; e votumokba igen gyakran befoglalták a császár személyét is.

Ebből a közéleti aktivitásból nagy részt vállaltak azok a bevándorlók, akiket a bátran konjunktúrának nevezhető severusi fellendülés csalogatott ide. Ezek a jövevények minden külsőségben alkalmazkodtak a pannoni kultúrához; nyelvükben, az istenvilágban és a kultuszok formájában nem hazájuk szokásaihoz, hanem a pannoniához idomultak. Érdekeik egyeztek az új illyricumi haza érdekeivel már csak azért is, mert épp a fellendülés vonzotta őket ide, itteni jólétüket e fellendülésnek köszönhették. A keletiek, főleg a szírek intézményes, mintegy gazdasági segélyprogram részeként való idetelepítése ellen szól az, hogy nem oda települtek, ahol a városi élet felvirágoztatására szükség lett volna, hanem az amúgy is virágzásnak indult határmenti centrumokba. A belső-pannoniai kisvárosokban nincsen nyomuk.³⁷

Ezek a túlnyomórészt szírekből álló bevándorlók az illyricumi fellendülés részesei lettek, és nem különböztek alapvető érdekeik a helyi érdekektől. Az illyricumi fellendülés élvezőinek, majd pedig az illyricianus irányvonal képviselőinek társadalmi meghatározása a mondottakból egyértelműen következik. Már láttuk, hogy etnikai alapon nem különíthetők el. Tévútra vezetne az is, ha az illyricumi katonaságot a parasztsággal azonosítva valamilyen osztályharcos jellemvonást tulajdonítanánk nekik. A hadseregnek csak egyik, legiónként változó arányú részét alkották a környék paraszti lakosságából sorozott katonák. Mellettük a canabae-k hivatásos katonasága volt a másik alkotóelem. Az egyiket a paraszti kisbirtokok fenntartása, a külső erőforrásokból való részesedés, a másikat a katonáskodás öröklődő mestersége kötötte a hadsereghez. Azonban a limesmenti társadalom civil elemeit is minden érdeke a hadsereghez kötötte; az biztosította jólétét, aminek folytán nem volt lényegbevágó feszültség a városi arisztokrácia és a hadsereg között. Olyannyira nem volt, hogy a városi arisztokrácia egy része a veteránokból került ki, és a decuriók fiai sem találták méltatlan dolognak a katonai szolgálatot.

További kutatási feladat annak megállapítása, hogy a tisztikar kiválasztásában milyen szociális megfontolásokat követtek. A Duna-vidéken úgy

³⁶ Gabler D.: Arch. Ért. 93 (1966) 20.

³⁷ A keletiek bevándorlásáról különösen: Balla L.: Acta Arch. 15. (1963) 225 és Die Römischen Steindenkmäler von Savaria. Budapest 1971, 31, egy város lakosságának áttekintésével. — Pannonia III. sz.-i lakosságáról összefoglalóan: Barkóczi L.: Acta Arch. 16 (1964) 257.

látszik, hogy az egyénenkénti felemelkedésnek épp a Severusok korában nem volt formai akadály, s e felemelkedésben nem volt különbség a határmenti és a belső-pannoniai városok szülöttei között sem; a belső-pannoniai városok gazdagabb közép- és nagybirtokos rétege számos lovagi és néhány szenátori pályát befutott embert adott, akik az illyricumi politika magasrangú képviselőinek számát szaporították.

Szociális harmóniáról természetesen a katonacsászárok Pannoniájában sem beszélhetünk. Bizonyára jelentős feszültséggócok keletkeztek a nagyobb és kisebb birtokosok, vagy a konjunktúrából jobban vagy kevésbé részesedők között, utóbbiak közé sorolva a nagyobb birtokokon dolgozó, nehezen definiálható joghelyzetű mezőgazdasági munkásokat. Ezeket az ellentéteket a biztonsági szolgálat, a beneficiarius-állomások elterjedése bizonyítja, amelyek csak Belső-Pannoniában mutathatók ki azzal a szabályszerűséggel, hogy a kis- és középbirtokok zónájában hiányoznak, míg a nagybirtokok zónájában szinte egyenletesen oszlanak meg.³⁸ A szociális ellentétek a konjunktúra felfelé ívelő szakaszában, majd pedig az uzurpációk és barbár támadások közös bajai idején háttérbe szorulhattak, de annál elemibb erővel törtek fel akkor, amikor az általános gazdasági válság idején a közkatonai rétegnek és a városi polgárságnak már nem tudták a külső gazdasági erőforrásokat biztosítani, a központi hatalomba bekerült illyricianusok pedig szükségképp a válságokon könnyebben átvergődő pannoniai nagybirtokosok társaivá váltak.

Ezeket a nagybirtokokat a III. sz. végén épp a Szerémségben mutathatjuk ki;³⁹ nem sokkal később pedig megindul a nagy villák építése abban a határzónában is, amelyben a severusi konjunktúra idejében még a külső erőforrásokra támaszkodó és ezért életképes kis- és középbirtok volt az uralkodó tulajdonforma. A nagybirtokok általánossá válását újabb tanulmányokban több tényezőre vezetik vissza⁴⁰: a kis- és középbirtokok tönkremenésére, aminek következtében természetesen az illyricianus politika tömegbázisa is szűkült, a politikai viszályok következtében elbukott vezető illyricianusok birtokainak konfiskációjára, végül pedig a Probus alatt kezdődő és a tetrarchia alatt nagy arányokban folytatódó mocsárlecsapolásokra és erdőirtásokra, amelyek mint császári munkálatok a császári birtokok számát és nagyságát növelték. Nem valószínűtlen feltevés, hogy a barbár telepítések e császári latifundiumok számára biztosítottak munkaerőt. Mai ismereteink mellett még korai volna a nagybirtokokat létrehozó tényezők fontossági sorrendjét mérlegelni.

Pannonia rómaiságának későbbi sorsa szempontjából a legfontosabb körülmény valószínűleg az, hogy a nagybirtokok többsége minden jel szerint császári tulajdonba ment át. A vezető illyricianusok, különösen pedig a pan-

³⁸ Mócsy A.: *A Pannonia and Upper Moesia*. London 1974, s. a.

³⁹ Decius birtoka Budalia környékén, vagy Maximianus szülőfaluja, ahol palotát épített: Epit. 40. 10.

⁴⁰ Pl.: Harmatta J.: *Antik Tanulm.* 18 (1971) 264; 19 (1972) 52.

noniai születésű császárok birtokai forrásainkból egyértelműen kimutathatóan császári birtokok lettek, az utolsó nagy konfiskációs periódust pedig Constantinus uralkodásának elejére datálhatjuk, amikor a Sirmiumban székelő első keresztény császár leszámolt a Liciniushez húzó pogány illyricianusokkal. A leszámolás méreteit és következetességét mi sem mutatja jobban, mint a sorozatban készült decennáliás Licinius-tálok földberejtése;⁴¹ az ellenfelének területén propagandát kifejtő Licinius ajándékai egy Sirmium körül meghúzható körben épp azért kerülnek elő nagyobb számban, mert a megajándékozottak az üldözések elől elrejtett tálakat már nem tudták újra elővenni vagy beolvasztani. Damnatio sújtotta azt az Aurelius Constantiust is, aki a tetrarchia korának egyik nagy pannoniai szőlőtelepítését hajtotta végre birtokán.⁴²

A nagybirtokok teremtték meg a gabonaexport lehetőségét, amelyet először 350 táján tudunk bizonyítani. Ez a forrásunk nemcsak arról tudósít, hogy az export kelet felé irányult, hanem arról is, hogy Pannonia minden tekintetben gazdag ország.⁴³ Ezt a kizárólag a késői forrásokban⁴⁴ hangoztatott gazdagságot tartományunk olyan áron kapta, amely politikai súlyának elvesztésével, végül pedig romanizmusának gyors elhalásával járt.

Mint láttuk, a birodalom irányításából egyre határozottabb módon, egyre sikeresebb taktikával részt kérő illyricianusokra hazájukban is a közéleti aktivitás volt jellemző. Ezt a gazdag epigráfiai forrásanyag tartományonként erősen változó belső tagolódása eléggé bizonyítja. Ezzel szorosan összefüggő jelenség az, hogy a pannoniai feliratokon megfogható bennszülöttek a Severus-korban szinte átmenet nélkül feladják a II. sz.-ban feltűnő tudatossággal őrzött nem-latin (kelta és illir-pannon) személynévadásukat. Ez a változás olyan mértékű volt, hogy tápot adhatott a markomann háborúk okozta népeségcsere gondolatának is. Egyes családokban azonban bizonyítani lehet azt, hogy míg az idősebb nemzedék még kelta nevet viselt, addig a fiatalabbak már azt a színtelen latin névadást veszik fel, amely épp jellegtelenségével üt el Afrika, Gallia vagy Germánia sajátos és a III. sz.-ban is általánosan dívó névadásától. Tulajdonképp azt várhatnánk, hogy az öntudatára ébredt Illyricum helyi vonásainak hangsúlyozásával, a II. sz.-ban már kialakult helyi ötvözetű romanizmusának fenntartásával és továbbépítésével alakítja ki sajátos kultúráját. Ehelyett azonban minden téren a helyi vonások feladását állapíthatjuk meg egy színtelen, általános római máz javára. A II. sz.-i sírköveken lépten-nyomon ábrázolt női népviselet ékszertartozékaival együtt eltűnik a Severus-korban mind a sírkövek portréábrázolásain, mind a leletanyagban. Ezzel együtt pedig feladják azokat a speciális bennszülött temet-

⁴¹ Kádár Z.: *Folia Arch.* 12 (1960) 132; újabb lelet: *Arheologija* (Szófia) 3 (1961) 1. 47.

⁴² CIL III 10275.

⁴³ *Expos. tot. mundi* 57.

⁴⁴ Solin. 21. 2. — Avienus: *descr.* 456—457. — Isidorus: *orig.* XIV. 4. 16.

kezési szokásokat is, amelyek a II. sz.-i Pannonia kultúráját jellemzően színezték: a tumulustemetkezést és a költséges kocsitemetkezést. E szokásokkal aligha gazdasági okokból szakítottak épp a nagy fellendülés korában.

A Pannoniában tisztelt istenvilág hasonlóképpen színtelenségével tűnik ki. A tőlünk nyugatra eső tartományok pantheonjára a helyi istennevek, a helyi istenjelzők és a sajátos helyi ikonográfia sokrétűsége jellemző. A pannoni istenvilágban, még a közemberek votumain is, a hivatalos kultuszok dominálnak, a tipikusan pannoni Silvanus nem hivatalos jellegű kultusza pedig semmiben sem tér el az itáliai Silvanusétól, míg a galliai vagy néhány más lokális Silvanus épp eredetiségével tűnik ki. Talán nem tévedünk, ha az illyricumi császárok — Decius, Aurelianus, Galerius és Licinius — keresztényellenességét végül is e konzervatív, ortodox módon római vallásosság logikus folyományának, egy következetes egységpolitika vallási vetületének tartjuk.

A nagyobb síremlékek domborművein a II. sz.-ban megjelentek azok az életképszerű ábrázolások, amelyek a galliai—germániai síremlékplasztikának jellegzetességét adták. Ez a témaválasztás a Severus-korban átadta a helyét a klasszikus mitológiának; a témaváltás nyilvánvalóan a tárgyalt összefüggésbe tartozik. Kérdés azonban, hogy a rendkívül sokféle mitológiai témát valóban értették-e. Az iskolázottságot Pannoniában épp a III. sz. első felének sírkövein hangsúlyozzák,⁴⁵ míg azonban a Birodalom minden valamirevaló iskolájában görögül is tanítottak, a tipikus pannoni vonása épp az volt, hogy nem tud görögül; mint a *Historia Augusta* félreérthetetlen humorral előadja, az Aurelianusnak látomásban megjelenő tyanoi Apollonios kénytelen a császárhoz latinul szólni, hogy az megértse.⁴⁶ Az illyricianusok történelmi szerepét tárgyilagosan és pregnánsan összefoglaló Aurelius Victor azt írja, hogy „bár a műveltségben nem tűntek ki, a Birodalom számára a körülményekhez képest a legjobban voltak”.⁴⁷ A későantik bürokrácia egyik pannoni székvárosában a IV. sz. első felében Ammianus szerint csak „mérésékelt tanulmányokra” nyílt lehetőség,⁴⁸ és egy Itáliába szakadt pannoni magát a sírkövén homo barbarusnak mondja.⁴⁹

A katonacsászárok korának Pannoniája olyan kultúrát alakított ki magának, amely az illyricianus egység politikának a leginkább megfelelt. Azt a helyi vonásokat magába olvasztó, a gallorómaihoz, afrikaihoz és más provinciális római kultúrához hasonló kultúrát, amely a II. sz.-ban Pannoniában is kialakulóban volt, a tartomány felső rétege a politikai aktivitás idején feladta, és az egységpolitika ideológiájául — érthető módon — egy elvontabb

⁴⁵ CIL III 13354., 15166. — Arch. Ért. 45 (1931) 266. — Komárom megyei Múzeumok Közleményei 1 (1968) 81.

⁴⁶ SHA Aur. 24. 3.

⁴⁷ Aur. Victor: Caes. 39. 26.

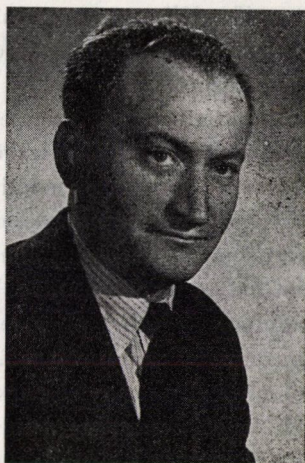
⁴⁸ Anm. Marc. XXVIII. I. 5.

⁴⁹ A. Alföldi: A Conflict of Ideas. Oxford 1952, 103.

és szintelenebb általános római kultúrát választott. Olyan kultúrát, amelyet az újplatonikus tanok, a keleti misztériumok, a panteisztikus spekulációk és a kereszténység előretörése korában étellel és tartalommal megtölteni már nem lehetett. Korszerű mondanivalója csak azok számára volt, akik képtelenek voltak szólni a kor kultúrájának csak első osztályait járták ki, és csak addig, míg e túlhangsúlyozott látszat-rómaiságot ideológiai fegyverként használó egységpolitika éppen sikere folytán aktualitását nem veszítette.⁵⁰

⁵⁰ A fentiekben csak néhány fontosabb forrásra, illetve összeállításra hivatkoztunk. A rendkívül terjedelmes bibliográfia a PWRE „Pannonia” címszavában és az ahhoz csatlakozó három beszámoló összefoglalásban található: Mócsy A.: *Eirene* 4 (1965) 133; *Acta Arch.* 21 (1969) 340; 25 (1973) 375. — Az elmondottak bővebb kifejtését részletezőbb hivatkozásokkal lásd megjelenés előtt álló tanulmányomban, az „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” II. részében (Berlin 1974).

SZÉKELY GYÖRGY SZÉKFOGLALÓJA

1974. február 6-án, szerdán délután 4 órakor Székely György levelező tag „A robotgazdaságra való átmenet Közép-Kelet-Európában és az 1514-es esztendő” címmel akadémiai székfoglalót tartott.

Mátrai László akadémikus, osztályelnök üdvözlő szavai:

A Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi Közgyűlése Székely György tanszékvezető egyetemi tanárt, a történettudományok doktorát Akadémiánk levelező tagjává választotta.

Székely György 1924-ben született Budapesten. Tanulmányait közép-fokon a budapesti Bolyai Reálgimnáziumban végezte, majd a budapesti Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karára iratkozott be. Az egyetem elvégzése után, 1946—49-ben különféle állami hivatalokban dolgozott; 1949—53 között a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa, majd osztályvezető helyettese volt. 1952-ben elnyerte a kandidátusi fokozatot. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen különböző beosztásban 1948 óta folytat oktató-nevelő munkát. 1953-tól docens, 1956-tól egyetemi tanár, 1969 óta a Bölcsészettudományi Kar dékánja.

Székely György egyike a felszabadulás után kibontakozott magyar marxista történettudomány itthon és külföldön elismert képviselőinek. Kutató munkássága, egyetemi oktató tevékenysége, nem különben a szakképzés, a tudományos és a tudománypolitikai közélet, a szakma nemzetközi kapcsolatairól terén szerzett érdemei jól ismertek.

Munkássága eleinte főként a középkori magyar történetnek a régebbi történetírásban leginkább elhanyagolt, vagy a polgári tudomány irányzatainak

megfelelően ábrázolt területeire terjedt ki: a jobbágyparasztság XIV–XV. századi helyzetével, termelésével és adózásával, differenciálódásának problémáival és osztályharcos, antifeudális megmozdulásainak kiemelkedő állomásaival — a XV. század 30-as éveinek huszita jellegű mozgalmával, az 1514. évi parasztháborúval — foglalkozott.

Tevékenysége a továbbiakban egyre szélesebb területekre terjedt ki. A parasztság helyzetének és mozgalmainak vizsgálatában korán kezdte alkalmazni a széleskörű egybevetés, az összehasonlítás módszerét. Vizsgálatát kiterjesztette a városi-mezővárosi fejlődés kérdéseire, ezek európai párhuzamaira, valamint a feudalizmus megértéséhez különösen fontos, de sokáig elhanyagolt egyház- és vallástörténeti kutatásokra. Ezek mellett számos egyéb kérdéssel is foglalkozott, amelyek — mint pl. a reformáció különböző irányzatainak a társadalmi mozgalmakkal szoros összefüggésben végzett vizsgálata — lényeges hozzájárulást jelentettek a magyar marxista történettudomány fejlődéséhez, a vizsgált korok belső összefüggéseinek alapos megismeréséhez. Ezek az eredmények számos hazai és külföldi konferencián kerültek ismertetésre és méltánylást is nyertek.

Több összefoglaló munkát is írt. Elsősorban önálló kutatásokon alapuló és monográfiának is beillő részeket a „Magyarország Története. Egyetemi Tankönyv” első kötetében, illetőleg a Magyarország története c. kétkötetes összefoglaló mű középkori fejezeteiben. Nemrégén készítette el Olaszország régebbi történetének összefoglalását, amely — áttekintő jellege mellett — önálló szempontokat és eredményeket érvényesít. Jelenleg a tízkötetes Magyarország történetének a XII. századtól a XIII. század közepéig terjedő időszakkal, valamint a XV–XVI. század fordulójával foglalkozó fejezeteit írja, és az első kötet főszerkesztőjeként az egész mű szerkesztésében is részt vesz.

Munkásságának közéleti vonatkozásait nem szükséges részletezni. Elég arra utalni, hogy a budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, mint a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék vezetője, immár két évtizede oktatja-neveli történészhallgatók több generációját, és fontos szerepe volt az egyetemi tankönyveket előkészítő munkaközösségi rész kutatások szervezésében és irányításában.

Fontos társadalmi funkciókat látott el: amellett, hogy több akadémiai bizottság és tudományos testület tisztségviselő tagja, hosszú évekig volt a Magyar Történelmi Társulat főtítkára. Felelős állami funkciókban dolgozott és dolgozik jelenleg is: évekig volt, nehéz időkben, az egyetem oktatási rektor-helyettese, most — immár második ciklusban — a Bölcsészettudományi Kar dékánja.

Személye és munkássága az egyetemes történet kutatásának megerősödését fogja jelenteni Osztályunkon belül, de jelenti egyben az annyira fontos és modern interdiszciplináris kapcsolatok megerősödését is. Tagtársunk kutatásai a tényszerű egzaktuság és az elvi, világnézeti szilárdság metodológiai érde-

meit egyaránt tükrözik, olyan kutató művei, aki tárgyilagosan és szerényen a háttérben maradva a tények és elvek erejére bízva a bizonyítást és ehhez nem veszi igénybe a szubjektív hangú kifejtés stiláris segédeszközeit.

Most, mikor akadémiai tagságát megerősítő oklevelét átadom, kívánok neki lelkes alkotókedvet és nagy sikereket további munkásságához.

Székely György székfoglalója:

A Dózsa-parasztháborút követő földesúri bosszú ismert állomása volt az 1514. október 18-án kezdődött országgyűlés jogszabályalkotása. A több mint egy hónapig tartó gyűlésen a magyarországi parasztok helyzetét bukásuk után teljesen áttekintették és újra szabályozták. Ennek egyik pontja a munkajáradék fokát szabta meg. Érdekes, hogy ennek ismeretében is vallotta parasztságtudatú nagy történetírónk, Szabó István polgári korszakát összegezõ tanulmánykötetében, hogy „a földesúri terhek lényegesen nem különböztek az eddiektől”. Egy mai fiatal történetírónk, Barta Gábor egybecsengõen fogalmazta meg, hogy a „közvetlen jobbágyterheken ugyan alig változtatott a diéta”. Ez talán a teherrendszer alkotóelemeinek szerkezetére áll meg, mint Németországban is 1525 után, de nem a terhek együttes súlyára. A törvény a parasztok minden addigi terhét megerősítette, s azon túl — meggyõzõdésem szerint — *súlyosabb robotot* szabott ki (ezt Barta Gábor is felemelésnek tekinti): minden héten egyszer, egy napon át uraiknak szolgálni tartoznak. A törvény ekkor még nem tett különbséget ígás és kézi robot között, amit pedig Németországban 1525 előtt már külön igényeltek és számoltak el az urak. A XVI. század elején azonban a magyarországi robotoltató allodium, a földesúri majorsági gazdálkodás sokkal kevésbé volt fejlett, semhogy ezt a rendelkezést — mint általában a törvény más teherelõírásait sem — a magyarországi nagybirtokon az életbe át lehetett volna ültetni; egyébként természetesen a paraszti ellenállás sem szûnt meg, amint Németországban is meg-megmozdultak a levert parasztok az új robotok miatt. Már elsõ pillantásra is látható, hogy nálunk ez a mezõgazdasági üzemtípus és a vele járó teherrendszer-típus — az 1514. évi törvénybõl feltételezhetõ mérték ellenére — elmaradt Lengyelországhoz képest. Számos ellentmondás él a törvénycikkely értelmezésében és feszül magában a törvényhelyben. A politikai és lélektani körülmények megértéséhez, de a mögöttük ható gazdasági tényezõk felderítéséhez egyaránt jó támpontot nyújtott Szabó István, amikor hangsúlyozta, hogy „az országgyűlésen a nemesség, az úgynevezett köznemesség volt a hangadó, így az 1514. évi törvényeket elsõsorban a köznemesség mûvének tekinthetjük”. Barta Gábor is a nemesség

bosszújára tér ismételten vissza fejtegetésében.¹ Erre a rétegre, feudális típusra tehát vissza kell térnünk.

Az egyetemes összehasonlítás igényét már Szabó István támasztotta a magyarországi fejlemények megértéséhez. A XI–XIV. század Európáját áttekintve felvázolta a nagybirtok saját termelésének, a majorsági gazdálkodásnak visszafejlődését, a robotmunka jelentőségének csökkenését, a jobbágytelkek, sőt a parasztbérletek jelentőségét. Ezek is olyan összefüggések, amelyekre érdemes visszatérnünk. A későbbiekre nézve pedig ugyanő emelte korán ki, hogy a jobbágyfelkelések közös síkon mozgó panaszaiiban a robotolások, a földesúri bíróságon keresztül érvényesülő nyomás szerepelnek egyebek mellett.² Hogyan nyilvánultak meg ezek a történeti hatótényezők, a magunk további vizsgálatának is tárgyául tűzhetjük.

A XV–XVI. század fordulójának bonyolult társadalomfejlődési kérdései között ma még az egyik legnyíltabb, egyben központi jelentőségű probléma — amit az irodalom egyre több oldalról próbál a legkülönbözőbb országok történettudományában megközelíteni — a jobbágytelki gazdálkodás korábbi formáinak meglazulása és a feudalizmusból a kapitalizmusba átvezető fejlődés „nyugat-európai” és „kelet-európai” útjainak tendenciái közötti küzdelem. Mint az eddigi kutatások igazolják, ezek az elágazó folyamatok szoros összefüggésben állanak a centralizációs politika sikereinek vagy balsikereinek alakulásával is. Véleményünk szerint azonban a „nyugat-európai” és „kelet-európai” fejlődési típusok maguk is még sok tisztázandó részletet rejtegetnek. Méginkább óvakodni kell attól, hogy a nyugati típusú fejlődést eleve azonosítsuk a klasszikus fejlődés útjával; ellenkezőleg, történetileg kell vizsgálni, hogyan lett a nyugat-európai fejlődés (ti. az angol–holland, részben francia) klasszikussá, s mint egyes pontokon talán sikerül rámutatnom, milyen közös vonások vannak, esetleg időbeli eltolódással a két fejlődéstípus között.

Élesen elüt a közép-kelet-európai fejlődés a kor Angliájától, ahol az új monarchia társadalmi bázisa egy *megújult*, a gyapjú- és hússzükséglet fennélkülését kihasználó, a lehetőségeket kiaknázó nemesség volt. Itt mindjárt helyén való kiemelni, hogy új jellege nem az üzletelésben különbözött a kelet-európai nemességtől, hanem a gazdálkodás jellegében, valamint a városokhoz való viszonyban. Ez az újnemesség részben az eltűnt régi nemes családokat fel-

¹ 1514. évi törvény 16. cikkelye. *Márkus Dezső* szerk.: Magyar Törvénytár 1000–1526. évi törvények. Bp. 1899, 714; *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761–1790-ig. Századok (1956) 85; *Szabó István*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948, 68; *Constantin C. Giurescu*: Erdély a román nép történetében. Bukarest 1968, 88; *Barta Gábor*: 1514. Bp., 1972, 84–85, 87.; *Robert Hänsel*: Die Volksbewegungen 1525–1849 in den Kreisen Schleiz und Lobenstein. Schleiz 1954, 11–12, 17. — *Molnár Erik* a XIV–XV. századi urbáriumok szántás-vetés robotterhei alapján a földesúri üzem kiterjedését a nagybirtokon 400–900 magyar holdra becsülte. *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp. 1949, 233. — *Szabó István* i. m. 46. old. a XV. század első felére beszél a földesúri majorsági gazdálkodás és a robot jelentéktelenségéről.

² *Szabó István* i. m. 35, 36, 38.

váltó új lordokból, részben a közép- és kismemesség (*gentry*) soraiból alakult. Ez utóbbi réteg lovagokból, squirekből és más urakból (*gentlemen*) állott. 1540 és 1640 közt — R. H. Tawney, a hosszú életű és nagy alkotó (már 1912-ben írt alapvető XVI. századi agrártörténet és 1926-ban írt, a vallás és a fel-emelkedő kapitalizmus összefüggéseit tárgyaló mű szerzője) londoni gazdaságtörténész professzor kitűnően érvelt teóriája szerint (1941-ben fejtette ki s számos vita után 1954-ben zárta le a maga részéről, de a vita tartott tovább) — egy új osztály, a *gentry* került gazdasági fölénybe, hatékonyabban aknázza ki növekvő földjeit, míg a *vérségi arisztokrácia régi képlete hanyatlott*, mert jövedelmei csökkenéséhez nem tudta igazítani különleges életmódját. Ez a felfogás, mint a körülötte gyűrűző viták megmutatták, nem fogható fel mereven, hanem dialektikusan kell értelmezni: az Erzsébet-kori arisztokrácia élénk csillogása a zátonyrajutást kíséri; a *gentry*ből az udvari körökbe bejutók, hivatalsszerzők mellékjövedelmeikkel gyorsabban érvényesültek, mint az átlagos vidéki *gentry* (ez a különbség bizonyos fokig meghatározza majd állásfoglalásukat a XVII. századi válságban); másrészt sok *gentry* a vidéki magányban vagy éppen kereskedve zavartalanabban terjedelmes vagyont halmozott fel, míg a hivatalviselés és udvari életben forgolódás az abszolutizmus viszonyai közt sokszor a családnak gazdaságilag is hátrányt okozó kegyvesztéssel fenyegetett. Mindamellett Tawney elmélete feltétlenül helyes annyiban, hogy tényleges rétegeire, ill. képleteire bontotta, mozgásában látta a XVI. század társadalmát. Ezt a társadalmat már Sir Thomas Smith, Erzsébet-kori író, diplomata és politikus leírta, szembeállítva 1. a „*gentlemen*” birtokos úri osztályt (arisztokraták, lovagok, *esquire*ok) a 2. városi polgárok, a 3. szabad kisparasztok (*yeomen*) és 4. kézművesek, kétkézi munkások osztályaival. Az új — fő tendenciájában a magyarországi alakulástól immár eltérő — társadalom csírázását jelzi az is, hogy a „*gentlemen*” rétegben vagyonuk alapján nem-nemesek (gazdaságilag érvényesülő szabad parasztok) is jócskán voltak. A Tudorok 1500 után ugyanis viszonylag kevés embert nemesítettek, de igen sokat emeltek a *gentleman*, ill. ennél magasabb *esquire* (*squire*) rangjára. Utóbbi eredetileg apród, lovagjelölt, majd külön adományozott rang volt a *gentleman* és lovag közti szinten, fegyverviselésre adva jogot, ami mégis a nemesség jele volt. Az új nemesség már nem erődjellegű épületekben élt, hanem magas téglakúriákban, szép kertek, kényelmes tölgyfabútorok díszével körülvéve lakott. A Tudorok további támasza a növekvő — Közép-Európában akkor elképzelhetetlen — városi burzsoázia volt: manufaktúratulajdonos, kereskedő, bankár és uzsorás elemek. Ez a kialakuló osztály szorosan összefonódott a földelkerítő újnemességgel, kereskedők is jutottak a *squire*-ok közé. A Tudor-monarchiában a városok továbbá sokkal többet megőriztek önkormányzatukból, mint a kontinentális abszolutizmus kereteiben. Ez a nyugati fejlődés sem volt gondtalan és harmonikus. Az igen hasznóhajtó juhtenyésztés a földek juhlegelővé tételére vezetett. Kereskedelemmel is foglalkozó lordok, lovagok, vidéki

gentleman-ek és nagy farmerek is kerítették el földeket az igen szegény parasztság rovására. Az adó- és katonaszükséglet miatt az angol kormányzat és törvényhozás 1489-től törvényekkel, időnként, így 1514-ben proklamációval akarta megállítani az elkerítés (enclosure), a földlefooglalások nyomában járó elnéptelenedést. Mégis csak öt grófságban 1485–1500 között 16 000 acre földet kerítették el, s ebből 13 000-et legelővé tettek. A falvak földjét 2000, sőt több juhból álló nyájak lepték el — az országutakat pedig a földjüktől megfosztott, otthontalan kóborlók áradata, a városokat a koldulás. Ez az általuk is tragikusnak minősített fejlődés némely angol apologeta tollán mégis vígaszként jelenik meg, mert így kerülték el a jobbagyság feléledését.³ Ezzel elérkeztünk a két nagy történeti típus szembeállításához.

Mindkét fejlődéstípuson belül alapvetőnek tartom, hogy bennük egyaránt érvényesül bizonyos időpontban mindkét társadalomfejlődési tendencia: így Angliában a XIV. század osztályharcait felidéző társadalmi változásokban nem egy olyan ellentmondás és ellentét bukkan fel, ami Magyarországon, részben Lengyelországban a XV–XVI. század kulcskérdése (robotoltató és röghöz-kötő XIII. századi mágnáspolitikai⁴ és a napszámosmunka, szabad költözés, városi élet szabad fejlődése között Angliában feszülő ellentét). S ha általános-ságban véve el is lehet fogadni a ma már marxista és polgári történettudományban egyaránt használt fogalmát Nyugat- és Kelet-Európa társadalomfejlődési kettéválasztásának, ez annál inkább kötelez az eltérő fejlődési utak közös alapjainak felderítésére, s nem utolsósorban a közép-európai *átmeneti sávok* problémáinak kidolgozására. Ilyen átmenetek mutatkoznak meg Délnyugat-Németországtól Ausztriáig és Északkelet-Németországig. Ilyen értelemben beszélhetünk az Elbán túli és inneni, illetőleg az Ennsen túli és inneni fejlődési típusokról. A két tendencia harca többek között akörül forog — és ezek felderítésében még nagyon sok munka van hátra —, hogy a jobbagytelki gazdálkodás meglazulásának, a parasztság differenciálódásának nyomán a robotmunkára épülő, allodizáló nagybirtok vagy pedig a városi (nálunk különösen mezővárosi) fejlődéssel erősen összefüggő bérleti rendszer elemei fejlődnek-e tovább. Ennek a kérdésfeltevésnek alapján látszik helyesnek a robotoltató majorsági gazdálkodás kezdeteinek és a napszámos munka termelésben elfoglalt helyének és jellegének összefüggéseit, egymáshoz való viszonyát is értékelnünk. Ez persze nemcsak a magyar történelem specialitása. Lengyelországra Wyczański kutatásai mutatták ki, hogy számos kis- és középnemes nemcsak a helyi kisparasztokat és zselléreket tekintették munkaerőnek, hanem szegődtettek odautazott parasztokat is. Nem is mindig volt a lengyel kisnemes-

³ G. R. Elton: *England under the Tudors*. London 1957, 252, 255–256; Joan Thirsk: *Tudor Enclosures*. London 1959, 3, 9–12; A. R. Myers: *England in the Late Middle Ages (1307–1536)*. Edinburgh 1953, 210, 212–214; S. T. Bindoff: *Tudor England*. Harmondsworth 1961, 64, 134; vö.: *Conyers Read* (edited by ...): *Bibliography of British History. Tudor Period, 1485–1603*. 2 Oxford 1959, 213–224, 344–345.

⁴ A. R. Myers i. m. 214.

nek annyi földje, hogy érdemes lett volna robotoló parasztokat dolgoztatnia. Lengyelország belső tartományaiból, amint Mączak kimutatta, idénymunkásokat foglalkoztattak Visztula-vidéki gazdag parasztok és Malbork-vidéki majorságtartó urak a XVI. században. A második jobbágyság viszonyai előretörtek, de a napszámos munka szükséglete valamennyi oltalmat nyújtott a parasztnak.⁵ A kérdés szoros összefüggésben van továbbá feudáliskori periódusunk eddig eléggé homályban levő és csak praktikusán megoldott kérdésével; vajon a feudalizmus melyik szakaszába soroljuk a fejlődésnek ezt az átmenetekben, ellentmondásokban gazdag szakaszát, hol vonjuk meg a feudalizmus virágkorának (más, hasonlóképpen vitatható szóhasználat az érett feudalizmusnak) és a kései feudalizmusnak magyarországi periódushatárát?

Ami az átmeneti sávok problémáját illeti, itt egyelőre nehéz az összehasonlító történész dolga, mivel megfelelő agrár- és várostörténeti együttes szemléletű munkák nem megfelelő számban állnak rendelkezésre, s pl. a XVI–XIX. századi Nyugat-Németország nagy területeire (mint Hessen, a Pfalz, Mosel-vidék, Alsórajna-vidék) vagy Frizföldre nézve nincs is teljesen megnyugtatóan kialakult álláspont. Az ismert nyugatnémet polgári agrártörténész, Friedrich Lütge, szembeállítva a keletnémet robotoltató földesuraságot (Gutsherrschaft) a nyugat- és délnémet földesurasággal (Grundherrschaft), ennek kapcsán is annak szükségességéről írt, hogy felülvizsgálják az eddigi eredményeket az északnyugatnémet, a középnémet és a bajor földesurasággal (Grundherrschaft) kapcsolatban és azok összefüggéseit az alpesi tartományokkal. Mindez utóbbiak típusát körvonalazva látta, és ezen belül csak fenntartásokkal mert volna szólni egy délnyugatnémet földesurasági típusról, mivel arról még nagyon sok dolog nem tisztázott. Még több fenntartása volt Lütgének egy nyugatnémet típus szóhasználatával szemben, s tisztázatlannak látta Nyugat-Németország tágas területeinek (Frankónia és Hessen) hovatartozását. Szász agrármunkaerő nemcsak Thüringiába, de Hessenbe is eljutott keresni.⁶ Ebből mindenesetre látjuk, hogy a keleti és nyugati típus általános szembeállíthatása még számos problémát rejt magában az Elba és Enns mindkét oldalán. Ezek pedig magukban rejthetik a társadalmi élet, társadalmi mozgalmak sok megoldatlan kérdésének kulcsát is.

Éppen így elnagyolt volna minden olyan elemzés, amely Németország keleti részétől Oroszorszáig valami egységes fejlődést írna le (olykor pedig leír), azonosított földesúri típusokkal (junker, bojár), leegyszerűsített gazdasági tényezőkől (a munkaerőigényes nyugati gyapjú- és keleti gabonaexpánzió)

⁵ M. Malowist: Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. 1450–1650. Bp. 1963, 20.

⁶ Friedrich Lütge: Die deutsche Grundherrschaft. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. Jahrgang 3. Heft 2. Oktober (1955) 133, 135; Rudolf Kötzschke-Hellmut Kretschmar: Sächsische Geschichte. I. Band. Dresden 1935, 173.

magyarázva a robotrendszer visszaállítását illetve konzerválását a későfeudális árutermelő földesúri gazdaságban.⁷ A robotoltatás a huszita forradalmi mozgalmak leverését átélte Csehországban is előretörően volt: az ottani 1500. évi országgyűlés elfogadta a földesúri tulajdonról szóló híres törvényt, amely tekintélyes mértékben növelte a parasztra halmozódó úrdolgát (robot). Ez megfelelt a földesúri majorsági saját gazdálkodás és mezőgazdasági ipar követelményeinek.⁸

A XV. század végétől ukrán és belorusz területeken az áru- és pénzviszonyok előretörésével megnőtt a robot mértéke: egyes birtokokon a korábbi évi 12–14 napos gyakorlattal szemben a parasztoknak már heti 1–2 napot kellett robotolniuk.⁹ A tulajdonképpeni Lengyelországban, ahol pedig az 1492. évi kárpátalji parasztmozgalmakon kívül nem sok ürügy volt hasonló rendelkezések bosszú formájában való meghirdetésére, éppolyan földesúri törekvés tört előre. Ennek nevezetes állomásai éppen parasztháborúnk időszakára esnek, mindenesetre a magyarországi megtorló országgyűlés előtti hónapokban. A szabályozásokat olyan területekről és olyan társadalmi körből idézhetem, ahol a fejlemények nem is a legvadabbak lehettek. A gnieznói káptalan 1514. május 4-i ülésén falvaik állapotáról azt határozták, hogy minden falujukban Keresztelő Szt. János ünnepétől (június 24) Szt. Mihály napjáig (szeptember 29) minden héten két napot, Szt. Mihály napjától Keresztelő Szt. János ünnepéig pedig egy napot tartozik dolgozni. A munkák, utak és szállítások, amelyeket a lakosok végeznek, munkanapokban úgy kerülnek elszámolásra, amilyen az út, azaz akik egy nap alatt az utat megtenni nem tudják s csak a második nap térnek haza, két napot számolhassanak el a munkára. 1514. július 7-én pedig a poznaí káptalan hozott határozatot egyhangú szavazattal a jobbágyok munkájáról (de laboribus kmethonum). Eszerint minden faluban a jobbágyok (kmethones) Keresztelő Szt. János ünnepétől hetenként két napi bármilyen szokásos munkát (laborem quamcunque consuetum) tartoznak végezni Szt. Mihály napjáig, végül Szt. Mihálytól egészen Keresztelő Szt. János ünnepéig hetenként egy napnyit. Amit uraik elrendelnek, azt a munkát végezni tartoznak és dolgozzanak. Nyugodt, szenvedélymentes légkörben hozott határozatok tehát éppen azokkal az idő- és munkaegységekkel foglalkoztak, mint a megtorlás hangulatában a magyar urak. Mindez sejteti, hogy törvényszerűen érvényesülő tendenciáról volt szó az 1514-es esztendőben. A határnapok érzékeltetik, hogy a legfelfokozottabb robotot a nyári mezőgazdasági munka idejére, a Németországban is szokásos aratási, behordási

⁷ A. R. Myers: i. m. 214; Horváth Pál: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp., 1968, 107, 317.

⁸ Reginald R. Betts: La société dans l'Europe centrale et dans l'Europe occidentale. Son développement vers la fin du moyen âge. Revue d'Histoire Comparée (1948) 181; C. A. Macartney: Eastern Europe. The Renaissance 1493–1520. Edited by G. R. Potter. Cambridge 1957, 390; Horváth Pál i. m. 210, 377.

⁹ N. A. Sidorova-stb.: Vszemirnaja Isztorija. Tom. III. Moszkva 1957, 801.

időszakra¹⁰ követelték meg előre (Gniezno) vagy már az időszakba lépve (Poznań). A tendencia tartós maradt, sőt erősödött. 1520-ban a toruńi-bydgoszczi határozatok foglalkoztak a parasztok jogi helyzetével, és itt már a minimális munkakötelezettség volt a heti egy nap, immár országosan. Lengyelországra nézve így általánosító jelentőségű a toruńi országgyűlés — egyházi és világi rendek által hozott — határozata, amely szerint az összes telepesek, akik azelőtt nem dolgoztak egy napot hetenként a földesúrnak, kötelesek minden telek után egy napot dolgozni hetenként azoknak a jobbágyoknak kivételével, akik a robotmunkát előzetesen megváltották készpénz, gabona vagy bármely más szolgáltatás alkalmazásával. A rendelkezés hangsúlyozza, hogy ez a szabály nem vonatkozik azokra a jobbágyokra, akik földesuruknak hetenként többet dolgoztak, mint egy napot. A lengyel jogszabály tehát csak a földesúr javára, s nem a paraszt javára engedett nivellálást. Mivel a megváltás lehetőségének eldöntése is a földesúrtól függött, ebben azt kell feltételezni, hogy a földesúr mérlegelhette gondosan, hogy a robotlató árutermelés vagy pedig a megváltás fejében kapott áru vagy pénz értéke kedvezőbb-e neki.¹¹ A szabály tehát minden oldalról tekintve a kor jellegzetes társadalomfejlődési „keleti tendenciájához” kapcsolható, s a cenzusos rendszerről (czynsz) a robotoltatott majorságra (folwark) áttérés jele. Most azonban ezeket az ukrán, belorusz, lengyel robotadatokat még abból a szempontból kell kiemelni, hogy ezek érdekes párhuzamba állíthatók az ugyancsak 1514-ben megszabott magyarországi robotkerettel, ill. annak későbbi, írás- és gyalogrobot szerint értelmezett napmennyiségével. Mindez jelzi, hogy a nemesi bosszú mellett még nem realizálható robotigénnyről is szó volt a magyar uralkodó osztály széles köreibben, amint a lengyelországi szabályok sem jelentettek tetőfokot az igényekben. Az alodiumon, aminek a lengyel nemesség (szlachta) földjeit tekintette, a robotkötelezettségek a XVI. század során, a XVII. századra többszörösre emelkedtek. Már Gian Michele Bruto rabszolgasorsnak ítélte a Lengyelországban tapasztaltakat. Az árutermelő nagy földesúri majorsággal azonban a lengyel köznemesi birtok gazdaságilag mégsem versenghetett, a robotrendszerre alapozott földesúri gazdaság mindenestre csapást mért a paraszti-polgári árutermelésre. A majorsági nagybirtok (folwark) tudta a legjobban kiaknázni a lengyel gabona-exportból eredő termelési lehetőséget, ami mögött viszont Németalföld és a szántóföldjeit pusztító Anglia szükségletei állottak.¹²

¹⁰ Robert Hänsel i. m. 10.

¹¹ Henryk Samsonowicz: *Historia Polski do roku 1795*. Warszawa 1973, 334; B. Ulanowski (ed.): *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*. Volumen I. W Krakowie 1894, 203, 618—619; Stefan Kieniewicz (főszerk.): *History of Poland*. Warszawa 1968, 177 (J. Tazbir szerzői része); N. P. Gracianszkij-Sz. D. Szkazkin: *Középkori történeti chrestomathia*. III. Bp. 1956, 259.; Horváth Pál i. m. 391.

¹² Horváth Pál i. m. 335—336, 386, 391, 392. — A XV—XVI. századi lengyel gazdasági fejlődésre, a földesúri majorság (folwark) fejleményeire, a mágnások és nemesség (szlachta) árnyalt figyelembevételével: H. Samsonowicz i. m. 133—135, 137—138. — Brutus János Mihály Magyar Históriaijából. Geréb László összeáll.: *A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1514*. Bp. 1950, 155.

Ha azt állítottuk, hogy a törvényben formát öltött igény még nem volt realizálható, ezt a föld hasznosításának típusai miatt is tettük. A bérlet viszonyára következtethetünk Sokorodi István, a galgóci vár udvarbírája panaszából (1511). Eszerint Majtényi János és Ráfael jobbágyaikkal learatták és elhurcolták Bálint és Mihály Oszlány mezővárosi (Bars vm.) jobbágyok gabonáját, amit Sokorodi nemesi kúriához tartozó szántóföldjén, Cserenyen birtokon vetettek.¹³ Ez is példa lehet mezővárosiak bérletére nemesi allodiális földön, saját földesuruknál. Éles választóvonalat a parasztháború bukása, a robottörvény sem jelent. 1518/19-ben a forrásokban szó esik „várföld” és allodiumhoz tartozó földek jobbágyoknak való bérbeadásáról, 1524-ben pedig dunántúli majorsághoz tartozó földeket jobbágyok a maguk számára ugarnak szántottak fel, majorsági földek parlagon heverték.¹⁴

Másfelől a XV. század végi egri püspökségi számadások (ún. Bakócz-kódex) megemlékeznek igák, ökörfogatok vételéről az allodiumhoz. Ha ezt iga és igaerő vásárlásának foghatjuk fel, azt mutatja, hogy az allodiumokat nemcsak a jobbágyok robotmunkájával, kirendelt munkaeszközeivel művelték, hanem cseléd- és napszámos munkával is, amely utóbbira (1 igához 2 napszámos) a számadásokban közvetlen adat is van.¹⁵ Mégis egyet tudok érteni Sági Vilmossal, amikor a XV–XVI. századra a jobbágyság munkaerejét tartja társadalomfenntartónak, s csak a XVII. századtól tulajdonít nagyobb jelentőséget a jobbágytelki, a robotban és a bér munkában jelentkező munka hármas szerepének.¹⁶

A robotoltató allodiális gazdálkodás kialakulása nem vizsgálható pusztán a piac feltételei alapján. Ehhez a folyamathoz arra is szükség volt, hogy fennálljanak a jobbágyság robotoltatásának feltételei az *osztályharc erőviszonyaiban* is. Már korán találkozunk azzal, hogy a jobbágy a robotmunkát rosszabb minőségben végezte, mint a maga telkének megmunkálását. Erre utal a pálos rend főnöke, aki 1432-ben a Körös megyei strezai kolostor jobbágyainak súlyos robotterhét némileg csökkentette, és pedig a parasztok panaszai folytán, egyben azzal a céllal is, hogy a megmaradt robotnapokon „korábban jöjjenek és jobb kedvvel dolgozzanak” a kolostor számára.¹⁷ Az ilyen utalások is mutat-

¹³ „certas fruges tritici et aliorum bladorum genera Valentini et Michaelis jobagionum prefati exponentis, in oppido Ozlany vocato, in com. Bars commorantium, in terris arabilibus ad curiam nobilitarem dicti exponentis in predicta possessione Chereuen habitam pertinentibus, seminataque . . .” *Belényesi Márta: A földművelés Magyarországon a XIV. században. Századok* (1956) 536. — Vö.: *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.* Bp. 1963, 437–438.

¹⁴ *Szabó István* i. m. 25.; *Holub József: Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén.* Pécs 1943, 22.

¹⁵ Hídvég 1495: Quatuor Mercenariis ad duo juga . . . fl. IIII. Bakócz-kódex. *Kandra K.: Adatok az egri egyházmegye történetéhez. IV.* 407.

¹⁶ *Sági Vilmos: A mezőgazdasági bér munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig.* Bp. 1967, 260.

¹⁷ Az adatot l.: *Mályusz Elemér: Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány* (1926) 373–374.

ják, hogy a robot mértéktelen növelése a termelés szempontjából kétélű fegyver volt. De az erőviszonyok alakulása szerint is lehetett elhamarkodott, még keresztül nem vihető. Engels is erről írt, amikor arról beszélve, hogy „A kapitalista korszak a falun, mint a jobbágyi robotmunkára alapozott mezőgazdasági nagyüzem korszaka köszöntött be”, ezt az elvesztett német parasztháború utánra állítja, miután „a szabad vagy féljobbágy szerződéses parasztokat teljes jobbágyságba taszították, a kegyes uraság szabadkezet kapott”.¹⁸ Már Karl Kautsky joggal hangsúlyozta — sajnos pontatlanul és leszerelő módon értelmezve a termelési mód szükségletei, a gazdasági fejlettség és a forradalmi harcok összefüggését —, hogy a jobbágyi viszonyok XV. század végi csehországi helyreállításáért nevetséges a huszita háborúkat tenni felelőssé, amelyek társadalmi fejlődésütemet gyorsító hatásával járt a legyőzöttek szenvedése. Mindenesetre így a bukással magyarázta a csehországi társadalmi fejlemények kibontakozását.¹⁹ A Dózsa-parasztháború leverése is ilyen szenvedést kiváltó tényező, természetesen azonban nem szabad ezen azt érteni, hogy 1514 után egy csapásra következett volna be a mezőgazdasági robot emelkedése. Másrészt a lengyel példa bizonyítja, hogy az ellen nem álló parasztság éppúgy elbukott társadalmi tekintetben.

A XV. században és a XVI. század elején nálunk a mezőgazdasági robot csak igen lassan növekedett, sokáig egy szinten maradt. A Jagelló-korban a szántási és aratási robot súlya nem nőtt jelentősen. A nagyvászonyi pálosok szénabegyűjtéssel, beszekerezéssel, valamint a Marcal gátjának karbantartásával terhelt karakói jobbágycsoportjai 1506-ban a kaszálási robot távol végzése miatt panaszkodtak.²⁰ 1511-ben az aratás, szénagyűjtés, szántás, gabona-, széna- és fabeherdás terheit szabályozó somlyóvásárhelyi magyar nyelvű urbáriumban jelentős szerepet játszik a kaszálási robot („szolgálat”), viszont az aratási robot Somlyóvásárhelyen két kepe learatása egész telkenkint. Egy allodiumon, a Csősz faluban levő „urföldje”-n az urbárium 37 egész telek jobbágyságának tette kötelességévé a szántást, vetést, aratást, betakarítást és behordást. A teher súlyosságát azonban nem tudjuk megállapítani, mert az allodium területét nem ismerjük.²¹ A XVI. század elején Krassó megyei összeírásban a hunyadi uradalom külső tartozékainak jobbágycsoportjai robotként szénakaszálást és behordást, valamint vármunkákat teljesítettek.²² Igaz, hogy ez a parasztháború és a megtorló törvény robotrendelkezése elé esett valószínűleg. Talán a parasztháborúban volt olyan hangsúlyos a robotellenesség, hogy ez váltott ki visszahatást?

¹⁸ Engels: A német parasztháború. Bp. 1949, 168.

¹⁹ Karl Kautsky: A szocializmus előfutárai. Bp. 1950, 320—321.

²⁰ Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Bp. 1944, 186.

²¹ Oszwald Arisztid: Premontrei urbariumok a középkorban. A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői gimnáziuma évkönyve 1939—1940. Gödöllő 1940, 164—166.

²² „Item omnes tres provincie tenentur falcare fenum et introducere et omnes labores qui sunt necessari ad castellum Monostor.” Iosif Pataki: Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. București 1973, 150—151.

Nem hihetünk ebben Gian Michele Bruto történetírásának, aki a súlyos robotot — később általa Erdélyben tapasztalt formájában — a parasztháború okai közé vetítette vissza. Az események előtti, 1514 tavaszán keletkezett, Solymos táji viszonyokra utaló paraszti panasz nem a termelő robotot vetette fel, hanem a parasztnők, csecsemőt karjukon hordozó anyák különleges nehéz feladatát, hogy télen hegyet másszanak búzamosás és a disznók felsőrészeinek tisztogatása végett.²³ De mit tudunk a törvény utáni időkből?

Az 1524-i veszprémi egyházi urbárium sem mutatja az 1514. évi törvény robotrendelkezéseinek végrehajtását. Az urbárium különböző nagyságú szénakaszálást, — gyűjtést, — behordást, fabehordást, különböző szállítási robotokat, hídkarbantartást, vadászati robotot és az egyházi szertartással kapcsolatos robotokat említ, megemlíti továbbá, hogy a jobbágyság parancs szerint más szolgáltatásokat végeznek. De aligha hihető, hogy a gabonatermelő robotot írták volna így körül. Egyébként is a veszprémi egyház allodiumain az állattenyésztés emelkedett ki.²⁴ Ez a helyzet okozza, miért volt a XVI. század első évtizedeiben a hunyadi uradalom legfontosabb természetbeni és pénzbeli bevételi forrása Pataki József szerint a jobbágyság adózása és nem a kezdődő allodiális majorsági gazdálkodás. Ebben az uradalomban nemcsak a jobbágyság termelés, de a cenzusgabona is meghaladta az allodiális termelés mennyiségét: 559 ½ köből búza és 569 ½ köből zab mint rendes cenzus, 229 ½ köből búza és 26 ½ köből köles mint malomjövedelem, 228 köből erdei, 116 köből kaszálók utáni, 23 köből havasi zab áll szemben 1512-ben 235 köből allodiális búza és 87 köből allodiális zab mennyiségével.²⁵ Még az oly fejlett birtokon is, mint a gyulai uradalom, a jobbágyság gabonatermelés mellett 1525-ben eltörpül az uradalmi. Viszont itt legalább búzából az uradalmi termés felülmúlta a kilencedbúza mennyiségét.²⁶ A fejletlenebb nagybirtokokon s a közép- és kisnemesség zöménél a piacravitel szempontjából a kilencedtermés jöhetett inkább számba.

A földesurak a XV—XVI. század fordulóján tehát nem pusztán a pénzjáradékot növelték (a kisebb birtokon ez lehetetlen is volt), a robot jelentékenyebb emelkedése sem figyelhető meg általában, annál szembetűnőbb azonban a terményjáradék előtérbe kerülése — ennek alapja az uralkodó osztály bizonyos csoportjainak az árucserébe való bekapcsolódására törekvés. Vigyázni kell azonban, nehogy ennek felismerése a pénzjáradék, s a pénzjáradék elleni paraszti harc lebecsülésére vezessen. S itt nem lehet általában nemességről beszélni, földesurakról, akik a kilenced kiterjesztett behajtására törekedtek. Ez az általánosság pontatlanság lenne. Történetírásunk feladata lenne végre

²³ Brutus János Mihály i. m. 155—156; Márki Sándor: Dósa György korából. Századok (1887) 193. old. szerint a Brandenburgi György uradalmihoz tartozó Váralja (= Tótvárad) és Solymos központú falvak jobbágysai megelégedtek volna avval, hogy a munkát az asszonyok a hegy lábainál fekvő házacskáikban végezhessék.

²⁴ Holub József i. m. 28—30.

²⁵ Iosif Pataki i. m. XLII, XLIV—LXII, LXXII—LXXXI, 157, 162.

²⁶ Scherer Ferenc: Gyula város története I. Bp. 1938, 80—81.

rendszeresen feltárni és egybevetni az egyházi birtok (pl. Bakócz Tamás), a világi nagybirtok (pl. Brandenburgi György), a középnemesi birtok, a kismemesek eltérő helyzetét, szerepét, érdekeit. Erre itt csak példálózó kísérletet tehetek. Valamilyen népi megítélést őrizhetett meg Szerémi György, amikor a legnagyobb urakról, őket élesen bírálva egyébként, ilyeneket írt le: Ujlaki Lőrinc „jobbágysághoz mégis jó”, Brandenburgi György „a parasztok iránt mégis nagyon igazságos volt, és megtartotta őket megterhelés nélkül.” A robot kapcsán Gian Michele Bruto is azt tapasztalta, hogy „Nem mindenki ilyen kegyetlen; kivált a főrangúak közt vannak, akiknek méltósága nem süllyed a fősvénység ily mély mocsarába”.²⁷ A *közép- és kisebb nemességre* vonatkozik az 1521. évi törvény 18. cikkének körülírása is (akiknek bizonyos számú jobbágyságok vannak, de sem szőlőhegyük, sem nagy halastavaik, sem makktermő erdeik nincsenek), s a nagybirtokról szóló 17. és az egytelkes nemesekről szóló 19. cikk közti elhelyezése is. Ez az a nemesi típus, amely nem gazdagodhatván meg pénzjáradékból, *robottal termelt* terményeket adhat el: *jobbágyság nagyon keveset vagy semmit sem adóznak nekik*, hanem csak szántanak, aratnak, szénát kaszálnak és az ő csűrükbe gyűjtik, amiből e nemesek évenként nem kevés pénzt merítenek. Az ilyen, *colonusai*k szolgálatából és földműveléséből szerzett *évenkénti* pénzt vetették adó alá.²⁸ Ezek a kisebb birtokú istállózó állattenyésztők és gabonaáru termeltetők a robotemelésben megelőzték a főpapokat és nagyurakat, akik csak a Mohács utáni súlyos változások nyomán léptek erre az útra.

Azt gondolhatnók, hogy ezzel ők lettek a második jobbágyság bevezetői hazánkban? Csak a szántóföldi robotoltatás vonatkozásában. A szembeállításban jellemző a nagyurak szőlőhegyeinek említése — ami a korcsmatartás egyik feltétele, másrészt a nagy halastavaké. A Sempte várhoz tartozó Pata, Nyitra megyei falu jobbágyságainak minden adóját elengedték 1510 körül, mert a halastavat gondozták. 1511-ben Homonnai János udvarbírája Bártfának kínálta vételre ura halastavaiból a nagy halakat.²⁹ Tudjuk, hogy Bakócz Tamás egri püspöki birtokain (Hídvég, Polgári, Szentmargita, Ároktő) halat sózatott, hogy elvette a macházaiak tavát.³⁰ Itt viszont arra kell utalnom, hogy az örökös jobbágyságba visszaeső Dél-Csehországra a XVI. század elejétől lett jellemző a súlyos robotmunkával épített mesterséges halastavak rendszere, akár telkek és házak elárasztásával is. Így jött létre a 320 hektáros „Hálátlanság tava” s a 720 hektár vízterületet kitevő „Rožmberk-tenger” Třeboň-

²⁷ Szerémi György: Magyarország romlásáról. Juhász László ford. Bp. 1961, 51, 55; Brutus János Mihály i. m. 156.

²⁸ Márkus Dezső i. m. 794.

²⁹ Lederer Emma szerk.: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész. Bp., 1964, 269.; Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. II. k. (kézirat). Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Tanszékcsoport Könyvtára. 4165. sz.

³⁰ Bakócz-kódex 377, 379; H. Balázs Éva összeáll.: Jobbágylevelek. Bp. 1951, 25. sz.

nál. A halgazdaság fontos, néhol első uradalmi jövedelemforrássá lépett elő. Ezeket a viszonyokat — bár még ki sem bontakoztak teljes mértékben — bírálta élesen Viktorin Kornel ze Všehrd mester, neves cseh királyi törvényszéki jegyző, a falvak védelmezője, a feudális elnyomás bátor bírálója, pápaellenes beállítottságú szokásjog-összeállító; visszaemlékezve Csehország korábbi sűrű népességére, azzal szembeállítja a maga korát (XV. század vége), amikor a cseh lovagság birtokközpontjait felvásárolták és elpusztították, s „falvak, szántók és rétek . . . tűntek el tavak építésével”, hogy „amit kard, tűz és járvány megkímélt, nagyobbrészt pusztává tették az oda épített tavak”. Ez ugyanaz a világ, amelyben a cseh jogtudós szerint „az urak élet és halál felett uralkodnak,” és „a parasztok nem juthatnak sem törvényhez, sem igazsághoz”. A „Rožmberk-tenger” létesítése maga 6 falu helyét öntötte el.³¹

Hazánkban is kb. arról van szó, mint Felső-Ausztriában, ahol a robotra leginkább a kisebb földesurak, a lovagok helyeztek súlyt, míg a főpapoknál a robotoltatás sokszor egyáltalán nem volt gyakorlatban.³² A robotemelő szászországi lovagi birtok (Rittergutswirtschaft) példájára is lehetne itt utalni, amely sokszor alig haladta meg egy nagy parasztbirtok méreteit, de máskor a lovagok kebelezték be paraszti birtokokat.³³ De ha olykor általánosságban írják is le a német gazdasági változásokban a kisebb vidéki nemesek jobbágyaik megterhelését növelő és jogfosztó magatartását, ez nem minden tartományra mondható el. Frankónia esetében pl. bizonyos, hogy ott a lovagbirtokokból nem fejlődött ki nagyobb robotoltató üzem (Gutswirtschaft); ilyen birtoktípus tulajdonképpen értelmében ott hiányzik.³⁴ Ez a kisebb nemesi robotoltatás tehát szemmel láthatóan inkább a „keleti típus” része lehetett, ahol gabona-, fa- és marhakereskedelem, míg egyebütt juhtenyésztés és gyapjúeladás volt nemesi foglalatosság.³⁵

A jogtörténeti kutatás a földesúri büntetőbíráskodással kapcsolatban azt is megállapította, hogy még az 1514-es parasztháború elnyomása után is csak az *úrszéki bírságolási rendszer következetes alkalmazásával* lehetett a magyarországi jobbágyságot a munkajáradék növelésére szorítani, hosszú évtizedekig tartott, amíg a jobbágyság a szolgáltatás teljesítéséhez hozzákényszeredett anélkül, hogy harca ellene megszűnt volna. A zalavári apátság 1569. évi urbárium a pl. állandó bírságot állapított meg azoknak a jobbágyoknak megbüntetésére, akik a robotot nem teljesítik, és a XVI. század utolsó évtizedei-

³¹ K. Kautsky i. m. 320; Horváth Pál i. m. 377.; Joseph Macek: Jean Hus et les traditions hussites (XVe—XIXe siècles). Saint-Amand 1973, 297—298, 322. — Josef Maceknek köszönöm, hogy 1954. július 28-án szíves felvilágosítást adott Třeboňban az ott bemutatott halastó építési történetéről és az ottani levéltárban őrzött építkezési számadásokról.

³² Alfred Hoffmann: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. I. Linz 1952, 92.
³³ Rudolf Kötzschke-Hellmut Kretzschmar: Sächsische Geschichte. I. Band. Dresden 1935, 173—174.

³⁴ R. G. D. Laffan: The Empire under Maximilian I. The Renaissance 1493—1520. Edited by G. R. Potter. Cambridge 1957, 197; Friedrich Lütge: Die deutsche Grundherrschaft. 136—137.

³⁵ Lamprecht: Modern történettudomány. Bp. é. n. 226.

ben a szalonaki úriszék legtöbb büntetőítéletét robot nem teljesítéséért mon-
dotta ki. Így valóságos típus Heltai Gáspár fabulájában (1566) a „kegyetlen
és szegényekre éhezett nemes ember”, „ki igen kegyetlenül nyomorgatja vala
a szegény jobbágyokat, mind törvéntelen adóval, dolgoztatással és külemb
külemb színek alatt való sarcoltatásokkal és bérságokkal”, akinek parancsa,
hogy „hetedszaka énnékem szántsanak, kapáljanak, arassanak, kaszáljanak.
Szinte elég, ha . . . szombaton délután és vasárnapon magoknak szántnak,
kapálnak, aratnak, kaszálnak”. Nála csak az ördög mértéktelenebb: „Kerteket
is kapáltata a jobbágyokkal”. Gian Michele Bruto is ezt a választékosan ki-
gondolt robotsorozatot kárhoztatja: „az urak szolgáltatásokat hajtanak be . . .
tetszés szerint rónak ki munkát s addig, ameddig jónak látják; kocsit, lovat,
szarvasmarhát. Elmondani is nehéz, minő hatalmaskodás, minő kemény sar-
coltatás van a szegényeken . . . Ha vízfordás kell, ha favágás, építkezés, föld-
munka, ha falat, árkot kell készíteni — fürgén legyenek a parancsszóra, külön-
ben bilincsel lábba kerülnek börtönbe . . . Oly alávaló dolguk van, mint az
árverésen rabszolgául eladott hadifoglyoknak.” Az aprólékosságig szabályo-
zott németországi szántóföldi, háztartási, karbantartási, kerti, gyümölcszedési
robotnemek mutatják, hogy a közép-kelet-európai feudális urak találékony-
sága versenghetett egymással.³⁶ A nagybirtok gazdálkodásában tehát a XVI—
XVII. század Magyarországon nőtt meg az árutermelés fontossága. Ezt a belső
piaci viszonyok szétszabdalása, a városok hanyatlása folytán nagyrészt a vég-
vári katonaság és a mezei hadak ellátása támasztotta alá. Igaz, hogy az egri
vár majorgazdálkodása még 1551—52-ben is igen kisméretű volt (allodiumok
Egerben, Tárkányban, Mezőhídvégen, Pusztasziksón, Gyöngyöspüspökin,
Szentmárián, amelyek részben Bakócz idejére emlékeztetnek).³⁷ A vázolt
fejlődésnek alapján mégiscsak kiterjesztették a *majorsági földet*, részben erdők,
gyepföldek feltörésével, részben azonban a jobbágyföldek kezdődő kisajátításá-
val. Ezzel párhuzamosan nőtt a munkajáradék, a robot. Az 1514. évi törvény
megszabta robotteher kereteit lassankint kitöltötték, majd túllépték. Így
sikerült csak jóval a parasztháború után oly *magasra srófolni* a robotterheket,
hogy az néhol a jobbágyot panaszra leginkább készítő teher lett, hogy a Csá-
szár Péter-felkelés (1631—32) mérsékelte szárnyának követelése már legalább
az 1514-es robotelőírás szintje köré való *leszállás* (havi 5 nap robot) lehetett.³⁸

Íme, ilyen távlatok voltak a nemesi árutermelés magyarországi (és közép-
kelet-európai) sajátos kibontakozásának. Éppen ezért nem láthatunk az áru-

³⁶ Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp. 1954, 170; Barta János és Klaniczay Tibor szerk.: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. Bp. 1951, 313—314; Brutus János Mihály i. m. 156; Robert Hänsel i. m. 9.

³⁷ Rúzsás Lajos: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp. 1939, 28.

³⁸ Szabó István i. m. 156; Sinkovics István ismertetése Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVII. században c. művéről: Századok (1957) 430—431. — A munka-
járadék mértéktelen fokozását minősítette az 1631—32-es felkelés okának Molnár Erik: A magyar történetírás tíz esztendeje. Századok (1955) 188.

termelésben elfoglalt szerepe mellett sem valami haladó társadalmi tendenciát képviselő újnemességet a magyar uralkodó osztály középső és kisebb rétegében. Történeti útja ebben a korszakban a kelet-közép-európai fejlődési irányoknak törvényszerűen felelt meg, így az 1514. évi hosszú országgyűlés határozatát sem csak a meggondolatlan bosszú pillanatnyi művének, hanem a győztes nemesi rend objektív társadalmi érdekeit kifejező, az elnyúlt tanácskozásokon kiérlelt elgondolásnak tekinthetjük.

GARAS KLÁRA SZÉKFOGLALÓJA

1974. február 21-én, csütörtökön délután 4 órakor *Garas Klára* levelező tag „Képmás és képlet — Az ifjú Raffael és az agg Tizián” címmel akadémiai székfoglalót tartott.

Mátrai László akadémikus, osztályelnök üdvözlő szavai:

Tisztelt Osztályülés, kedves Elvtársak!

Akadémiánk múlt évi Közgyűlése *Garas Klárát*, a művészettörténeti tudományok doktorát, a Szépművészeti Múzeum főigazgatóját levelező tagjává választotta. Új levelező tagunk egyetemi tanulmányait 1941-ben fejezte be Budapesten, 1945-óta a Szépművészeti Múzeum tudományos dolgozója; 1955-ben szerezte meg a kandidátusi, majd 1961-ben a doktori fokozatot. 1964-ben lett a Szépművészeti Múzeum főigazgatója. *Garas Klára* jelentős közéleti tevékenységét is folytat: az MTA Művészettörténeti Bizottságának az elnöke, a Comité International d'Histoire de l'Art (CIHA) magyar tagja; az ICOM magyar bizottságának tagja, a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Tanácsának tagja stb.

Munkássága Magyarország és Közép-Európa egyik legelhanyagoltabb területét dolgozza fel, a XVII—XVIII. századot. Ebben a tárgykörben legjelentősebb három könyve: A magyarországi festészet a XVII. században, kandidátusi disszertációja a XVIII. sz.-i magyarországi festészet feldolgozása és doktori disszertációja, Franz Anton Maulbertschről írt monográfiája. Ezekben nemcsak teljesen ismeretlen új anyagot publikál, illetve meghatároz, de a korábbi levéltári és forrásanyag párhuzamos feldolgozásával, a történeti események, a társadalmi kép és a kultúrtörténeti adatok összefüggésének megvilágításával olyan módszertani megoldásokhoz jut el, amelyek alkalmasak a

stílusok elmélyült marxista elemzésére, egy egész korszak történeti koncepciójának kialakítására. Ugyancsak jelentékeny új eredményeket hozott Carlo Innocenzo Carloni 18. századi olasz festő oeuvre-jének első összesítése és feldolgozása, amelyet egy olasz szerzővel együtt készített. A XVI–XVIII. sz. festészetéről számos tanulmány, cikk és feldolgozás látott napvilágot tollából, továbbá a hazai és külföldi folyóiratokban e századok arcképfestészetéről, a XVIII. század jelentős mestereiről, valamint feldolgozás a magyarországi barokk témaköréről.

Stíluskritikai vizsgálatait kiegészítik a XVII–XVIII. századi művészeti életre és műgyűjtésre vonatkozó kutatásai, amelyekben vizsgálja a társadalom és művészi alkotás, a közönségi igények és a művészek helyzetének összefüggéseit.

Tevékenységeben fontos helyet foglal el a tudományos ismeretterjesztő munka is; ezek több nyelven az egyetemes művészettörténet kérdéseit, a magyar múzeumok műkincs-anyagát teszik ismertté Magyarországon és külföldön.

Garas Klára eddigi munkássága szépen példázza a szorgalmas, megbízható aprómunka és az igényes perspektívájú szintézis egységének metodikai követelményeit. Ugyanakkor jelzi azt is, hogy a lelkiismeretes, de éppen nem látványos „alapozó” munkához előbb-utóbb az ún. szerencse is hozzásegődik: a valóságban ez semmi irracionális elemet nem rejt magában, mert nem más, mint a tudomány általános fejlődése során kibontakozó „nagyobb összefüggések” váratlan megjelenése akkor, ha valaki egy látszólagosan elszigetelt rész-témát a fő témáknak kijáró gondossággal kutat. Az a tény, hogy Garas Maulbertsch-monográfiájának osztrák kiadásához a neves osztrák festő, Oskar Kokoschka írt bevezetőt: világosan jelzi, hogy a téma olyan tágabb művelődéstörténeti problematika vonzókörébe került, melynek további kutatása messze túlmutat egyetlen szerző és egyetlen korszak vizsgálatán. Ilyenkor szoktuk mondani, hogy „szerencsés szerzővel” állunk szemben, holott ez nem más, mint a kutató egyéni érdeklődésének és a szakma társadalmilag determináló és immanens fejlődésének találkozása.

Most, mikor tagtársunknak az akadémiai tagságot jelentő oklevelet átdadom, kívánok további tudományos pályafutásához jó egészséget és sok sikert, további szerencsés témaválasztásokat!

Garas Klára székfoglalója:

A nagy művészekről és művészetükről alkotott fogalmak az idők során jelentős változáson mennek át. Minden korszak, szinte minden nemzedék a maga módjára formálja a kialakult képzeteket, bizonyos vonások kidomborodnak, egyes vonások erősebb hangsúlyt kapnak, mások elhalványulnak, feledésbe merülnek. A képlet, mely a történeti szemlélet változása során a valóság elemeiből, de annak torzításával létrejött, sokszor elfedi, elhomályosítja a sok-

kal összetettebb, árnyaltabb valódi képet s nemritkán útját állja, hogy egy-egy művészlől, a fejlődés teljességében, a maga egész gazdagságában alkossunk fogalmat. Ennek az egyszerűsítő, mondhatni képletesítő folyamatnak tulajdoníthatjuk részben azt a sajátos jelenséget is, hogy a művészeket csak bizonyos meghatározott alakban, meghatározott képtípusról ismerjük s a portrék jelentősebb hányada névtelen marad.

Kétségtelen, hogy a reneszánsz legtöbb mesteréről készült arckép, ön-arckép: a nagy mesterekről bizonyára több is. Mégis, ezek közül csak igen keveset lehetett ez ideig meghatározni, s azokban az esetekben is, amikor egy-egy művész vonásait hiteles képmás őrzi, e portré legtöbbször egyetlen életkorra, egyetlen megjelenési formára korlátozza az időben módosuló, egy élet során jelentősen változó emberi alak képét. Meghatározó szerepe van e típusok kialakulásában annak a törekvésnek, mely a művészlől és művészetéről alkotott képet, a személyes vonásokat és az oeuvre-t valamelyes egységbe igyekszik ötvözni. Az utókor összhangban kívánja látni az alkotót és művét, s a kialakuló fogalmak ennek értelmében módosulnak és csiszolódnak.

Előadásunk során ebben az összefüggésben két jellemző példával kívánunk foglalkozni, Raffael és Tiziano képmásaival, s avval a problémával, hogy Raffaelt az általánosan elfogadott képlet ellenére nemcsak ifjúként ismerjük, hanem meglett férfiként is, s a kizárólag öreg emberként ábrázolt Tiziannak meghatározhatjuk egy fiatalkori képmását is.

Az 1520-ban, harminchét éves korában elhunyt Raffael alakja a köztudatban az ifjúság képével forrott egybe, az ifjúi báj, a szépség fogalmával. Szellemét és művészetét a klasszikus összhang megtestesülésének, a nemes és tiszta érzelmek kifejezésének tekintették, és e fogalmakkal egyezőnek akarták magát a festőt is látni. Arcképei közül e megszépítő képletnek megfelelően azokat fogadták el és népszerűsítették, melyeken az isteni Raffael, a „divino” Raffael gyengéd szépségű, nemes vonású ifjúként áll előttünk, halhatatlanul s szinte minden földi fogyatékoktól megszabadulva.

E népszerű és általánosan ismert Raffael-képmások forrása, kiindulása Raffaelnek önmagáról festett portréja az „Athéni iskola”, falképén. Vasari 1550-ben, majd 1568-ban megjelent életrajzírása egyedül ezt említi Raffael portréjaként; hitelességéhez sohasem is fért kétség.¹ A feketesapkás ifjú, akit a kép jobb szélén a háttérben látunk; barna haját a kor divatja szerint hosszan viseli, sima arca kerekded ovál, szemöldöke finoman ívelt, a barna szemek viszonylag közel fekszenek egymáshoz. Orra kissé hosszú, húsos végű, a száj kicsiny, telt, kissé előrenyúló alsóajakkal, a nyak feltűnően hosszú. Raffael ekkor, a festmény keletkezése idején, 1510–11-ben 27–28 esztendő volt.

¹ Vasari, G.: *Le Vite de più eccellenti pittori, scultori ed architetti*. Ed. Milanese. Firenze 1878–1882, V. 441: „... allato a esso é Raffaello, maestro di questa opera, ritrattosi da se medesimo nello specchio. Questo é una testa giovane e d'aspetto molto modesto, accompagnato da una piacevole e buona grazia con la berretta nera in capo.”

Az „Athéni iskola” Raffael-portréja hamarosan igen népszerű lett. Erre a prototípusra nyúlik vissza az a fametszet-képmás is, mely Vasari életrajz-kötetében megjelent, ez volt kiindulása számos 17. századi festett és metszet-ábrázolásnak, s szorosan összefügg evvel a típussal a legismertebb Raffael-képmás is, a firenzei Uffizi Önarcképe. A szakirodalomban és a köztudatban a legtöbbször ez a firenzei portré szerepel Raffael képmásaként, s az urbinói mester leginkább ebben az alakban rögzítődött az utókor számára. E mellképen kisebb módosításokkal lényegében ugyanazt az ábrázolást látjuk, mint az „Athéni iskola” portréján. Azonos, bár ellentétes nézetű a beállítás, a fej tartása, a nyak vonala. Az arányok azonban megváltoztak, az arc oválja keskenyebb, gyengédebb lett, a fejforma nyúltabb, a haj hosszabb s gondosan fésült. Az orr és ajkak vonala is finomabb, nemesebb, a kifejezés érzelmesebb, líraibb: az ábrázolt fiatalabbnak, törékenyebbnek látszik.

A firenzei Önarckép származását nem lehet egyértelműen nyomon követni, legkorábbi említésével a 17. században találkozunk.² Festésmodora, bizonytalan rajza és gyenge formaadása s az athéni iskola képmásával való egyezése alapján a kutatók nagy része ma már nem tartja Raffael sajátkezű, eredeti alkotásának, s feltételezik, hogy a freskó-önarckép nyomán, valószínűleg a 17. században készült késői ideálportré.³ Hosszú időn keresztül azonban ilyennek látták, ilyennek akarták látni Raffaelt. A hosszú fürtös hajú, csupasz arcú, törékeny ifjút látjuk a Carlo Maratta Raffaelt dicsőítő ábrázolásán, Naldini római mellszobrán, a 18. századi metszeteken stb. Ezt az örökifjú, csupa líra, csupa szelidség Raffaelt dicsőítették a 19. században, amikor is Raffael egyik korai életrajzírója, Förster a firenzei képpel kapcsolatban igen jellemzően kiemelte: „Ein Ausdruck der Wehmuth ist ihr eigen, der durch Thränen lächelt und mit dem ersten freudlichen Gruss an den Abschied mahnt” (1867.).⁴

Ez a vonzó kép, az ifjú Raffael megszépített, eszményített képe maradt uralkodó lényegében akkor is, amikor a 20. század beható kutatásaival sikerült Raffael művészetét és egyéniségét a maga gazdagabb és érettebb egészében feltárni. Az athéni iskola Önarcképétől, illetve a firenzei portré típusától eltérő Raffael-képmások korabeli csoportja továbbra is mellőzött maradt. A Raffael-ábrázolásokról legutóbb megjelent monográfia, Hugo Wagner „Raffael im Bildnis” kötete 1969-ből csak igen mostohán tárgyalja azokat az emlékeket, amelyek Raffaelt meglett férfiként örökítik meg; egyetlen egyet sem reprodukál közülük, s hiányosan tárva fel összefüggéseiket, kétellyel idézi őket.⁵

² F. Baldinucci egy 1685. évi levelében említi a toszkán nagyherceg gyűjteményében (*Gualandi, M.*: Nuova raccolta di lettere sulla pittura, scultura ed architettura. Bologna 1856, III. 264). Egyesek szerint azonos avval a Raffael-önarcképpel, mely az urbinói gyűjteményből került Firenzébe és az 1631. évi urbinói leltárban szerepel.

³ *Grimm, H.*: Das Leben Raffaels. Berlin 1896, 223; *Benkard, E.*: Das Selbstbildnis vom 15. bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts. Berlin 1927, 52; *Wagner, H.*: Raffael im Bildnis. Bern 1969, 68 stb.

⁴ *Förster, E.*: Raphael. Leipzig 1867.

⁵ *Wagner i. m.* 98, 105, 109.

A tények pontosabb elemzése, eddig figyelmen kívül hagyott mozzanatok értékelése s főként egy ismeretlen ábrázolás bemutatása lehetővé teszik, hogy az érett Raffael hiteles vonásait felidézzük s az olasz reneszánsz egy fontos emlékcsoportját rekonstruáljuk.

A Vasari-önéletrajzon kívül Raffael arcképének legkorábbi említésével egy 16. századi velencei inventárban találkozunk. Az 1552-ben elhunyt Gabriele Vendramin híres velencei gyűjteményében szerepelt egy Raffaelnak tulajdonított Önarckép, melyet az 1567–69-ben felvett hagyatéki leltár a következőképpen idéz: „Retrato de Rafael a secho in carta de sua mano propria con fornimento de ebano . . .”⁶ Ez a képmás, mely a szakirodalomban eddig nem szerepelt, pontosan nyomon követhető a 18. századig. Gabriele Vendramin képeinek nagy részével a festő és műkereskedő Niccolo Renierihez került: gyűjteményének katalógusa 1666-ban pontosan idézi: „Un quadro ove é il ritratto di Raffaele da Urbino fatto di pastello mano di Giulio Romano suo discepolo . . .”⁷ Renieri halála után képeinek egy része bizonyos Cavaliere Fontanához jutott, aki azokat a korszak legjelentősebb arcképgyűjtőjének, Leopoldo de Medici kardinálisnak ajánlotta megvételre 1674-ben. A bíboros velencei megbízottjai, Marco Boschini és Pietro della Vecchia festők megvizsgálva az anyagot, három alkotást választottak ki, köztük Raffael félalakos pasztellképmását, melyet különösen értékesnek, „cosa unica”-nak tartottak.⁸ A megvásárolt képet Leopoldo de Medici 1675. évi gyűjtemény-inventárja részletesen leírja: „Un quadro in carta . . . di pastello di sua mano, il ritratto di Raffaello da Urbino con barba e basette rade, zazzera alla nazzarena, mostra l'orecchio destro con camiccia . . . con adornamento d'ebano.” E pasztellképmással még 1761-ben is találkozunk a firenzei inventárokból; ez időpont után azonban nyoma vész.⁹ Lehetséges, hogy ma is valahol a lappang még a firenzei gyűjtemények hatalmas anyagában.

A különleges anyag; papír, karton, a sajátos technika: al secco, pasztell, az egyedi ráma: ebenfa megjelölése, a leírás, valamint a pontosan végigkövethető származás alapján bizonyosra vehetjük, hogy a Firenzébe került képmás azonos volt a Vendramin-gyűjteményben 1569-ben idézett Raffael-arcképpel. Jelentőségét növeli, hogy régi reprodukcióját is ismerjük. 1627-ben kicsiny rajzokkal kéziratot készült Velencében Andrea Vendramin gyűjteményéről. Ez az Andrea leszármazottja volt Gabrielének, a Raffael-arckép eredeti tulajdonosának, s a fennmaradt iratok tanúsága szerint bizo-

⁶ Rava, A.: Il Camerino delle Antigaglie di Gabriele Vendramin. Nuovo Archivio Veneto (1920) XXXIX. 155.

⁷ Campori, G.: Raccolta di Cataloghi ed Inventarii inediti. Modena 1870, 446; Savini-Branca S.: Il collezionismo veneziano. Venezia 1965, 102.

⁸ Procacci, L. e U.: Carteggio di Marco Boschini con il Cardinale Leopoldo de Medici. Saggi e Memorie di Storia dell'Arte (1965) IV. 92.

⁹ Wagner i. m. 110. — Ridolfi, E.: Di alcuni ritratti delle gallerie fiorentine. Archivio Storico (1891) IV. 425.

nyos műtárgyak miatt vitában is állt annak örököseivel.¹⁰ A Raffael-arckép egy ideig, úgy látszik, az ő birtokában is volt: a gyűjteményében levő kép rajza pontosan megegyezik azokkal a leírásokkal, amelyek a Firenzébe került ábrázolásról fennmaradtak. A nézővel szembeforduló félalak középen elválasztott, hátrafésült hajat visel — „alla nazzarena” —, az egyik fülét szabadon hagyja. Nyírott bajusza, rövid körszakála, a nyaknál a kabátból kilátszó ingfodor pontosan megfelel a leírásnak. A rajz alatt „Raffael d’Urbino Pitt- di sua propria mano” felirat olvasható. Minthogy a megjelölés csaknem szó szerint azonos módon szerepel az 1569. évi Vendramin-inventárban — s a későbbi leírásokon is —, csaknem bizonyosra vehetjük, hogy a felirat magán a képen (esetleg a hátoldalon) szerepelt, s az inventár készítői ezt vették kiindulásul az ábrázolt személy és a mester meghatározásánál. Hasonló módon jártak el más Vendramin-művek pl. a Bellinieket ábrázoló arcképrajzok esetében is. Mindez pedig egyértelműen arra utal, hogy a Raffael-képmás már evvel a felirattal került 1552 előtt Gabriele Vendramin birtokába. Marcantonio Michiel, aki a gyűjteményt 1530-ban írta le, nem említi, akár mert leírása esetleg nem terjedt ki a gyűjtemény minden darabjára, akár mert Vendramin csak 1530 után szerezte.¹¹ A kép forrására, eredeti első tulajdonosára vonatkozóan találgatásokra vagyunk utalva, s csak feltételezhetjük, hogy Raffael két további rajzához hasonlóan Rómából került a velencei gyűjteménybe.

Származása és a 16. század közepéig visszavezethető felirat ellenére is problematikusnak tarthatnók a Vendramin-ábrázolást mint Raffael képmását, ha más egykorú művek nem támasztanák alá hitelességét. Egy ugyancsak keveset idézett, „Raphael d’Urbino, Ipse Raphael pinxit” feliratú metszet, melyet Wenzel Hollar, a 17. század egyik legjelentősebb rézmetszője készített 1651-ben, csaknem azonos alakban ábrázolja Raffaelt. Az Andrea Vendramin-inventár gyenge rajza helyett azonban itt művészi reprodukcióval állunk szemben, s az ott hiányosan kivehető mozzanatok világosan kibontakoznak. Ugyanazt a kövérkés arcú, komoly tekintetű férfit látjuk magunk előtt, középen elválasztott haját hátrafésülte, a hosszú zazzera egyik fülét — a metszetnek megfelelően ellentétes oldalról — szabadon hagyja. Ajka fölött a bajusz, állán s arcán a szakáll azonos a rajzon szereplővel, hasonló a viselet is, a nyitott köpeny, a mintás zubbony, s a nyakat szabadon hagyó hímzett szélű ing. A Wenzel Hollar által megörökített Önarckép a felirat tanúsága szerint festmény volt, az inventárrajztól eltérően az ábrázolat részben függöny, részben tájképi háttér előtt, az előtérben párkányon nyugvó kézzel mutatja. Sajnos, e festmény vagy az arról készült kópia, mely a metszetnek mintául szolgált, az idők során elveszett, s csak feltételezzük, hogy Hollar, aki akkoriban Antwerpen-

¹⁰ Borenius, T.: *The Picture Gallery of Andrea Vendramin*. London 1923; della Pergola, P.: *Giorgione*. Milano 1956, 68.

¹¹ Frimmel, T.: *Der Anonimo Morelliano*. Marcantonio Michiels *Notizia d’Opere del Disegno*. Wien 1888, 106.

ben dolgozott, a Németsalföldön látta.¹² Természetesen azt sem tudjuk ma már bizonyosan megmondani, hogy az eredeti valóban Raffael alkotása volt-e, mint ahogy többféleképpen magyarázható a Vendramin-féle ábrázolással való összefüggés is. Az al secco kép, pasztell, lehetett sajátkezű tanulmány a festményhez, de lehetett egy Raffael-tanítvány műve is, amely az önarcképpel kapcsolatban vagy annak nyomán készült.

Az azonban mindenképpen bizonyos, hogy a Vendramin-képen és a Hollar-metszeten a már nem fiatal, bajuszos, szakállas Raffaelt látjuk. Evvel a 16. század első feléig visszanyúló ábrázolástípussal rokon alakban jelenik meg még számos egykorú alkotáson. A legjelentősebb ezek közül a párizsi Louvre sokat vitatott festménye, az ún. „Raffael és vívómestere”. A képet, két férfi félalakját, a francia királyi gyűjteményben 1625-ig tudjuk egyértelműen visszafelé nyomon követni, a régi inventárok és szerzők mint Raffael és Pordenone, illetve Raffael és Pontormo képmását idézik. Feltehetően azonos avval a festménnyel, amely a 17. század elején, 1607-ben Granvella kardinális besançon-i gyűjteményének inventárjában szerepel Pordenone műveként, mint Pordenone és Raffael képmása.¹³

Míg a kép festőjére vonatkozóan mindmáig eltérőek a vélemények, a háttérbeli, bajuszos, szakállas férfialakban a hagyománnyal egyetértően a legtöbben valóban Raffael képmását látják. Ezt a feltevést erősíti meg Giulio Bonasonénak az 1550-es évek körül készült ismert fametszete, mely a Louvre-beli kettős képmás Raffaeljével egyező alakban ábrázolja az urbinói mestert. A test fordulata, a fej beállítása, az arcvonások, haj, bajusz, szakáll, ruha és ing egyezése azt a látszatot keltik, hogy a bolognai származású metsző, aki, 1547–74 között dolgozott Rómában, e képmás alapján készítette a maga Raffael-metszetét. Portréja kissé merev és kemény, a vonásokat kikerekítette, az arcot szélesebbre, az orrot rövidebbre vette; a vonások azonban még így is megfelelnek a Louvre-beli képmás s a Vendramin- és Hollar-ábrázolások Raffael-képének. Bonasone metszetének egy egykorú változata az ábrázolt neve mellett annak életkorát is feltünteti; eszerint Raphael Santi kiváló urbinói festőt harminchét éves korában örökíti meg.

Ez az ábrázolástípus, a Louvre-beli kettősképmás és a Bonasone-metszet típusa, a 16. században még igen népszerű volt. Ez szerepel a római Villa Lante 1540 körüli, a Raffael-tanítványoktól származó freskómedaillonján, Vasari firenzei házának nagy festőket megörökítő freskódíszén, Pierre Woeiriot

¹² Wenzel Hollar több hasonló metszete a feliratok tanúsága szerint az Arundel-gyűjtemény, illetve a van Veerle-gyűjtemény egyes darabjait örökítette meg. Nem lehetetlen, hogy a Raffael-képmás is egyik vagy másik gyűjteménybe tartozott, bár erre vonatkozóan közelebbi adataink nincsenek.

¹³ Párizs, Louvre. Lt. sz.: 514; olaj, vászon, 99 × 83. — Megalapozatlan az a feltevés, hogy a kép I. Ferenc francia király gyűjteményéből származik. 1625-ben írják le először Fontainebleau-ban (Cassiano del Pozzo, Rascas de Bagarris, l.: *Wagner* i. m. 98). *Castan, A.: Monographie du Palais Granvelle á Besançon. Besançon 1867, 138. N. 261.*

1559-ben készült metszetén, az 1581-ben Lyonban kiadott metszetkiadványban s egy 16. századi művész képmás-sorozaton.¹⁴ Lehetséges, hogy mindezek a képmások egyetlen, ma már nem létező prototípusra nyúlnak vissza, s lehetséges az is, hogy ez a prototípus a Louvre-beli képmás volt.

A párizsi portrét a szakértők egy része, Fischel, Camesasca, Freedberg, Venturi stb. — némi fenntartással — Raffael sajátkezű késői alkotásának tartja. Mások, pl. Berenson, Hourticq, Dussler stb. elsősorban a képszerkezetben mutatkozó fogyatékoságok alapján a Raffael-tanítványok és követők körébe utalják, illetve Sebastiano del Piombónak tulajdonítják.¹⁵ A megoldáshoz az ábrázoltak pontos meghatározása vezethet közelebb. Kétségtelen, hogy a hátul álló férfialak, aki balját barátián az előtte álló vállára teszi, Raffael. Az elhelyezésből, beállításból következően azonban az is bizonyos, hogy nem önarckép-ábrázolás s nem ő a kép főszereplője. A kompozíció domináló alakja az előtérben helyet foglaló, beszédes mozdulattal felénk forduló másik férfi, aki Raffaellal baráti együttesben jelenik meg. Ennek az alaknak a beállítása, különösen az erős rövidülésben, nyilván szemből, tükörből ábrázolt balkar és kéz sokkal inkább vall önarcképre, s ebben az alakban — akit romantikusan Raffael vívómesterének is szoktak nevezni — feltételezhetjük a kép mesterét is. Kilétét elég szorosan meghatározzák az adott körülmények. Minthogy a kép Raffaelt érett férfiként, nem sokkal halála előtt örökíti meg, s így 1519–1520 körül keletkezett, a 35–40 évesnek tűnő szakállas férfialak Raffaellal egy időben vagy kevéssel előtte születhetett. Szoros baráti, feltehetően munkatársi kapcsolatban állhatott Raffaellal, aki mintegy pártfogója, mestereként jelenik meg a kettős képmáson. Mindezek a mozzanatok együttesen csak igen kevés művészre vonatkoztathatók. A 17. századi forrásokban a portré mestereként és ábrázoltjaként idézett nevek, Pordenone, Pontormo — sőt Pinturicchio — nem jöhetnek komolyan számításba; mind életrajzi adataik, mind ismert hiteles képmásaik kizárják ezt a lehetőséget. Az újabb javaslatok sem igen állják meg a próbát. Az eltérő stílussajátságok s az a körülmény, hogy 1520 körül közismerten ellenséges viszonyban állt Raffaellal, elfogadhatatlanná teszik Sebastiano del Piombo javasolt szerzőségét. Életkora miatt nem jöhet szóba a Raffaelnél jóval fiatalabb Giulio Romano, Luca Penni vagy Polidoro da Caravaggio sem. Értelemszerűen természetesen elsősorban Raffael vala-

¹⁴ A Villa Lante fennmaradt, de erősen átfestett, elhalványult freskóit Giulio Romanónak s újabban Giovanni da Udinének szokták tulajdonítani. — L. még: „Promptuaire des médailles des plus renommées personnes, qui ont esté depuis le commencement du monde”, Lyon 1581, médaillonképmás „Raphaelis Sanczii Vrbinatis” felirattal; továbbá: Giotto, Donatello, Michelangelo, Raffael és Brunelleschi képmása (Francesco Salvatinak tulajdonítva): Cambridge, Fitzwilliam Museum (a. e. Mond-gyűjtemény).

¹⁵ Fischel, O.: Raphael, Berlin 1962, 89; Venturi, A.: Raffaell. Roma 1920, 206; Freedberg, S.: Painting of the High Renaissance in Rome and Florence. Cambridge 1961, 343; Camesasca, E.: Tutta la pittura di Raffaello. Milano 1962, I. 70 etc.; Berenson, B.: Italian pictures of the Renaissance. Oxford 1932, 482; Hourticq, L.: A propos du double portrait de Sebastiano del Piombo au Musée du Louvre. La Revue de l'Art Ancien et Moderne (1924) XLV. 211; Dussler, L.: Sebastiano del Piombo. Basel 1942, 61 etc.

melyik tanítványára kell gondolnunk, s az összes tényezőket figyelembevéve tulajdonképpen csak egyetlen mesternél, Giovanni Francesco Penninél állapodhatunk meg. Különösképpen szinte ő az egyetlen a Raffael-tanítványok közül, akit még nem hoztak kapcsolatba a párizsi képpel, holott életkörülményei, személyes és művészi adottságai lehetségessé, sőt valószínűvé teszik, hogy ő a kép másik ábrázoltja s szerzője is.¹⁶

A firenzei Giovanni Francesco Penni, akit *il Fattore*nek neveztek, az újabb adatok szerint 1475–80 körül született, s így néhány esztendővel idősebb volt Raffaelnél. Raffael egyik legközvetlenebb munkatársa, segéde, majd Giulio Romanóval hagyatékának örököse volt. Részt vett Raffael nagyobb műveinek, a stanzáknak, loggiáknak, a Farnesinának stb. kivitelezésében, s teljesen mestere modorában dolgozott. Hiteles, önálló alkotást nem ismerünk tőle, de Vasari és a kortársak tanúsága szerint kiváló, univerzális tehetségű festő volt, aki freskót és olajképeket is festett, sőt, mint Vasari külön kiemeli: „*ritrasse di naturale eccellentemente*”. „*Si porto tanto bene — írja róla — che merito più l'un giorno che l'altro da Raffaello esser amato.*”¹⁷

Ábrázolásmódja, melyet közelebbről a Giulio Romanóval közösen festett montelucei Mária koronázása képről és a Vatikán Konstantin-termének freskóiról ismerünk, tökéletesen megfelel a párizsi kettős képmás stílusának; ami azonban még ennél is döntőbb: egykorú ábrázolásokon megörökített vonásai is megegyeznek a párizsi kép domináló férfialakjával. Giovanni Francesco arcképét Vasari is közli életrajzaiban, s ismerjük ennek a metszetképmásnak az eredetijét is, Giulio Romano rajzát a British Museumban. Ennek alapján azonosították a Konstantin beszédét ábrázoló vatikáni freskó egy szakállas férfialakjával, s a tagadhatatlan hasonlóságból kiindulva a stanzák-beli Disputa egy alakjával. Mindezek az ábrázolások valóban félreismerhetetlen, lényeges egyezéseket mutatnak. Erőtéljes, masszív fejét látunk magunk előtt, alacsony, lapos homlokot, vastag, húsos, kissé nyitott ajkat. A széles orr és a szemek vágása is hasonló, a szakáll és bajusz a Louvre-beli portrén és a Disputa-beli fejen egyező; a később készült Konstantin beszéde freskón hosszabb, hangsúlyosabb, az ábrázolt ezen a húszas évek közepén készült alkotáson nyilvánvalóan idősebbnek mutatkozik.

A hiteles képmással és az életrajzi adatokkal való egyezés alapján valószínűnek tartjuk, hogy a párizsi kettős képmás előtérbeli ábrázoltja és mestere Giovanni Francesco Penni.¹⁸ A kép az ő hagyatékából, esetleg öccse, a Párizs-

¹⁶ Wagner (i. m. 111), aki határozottan tagadja, hogy a Louvre-bel kettős képmás hátsó alakja Raffael lenne, s azt kérdőjelesen — de minden indoklás nélkül — Luca Pennivel hozza összefüggésbe, az előtérbeli „*vívómester*”-t a Sala del Costantino-freskó egy ismeretlen alakjával, de nem a Giovanni Francesco-képmással azonosítja.

¹⁷ Vasari i. m. IV. 643, 649.

¹⁸ Giovanni Francesco Penni jelentőségére, társadalmi helyzetére vonatkozóan l. B. Cellini Önéletrajzát is (Bp. 1968, 52, 56). Műveiről azonban jóformán semmit sem tudunk. Erősen eltérő, gyakran egymásnak ellentmondó a szakértők véleménye arra vonatkozóan is, hogy a Raffael-freskókon s a Sala del Costantino freskóin mely részeket tulajdoníthatók Penni-

ban és Fontainebleau-ban dolgozó Luca Penni révén kerülhetett Franciaországba, de lehetséges az is, hogy a Raffaeltől örökölt rajzokkal együtt hűgához, Pierino del Vaga feleségéhez jutott, s annak tulajdonából Granvella bíborshoz Rómába. Feltevésünket megerősítő mozzanatként tekinthetjük talán azt a körülményt is, hogy a képet a 17. században különböző, de mindenképpen P betűvel kezdődő nevű festőnek tulajdonították, akár valamely mindinkább elhalványodó hagyomány, esetleg egy feljegyzett monogram vagy kezdőbetű alapján.

A Louvre-beli kettős képmás Raffael-alakja s a vele kapcsolatos 16. századi ábrázolások, az eddig ismeretlen képmás, melyet Gabriele Vendramin velencei gyűjteménye őrzött a 16. század közepén, s Wenzel Hollar evvel egyező metszetábrázolása egyértelműen azt mutatják, hogy a reneszánsz idején, nem sokkal Raffael halála után még ismert és népszerű volt az a portrétípus, mely a halhatatlan mestert érett férfiként, szakállasan-bajuszosan mutatta. Ez az ábrázolás különben tökéletesen összhangban áll mindavval, amit a kortársak a nagy művésztől, a kor egyik vezető személyiségéről feljegyeztek. Komoly és nagytekintélyű férfi volt, a hatalmasok, tudósok és írók barátja, gondolkodó és kutató szellem, akinek nemeslelkűségét, nagyvonalú életvitelét egyaránt méltatják. Csak később, sokkal később, a 17. századtól kerül az előtérbe az ifjú Raffael eszményített alakja. Azontúl simaarcú, hosszúhajú, fiatalembernek látják, s őt vélik felismerni a legkülönbözőbb ilyen jellegű képmásokban: a budapesti Ifjúban, melyet csak legutóbb sikerült Pietro Bembo portréjaként azonosítani, vagy a Sebastiano del Piombónak tulajdonított, még mindig problematikus budapesti Férfiképmásban, melyet a 17. században Modenában Raffael Önarcképeként tartottak számon.¹⁹ A Raffaellról alkotott, változó és megváltozott képhez hozzátartozik, hogy művészetét is másképpen látták, s tevékenységének korábbi szakaszait étékelték. Késői művei, utolsó alkotásai nehezen voltak összeilleszthetők a szelíd urbinói mesterről, a lírai Raffaellról alkotott fogalommal, s így ezeket az alkotásokat a 19. század kutatói erősen vitatták, nagyobb részben a tanítványoknak tulajdonították. Az érett Raffael oeuvre-jének kiterjedtebb s pontosabb meghatározása bizonyos értelemben összefügg a róla alkotott fogalom s képmás történetileg megalapozott rekonstruálásával.

Lényegében hasonló az a probléma és az a folyamat, amellyel a reneszánsz egy másik nagy mesterénél, Tiziannál találkozunk. Az egyszerűsítés, a képlet a legendásan magas kort megért velencei festőnél azonban éppen ellenkező előjelű: az idős, sőt agg festőhöz kapcsolódik; a fiatalkori képmás maradt ismeretlen, a fiatalkori műveket vitatják.

nek s melyek a további Raffael-segédeknek. Tudunk két portréről is, melyen a Giovanni Francesco Penni név olvasható: az egyiket azonban csak egy 1810 körüli metszetről ismerjük, (Lucien Bonaparte gyűjteményéből), a másik a dublini múzeum egy Férfi-képmása.

¹⁹ L.: Garas K.: Olasz reneszánsz portrék. Bp., 1973, 11, 15; Garas, K.: Die Bildnisse Pietro Bembo in Budapest. Acta Historiae Artium (1970) XVI. 57; Garas, K.: The So called Piombo portrait in the Museum of Fine Arts. Acta Historiae Artium (1953) I. 135.

Tiziant minden ismert portréja, az önarcképek, metszetek, érmek tekintélyes öreg emberként, szakállas aggként idézik elénk. Így látjuk a berlini és madridi önarcképen, így azon a kerek formátumú képmáson, amelyet a Raffael-arckép kapcsán már idézett Vendramin gyűjteményben, Gabriel Vendramin velencei stúdiójában vettek leltárba 1569-ben. Így szerepel Britto 1559. évi fametszetén és azon a képen, mely 1587-ben Agostino Carracci metszetéhez szolgált mintául. Mindezek az ábrázolások 1550–1566 körülre datálhatók; Tizian akkoriban legkevesebb 60–70 esztendő volt. Pontos életkorát nem ismerjük. Ő maga 1571-ben 95 évesnek mondja magát. A 17. századi életrajzok szerint 1477-ben született, az újabb feltevések szerint 1488–1490-ben.²⁰ A felsorolt képek nyúlt fejformájú, éles vonású idős férfit mutatnak; az arc sovány, beesett, a kicsiny szemek mélyen ülnek üregükben. A homlok magas, gömbölyded; a fejtetőt a koponyához simuló fekete sapka fedi. Az arcot s állat ápolt, őszes szakáll övezi, az ajkak fölött a szakállal egybeolvadó dús bajusz. Az ábrázolások nagy részén szerepel a nyakbavetve az az aranylánc, melyet Tizian 1533-ban a lovagi címmel együtt V. Károly császártól kapott.²¹

Ettől az ábrázolástípustól eltérő, korábbi Tizian-képmást mind ez ideig nem sikerült hitelt érdemlően kimutatni, jóllehet elképzelhetetlen, hogy ne készült volna már az ötvenes éveket megelőzően is a korszak egyik legnépszerűbb mesteréről, a velencei művészeti élet irányító alakjáról. Nyilvánvalóan csupán arról lehet szó, hogy e képmásokat, melyek Tiziant fiatalabb férfiként vagy éppen fiatalemberként ábrázolták, nem sikerült felismerni. Úgy gondoljuk, e hézagot egy eddig figyelemre nem méltatott képmás azonosításával sikerül legalább némiképpen áthidalni, s az így meghatározott Tizian-képmás segítségével valamelyes fogalmat alkothatunk a fiatalabb Tizianról. A paduai Scuola del Santo freskóciklusán, a Szt. Antal számárcsodáját ábrázoló jelenet háttérben portréalakok sorakoznak. A harmadik férfialak jobbról, aki társához fordulva kezét magyarázóan emeli fel, jobb háromnegyed profilban látszik. Ovális arca a hosszú, húsos orral, a mélyenülő szemek, az elálló fül, a lefelé görbülő vonalú száj, a bajusz és szakáll, de még a fejet szorosan fedő sapka is erősen emlékeztetnek Tizianra. Különösen szembetűnő ez a hasonlóság, ha a cadorei mester egy viszonylag korai éremképmását, az Andrea Vendramin gyűjteményében lerajzolt érmet vesszük figyelembe. A hasonlóság, sőt egyezés mellett a külső körülmények is alátámasztják azt a feltevést, hogy a paduai falkép mestere a kortárs arcképgalériában Tiziant is megörököltette.

²⁰ 1571-ben II. Fülöp spanyol királyhoz intézett levelében Tizian 95 évesnek mondja magát, más egykorú dokumentumokban 1473, 1474, 1479 szerepel születésének éveként. 1622-ben életrajza (Anonimo del Tizianello) és Ridolfi írása (Le Meraviglie dell'Arte. Venezia 1648) az 1477-es évszámot adják meg. Újabbban ebben az összefüggésben l.: dell'Acqua, G.: Tiziano. Rinascimento europeo, rinascimento veneziano. 1967; Cagli, C.—Valcanover, F.: L'opera completa di Tiziano. Milano 1969 etc.

²¹ Összefoglalóan: Foscari, E.: Iconografia di Tiziano. Venezia 1935.

A Szt. Antal legendáját ábrázoló freskósorozat egy részét 1511–12-ben Tizian festette, s a további jelenetek mesterei, különösen a kérdéses számarcsoda festője, szoros kapcsolatban álltak Tiziannal és velencei körével. A kutatók Girolamo del Santót, Girolamo Campagnolát vagy Francesco da Vicenzát említik e képekszerzőjeként, s ha nincs is hiteles adatunk, a festőre és a keletkezés körülményeire vonatkozóan, annyi bizonyos, hogy e jelenetek a tizes évek közepén – végén jöttek létre Tizian hatása alatt.²² Tizian ekkoriban 35–40 esztendősen lehetett, s ez az életkor megfelel a freskón ábrázolt férfialak korának. Szereplése természetes és indokolt a képen megjelenő arcképek sorában. A többieket eddig nem sikerült azonosítani, bár a baloldali csoport egy portréfejében alighanem Ariostót, a költőt ismerhetjük fel. E képmások készülhettek természet után, személyes tapasztalat vagy a festő által ismert portrék alapján. Ikonográfiai értékük, így a paduai freskó feltételezett Tizian-képmásáé is meglehetősen korlátozott. Aligha beszélhetünk itt másról, mint valamilyes fogódzóról, ösztönző kiindulásról a hiányzó korai Tizian-arcképek rekonstrukciójához. Még ilyen korlátozásokkal is figyelemre méltó azonban e képmás szerepe életrajzi vonatkozásban, támpontként Tizian sokat vitatott születési évének meghatározásához. A portré a kortársak által idézett korábbi dátumot látszik alátámasztani, azt a feltevést, hogy Tizian valóban 1477 körül született s az 1510-es években már harmincadik évén túljárt. A modern kutatás ezt a hagyományos tételt részben éppen azért vetette el, mert összeegyeztethetetlennek tartotta avval a körülménnyel, hogy Tizian 1510 előtti munkásságáról szinte semmit sem tudunk.²³ A képlet, a művészről kialakított torzított fogalom ebben az esetben is elhomályosította, megcsontkította a fennmaradó képet, s ma már szinte alig betölthető hézagot hagyott ránk mind az ifjúkori művek, mind a fiatalabbkori Tizian-képmások vonatkozásában.

A 16. századi szerzők az arcképeket általában „*ritratto del naturale*”, természet utáni képmásként említik, de megkülönböztetett hangsúllyal, a portrék rendeltetéséről, morális és esztétikai értékéről szólva az *imago*, *immagine* kifejezést használják. Ilyen értelemben emeli ki pl. Lodovico Dolce, hogy a jók és erényesek képei, „*le imagini*”, az embereket az erényre és kiváló cselekedetekre buzdítják. Ebben az értelemben említi Armenini: „*nel così vederli, non solamente si rappresenta il imagin sua vera, ma si ritorna in memoria ancora tutte le sue virtù che sono per il mondo sparse*”.²⁴ Ezek s a velük rokon értelmű nézetek világosan tanúsítják, hogy a reneszánsz szemlélet, a portréval szemben támasztott követelmények egyértelműen az eszményítés, a képlet,

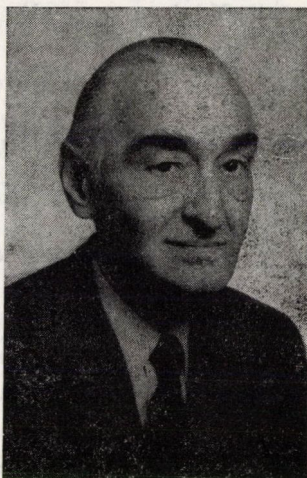
²² Morassi, A.: Tiziano. Gli affreschi della Scuola del Santo a Padova. Milano 1956.

²³ dell'Acqua i. m.: „... il curriculum iniziale di Tiziano viene a configurarsi in modo assai più plausibile, evitando la difficoltà... di presupporre un lungo periodo affatto vuoto di opere o di dover colmare con gli scarsi dipinti collocabili per ragioni stilistiche prima del 1510, un lasso di tempo troppo esteso.”

²⁴ Dolce, L.: Dialogo sopra la pittura. Venezia 1557; Armenini, G. B.: De veri precetti della pittura. Ravenna 1587.

az akkori és mai kifejezéssel is „image”-alkotás irányában hatottak. Az esetleges és efemer vonások helyett így az arcképfestők túlnyomórészt a jellemző magatartást, példászerű és sommázott képet ragadták meg; a sajátos életkor, tipikus beállítást lett domináló. Azok a portrék, melyek ennek a magatartásnak, típusnak, képletnek nem feleltek meg, s valamely okból más összefüggésbe tartoztak, könnyen átestek a feledés rostáján — s az ismeretlenek tömegébe vegyültek. Csak a gondos elemzés, a minden részletkörülményre kiterjedő feltáró munka teheti lehetővé, hogy a fennmaradt reneszánsz portrékat felismerjük és meghatározzuk s a történeti valóság szerves összefüggésébe kapcsoljuk. Ez a feladat semmiképpen sem öncélú. A képmás művészi értéke, mondanivalója szempontjából döntő jelentőségű az a körülmény, hogy meghatározott személyhez kapcsolódik, ezernyi szál fűzi a korszakhoz, a társadalmi környezethez, bonyolult és adott emberi tényezőkhöz. Kiszakítva ebből a természetes alaphól, ismeretlenül és fel nem ismerve a portré csak nehezen illeszthető a művészeti fejlődés szerves menetébe, egységébe; töredék, megoldatlan példa marad.

ELEKES LAJOS SZÉKFOGLALÓJA

1974. március 7-én, csütörtökön délután 4 órakor *Elekes Lajos* rendes tag „Mátyás király külpolitikája és Itália” címmel akadémiai székfoglalót tartott.

Mátrai László akadémikus, osztályelnök üdvözlő szavai:

1973. évi közgyűlésünk *Elekes Lajos* levelező tagot, tanszékvezető egyetemi tanárt Akadémiánk tagjává választotta.

Elekes Lajos 1914. november 11-én született Déván. Tanulmányait Budapesten végezte. 1937-ben nyert középiskolai tanári és bölcsészdoktori képesítést. 1937-től 1950-ig az Országos Levéltárban, 1950-től 1957-ig főállásban, 1957–1960 között félállásban az Akadémia Történettudományi Intézetében dolgozott, közben félállásban a Lenin Intézet magyar történelmi tanszékét vezette. 1957 nyara óta a Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a középkori magyar történelmi tanszék vezető tanára. 1966-tól 1969-ig a Bölcsészettudományi Kar dékánja volt, ezt megelőzően a kar történész tanszék csoportjának vezetője több éven át.

Történetírói munkássága nagyrészt a XV. századi magyar történelem tárgyköréhez kapcsolódik. Hunyadiról írt monográfiájáért 1953-ban a Kossuth-díj ezüst fokozatát kapta, a Magyar Történelmi Társulat jubileuma alkalmából 1967-ben a Munka Érdemrend arany fokozatával tüntették ki. 1954-ben a Tudományos Minősítő Bizottság a történelemtudományok doktorává minősítette, 1965-ben pedig a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta.

Levelező taggá választása óta korábbi munkássága folytatásaként érdeklődésének előterében a *fejlett feudalizmus* fő jellegzetességeinek kutatása, az ezekkel kapcsolatos problémák kritikai elemzése áll. E témakörön belül elsősorban a társadalmi felépítmény jelenségeivel, a kormányzati formáknak

a rendi struktúrában jelentkező átalakulásával, a rendiség és központosítás viszonyával foglalkozott.

Kutató munkájának másik fő iránya: a *rendiség és az osztályharc* a középkori Magyarországon. Akadémiai székfoglalójában jelezte először azokat az eredményeket, amelyek ennek a kérdésnek a magyarországi sajátosságokon túlmutató összefüggéseivel foglalkoznak. Ehhez a témakörhöz kapcsolódnak a jobbágy-paraszti osztályharc és a rendi mozgalom kérdéseit, a magyarországi osztályharcos mozgalmak (1437, 1514) társadalmi gyökereit, ideológiai vonatkozásait elemző publikációi és előadásai.

Közel két évtizedes tanszékvezetői munkássága során a történész kutatók és tanárok egész sorát nevelte.

Mindezekkel egy időben tagtársunk széles körű tevékenységet fejt ki. Alelnöke a Magyar Történelmi Társulatnak, tagja az MTA Történettudományi Bizottságának és a Századok szerkesztő bizottságának; elnöke a TMB Történettudományi Szakbizottságának és a Művelődésügyi Minisztérium mellett működő Történész Szakbizottságnak. Ugyancsak elnöke a Magyar—Román Történész Vegyesbizottságnak is. Tagtársunk ebben a minőségében is jelentős munkát végez, komoly eredményeket mondhat magáénak e viszonylag fiatal történész vegyesbizottság.

Most, midőn átadom Elekes Lajosnak az akadémiai rendes tagságot jelképező diplomát — kívánok eddigi kutatói, tanári és körűleti eredményeihez újabb sikereket, jó egészséget és alkotókedvet!

Elekes Lajos székfoglalója:

Itália és Magyarország közt a magyar állam megalapítása óta, végig az egész középkoron, viszonylag élénk kapcsolatok figyelhetők meg mind a kultúra, mind a gazdaság és a politika területén. A kapcsolatok intenzitása és jelentősége — sőt részben jellegük is — időszakonként változott. A változások a fejlődés általános tendenciáin túl mindenekelőtt Itália részeinek helyzetében, egymáshoz és a külvilághoz való viszonyában, ezek alakulásában gyökereznek; másfelől természetesen összefüggnek azokkal a változásokkal is, amelyek a magyarországi viszonyokban mentek végbe a tárgyalt, mintegy félezer évet felölelő időszakok folyamán.

A kapcsolatok számos ténye régóta ismeretes. A kutatók figyelmét az a körűlmény sem kerülte el, hogy egyes időszakok különös figyelmet érdemelnek a kapcsolatok sűrűsége, hatásuk jelentősége szempontjából. A XV. század második felében Hunyadi (Corvin) Mátyás uralkodásának három évtizedét kiemelkedően fontosnak tekintették egyrészt a diplomáciai összeköttetések erősödése és sűrűsödése, másrészt a humanista ideák és irodalmi kifejeződések,

illetőleg a reneszánsz művészetek különböző formáinak magyarországi terjedése és (főként a király környezetében megfigyelt) erőteljes hatásai miatt.

Már régebben felmerült a kérdés: mi okozta a kapcsolatok intenziválódását éppen Mátyás idején? A válasz eleinte roppantul egyszerűnek látszott: a kutatók egy része (mint egyébként a kortársak egy része is) a király második házasságával, Aragóniai Beatrice királyné és rokonai hatásával magyarázta a változásokat. Közelebbi elemzés kimutatta, hogy a dolog nem ilyen egyszerű. Beatrice és rokonai hatása kétségkívül kimutatható; de kimutatható az is, hogy a kapcsolatok erősítésére irányuló törekvés korábbi, mint Mátyás második házassága. A kapcsolatok erősítésére irányuló törekvés, amelynek a király második házassága is egyik — de korántsem egyetlen — kifejeződése volt, magától Mátyástól, illetőleg azoktól az államférfiaktól indult el, akik uralkodásának első éveiben tanácsaikkal és tapasztalataikkal támogatták. Olyan tapasztalatokkal, amelyeknek egyrészt olaszországi iskolázásuk vagy olasz származású írókkal és államférfiakkal kialakított összeköttetések, továbbá a század közepének bel- és külpolitikai küzdelmei szolgáltak alapul.

Mátyás személyes érdeklődését a humanizmus és a reneszánsz művészet iránt lehetne, legalábbis részben, egyéni indítékokkal, így — mint gyakran történik — neveltetése körülményeivel is magyarázni. Személyes tevékenységében, közismert mecénási szerepében stb. valóban számottevő szerepet játszhattak ilyenféle egyéni indítékok is. Figyelembe kell azonban vennünk a kapcsolatok viszonylag — a korábbiakhoz képest — sokrétű, sokfelé ágazó voltát. Azt a tényt, hogy a kapcsolatok nem szorítkoztak csupán a kulturális hatások, átvételek területére. Kiterjedtek a gazdaság különböző szférái mellett az államközi, politikai összeköttetések sok válfajára. A humanizmus terjedése mellett éppen a diplomáciai összeköttetések intenziválódása az a tény, amelyet már a régi kutatók is észrevettek és mint Mátyás korára különösen jellemzőt emeltek ki. S hangsúlyoznunk kell, hogy ezek az összeköttetések egyáltalán nem szorítkoztak a nápolyi királyságra vagy az Aragóniai-ház befolyása alatt álló területekre sem a király második házassága előtt, sem azután. Az kétségtelen, hogy a kapcsolatok súlypontjai időnként változtak. Ez azonban éppen úgy, mint a kapcsolatok intenziválódásának egész problematikája, a politikai helyzet változásaiban, pontosabban: egyfelől az itáliai belső viszonyok, másfelől a közép-európai és (dél) kelet-európai állapotok, végül a király, illetőleg a magyar állam bel- és külpolitikai törekvései alakulásában leli magyarázatát.

A továbbiakban ezeknek a változásoknak fő vonalait igyekszünk vázolni, ezúttal a magyar királyság és személy szerint a magyar király, Mátyás oldaláról tekintve át az összefüggéseket.

Európa nyugati országait az a fejlődés jellemezte, amely utóbb elvezetett az abszolutizmus valaminő formájához és azon túl a nemzeti államok kialakulásához. Ez a fejlődés átszakította a régebbi ellentétek, hatalmi csoportosulások hálózatait és újakat állított a helyükre. A régi csoportosulások meg-

szűnte, az újak kialakulása szempontjából a XV. század második fele egyfajta átmenetnek, viszonylagos nyugalmi állapotnak tekinthető. Annál nagyobb feszültségek jellemezték Európa középső és keleti övezetét. Az orosz állam hosszú harc után ekkor szorította vissza a tatárokat, és ekkor indult el a központosítás útján. A Litvániával egyesült lengyel királyság megtörte a német lovagrend erejét; tengeri kijáratokat keresett és hatalmi aspirációkat támasztott különböző szomszéd területeken; uralkodói olyan dinasztia létrehozásán fáradoztak, amely több államon uralkodik. A több államot saját uralma alatt egyesítő dinasztia, vagy legalábbis: dinasztia példaképét ezeken a tájakon a magyarországi Anjouk szolgáltatták, közelebbről I. Lajos, aki rövid időre személyében egyesítette a magyar és a lengyel királyságot. A lengyel Jagellók örökösödés révén tekintették magukat az ő utódainak. Hasonlóképpen — házasságok alapján kialakított dinasztikus igénnyel — formált jogot I. Lajos vejének, Luxemburgi I. Zsigmondnak halála után utódja, Habsburg Albert Magyarország és Csehország trónjára, Ezt az igényt a Habsburg-család következő nemzedékei is fenntartották; Albert fia, Utószülött László rövid időre uralma alá vonta (ausztriai tartományai mellett) a magyar és a cseh királyságot; halála után nagybátyja, Frigyes német király, majd császár megkísérelte az osztrák tartományok egyesítését, valamint a cseh és a magyar korona megszerzését is. Egymás után több dinasztia törekedett több államot magába foglaló állam-konglomerátum létrehozására. A legtovább élt és a legeredményesebbnek bizonyult a Habsburgok ez irányú törekvése — száz évvel később. A XV. század második felében még csaknem ugyanennyire esélyesnek látszott a Jagello-dinasztia is, amelynek egyik tagját, Ulászlót (Albert halála után) a magyar rendek és a nagyurak egy része maga hívta meg királyául; egy másik tagját pedig valamivel később, Podebrad György önálló királyságának rövid közjátéka után — de akkor már nem a Habsburgok, hanem Corvin Mátyás hatalmi-terjeszkedési törekvéseivel szemben — a cseh rendek fogadták el uralkodójuknak.

A törekvés a több államot egy uralkodó hatalma alatt egyesítő konglomerátum létrehozására — dinasztikus perszónáluniók formájában — végigköveti a német és az orosz birodalmak közt elhelyezkedő országok történetét a XIV. századtól (az Anjouk magyarországi uralkodásától) kezdve mintegy kétszáz éven át, egészen a keleti Habsburg-birodalom körvonalainak a XVI. század közepén, második felében megfigyelhető kialakulásáig. Jellemzi a folyamatot a rivalizálás az érdekelt dinasztiák közt, valamint az időnként éles ellenállás, ellentét az érintett államok uralkodó osztályán belül az önállóság megtartása vagy átengedése kérdései körül. A XV. század az érintett államok belső kormányzatában, hatalmi rendszerében bizonyos változásokat hozott. A cseh-eknél, a lengyeleknél, a magyaroknál egyaránt megfigyelhető (noha nem azonos módon és nem azonos mértékben) a kormányzati rendszernek az az átalakítása, amelynek eredményeként a törvényhozás és a rendkívüli adó kive-

tése a királyi tanács — az itt tömörülő nagyurak — jogköréből az országgyűlések (a kiváltságoltak képviselőiből álló diéták) jogkörébe megy át. Belpolitikai téren, a hatalmi-kormányzati rendszer jellege szempontjából ez azt jelentette, hogy a nagyurak addig kizárólagos irányító szerepe megszűnt vagy mérséklődött; helyében a kiváltságoltak szélesebb rétegeinek — Magyarországon, ahol a városok gyengék voltak, főként a nemesség szélesebb rétegeinek — képviselői gyakorolták a főhatalmat, legalábbis elvben; ugyanakkor a központi hatalomnak és hivatali módszerekkel működő intézményeinek tényleges ügyviteli befolyása is megnövekedett. Csehországban és Magyarországon ez a folyamat Pódebrad György, illetőleg Corvin Mátyás királyságában tetőzött. A rendek hatalmi előretörése — egyébként hosszú belharcok eredménye — mindkét országban azzal járt együtt, hogy dinasztikus jelöltekkel szemben (Postumus László halála után) olyan jelöltet segítettek hatalomra, aki — maga vagy családja — elkötelezte magát belpolitikai téren a rendek (Magyarországon: a „köz” nemesség) mellett, külpolitikai téren pedig a dinasztikus, főként a Habsburg hatalmi törekvések ellen. Innen van, hogy mind Pódebrad, mind Mátyás királysága, mindjárt a királlyá választás ténye is egyfajta „nemzeti” színezetet öltött, részben már a kortársak, kivált pedig egyes későbbi kutatók tudatában. Ezt a nemzeti színezetet egyéb körülmények is erősítették. Pódebrad esetében mindenekelőtt az, hogy a huszita kelyhesek elismert vezetőjének tartották, aki ugyan maga verte le a husziták erőteljesebben egyházellenes és feudalizmusellenes csoportjait, a taboritákat; hívei szemében azonban a pápa és a császár oldaláról várható fenyegetések elhárítására is alkalmas egyéniségnek látszott. Mátyás esetében apja, Hunyadi János hadvezéri érdemeit mérlegelték, amelyeket az Európa délkeleti részeit elárasztó törökök időleges visszaszorításával szerzett, mint hívei mondták: az egész kereszténység és a haza javára.

Valóban, a török terjeszkedés súlyos és közvetlen fenyegetést jelentett a XIV. század vége (a nikápolyi csata) óta minden Duna-vidéki ország számára, így Magyarország számára is, függetlenül attól, hogy az érintett országok hatalmon levő elemei mennyire ismerték fel ezt és miképpen reagáltak rá. A veszély tudata elterjedt Európa távolabbi részeiben is, kivált azokban az országokban, ahova elért a pápai kúria vagy a kereskedelmi érdekeikben és tengermenti kolóniáik fenntartásában fenyegetett olasz kereskedő városok: Genova és Velence befolyása. Velencei és más olasz humanistáktól támogatva, a pápai kancellária már a XIV. században kidolgozta az egyetemes kereszténységet fenyegető új veszedelem és az ezzel szemben szükséges fellépés ideológiáját, az új helyzetre alkalmazván a régi keresztes háborúk ideológiájának egyes elemeit is. Mint ismeretes, ez az új — török ellen fordított — keresztes ideológia, főként ennek humanista formulázása és értelmezése, mély nyomokat hagyott a kor, kivált a közelebből érintett országok irodalmában és helyenként (ahol, mint például Magyarországon is, reális érdekekkel függött össze)

erős hatást gyakorolt a politikai tudat fejlődésére is. Túl azon a kérdésen, hol mennyire érezték át a török fenyegetés valóságos súlyát (s még inkább túl azon a másik kérdésen: hol mennyire vették komolyan az erről írt humanista levelek, pápai bullák, velencei vagy egyéb követjelentések szavait), a török terjeszkedés ténye — tény volt, s ezzel a ténnyel Európa érintett térségeiben folyamatosan számolni kellett. Ennek a hatása nagyon világosan kimutatható Európa délkeleti részeinek politikai történetében, nem utolsósorban Magyarország és az itáliai hatalmak viszonyának, összeköttetéseinek alakulásában is.

Belpolitika és külpolitika fő irányai, tendenciái közt igen szoros összefüggés tapasztalható Mátyás uralkodása idején. Maga az összefüggés természetes dolognak tekinthető; mértéke és módja azonban sok sajátos vonást mutat, amelyek együttesen szintén jellemzik Mátyás uralkodását és a magyar állam akkori helyzetét. A külpolitikai erőviszonyokat ezeken a tájakon a török fenyegetés mellett a Magyarországgal nyugat és észak felől határos hatalmak dinasztikus törekvései határozták meg. Annak az uralkodónak, akit ezekkel a dinasztikus törekvésekkel szemben emeltek trónra, védelmet kellett keresnie a fenyegetések felújulásával szemben. Ellentétét a Jagellókkal és főként Habsburg Frigyessel mindenekelőtt ez a körülmény határozta meg. Ebben gyökerezett az a jellegzetes törekvése is, hogy olyan szövetségeseket találjon ellenfeleinek hátában vagy azok országán belül, akik alkalmasak lehetnek a dinasztikus hatalmak helyzetének megingatására, erejük aláaknázására. Időbe telt azonban, amíg a fiatal, választott — dinasztikus kapcsolatokat nélkülöző — királynak, illetőleg diplomáciájának ilyen kapcsolatokat sikerült kiépítenie. Nagy kockázatokat kellett vállalnia, hogy kivívhatta az elismertetést, jogát ahhoz a trónhoz, melyre megválasztották. Gyakran kellett beérnie, kivált eleinte, félsikerekkel vagy meghunyászkodásnak tűnő alkukkal. És természetesen mindvégig nélkülöznie kellett a nagy dinaszták támogatását, akikkel sokszor kötött megegyezést, de akikkel valóságos békességre nem juthatott. Így ezekre a törökökkel szemben sem számított, noha számtalanszor megkísérelte, hogy a kereszténység egyetemes érdekeire hivatkozva hasson rájuk; nagyon valószínű, hogy ezektől a kísérletektől sem ő maga, sem diplomáciai képviselői nem vártak többet, mint egyfajta propagandisztikus hatást, nevezetesen azt, hogy érvelésükben más alkalommal kimutathassák: a kereszténység világi vezetői nem hajlandók segíteni azoknak, akik „mintegy bástyaként” védelmezik a kereszténység, vagyis Európa többi részeit a török támadásokkal szemben.

Bár a török fenyegetésre tett utalások kétségkívül diplomáciai fegyverként jelennek meg Mátyásnak és környezetének szavaiban, maga a fenyegetés fennállt, koronként változó erővel, de folyamatosan. Mátyásnak és kormányzatának tehát éppen nem csupán diplomáciai fogásként, hanem a maga teljes realitásában is számon kellett tartania. És meg kellett találnia az elhárítására (valamint egyéb fenyegetések elhárítására) alkalmas eszközöket. Belpolitikai

téren ez a központi hatalom erősítését, az ettől függő haderő létszámának és ütőképességének növelését követelte, aminek a megvalósításához a kincstár pénzbevételeinek jelentős fokozása, a kormányzati rendszer további fejlesztése s mindehhez a belpolitikai támogatók messzemenő kielégítése kellett. Mindez nem volt egyszerű és nem volt problémamentes a központi hatalom szempontjából egy olyan országban, amelyben — mint Magyarországon — a nagyurak (a „bárok”) befolyása még mindig nagy volt, a rendek sorában pedig a városoké elenyészően csekély. Külső támogatókra máskülönben is szükség lett volna. Tekintettel az ország belső viszonyaira, a külső támogatók szerepe érthetően még fontosabbá vált. Tehát fontosabbá vált a külpolitika — és akkortájt kialakuló közvetítő rendszere: a diplomácia — szerepe is Mátyás kormányzatában és a magyar állam további fejlődésében. Érthető viszont, ha Mátyás és diplomatái ezeket az összeköttetéseket (túl azon a szükségleten, hogy a külső ellenfeleket sakkban tartsák vagy esetleg segítsenek azokat visszaszorítani) lehetőleg olyan körben keresték, ahol találhattak érdeazonosságot, de nem találhattak — vagy csak kisebb mértékben találhattak — saját alapvető érdekeiket keresztező törekvéseket. Itália akkori államai, hatalmai többé-kevésbé ebbe a kategóriába estek, legalábbis a magyar állam — pontosabban: Mátyás királysága — szempontjából.

Egy korábbi alkalommal megkíséreltem vázolni Mátyás uralmi rendszerének jellegét, fejlődésének főbb szakaszait, elsősorban a belső viszonyok alapján, de tekintettel a belpolitika és a külpolitika összefüggéseire is. Mátyás uralkodásának harminckét esztendőre terjedő időszakát úgy jellemeztem, mint kísérletet az állam központosítására, kísérletet, amely bizonyos — át nem léphető — határokig eredményekkel járt. Ezeknek a korlátozott és jórészt időleges eredményeknek az elérése is nagy erőfeszítést és ügyességet kívánt, egyfelől az ország belső — gazdasági és társadalmi — erőforrásainak maximális mozgósításával, másfelől minden elérhető külföldi segítség igénybevételével — amennyiben a külföldi segítség sem veszélyeztette az alapvető célokat, vagyis a független magyar állam és benne különösen a központi hatalom erősítését, európai helyzetének megjavítását. A centralizáció menete szempontjából nagyjában három fázist különböztettem meg. Az első fázis — nagyjában a választástól a hatvanas évek közepéig — inkább csak előkészület: fő tartalma az uralom elismertetése, belső bázisának megszilárdítása, külső támaszok keresése. A második fázis — főként a hetvenes évek — jelzik a centralizáció hatalmi apparátusának kifejlődését a kancellária, a kincstartóság, a királyi titkárok és a királytól függő zsoldos haderő szerepének növekedésével; ezt az időszakot a külpolitikában — számos, önmagában alig érthető fordulat mellett — főként az jellemzi, hogy kialakul a diplomáciai kapcsolatok rendszere és a szövetségek tipológiája, amelynek vezérelve az ellenfelek sakkban tartása és lehető visszaszorításuk. A harmadik fázis, a nyolcvanas évek tartalma belpolitikai vonatkozásban az elért eredmények biztosítása (látszólag jelentős, valójában kevésbé

időtálló sikerrel); a külpolitikában ezt az időszakot a diplomáciai kapcsolatok imént jellemzett rendszerének teljes kiépítése és növekvő aktivitása mellett főként az a helyzet jellemzi, amelyet a humanista történetíró, Bonfini — bizonyára udvari körök sugalmazására — a következő büszke formulával jelöl: „két hatalmas császár közt”, „két hatalmas császár ellen”. A három fázis jellegzetes különbségeket mutat az itáliai kapcsolatok alakulása szempontjából is.

Az első évek kapcsolatai úgyszólván adottak, kikerülhetetlenül kényszerűek. A dinasztikus igényekkel szemben trónra emelt két államfő: Pódebrad és Mátyás közt természetesen kapcsolatnak kellett kialakulnia, hiszen helyzetük sokban hasonló volt, ellenfeleik pedig részben — de csak részben! — azonosak. A szövetség korábbi előzményekre (a magyar, cseh és ausztriai rendi vezetők szövetségekötéseire) is támaszkodhatott, létre is jött, de csupán rövid ideig tartott. Felbomlásában, ellentétte alakulásában kétségkívül szerepet játszott — egyéb okok mellett — Mátyás korai szövetségeseinek és támogatóinak másik, erősebb csoportja, élén a pápasággal. Az egyház — noha nem minden fenntartás nélkül, hiszen a császárral sem óhajtott szembe fordulni — támogatta Mátyásnak, a törökökkel szemben győzelmes hadvezér, az „athleta Christi” fiának trónra emelését. Mint hajdan apjától, most tőle is a török terjeszkedés megállítását, visszaszorítását várta. Ebben a reményben osztozott az adott időponthoz Velence is; a nagyhatalmú városállam török-politikája aszerint vált aktívvá, passzívvá, időnként kétértelművé, amint kereskedelmi érdekeinek és kolóniáinak sorsát fenyegetettnek, biztosítottak, csak háborúval vagy más úton is — például alku árán — biztosíthatónak vélte. A hatvanas—hetvenes években Velence török-politikája viszonylag aktív, időnként támadó, mindenesetre inkább (noha soha nem kizárólagosan) háborúpárti volt. Támogatta tehát — pénzzel és részben diplomáciai úton is — mindazokat, akik a török ellen felhasználható fegyveres erőnek ígérkeztek. Más kérdés: vajon ez a támogatás, amelyet akár a pápaság, akár Velence ténylegesen nyújtott, kielégítette-e a török ellen küzdők igényeit és szükségleteit. Maguk az érdekeltek, így Magyarországon Mátyás, Albániában Szkander bég, úgy vélekedtek, hogy szavakban többet kaptak, mint valóságban, és hogy a török megállításához vagy éppen visszaszorításához jóval több erő — pénzügyi, politikai, katonai segítség — lett volna szükséges. Amiben végső soron igazuk is volt.

A pápai és velencei támogatásnak része volt abban, hogy Mátyás királysága külső elismerésben részesült; része lehetett abban is, hogy első nagyobb katonai vállalkozásai a törököktől megszállt Bosznia, pontosabban Jajce és környéke biztosítására irányultak (noha ezt kétségkívül igényelték és támogatták a Mátyás királlyá választásában részes magyarországi erők is); a támogatás korlátozottságának, a török ellen széles körű európai összefogást igénylő pápai keresztes-propaganda csődjének pedig nyilvánvalóan — nem csupán Mátyás ismert levelei szerint — része volt abban, hogy a török elleni aktív

fellépés katonai kísérleteivel Mátyás (Jajce környékének biztosítása után, hosszabb időre felhagyott. Végül: a pápai befolyás kétségkívül szerepet játszott abban, hogy fegyvereit korábbi szövetségese és apósa, Podebrad ellen fordította.

A cseh háború (amelyről maga Mátyás később olyan formán nyilatkozott, hogy bár sohasem lett volna) kisebb megszakításokkal évekig húzódott és sok kárt okozott. Mátyásnak meghozta a cseh — morva katolikusok támogatását, a cseh királyi címet, Morvaország és Szilézia birtokát; ugyanakkor: nagy áldozatokat követelt és meggyengítette a déli határok védelmét a török betörésekkel szemben, ezzel megerősítette Mátyás belső ellenzékét és megingatta vagy ellenzékbe sodorta híveinek egy részét (vagy legalábbis tetszetős indokot kínált számukra ellenzéki állásfoglalásuk, majd nyílt lázadásuk valós okainak palástolására); a hadviselés szétrombolta két — helyzeténél fogva egymásra utalt — állam tartós szövetségének lehetőségét és teret engedett dinasztikus beavatkozásoknak; végül semmiben sem csökkentette, inkább növelte Mátyás királyságának külpolitikai elszigeteltségét és ebből fakadó gyengeségét.

Mindez eléggé hamar világossá válhatott Mátyás és tanácsosai előtt is. A hetvenes években már egyre nyilvánvalóbban arra törekedtek, hogy ezt a háborút — „bár sohasem lett volna” — mielőbb fejezzék be. Csakhogy akkor már új frontok alakultak ki: a Jagellók nyíltan hadba léptek, a császár pedig — más eszközökkel — határozottan Mátyás ellen dolgozott. Ezekkel a hatalmakkal szemben a pápaság nem nyújtott elegendő támogatást. A cseh háborút alku, pontosabban két alku zárta le a hetvenes évek derekán és végén. Közben azonban megtörtént a fegyveres összecsapás a császár és Mátyás hadai közt. A következő években pedig egyre világosabban előtérbe kerül, mondhatni Mátyás külpolitikájának tengelyévé válik a törekvés a császár hatalmának megingatására és e hatalom fő bázisának, a Habsburgok (főként a császár) ausztriai uralmának megsemmisítésére. Ezt a célt szolgálták a sorozatos hadjáratok, amelyek a nyolcvanas évek derekán számos ausztriai vár és tartomány meghódítása mellett Bécs elfoglalására vezettek. Ezek a katonai eredmények első pillantásra azt mutatják, hogy Mátyásnak sikerült császári ellenfelét nehéz helyzetbe hoznia. Ez igaz is. De az is igaz, hogy mindez mégsem jelentette sem a császár, sem a Habsburg-dinasztia hatalmának számottevő megingatását. A jövő távlatából tekintve, ez a hatalom éppen ekkor kezdett igazán kibontakozni, nem az ausztriai tartományok és nem is a német birodalom, hanem a „burgundi örökség” segítségével.

Közben kibontakozott Mátyás diplomáciája. Követségei megbízottai — köztük udvari emberek, főpapi tisztségre emelt hivatalnokok, tudós humanisták és hivatásos katonák — sorra látogatták azokat az országokat, amelyekről támogatást lehetett várni a császárral szemben: Svájc, Franciaország, Burgundia mellett a német birodalom egyes önállóságra törő fejedelmeit, tekintélyes és hatalommal (birodalmi befolyással) rendelkező városait is. Keleten, a

Jagellók semlegesítése céljából, sorra kerül — talán a moldvai fejedelem közvetítésével — III. Iván cár, akivel a király utódaikra kiterjedő hatályú barátsági szerződést kötött. S a diplomácia szálai egyre messzebbre nyúltak. Velence és Luxemburgi Zsigmond példája nyomán Mátyás kapcsolatot tartott a perzsákkal, amíg azok hadban álltak a törökökkel; utóbb az egyiptomiakkal keresett összeköttetést, amikor ezek kerültek összeütközésbe az oszmán hatalommal és megpróbálták beavatkozni annak belső viszályaiba, amit egyébként sokan mások — Mátyás, Velence, a pápa, sőt a távoli francia udvar — szintén szerettek volna megkísérelni.

A külpolitikai kapcsolatoknak az a messzenyúló, szerteágazó, bonyolult hálózata, amely a nyolcvanas években (részint már a hetvenes évek második felében) táru elénk, nagyon elüt az első években uralkodó viszonyoktól, amelyeket a kapcsolatok egyszerű és egysíkú volta mellett nagyarányú elszigeteltség, egyéb kapcsolatok hiánya jellemzett. A változás feltételeinek megteremtéséhez kétségkívül hozzájárult Mátyás királyságának elismertetése, állama belső erejének növekedése, hadserege számbeli és hadművészeti gyarapodása, diplomáciai küldetésben eljáró megbízottainak (akik közt magyarok mellett nem egy külföldit, köztük olasz eredetűt is találhatunk) ügyessége és tapasztalata. De kétségkívül szerepet játszott — időnként, túlzás nélkül elmondhatjuk, mintegy a mérleg nyelvének szerepét töltötte be — a király, illetőleg a királyság itáliai kapcsolatainak alakulása.

Az itáliai kapcsolatok összességén végigvonul a király érdeklődése a humanizmus, a művészetek, a technika egyes (főként a hadművészettel vagy a kultúrával, például könyvek előállításával összefüggő) vívmányai iránt. Érdeklődését Firenze vagy Siena, vagy éppen Faenza iránt egyéb, közvetlenül politikai okok is táplálhatták; mégsem vitás, hogy *ennek* az érdeklődésnek fő oka kulturális természetű. Tudott dolog, hogy Firenzéből, egyebek mellett, orgonapítőt kért; Faenzából a majolikagyártás termékeit és ismerőit óhajtotta megkapni. Könyveket, nyomtatványokat, miniatúrákat és miniátorokat mindenfelé keresett, noha környezetében is működtek ilyen műhelyek, itáliai mértékkel sem lebecsülhető szinten. A kulturális érdeklődés egy sajátos iránya már inkább politikai töltésű volt: a humanista eszméknek szólt ez, amelyek közül némelyik közvetlenül vagy csekély átalakítással szolgálhatta a központosítás céljait Magyarország eltérő viszonyai közt is. Humanista eszmék ilyen jellegű felhasználására már korábban történtek kísérletek, Mátyásnak és környezetének efféle próbálkozásai tehát nem állnak példa, előzmény nélkül. Megint a mód és a mérték az, ami felkelti a figyelmet: a humanista eszmék ilyen *arányú* megértésére, politikai hasznosításuk ilyen *mérvű* kísérletére egyetlen korábbi magyar államférfinál sem találunk példát (királyokról nem is beszélve). Más kérdés, hogy a humanista eszmék a magyarországi viszonyok közt — már a király közvetlen környezetében, tőle távolabb egyre inkább — milyen mértékig keverednek tőlük idegen elemekkel, a magyarországi nemesi ideológia vagy a

régebbi és újabb egyházi-vallási műveltség különböző rétegeivel, s mivé válnak később, további közvetítések és keveredések folytán.

Nem kétséges, hogy Mátyás — itáliai kapcsolatainak kiépítése során — mindvégig tekintettel volt olyan érdekekre, amelyeket ma inkább kulturális vagy éppen tudományos természetűeknek minősítenek. De mint az imént említett példa (humanisták és humanista eszmék felhasználása a centralizáció *politikájának* érdekében) világosan mutatja: a XV. században nem mindig lehet, nem is ajánlatos éles, merev választóvonalat húzni politikai és kulturális-tudományos érdek vagy érdeklődés közt. A kettő gyakran érintkezik, nem ritkán egybeesik, olykor ugyanazok a személyek testesítik meg. A Mátyás udvarába meghívott olasz származású művészek, tudósok, mesteremberek közt kétségkívül voltak sokan, akik csak szorosan vett kulturális feladatokat kaptak és végeztek. De ki állíthatná, hogy az első magyarországi nyomda megalkotója, az Itáliában tanult — onnan egyébként eretnekgyanús, pápaellenes magatartás gyanúja miatt távozni kényszerülő — Hesz András csupán kulturális feladatot teljesített? Ha csak arra a tényre gondolunk (és nem bocsátkozunk feltevésekbe), hogy nyomdájának első terméke, az ún. Budai Krónika a magyar történetírás addigi törzssanyagát tartalmazta, a történetírás pedig (abban a korban és Magyarországon) a politikai gondolkodás egyik fő formálója volt — a szintén történelmi érdeklődésű jogászok kisebb igényű alkotásai és az egyháziak más természetű beszédei és írásai mellett —, akkor a feltett kérdésre máris nem-mel válaszolhatunk. Hogy orvosok, jogtudósok, irodalmi stílusukért nagyrabecsült egyházi vagy világi szakemberek (a tollukból élő értelmiségieknek ezek a távoli ősei) gyakran láttak el kifejezetten politikai, főleg diplomáciai természetű feladatokat, az általánosan ismert tény. Ugyancsak ismert tény, hogy ez volt a helyzet a Mátyás által Magyarországra invitált írók, tudósok egy nem jelentéktelen részével is.

Tehát a kulturális és a politikai érdeklődés összekapcsolódott, ha nem is mindig esett egybe. Figyelmén kívül hagyva — itt és most — a tisztán vagy túlnyomóan kulturálisnak minősíthető vonatkozásokat, a tisztán és egyértelműen politikai természetű kapcsolatok alakulását igyekszünk áttekinteni, legalább fő vonásai és fő szakaszai szerint.

Az itáliai kapcsolatok alakulásában nagyjából ugyanúgy három fő szakaszt különböztethetünk meg, mint — a fentebb mondottak értelmében — általában a magyarországi centralizáció menetében és a külpolitika fejlődésében. Talán annyit kell előljáróban megjegyeznünk, hogy a külpolitikai és főként az Itálián belüli viszonyok bonyolultsága miatt a kapcsolatok rendszeresok kisebb-nagyobb módosulást, törést, alakváltozást szenved és hogy a periodizálás már csak azért sem lehet merev: a szakaszok közt átmenetek, a szakaszokon belül kisebb-nagyobb ingadozások vannak.

Mátyás illetőleg ifjúkori tanácsadói már az első években kísérleteket tettek arra, hogy felfrissítsenek olyan kapcsolatokat, amelyek hajdan Hunyadit,

a török elleni hadjáratok tapasztalt vezetőjét a balkáni ügyekben érdekelt nápolyi királysághoz vagy — még régebbi időkből — a milánói Sforzákhhoz fűzték. A tanácsadók közül azok, akiknek olasz egyetemi városokkal voltak személyes összeköttetések, ezeket is iparkodtak felfrissíteni és politikájuk hasznára fordítani. De mint már jeleztük, ezeknek az éveknek olasz kapcsolatait főként az egyház és Velence, a Mátyást és híveit hozzájuk fűző — csaknem ráutaltságnak minősíthető — viszony határozta meg. Ez nem volt zavartalan, Az egyház és a magyar királyság viszonyát ekkor pozitív irányban befolyásolta a török háború ügye. Ez átmenetileg háttérbe szorította, de nem szüntette meg az időnként éles ellentéteket, amelyek a királyság és a Kúria közt a zsinati kor óta feszültek, főként az egyházi méltóságok betöltésének vitás kérdései körül. A királyok jogot formáltak az egyházi főméltóságok betöltésére, sőt a tisztségek betöltetlensége esetén azok javadalmainak igénybevételére más (világi, állami) szolgálatok jutalmaként. Ehhez Zsigmond idején a bíbornoki kar írásban hozzájárult, a hozzájárulást azonban a pápák nem erősítették meg. Innen a jogi vita, amelynek kimenetele konkrét esetekben mindenkor az erőviszonyok illetőleg politikai megfontolások függvénye volt. Mátyás idején az állam érdekeit előtérbe állító törekvések fokozatosan felerősödtek; ezzel arányosan lazult, majd romlott a királyság és a pápaság viszonya. Végül az ellentétek erősödése kihatott a külpolitikai tájékozódásra is. Mátyás ugyan — egyes kortársak várákozásától eltérően — soha nem szakított teljesen a pápasággal, de voltak időszakok (kivált uralkodásának harmadik szakaszában), amikor Itálián belül és kívül kifejezetten szembefordult a pápaság politikájával és támogatta, védelemben részesítette az ellene fordulókat.

Hasonló változás történt a velencei kapcsolatokban is. A hatalmas város azokban az években, amelyekben maga is háborúban állt a törökökkel, minden rendelkezésére álló eszközzel igyekezett aktív fellépésre bírni másokat is. Magyarországot főleg pénzzel segítette. Ennek a segítségnek a valóságos értékéről azonban megoszlott a kortársak véleménye, megoszlik a történetszemlék véleménye is. Anélkül, hogy a félezer év előtti vitatkozók bármelyikének érvelését ellenőrzés nélkül magunkévá tennénk, azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy a törökök viasszasorítására alkalmas haderő létrehozásához a negyvenes évek valóban nagy erőfeszítései sem bizonyultak elegendőnek. Még kevésbé bizonyulhattak elegendőnek azok az összegek, amelyeket a hatvanas-, hetvenes évek számottevően változott erőviszonyai közt akár a pápa, akár Velence tudtak vagy akartak Mátyás rendelkezésére bocsátani. Kétségtelen az is, hogy a török kiűzésének a negyvenes években még aktuális (vagy legalábbis annak tűnő) terve a század második felében lekerült a napirendről. Velence inkább pozíciói megtartására, vagyis kolóniai és szárazföldi hátszínre védelmére törekedett. Ennek az utóbbi célnak az elérésére a Jajce környékén létesített magyar katonai támaszpontok rendszere is elegendőnek ígérkezett, és nagyjából annak is bizonyult, noha nem mindig működött biztonságosan: a török portyázók-

nak — de soha nem nagy hadseregeknek — olykor sikerült áttörniük Szlavónia vagy Stiria—Karintia irányában. Úgy tűnik, ez a megoldás végül megfelelt Velence *közvetlen* érdekeinek, noha egyáltalán nem felelt meg a török végérvényes kizsorításáról egy emberöltővel korábban szótt elképzeléseknek.

Velence nem csupán pénzbevételeinek nagysága, hanem diplomáciai kapcsolatainak sokoldalúsága és diplomáciai megbízottainak tapasztaltsága terén is messze előtte járt nem csupán Mátyás Magyarországnak, hanem a kor valamennyi európai államának, legalábbis az „Alpokon innen”. Szépen, humanista stílusban beszélő-író orátorok akadtak néhol másutt is, a kor fogalmai szerint „modern” és eredményes diplomaták kevésbé. Velence nyomasztóan nagy befolyását Itália és — részben — az Alpokon innen elterülő országok ügyeiben a pénz hatalma mellett főként a diplomaták ügyessége biztosította, legalábbis az itt tárgyalt időszakban. Ez olyannyira nyilvánvaló volt, hogy számos Alpokon innen elterülő ország uralkodói vették igénybe velencei származású vagy ottani tapasztalatokkal rendelkező diplomaták, írók, politikai tanácsadók szolgálatait. (Másokat nem említve: így került lengyel szolgálatba Callimachus, akinek számos fontos értesülést köszönhetünk Mátyás politikájáról, egyéniségéről, terveiről, illetőleg az ezekről formált elképzelésekről.) Maga Mátyás sem idegenkedett attól, hogy támaszkodni próbáljon Velence befolyására és diplomatáinak ügyességére. Ezek majdnem olyan gyakran játszottak közvetítő szerepet közte és politikai ellenfelei közt, mint az ilyenféle kiküldetésekből hagyományosan otthonosabb pápai legátusok. Mindamellett a török háborúk boszniai szakaszának lezárultával a viszony elhidegült Velence és a magyar királyság közt. A továbbiakban olykor az ellenségesség határát súrolta, noha soha nem ment át nyílt, kifejezetten háborús ellenségeskedésbe. De mind a király, mind a velenceiek ismételten vádolták egymást, olykor egyszerűen csak azzal, hogy diplomáciájukkal keresztezik a másik törekvéseit a török birodalom zavarainak kihasználása vagy más ügyek bonyolítása terén. Kielezettebb esetekben az a vád is elhangzott mindkét oldalon, hogy a másik fél a maga javára feláldozza a kereszténység ügyét. Ilyesféle vádaskodások különösen sűrűn hangzottak el a nyolcvanas évek első felében, a Djem török trónkövetelő sorsát eldöntő diplomáciai csatározások során, amelyekben végül is — Velence és a pápaság, továbbá a francia királyság és más hatalmak beavatkozása után — Mátyás nyilvánvalóan alulmaradt. Mindez nem akadályozta meg a Magyarországról Velencébe irányuló szarvasmarha szállítást, amelynek a király (mint nagybirtokos és állattenyésztő) maga is részese volt. A gazdasági kapcsolatok áramlása mintegy a mélyben, más szinten, tovább folyt akkor is, amikor a magasban, az állami és európai politika szintjén az ellentétek és a vádaskodások hevessebbé váltak és még hevesebbnek tűntek.

Mint már érintettük, Mátyás második házassága mintegy kifejezi külpolitikájának, vele itáliai kapcsolatainak új irányvételét. A nápolyi királyságban uralkodó Aragóniai-házzal már Mátyás apjának voltak kapcsolatai. (Egy

időben török elleni szövetséget terveztek; állítólag arról is volt szó, hogy Aragóniai Alfonzot meghívják a magyar trónra.) Nápoly és Velence viszonya köztudottan nem volt a legjobb. Mátyás, akinek helyzetéből következően fontos volt az itáliai kapcsolat, egyházi és velencei összeköttetéseinek lazulása idején okkal keresett támaszt Itáliának ebben a hatalmas déli államában, amelynek erős befolyása volt (Itália belső viszonyairól nem szólva) az Adria balkáni partvidékén is. Nézetünk szerint nem véletlen, hogy — hosszú szünet után — éppen a házasság évében aktivizálódik ismét Mátyás török politikája. (Várharcok a Száva és a Duna vidékén, katonai támogatás a román fejedelemségekben a török ellen küzdőknek stb.) Arra aligha gondolhatunk, hogy Mátyás aktív fellépést remélt új rokonaitól a törökökkel szemben. Tudhatta, hogy a nápolyi udvar figyelmét jobban lekötik Itália belső ügyei. (A továbbiakban csakugyan az történt, hogy neki kellett katonai segítséget nyújtania, amikor a törökök rövid ideig megkísérelték megvetni a lábukat Itália földjén.) De a nápolyi kapcsolat sokat jelentett az európai diplomácia mérlegén. Jelentős lépés volt a külpolitikai elszigeteltségből való kiemelkedés útján.

Kétségtelen, hogy a házasság befolyásolta Mátyás itáliai politikáját. Nem csupán abban a vonatkozásban, amelyet a régebbi történetírás sokat boncolgatott, hogy országába hívta és javadalmakkal látta el felesége különböző rokonait és azok kíséretét. Mátyás, a távoli Pannónia uralkodója, közelebb kerül Itália ügyeihez. Az ottani udvarokban csaknem úgy számolnak vele, mint a jelenlevők — riválisok vagy partnerek — egyikével. Különbőféle várakozásokat is fűznek esetleges beavatkozásaihoz. (Egyes kutatók a „második Attila” elnevezésben, amelyet humanisták adományoztak a királynak — csakúgy, mint Bonfini a „Corvin” nevet és a hozzá kapcsolt eredet mondát —, annak a várakozásnak a kifejeződését látták, hogy Mátyás, mint hajdan a hunok, megtámadja Itáliát illetőleg a pápaságot. Lehet, hogy volt ilyen várakozás, de az kétségtelen, hogy — ha volt egyáltalán — merőben alaptalan és irreális volt. Mint jeleztük, Mátyás alkalmanként állást foglalt a pápasággal szemben, olykor igen éles formában is. De annak semmi nyoma, hogy frontális támadásra készült volna vele szemben. Ilyen terv nem is fért volna össze országa körülményeivel és saját lehetőségeivel.)

Kétségtelen az is, hogy Mátyás olasz kapcsolatai sokrétűbbé és bonyolultabbá váltak, noha távolról sem olyan áttekinthetetlenül bonyolulttá, mint az olasz államok egymás közti kapcsolatai. Bizonyos, hogy feleségének és felesége rokonainak befolyása észrevehető a politika alakulásának számos tényén. De az is bizonyos, hogy nem döntő ez a befolyás. Mátyás továbbra is támaszt keres és kínál. Csupán arról lehet szó, hogy könnyebben, rugalmasabban teszi ezt, mint elszigeteltségének idején tette. Tapogatózásai közben, amennyire lehet, figyelembe veszi új rokonságának érdekeit, kívánalmait is. Mint ismeretes, ezek a kívánalmak maguk sem voltak egyöntetűek. Az Aragóniai-ház sem volt kivétel a minden dinasztiára érvényes, Itália akkori uralkodó köreiben

pedig különlegesen bonyolult formák közt megmutatkozó szabály alól, amely szerint a dinasztia különböző tagjai felettébb különböző törekvéseket, ambíciókat istápolhatnak. Az ellentéteknek és a családi intrikáknak abban a szövetségében, amely a XV. század második felének itáliai dinasztiáit jellemezte, kívülállónak — házasság révén rokonnak is — úgyszólván képtelenség lett volna eligazodnia. Bármennyire közeli, közvetlen részesévé vált Mátyás — házassága után — az olasz politikának is, ennyire közeli és közvetlen részesévé a dinasztiák „belső” ügyeinek nem válhatott soha. Ez kitűnt később, amikor felesége — saját trónutódlása érdekében — önálló családi vagy inkább személyes külpolitika kialakításával kísérletezett. Mátyás ezeket a családi intrika szintjén futó szálakat nem tudta nyomon követni és nem tudta felgöngyöltetni. Lehet, hogy egy részükről nem is tudott; amiről tudott, azt aligha tekintette jelentős ügynek.

Itáliai politikájának harmadik szakaszában Mátyás ismét fokozott figyelemmel fordult Milánó felé. Ezúttal azonban már nem egyszerűen csak kapcsolatot vagy szövetséget, hanem házasságot óhajtott létrehozni törvénytelen fia és az egyik Sforza-hercegnő közt. A házassági tervek megghiúsultak, főként azért, mert a milánói Sforzák, tekintettel Észak-Itália bonyodalmaira, nem kívántak ellentétbe kerülni a császárral is. Beatrice „külön” családi politikája ebben is játszhatott némi szerepet, talán nem is keveset. Egyébként ez az időszak az, amidőn Mátyást körüllegi a „második Attila” sajátos nimbusza, ami ellen nyilvánvalóan nem tiltakozik. Ekkoriban dolgozik udvarában a történetíró Bonfini, akinek művéből — kellő óvatossággal — sok olyasmit is kiolvashatunk, amit Mátyás állam-raison-jának nevezhetünk. Ebben az állam-raison-ban sajátos módon ötvöződnek a humanista ideológia egyes elemei a XV. századi Magyarországon uralkodó nemesi regnum-felfogás elemeivel. Olyanféle ötvöződés ez, amelyhez hasonló — nem ennyire szembeszökően — kimutatható a Mátyás uralkodásának vége felé hozott törvényeken, ítéletleveleken, adományok indoklásában és ezekhez hasonlóan jogi természetű iratokon. A „virtus” előtérbe helyezése, sőt szembeállítás a születési nemesiséggel nem új dolog, elvértve már Mátyás előtt akadnak erre példák. Hogy éppen ekkor terjed el nagyobb mértékben s hogy ekkor válik a király környezetéből származó, oda visszautaló írások egyik vezérmotívumává, az aligha csodálható olyan uralkodó esetében, aki nem bánta ugyan, ha család-fáját (merőben légből kapottan) visszavezetik a rómaiakig, de aki szívesen hallotta, olvasta apjáról, hogy a „virtus” emelte magasra, s aki — ha hinni lehet a környezetében, humanista írók tollán róla megörökített anekdotáknak — alkalomadtán szívesen mondogatott ilyesmiket saját maga is.

Kardos Tibor és mások régen kimutatták, hogy a humanista eszmék milyen elemei terjedtek el Mátyás környezetében. Kimutatták azt is, hogy ezeknek az eszméknek némelyike túlélte a királyt és udvarát. Túlélte a független magyar államot is, ám különféle csatornákon keresztül tovább élt és hatott

a későbbi korok politikai gondolkodóira. Közülük nem egynek tudatában már egységbe olvad Mátyás hajdan volt erős államának valóságos képe, a király környezetében vagy benne magában élő elképzelés, és mindezek átértelmezése a róluk író humanisták felfogása szerint. Az utókor, a mai kutató olykor maga is nehezen tudja csak szétválasztani ennek a bonyolult képnek egymást átható, átszövő elemeit. Tény azonban, hogy az elemző munka végén arra az eredményre kell jutnia: valóság és ideológia bizonyos mértékig egymásba fonódva, együtt élt és hatott, legalábbis Mátyás olasz-politikájának és humanista kapcsolatainak fejlődésében. Nem abban az értelemben, mintha a humanista írók, kortársak vagy utódok pontosan ábrázolták volna akár Mátyást, akár törekvéseit, akár államának vagy politikájának jellegzetességeit. Hanem főként abban az értelemben, hogy maguknak a humanistáknak és az általuk hordozott műveltség egyes formáinak elterjedése Magyarországon a XV. század második felében nagy mértékben összefüggött (egyéb okokról itt nem szólva) — túl az ország helyzetén és szükségletein — azzal a politikával is, amelyet Mátyás és közvetlen környezete folytatott, s amelyben az itáliai kapcsolatoknak, mint jelezni igyekeztünk, jelentős szerep jutott.

MÉREI GYULA SZÉKFOGLALÓJA

1974. március 28-án délután 4 órakor Mérei Gyula levelező tag „Struktúratörténet-kutatás: Kiutkeresés az NSZK polgári történettudományának válságából” címmel akadémiai székhelyét tartott.

Ember Győző akadémikus, osztályelnökhelyettes üdvözlő szavai:

A MTA 1973. évi közgyűlése Mérei Gyula tanszékvezető egyetemi tanárt a történettudomány doktorát, levelező tagjává választotta.

Mérei Gyula 1911-ben született Budapesten. Már gimnáziumi éveiben érdeklődött a történelem iránt. Ez az érdeklődés a budapesti tudományegyetemen, nem utolsósorban Szekfű Gyula hatására, elhatározássá érlelődött: a történet kutatásával foglalkozik. Szekfű Gyulánál doktorált 1934-ben megjelent első monográfiájával a magyar polgári pártok programjairól 1867 és 1918 között. Ehhez a témához 1971-ben egy újabb könyvében visszatért.

Egyetemi tanulmányai után ösztöndíjasként dolgozott, majd a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárába került, ahol elmélyítette közgazdasági ismereteit, és felkészült a gazdasági és társadalmi kérdések kutatására.

A felszabadulás fordulatot hozott tudományos pályájának alakulásában. A budapesti tudományegyetem magántanára lett a magyar gazdaság- és társadalomtörténet a 19. és 20. században tárgykörben. Ebből a tárgykörből egymás után jelentek meg nagyobb monográfiái: Mezőgazdasági és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848, Munkásmozgalmak 1848–1849, Magyar iparfejlődés 1790–1848. De nem lett hűtlen a politikai történethez sem, amit Polgári radikalizmus Magyarországon 1900–1919, Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840–1918, A magyar októberi forradalom és a polgári pártok című könyvei tanúsítanak. Ezeket, valamint egyéb műveit is, a kiadatlan források és a vonatkozó irodalom alapos ismerete, szakszerű analízise és marxista–leninista értékelése jellemzi.

Eredményei alapján 1952-ben védés nélkül kapta meg a kandidátusi fokozatot, 1967-ben pedig a történettudomány doktora lett.

Mérei Gyula a hazai marxista történettudomány itthon és külföldön egyaránt elismert képviselője. A politikai, gazdasági és társadalmi kérdések mellett, főleg újabban, sokat és eredményesen foglalkozott a történelmi metódológia és a historiográfia egyes fontos kérdéseivel, jelenkori polgári történelmi irányzatok beható bírálataival. Ilyen tárgyú írásai és előadásai nemzetközi fórumokon is visszhangot keltettek.

Több mint 20 esztendeje vezeti a szegedi tudományegyetemen az új- és legújabbkori magyar történelmi tanszéket. Tanszéke körül hely- és munkásmozgalomtörténeti kutató iskola alakult ki. 1960 és 1964 között kari dékán volt az egyetemen, részt vett az oktatási reformok előkészítésében, jelenleg is tagja a minisztérium mellett működő történelmi szakbizottságnak.

Számos testület tagjaként eredményes tudománypolitikai és közéleti tevékenységet is végez. Tagja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, a Történettudományi Bizottságnak, a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányának, folyóiratok szerkesztőbizottságainak stb.

Részt vett az egyetemi történelmi tankönyvek írásában; a most készülő Magyarország története című 10 kötetes mű V. kötetének főszerkesztője.

Érdemei elismeréseként több kitüntetésben részesült, az Oktatásügy Kiváló Dolgozója, a Munka Érdemrend ezüst és arany fokozatának tulajdonosa.

Kutatói, oktatói és tudományos közéleti tevékenysége, eredményei alapján lett az MTA tagja.

Amikor a tagságáról szóló oklevelet részére átadom, Osztályunk nevében erőt, egészséget, további sikereket kívánok mindazoknak a céloknak a megvalósításában, amelyekről a Magyar Tudománynak nyilatkozott.

Mérei Gyula székfoglalója:

A nyugatnémet polgári történetírásban az 1950-es évek közepéig tartott ugyan a Ranke, Meinecke, majd Gerhard Ritter nevével fémjelzett historizmus szemléletének és módszerének vezető szerepe, egyes neves történészek azonban már az 1950-es évek első felében ajánlották a struktúratörténet-kutatás felé fordulást oly módon, hogy egyidejűleg ragaszkodtak a historizmus hagyományaihoz is.

A strukturális elemzésre alapozott társadalomtörténet-kutatás hívei első ízben az 1962 évi duisburgi kongresszuson léptek fel külön csoportként, de csak 1967 októberében a Freiburgban tartott történészkongresszuson kerültek egyértelműen előtérbe.

A megelőző kongresszusokhoz viszonyítva új mozzanat volt Freiburgban az, hogy az idősebb és a fiatalabb történészek számszerűen és tudományos

megbecsülésben is tekintélyes része egységesen szállt síkra a strukturális elemzés, a társadalomtörténet-kutatás mellett a historizmust kizárólagos irányként kezelő történészekkel szemben.

Még jobban eltolódott a súlypont a „moderne” javára 1970 áprilisában a kölni történészkongresszuson. Itt már senki sem lépett fel a német historizmus hagyományos formájának védelmében. Ugyanakkor valamiféle nyugtalanság, rossz közérzet volt érezhető, aminek feltehetően és nem utolsósorban az volt az oka, hogy a nyugatnémet oktatási reform tervei történetiség- és történelemellenességükkel kérdésessé tették magának a történelem oktatásának a helyzetét is. A kongresszus eredményei a résztvevőket nem elégtették ki, mert nem tartották megfelelőnek az elméleti kérdésekkel való foglalkozást, kevesellték a rokon társadalomtudományok eredményeinek figyelembevételét. Hiányolták az alapos vitákat is az amerikai, angol, francia kollégákkal.

A rossz közérzet legáltalánosabb, objektív indítéka azonban az volt, amit egyes polgári történészek, többek között az angol Carr is világosan felismertek, ti., hogy a polgári társadalom immár nem az egyetlen lehetséges társadalom, sőt az sem kizárt — állapította meg Carr —, hogy nincs is jövője. A polgári történészek túlnyomó többsége azonban ez utóbbit az NSZK-ban is, másutt is legfőljebb csak ösztönösen, homályosan sejti meg.

A nyugati polgári társadalomtudósok jelentős részének tudatában ugyanis az 1945 óta bekövetkezett társadalmi, gazdasági, politikai változások úgy tükröződnek, hogy korunk változásainak forrása, kiindulópontja az ún. ipari társadalom felépítése és permanens átépítése, a világot átfogó újszerű technika alapján. Egyeseket mindez optimista várakozásokra indított (pl. legutóbbi művét kivéve Toynbee-t is), másoknál pesszimista hangok forrásává lett. A nem fasiszta nyugatnémet polgári történészek rossz közérzetét az általános jelenség sajátos változataként ezenkívül még a német birodalom kétszeri összeomlásával együtt valamennyi korábbi, főleg Bismarck kormányzása óta élő eszmény szertefoszlása mellett a náciizmus borzalmainak nyomasztó hatása is fokozta.

A történeti folyamat objektív alakulásának következtében, továbbá metodológiai okokból kifolyólag is a polgári társadalomtudomány nem képes kielégítő mértékben ellátni a tőkés társadalomban rá váró ideológiai funkciót. Ez a tény kétféleképpen tükröződik a társadalomtudományok művelőinek tudatában. Mindkét változat megtalálható a mai nyugatnémet polgári történettudományban. Az egyik pesszimista, és tudományágának permanens válságát panaszolja. A kölni történészkongresszuson egyik felszólaló úgy vélte, hogy a hagyományos, a politikai események tárgyalására szorítkozó történetírás továbbfolytatása oda vezetne, hogy a tudományágnak a társadalomtudományok vonatában továbbra is az utolsó kocsi nevetséges szerepét kellene játszania.

A másik változat optimista hangvételű. Az optimista hangok részben arra alapozódnak, hogy a történettudományban azért nem lehet szó válságról, mert képes megújítani módszereit. Ez a felfogás leszűkíti a kérdést pusztán

módszerbeli problémára, és eltereli a figyelmet a lényegről, a tudomány helyzetének objektív és szubjektív forrásairól. Egy másik optimista nézet szerint a történettudomány mindig válságban van, ha válságon új, alapvetően más állapotra való áttérést értünk. E nézet híveinek figyelmét elkerüli a változások minőségi jellege és osztályösszefüggései.

Mindkét irányzat azonban a tőkésosztály objektív ideológiai szükségleteinek kielégítését szolgálja. Ennek érdekében a nyugatnémet történészek feltárják a valóság bizonyos részeit, összefüggéseit főként a politikai-hatalmi erőviszonyok terén, de emellett a társadalmi fejlődés objektív tendenciáiban bekövetkezett változások egy részét is.

A kapitalizmus általános válságának közvetett felismerése észlelhető Theodor Schiedernek abban a megállapításában, amely szerint az 1917. évi oroszországi októberi forradalom világállam szövetség-terve mint a világforradalom eszköze, kihívást intézett a világhoz, amelynek döntenie kell: merre tartson — állapítja meg Schieder. Tehát úgy látja, hogy a világnak választania kell: a szovjet elképzelés forradalmi, internacionalista útján, vagy az általa ajánlott szupranacionális, kozmopolita, tőkés integráció ösvényén haladjon-e tovább.

Dietrich Geyer megállapítja, hogy az orosz októberi forradalom és a két világháború közti összeurópai polgárháborús helyzet új vonásokat rajzolt rá a forradalomról alkotott hagyományos képre. A forradalom mint szervezet és szervezett — a párt által kézben tartott — tömegakció és ennek eszközei az újak. Geyer, bár elutasítja és — egyenlőségjelet téve a kettő közé — a fasizmussal együtt a totalitarizmus kategóriájába sorolja a proletárdiktatúrát, a szovjet rendszert és a népi demokratikus forradalmakat is, minden megszorítás nélkül elismeri a tömegek közvetlen aktív közreműködését a világ átalakításában — és ezt a valóságnak megfelelően új jelenségnek látja.

Fritz Wagner arra is rámutat, hogy nem írható meg a 19. és a 20. század, sőt a világ történelmének olyan összefoglalása sem, amely nem vet számot a névtelen és kollektív erőkkal, a tömegek korszakának e sajátos jegyeivel.

A gyarmati rendszer felbomlása, illetve széthullása olyan jelenség, amely más összefüggésben jelzi a tömegek százmillióinak a történelem közvetlen, aktív formálóiaként színpadra lépését. A történelmi valóság részleges felismerése tükröződik Schiedernek abban a figyelmeztetésében, amely szerint az európai államok gyarmati uralmának bukása az események határozott újragondolására kényszerít. Ami azelőtt a világtörténelmi fejlődés tetőpontjának tűnt, rövid tartamú epizódnak bizonyult.

Egyes nyugatnémet történész-politológusok nem titkolják, hogy körünkben a szocialista országok, vagy ahogy ők nevezik, a „totalitáriusok” kihívása, továbbá az ázsiai és afrikai forradalmak következtében a nyugati világ konzervatívává lett, mivel ma elsősorban a fennmaradásáról, megővéséről van szó.

Az 1960-as években különösen a fiatalabb nyugatnémet értelmiségiek érdeklődése ugrásszerűen megnőtt a marxizmus iránt. Klasszikusainak munkáit eredetiben tanulmányozzák. Ezzel magyarázható főleg a Marx—Engels-kiadványok számának jelentős gyarapodása, egyik tüneti jeleként annak, hogy a nyugatnémet közvélemény egy része a tőkés rendet nem tekinti az egyedül lehetséges és megfelelő társadalmi berendezkedésnek.

A világhelyzetet reálisabban szemlélő polgári társadalomtudósok a tőkés rend fennmaradását szolgáló ideológiai feladatukat a marxizmus bizonyos eredményeinek elismerése mellett a marxizmus egyes elemeinek felhasználásával kívánják megoldani. Némelyik nyugatnémet polgári történész bizonyos fokig közeledik ehhez a felfogáshoz. Hans-Ulrich Wehler megállapítja, hogy a 19. és a 20. sz. történészei összehasonlíthatatlanul többet tanultak Marxtól, mint Ranketól. Karl Bosl elismeri, hogy a történetíráásra nem maradt hatás nélkül Marx utalása a névtelen hatalmakra.

A legtöbb nyugatnémet történész azonban elutasítja a marxizmust. Hans Mommsen szerint például a történelem nem adhat választ a történelmi folyamatok determináltságára, a szabadság és szükségszerűség viszonyára vonatkozó kérdésre, mivel ezek a válaszok a mindenkori előzetes megérzéstől (Vorverständnis) függnek, ami viszont a mindenkori jelenben és az abban kötelező normákban gyökerezik — szól agnosztikus, relativista hitvallása.

A marxizmus legyőzése és túlhaladása végett fordulnak a nyugatnémet történészek ideológiai segítségért az ipari társadalom elmélethez. A világban végbemenő politikai, társadalmi, gazdasági stb. változásokat egybehangzóan és kizárólag a technikai fejlődésből, vagy ahogy ők nevezik, a 18. sz. óta megszokás nélkül tartó ipari forradalomból vezetik le, ami az ún. ipari társadalom elmélet hatásáról vall. Wehler kerteles nélkül az ipari társadalomelmélet politikai pluralizmust hirdető felfogásának érvényesítését követeli a történettudományban is. Horkheimerre és Habermásra hivatkozva a történészek közvetlen feladatául tűzi ki, hogy a multat és a jelent kritikailag vizsgálják át, az értelmesen szervezett jövő társadalma iránti érdeklődéssel, minthogy ilyenfajta konkrét utópia nélkül megalapozatlan volna az emberi létezés alapvető megjavításába vetett minden reménység.

A politikai pluralizmus elmélete hatott elsősorban Schiedernek arra a megállapítására is, amely szerint a mai társadalomtudományok nem csupán azon fáradoznak, hogy megértsék a világot, hanem azon is, hogy elemzése révén meg is változtassák azt. A modern fejlődésben ez a törekvés nem csupán úgy jelenik meg, mint a közvetlenül fennálló társadalmi rend megváltoztatására irányuló akarat, hanem szubtilisebb módon is, a társadalmi folyamatok irányításának egyik formájaként, e folyamatok tudományos megismerése, az erre alapozott racionális prognózis útján. A történelem ezzel szemben — úgy tűnik — eszközei és a múlthoz kötődő objektuma következtében versenyképtelen. Inkább orientációs eszközzé vált. Schieder itt mindössze annyiban fedez fel

különbséget a történettudomány és rokon tudományai között, hogy míg azok közvetlenül, aktívan kívánják megváltoztatni a világot, a történész csak közvetve, orientációs eszköz nyújtása révén. A célok azonosságát nem vitatja, ti. azt, hogy a mai kapitalizmus államára különösen jellemző, hogy a forradalom helyett a társadalom irányításának módszerét választja reformok útján a tőkés rend védelmében. Sőt, mivel a forradalom alternatívájaként veti fel a társadalmi folyamatok állami irányítását, közvetve maga is emellé az út mellé áll.

Az ipari társadalomelméletnek a technika szerepét abszolutizáló felfogását követve Brunner, Schieder, Conze, a két Mommsen fivér és mások elvonatkoztatnak a társadalmi, gazdasági és egyéb változások minőségétől, osztálytartalmától és az e változásokat semmiképpen sem közvetlenül, kizárólagos jelleggel, hanem áttételesen és végső soron meghatározó tulajdonviszonyoktól. Ehelyett mindent egybemosva pusztán formaváltozásról beszélnek. Sőt: kizárólag a 19. századra, illetve a 20. században a nyugat-európai tőkésországokra tartják érvényesnek a „formaváltozás”, a „struktúraváltozás” tényét, a társadalmi szerkezet és társadalmi dinamizmus hatását gazdaságra, politikára. Ennek megfelelően az ő társadalomfogalmuk nem általános történetelméleti kategória, hanem csupán az „ipari korszak” sajátos kategóriája, amely leginkább a 19. századra érvényes, hiszen a jelenben — szerintük — az osztálytársadalom feloldódóban van. Brunner például kifejti, hogy az államtól elválasztott társadalom fogalma az újkori európai társadalomtörténet terméke, és így a régebbi évszázadokra minden további nélkül nem alkalmazható. Hasonló kísérletekre egyébként a régebbi történelmi, szociológiai irodalomban is van példa. Említést érdemel emellett az is, hogy a marxizmus elméletében az osztályfogalomnak szélesebb az érvényességi köre, de ugyanakkor az alapvető azonosság hangsúlyozása mellett megköveteli az egyes társadalmi formációkon belül az adott történelmi időszakban létező osztályok sajátos jegyeinek a feltárását konkrét elemzés révén, így különböztetvén meg egymástól az egyes történelmi korszakok osztályait. Az államról pedig úgy vélekedik, hogy mióta létrejött a munkamegosztás révén vált külön szervezetté.

A nyugatnémet történészek eme csoportjának megállapítása szerint tehát az ipari forradalommal kezdődő és napjainkig tartó történelmi időszakot mély törés, szakadék választja el a korábbi évszázadoktól. Semmiféle folytonosság sincs az újabb és a 18. század vége előtti történelem között. Ilyen módon utasítják el közvetve nem csupán az evolúciós történelmi fejlődésről szóló elméletet, hanem — és ez a fő cél — a marxizmusnak a történelemben ható egyetemes érvényű törvényekről szóló nézetét is. Ha ugyanis a technika, amelyet az ipari társadalom elmélet azonosít a termelőerőkkel, csupán a 18. sz. vége óta határozza meg a történelmi folyamat menetét, míg korábban nincs jelentősége, akkor ez — áttételesen — a marxizmus ama tételének elutasításával egyenlő, amely szerint a történelmi fejlődés egyetemes, az emberiség egész történelmére érvényes törvényszerűsége, hogy a termelőerők fejlődése viszi előre az emberiség fejlődését is.

Hans Mommsen arról ír, hogy a társadalmi erők áttörésének forrása az ipari forradalommal áttört összrendencia, amelynek hatására a történelmi nagyság, a személyi méltóság és a szemléletes forma kollektív képződmények áttekinthetetlenségében, a társadalmi és gazdasági folyamat anonimitásában oldódott fel. A társadalmi áttörés tapasztalatát történelmileg kell elmélyítenie annak a belátásnak, hogy a tőkés gazdálkodás teremtette gazdálkodási mód éppúgy olvasztótégelyben van, mint a polgári forradalom beköszöntése idején a rendi társadalom volt. Mommsen az olvasztótégelyről az ipari társadalom elméletnek megfelelően szól, vagyis a technikának — osztály- és tulajdonviszonyoktól elvonatkoztatva — kapitalizmusra, szocializmusra egyaránt ható befolyásáról, a konvergencia elmélet szellemét is tükröző értelemben.

Az ipari társadalom-elmélet alapján lehetőség nyílik arra is, hogy az 1789 óta napjainkig eltelt időt egyetlen, megszakítás nélküli folyamatként tüntessék fel mint az ipari korszak történetét, elmoszák a minőségi különbséget a polgári és a szocialista forradalom között, és mindezt pusztán a technikai haladás következményeként bekövetkezett formaváltozásként tüntessék fel. Elvonatkoztatnak a forradalmak, a köztük lefolyt időben végbement és a ma is folyamatban levő minőségi változások osztályjellegétől. Ezen a réven módjuk van arra is, hogy a tömegek megjelenését a történelem aktív részeseiként nem tagadva, szerepüket alárendelt jelentőségűnek tüntessék fel, a történelem formálójá helyett. Az osztályharcok előrevívó szerepének tagadása, legjobb esetben elhallgatása a technika alapvető történelemalakító jelentőségének elismeréséből szinte önként következik. Az osztályharc a kapitalizmust, az ipari civilizáció korszakát megelőző évszázadokban — a nyugatnémet polgári történetészek szerint — nem határozta meg a történelem és a társadalom alakulását.

Egyetlen példa: Kurt Kluxen úgy látja, nem az objektív adottságok, hanem az „önészmlés”, a „magatartásmód” határozza meg az egyes társadalmi rétegek magatartását. Túlhaladott leegyszerűsítés, egyoldalú szocialista nézőpont Kluxen szerint azt állítani, hogy az 1789. évi francia forradalom mozgatója a burzsoázia és az arisztokrácia osztályharca lett volna. A francia forradalom, ill. az ipari osztálytársadalom előtt egyetlen rend esetében sem lehet egyértelmű szociális helyzetről és funkcióról beszélni. Egyébként is a tömegek mozgalma önmagában véve még nem osztályharc — állapítja meg Kluxen, aki e nézeteivel sem az NSZK, sem a nyugati tőkés államok polgári társadalomtudósainak sorában nem áll egyedül.

A tömegek, az osztályharc szerepének alárendelt jelentőségűvé nyilvánítása érdekében azonban a mai nyugatnémet polgári történetírás változatlanul él a hagyományos, individualizáló történetfelfogásból adódó lehetőségekkel is. Schieder például azt állítja, hogy az államférfi cselekvése felülemelkedhet társadalmi érdekkötöttségein azáltal, hogy cselekvése a társadalom egészére orientált, amely más társadalmi csoportokat is magában foglal. Ha ez valóban így volna, akkor nem az osztályharc, nem a tömegek döntenék el a történelem

menetét, hanem kizárólag a nagy történelmi egyéniségek, akik — e felfogás szerint — valamennyi osztály érdekeit figyelembevéve irányítják államuk lakosságának sorsát, felülemelkedve minden osztály, még a sajátjuk érdekein is.

A nyugatnémet polgári történészek szellemi elődjeik között sűrűn hivatkoznak főleg Alexis de Tocqueville-re, Jacob Burckhardt-ra. Nem csupán amiatt, mert ezek a történészek az individualizáló történetsszemlélet hívei voltak, hanem főleg amiatt, mert félték a tömegek aktív történelmi fellépésétől, mert elutasították a forradalmat, sőt a demokráciát is, ha az a tömegek önigazgatását, uralmát jelentette.

A világban, különösen pedig a tőkés rendnek a világban elfoglalt helyzetében, társadalmában, gazdaságában végbement és végbemenő változások bizonyos fokú felismerése arra indította e történészeket, hogy figyelmüket a strukturális elemzésen nyugvó társadalomtörténet-kutatásra irányítsák. Wehler az ipari világban az elmúlt évtizedekben végbement társadalmi és politikai változások kényszerítő erejére, a nagy tömegmozgalmak békében és háborúban egyaránt érezhető hatalmára, a kollektív jelenségek átütő erejére hivatkozva ajánlotta a társadalom és a struktúrák történetének fokozott mértékű kutatását, mint reális történelmi igazodást a világban végbemenő ipari fejlődéshez.

Nem került el a nyugatnémet történészek figyelmét az sem, hogy a kutatás súlypontjának áthelyezése a társadalmi struktúrák, a társadalomtörténet kutatására nemcsak új módszerek, eszközök alkalmazását, hanem más ismeretelméleti megközelítést is igényel, mint korábban. Erre intette őket a társadalomtudományok belső fejlődése, amely a világban végbemenő politikai, gazdasági, társadalmi változások mellett összefüggött a természettudományok forradalmával is.

A természettudományokban kialakított mikroanalitikus strukturális vizsgálati módszerek hatására bizonyos fáziskülönbséggel a társadalomtudományokban is elterjedt az egzakt, analitikus, strukturális kutatási eljárások alkalmazása, a fizikai tudományos forradalom hatására létrejöttek egyes esetekben neopozitivisták ihletésű, scientista, burkoltan idealista, illetve szubjektivisták, nyíltan idealista, álscientista elméletek. A nyugatnémet polgári történet-tudomány ebben az általános tudományelméleti és módszerbeli vonulatban keresi a helyét. Még csak bonyolítja a helyzetet az, hogy számos nyugatnémet történész nem tudott, nem is akart szakítani Max Weber ideáltípus-elméletével.

Scientista, burkoltan idealista nézeteket képvisel Hermann Heimpel, amikor megállapítja, hogy a 20. század a fizika százada. Heimpel annyiban szakít a rickerti—diltthey-i elmélettel, hogy felfogása szerint napjainkban már nem lehetséges az ember és a természet világának elválasztása. Nem állítható ez utóbbiról, hogy kívül esik és túl van a történelmen. Az által, hogy a természettudomány az atomenergiához nyúlt és annak átalakításával foglalkozik, új háttér keletkezett, és ennek előterében játszódik le mindenféle tudományos

eljárás — írja Wagner. Thomas Nipperdey, e felfogás egy másik képviselője azonban szükségesnek véli annak megállapítását is, hogy az analitikus eljárás során szó sincs történeti törvényszerűségek felderítéséről, hanem csupán valószínűségi törvényszerűségek és törvényhipotézisek alkalmazásáról a történeti összefüggések megragadása céljából.

Más nyugatnémet történészek a neopozitívizmus egyes nézeteihez hasonlóan, de csupán módszerbelileg scientista, egyébként nyíltan idealista, szubjektivisták szemlélettel közelítenek az elmélet kérdéséhez. Ők sem törekednek a történelem egyetemes fejlődését szem előtt tartó, filozófiailag megalapozott és ebben az értelemben véve egzakt tudományos ismeretelmélet kidolgozására, hanem valójában a formalisztikus kereteken túl nem lépő, a többi társadalomtudományból, elsősorban a szociológiából, a közgazdaságtanból átvett fogalmakat, analitikus módszereket emelik az elmélet szintjére, illetve a szinoptikus történetlátás, az egyetemes, szintetikus látásmód igényét azonosítják az elmélettel. A strukturális elemzéssel foglalkozó többi társadalomtudományban és — magától értetődően — elsősorban a természettudományokban használatos módszereknek megfelelően, a rendelkezésre álló tapasztalati anyagból elvonható explicit elméletet követelnek, a történetkutatás vezérfonalaként.

E felfogást vallja Schieder, Conze, a két Mommsen fivér, Borchardt és Wehler is. Schieder szerint a struktúra fogalmának bevezetése minden tudományban újból közelebb hozza egymáshoz az ember és a természet világát, és eszközt ad kezükbe a természettudományi és a szellemtudományi jelenségek egységes megjelölésére. Ebben a vonatkozásban tehát eltér Rickert nézeteitől. Hans Mommsen megállapítja, hogy a természettudományok — nem utolsósorban annak felismerése révén, hogy a klasszikus fizika alkalmazási területe korlátozott — eljutottak oda, hogy hangsúlyozzák eredményeik jelképi jellegét, amelyek csak az adott kérdésfeltevésre érvényesek, és szigorúan definiált határok között mozognak. Az induktív kísérleti kutatás és az elméleti kutatás kölcsönös viszonya, nevezetesen a koherens rendszerű munkahipotézisek fejlődése, amelyek kísérleti ellenőrzést igényelnek, sok vonatkozásban összehasonlítható a történeti módszer kétoldalúságával, amely a forrásállagból általánosabb érvényű összefüggéseket vezet le, és ezeket kérdésfeltevés útján egybeveti a forrásanyaggal, megvizsgálván a megállapítások helyességét és termékenységét — vélekedik Hans Mommsen.

Mindenekelőtt az Annales köré csoportosuló francia, részben azonban az angol történészek kutatási problematikája és módszerei is segítették a nyugatnémet polgári történészeket a kutatás új útjainak megtelelésében.

Közelebbről szemügyre véve azonban mindazt, amit az Annales-kör szemléletmódja és módszerei átvételének fontosságáról — vagy általánosabban fogalmazva — a struktúratörténet-kutatás és a társadalomtörténetírás nézőpontjáról írnak, jelentős különbség észlelhető az Annales köréhez tartozó történetírók felfogása és a nyugatnémeteké között. Ez utóbbiak ugyanis igyekez-

nek átmenteni annyit, amennyi csak lehetséges részben a német historizmus individualizáló történet szemléletéből, részben pedig a német történetírásnak a politikai és az államtörténelem elsődlegességéről Ranke óta hirdetett felfogásából. Kísérletet tesznek a hagyományos német individualizáló és az Annales-köre objektivista nézőpontjának az összeegyeztetésére.

Werner Conze szemlélete lényegében tér el az Annales-köréhez tartozóké-
től azáltal, hogy nem figyel a strukturális változások és a politikai történet
jelenségeinek lefolyása közötti időtartam- és ütemkülönbségekre, és azáltal,
hogy a szerinte pusztán az egyének akaratótól függő politikának a struktúrát
minden időben közvetlenül megváltoztató hatást tulajdonít. Sőt, mintha mást
értene a struktúra fogalmán, mint például Braudel. Mintha magát a társada-
lom felszínén látható szerkezetét azonosítaná a struktúrával, a valóságos struk-
túra, a lényeg, a társadalom igazi szerkezete, kölcsönhatásos viszonylatai, ele-
mei és azok működése helyett. Braudel és követői ugyanis — bár pluralista
koncepciójukból következően ellentmondásoktól nem mentesen — ebben az
utóbbi értelemben használják a struktúra fogalmát.

Schieder elismeri az Annales-körének, főleg Fernand Braudelnek érde-
meit a strukturális elemzés terén, de el is határolja felfogását Braudelétől.
Az a nézete ugyanis, amely szerint a történelemben az alkotó ember kitör ér-
dekkötöttségeiből és szabadabbá teszi magát azáltal, hogy alakítja az őt tételező
anyagot, valamint az az álláspontja, hogy a történelmi egyéniségek, a törté-
nelem kapcsolóberendezésének kiszolgálói, a történelmi folyamat irányítói;
világossá teszik a braudeli elmélettel kapcsolatos fenntartásainak szubjektivis-
ta, relativizáló szemléletében rejlő okait.

Schieder hangsúlyozza ugyan a rokon társadalomtudományoktól átvett
struktúra-fogalom nélkülözhetetlenségét a történettudományban, de rögtön
hozzáteszi, hogy csak a minden determinista vonástól megtisztított struktúra-
fogalom hasznosítható sokféle módon a történettudományban. Struktúrákon
szerinte emberek által létrehozott rendet, az emberrel együtt változó jelen-
ségeket kell érteni. Kollektív képződmények nem létezhetnek az őket hordozó
egyed embereken kívül. Utal arra, hogy ezt már Max Weber kimondta „meg-
értő szociológiájában”, amikor elhatárolta magát Durkheimtől és tanítvá-
nyaitól. Schieder fejtegetései során félreérthetetlenül tudtunkra adja azt is,
hogy a struktúrát nem tekinti objektív létezőnek, hanem az alkotó egyén tu-
datos tevékenysége termékének, és hogy a társadalmi képződményeket külön-
álló egyedek pusztá összegeként fogja fel.

Braudel és az Annales-körének struktúra-fogalmával Schieder azért he-
lyezkedik szembe, mert Braudel a fogalmat csak akkor tartja értelmesnek, ha
determinista tartalmú. Más kérdés az, hogy Braudel determinizmusa vulgáris
determinizmus, mert nem dialektikus, és mert materialista látszata ellenére
lényegében véve nem materialista, hanem merev, metafizikus vonásokkal ter-
helt.

Braudel a három időszintről szóló elméletében felismeri a viszonylagos állandóság és az állandó változás dialektikáját, míg Schieder, bár elfogadja az időszint-elméletet, megreked a weberi ideáltípusnál és — Braudel felfogásától eltérően — különböző egymás mellett és egymástól függetlenül létező időszintek pluralitásáról ír. A különböző időszinteken végbemenő jelenségek belső összefüggéseit, kölcsönhatását, azt, hogy mely alapvető jelenségek határozzák meg a többi lefolyását, egyenértékű időbeli tényezők egymásmellettiiségében oldja fel. Megítélésünk szerint eme braudeli koncepció sem fogadható el, mert amit ő különböző időszintnek nevez, nem más, mint a mozgás különböző típusainak különböző üteme ugyanabban az időben.

A nyugatnémet polgári történettudomány valamennyi képviselője, aki a strukturális, elemző társadalomtörténetkutatás fontosságát hirdeti, egyetért abban, hogy a szociológia, a közgazdaságtudomány mindenekelőtt a kvantifikációs-statisztikai eljárás és az elektronikus számítógépek használatának módszereivel segítheti a legjobban a történettudomány megújulását, korszerűvé tételét. Conze szerint az ipari társadalom korszaka akkor kezdődött el, amikor a statisztikai mérés, a kvantitatív kutatás lényegessé vált az iparban, a politikában és a gondolkodásban. A kvantitatívnak a kvalitatív helyére kerülése (a mi szavainkkal: a tömegnek az egyén helyére kerülése — M. Gy.) jelzi az „ipari” civilizáció lényegbevágó különbözőségét minden megelőző civilizációtól. Megállapításának igazolására — és ez is szemléletmódjáról vall — a tömegek történelmi szerepének előtérbe nyomulását és azzal ellentétként szembeállítva a történeti egyéniségek szerepének háttérbe szorulását panaszolja. Ugyanakkor azonban Conze megállapítja, hogy az ipari forradalmat megelőző évszázadok struktúráit is jobban meg lehet ragadni, ha a kvantifikáció módszerével közelítünk hozzájuk.

Fritz Wagner úgy véli, hogy egy helyi lapocska hírdetési rovatának kvantifikációs-statisztikai feldolgozása révén felvilágosítás nyerhető a helyi véleményalakulás bizonyos formáiról, a nemzeti kollektív tudat helyi állapotáról, a munkaviszonyokról, a foglalkozási adottságokról, a családi kapcsolatokról, a korosztályokról, röviden az élet tarka szövevényéről, amelybe az egyedi sorsoknak vagy egy embercsoport sorsának fonalai beleszövődnek — és így az ember totalitása a megfigyelés területévé válik.

Ugyanakkor azonban elsősorban Schieder, de mások is hangsúlyozzák viszont, hogy a kvantifikációs eljárás nem alkalmazható a történetkutatás valamennyi területén.

A neopozitivismushoz hasonló, ál- vagy ténylegesen scientista nézetekkel együtt érvényesül Max Weber ideáltípus-elméletének befolyása. Weber elméletéből szinte magától következik a tudományos kategóriákban kifejezett megismerés szubjektívizmusa, a megismerés relatív voltának abszolutizálása.

Schieder szerint, mivel a kvantifikáló eljárás nem alkalmazható valamennyi történelmi jelenség vizsgálatára, a weberi ideáltípus fogalmával dol-

gozó módszer a történeti nagyságrendek meghatározásában magasabbrendű a pusztán számokkal dolgozó kvantifikációnál. A típus-fogalom használata — hirdeti — több mint pusztán a történettudománynak egyik heurisztikus elve, mert a típus ősfarmája minden történelmi jelenségnek; benne az örök-emberi reális jelenvalóként fejeződik ki. Az ideáltípus — Schieder elképzelése szerint — nem pusztán gondolati konstrukció, hanem az életben formáló erőként, életeszményként található meg. A történész már csupán emiatt sem mondhat le az ideáltípusok használatáról. Egyértelműen kijelenti azonban, hogy az ideáltípus a történetkutatás eszköze, segédkonstrukció, és nem fogalmi tükröződése a szabályszerűségeknek, a törvényszerűségeknek, más szóval az objektív folyamatnak. Az ideáltípus használatának értelme — Schieder véleménye szerint — a történelmi individualitás szerepének erősítése.

Hans Mommsen nem annyira szélsőséges voluntarizmussal, mint Schieder, de lényegileg hasonló felfogásban közelít a kérdéshez. Megítélése szerint a történettudomány feladata az egyedi tényből általánosítani, mert így értelmezni tudja a történelmi folyamatot. Erre a célra használja a tipologizáló fogalomalkotást, amelynek érvényességét a mindenkori kérdésfeltevés határolja körül és nem ölti fel a kényszerítő erejű történeti törvény formáját. Csupán eszköze tehát a történeti folyamatok megvilágításának, és nem szolgálhatja azok magyarázatát. Itt határolódik el — Mommsen szerint — a történettudomány a szociológiától, a közgazdaságtantól és a politikai tudományok szisztematikus ágától, amelyek általánosító, tipizáló eljárás útján tendenciák és szükségszerűségek megállapítására törekednek. A történelmi fogalomalkotás sohasem juthat el addig a definícióba foglalható egzaktuságig, ami az elméleti természettudományokban magától értetődő — fejtegeti tovább. A történettudománynak ez a sajátossága a történeti világ különlegességével függ össze, amely nem világosítható meg genetikus-kauzális magyarázat útján, míg a viszonylag alacsonyabb nagyságrendű fizikai-kémiai struktúrák esetében ez lehetséges. Az önmagukban is roppant komplex és differenciált kölcsönhatás-összefüggésekkel terhes történelmi folyamatoknak a természettudományban alkalmazott monokauzális értelmezése már csak amiatt is lehetetlen, mert a történelmi folyamatok csak a mindenkori egyedi feltételek pluralitásától elválasztva, heurisztikus tipologizáló eljárás segítségével ragadhatók meg — véli Hans Mommsen. Ő, Schiederhez hasonlóan, a módszerek közösségének és ebben az értelemben természet- és társadalomtudományok egymáshoz való közeledésének hangoztatása mellett, végül is a természettudományok és a társadalomtudományok lényegi különbségét és a két tudományterületet szembeállító rickerti felfogáshoz kanyarodik vissza, noha bizonyos tekintetben a neopoiztizmus egyik irányzatának nézeteihez is hasonló felfogást vall. Mommsen a történettudományt megkülönböztetően elválasztja a többi társadalomtudománytól. Ez utóbbiakat ugyanis tendenciák, szabályszerűségek megállapítására alkalmasnak tartja. Ennyiben eltér felfogása a rickerti elmélettől, és

egyezik a neopozitívizmus egyik irányzatával, amely minden társadalomban lehetségesnek tartja tendenciák szabályszerűségek feltárását, ugyanakkor azonban tagadja az általános társadalmi törvényszerűségek megismerhetőségét, ill. létezését. A történelmi fogalomalkotástól pedig Mommsen Schiederrel, Conzevel és másokkal együtt szubjektivistá módon elvitatja az egzaktitás tartalmi kritériumait.

A modell a történettudományban heurisztikus, a történetfolyamat magyarázatára szolgáló eszköz. Nincs tehát objektív valóságtartalma, pusztán a hatékonyabb kutatás érdekében létrehozott szubjektív konstrukció — vallják a nyugatnémet polgári történészek. Ernst Nolte például a kizárólag gazdasági osztályérdekek szerint orientálódó lakosság pusztán spekulatív modelljének a valóságtól való eltérésén kívánta lemérni az ideológiai tényezők hatását a lakosság politikai magatartására. Ez a fajta modell-elképzelés erősen hasonlít a nem genetikus strukturalizmus egyes képviselőinek a valóság minden elemét nélkülöző, absztrakt modell fogalmához.

A nyugatnémet polgári történészek által megkövetelt egzaktitás tehát csupán a módszer, az eszközök alkalmazásának szintjén érvényesül, a struktúra lényegének feltárására irányuló elemzésig nem hatol le, nem is érhet le, mivel a polgári tudóst metodológiai korlátjai nem engedik addig lejutni.

A módszerbeli pluralizmus ennek a világnézeti álláspontnak a segítője. Friedrich Lütge szerint a tudósnak nagyobb mozgékonytárgyat biztosít a metódikai pluralizmus és kisebb lehetősége nyílik egy bizonyos módszer kanonizálására. Karl Bosl szerint a pluralizáló módszer a történelmi megismerés és ítéletalkotás folyamán amiatt elengedhetetlen, mert valamennyi történelmi felismerés, ítélet sajátos történelmi helyéhez kötődik és így csak a konkrét tárgyra és problematikájára érvényes. Nincs szükség sem idealista, sem materialista formulákra. A ténylegesen végbementnek és strukturális, funkcionális összefüggéseinek individuális és társadalmi tartalmának empirikus megismerése a vizsgálódás tárgya, távol minden ideológiától és utópiától.

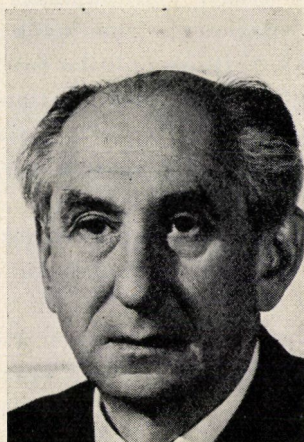
Bosl nézetei közvetlen felvilágosítással szolgálnak a pluralizáló módszer objektív ideológiai funkciójáról. Noha tudatosan csupán az idealizmustól és materializmustól egyaránt különböző, objektív, azokon felülemelkedő kritikai vizsgálódásról tesz említést, valójában arról van szó, ami a különböző társadalomtudományok mai polgári művelőinek közös gyakorlata: a társadalmi-történelmi folyamat széttördelése különböző területekre és azok külön elemzésének igénylése, a scientista explicit elmélet és az egzakt kutatási módszerek követelményeire hivatkozással. A különböző tényezők egységben látása szerintük a mindenkor tendenciák és erők szabad, nyitott rendszere szemlélődésének fenntartott területe marad. Így hát a történelmi elemzéseknek nincs objektív jellegük, a fogalmak nem a valóság fogalmi tükröződései, hanem a konkrét időhöz kötött szubjektív értelmezés tárgyai.

A módszerbeli pluralizmus tényező- és kölcsönhatás-elmélete a kölcsönhatást a kizárólagos elv rangjára emeli. Ez által lemond a kölcsönhatásban részt-

vevő erők minősítéséről, azonos hatóerőt tulajdonítván valamennyi tényezőnek. Lehetetlenné válik tehát a változás szükségszerű irányának megjelölése, a történelmi mozgás törvényszerűségeinek feltárása. És éppen ez a pluralizáló módszer társadalmi funkciója a tőkés rendben. Elsikkad a strukturális elemzés igazi értelme, a megjelenési formák változatossága mögött meghúzódó rejtett, általános összefüggések feltárása. A megjelenési formák, a részjelenségek elemzésére szorítkozó vizsgálódással egyidejűleg az átfogó, nagy összefüggések elemzésétől mint egzakt módszerekkel hozzá nem férhető jelenségsornak a kutatásától elzárkózásnak, ugyanaz az objektív társadalmi funkciója a kapitalizmusban, mint a pluralizáló módszer alkalmazásáé. Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a részjelenségek, a megjelenési formák elemzése a kvantifikáció, a valóságot utánzó, abból elvont modellek, a kibernetika eszközeinek segítségével a történeti folyamatnak, a társadalmi-gazdasági fejlődés egy-egy, esetleg nem is rövid ideig tartó szakaszának jobb ismeretéhez, új eredményekhez juttathat, amelyek jelentősen előbbre vihetik a történetészeknek a valóság minél teljesebb megismerésére irányuló törekvéseit.

A valóság mai eszközeinkkel mérhető teljességének, a történelmi folyamat lényegének, végső mozgatójának megismerése — a csupán részjelenségek analízisébe elmerülő neopozitivista vagy ahhoz hasonló felfogás következtében nem érhető el. A társadalomtudományok művelőinek nagy része ebből következően ösztönösen megérzi, hogy nem tud kielégítő választ adni a leglényegesebb kérdésekre, és így valójában nem képes egyenértékűen megfelelni a tőkés társadalomban ráváró funkcióinak. Mindenekelőtt ebből fakad a társadalomtudósok jelentős hányadánál, köztük a nyugatnémet polgári történészek meglehetősen nagy csoportjánál is fellépő rossz közérzet, bizonytalanság.

GEREVICH LÁSZLÓ SZÉKFOGLALÓJA

1974. április 26-án, pénteken délután 4 órakor Gerevich László akadémikus „A koragótika kezdetei Magyarországon” címmel akadémiai székfoglalót tartott.

Mátrai László akadémikus, osztályelnök üdvözlő szavai:

A Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi közgyűlésén Gerevich Lászlót az Akadémia levelező tagját, az MTA Régészeti Intézetének igazgatóját rendes taggá választották.

Gerevich László 1935-ben lett a budapesti egyetemen bölcsészdoktor a művészettörténet, a magyar föld régészete és a magyar irodalom tárgyköréből. 1946-ban kezdte el azokat a nagyarányú budavári feltárási munkákat, amelyek tudományos szempontból oly gyümölcsözőknek bizonyultak, s amelyek egyben azoknak a kereteknek a megteremtését is megkövetelték, amelyek alkalmasak lettek egy új múzeum létrehozására. Az új múzeum megszervezése és a budavári ásatások eredményei elismeréseként 1954-ben Kossuth-díjat kapott. 1958-ban kapott akadémiai megbízást a Régészeti Kutató Csoport megszervezésére, amely 1968-ban az MTA Régészeti Intézetévé alakult, amelynek kezdetől fogva igazgatója.

Levelező taggá választása, 1970 óta újabb kutatásait zárta le és összegezte két munkában: a Magyarországi művészet története gótikára vonatkozó részében, amit a negyedik kiadás alkalmából szinte teljesen átdolgozott. Újabb eredményeinek bemutatását a „The art of Buda and Pest in the middle ages” című kötetében tette közzé. E kötetek igen sok műnek és művésznek meghatározását, azonosítását tartalmazzák. Konceptiója szerint Magyarország középső vidékein, így elsősorban Budán alakulnak ki a kulturális áramlatok, művészeti stílusok, melyeket e központ gazdasági, társadalmi körül-

ményeiből, az adott történeti helyzethől vezet le. Legnagyobb figyelmet a művészeti mozgalmak magyarázatának szenteli. Jellemző erre pl. az Anjou-ház és udvar nápolyi, majd északi politikájának könnyen illusztrálható művészeti vetülete. Ugyanígy világosan fölismerhetők a Mátyás-kori reneszánszban és humanizmusban az akkori Itália politika érdekei. Vizsgálatának ezt az összetett módszerét illusztrálják a középkori ház-típusok kialakulásának skémái, melyeket többszáz középkori ház és telek igen alapos elemzéséből rekonstruált. E kutatások nélkül a középkori városépítészet sok kérdése megközelíthetetlen.

Pilisszentkereszti kutatásai igen eredményesek voltak nemcsak építészettörténeti és művészeti vonatkozásban, hanem kultúrtörténeti, sőt általános történeti szempontból is.

Legjelentékenyebb művészettörténeti fölfedezése volt Villard de Honecourt pilisi működésének bebizonyítása. A XIII. század eleji világhírű francia mester vázlatkönyvének egyik ábráján a pilisi templom padlómintája látható, és kétségtélvesen ő készítette Meráni Gertrudnak — ugyancsak ott talált — aranyozott síremlékét. A fölfedezést azóta a külföldi műtörténetírás is átvette. A Pilissel kapcsolatos kutatások egészen új megvilágításba helyezték a magyar építészet első emlékeinek sajátos díszítő stílusát, az ún. palmettás stílust.

Nem kisebb reménnyel kecsegtetnek a Dömösön végzett ásatások: sikerült megtalálni a királyi kúria helyét, föltárni a teljes hitelességgel helyreállítható prépostsági altemplomot.

Gerevich László személyében Akadémiánk II. Osztálya olyan rendes taggal gyarapszik, aki méltó folytatója a magyar régészet pozitív hagyományainak; aki megoldásainál egyformán használja a régészeti, művészettörténeti, történeti disciplínákat, együttes alkalmazásuk metodikailag és tartalmilag a marxista szemléletű középkori régészetet alapozzák meg. Tudományos eredményei így túlmutatnak a pozitív régészeti eredményeken a magyar művelődéstörténet és a köztörténet szélesebb távlatai felé.

Most, midőn a rendes tagságát bizonyító oklevelet átadom, kívánok további sikereket és jó egészséget alkotó munkájához és tudományszervező tevékenységéhez egyaránt.

Gerevich László székfoglalója:

A középkori magyar művészet kutatásában az egyre szaporodó adatok, újonnan fölfedezett emlékek kommentálása *mögött*, vitatkozva és meghatározásokba kényszerítve, de legtöbbször ki nem mondva, több mint száz év óta a *romanikáról* és a *gótikáról* alkotott felfogás tűnik fel. Formai megítélése száz év óta alig változott azzal a különbséggel, hogy a múlt században a gótikus konst-

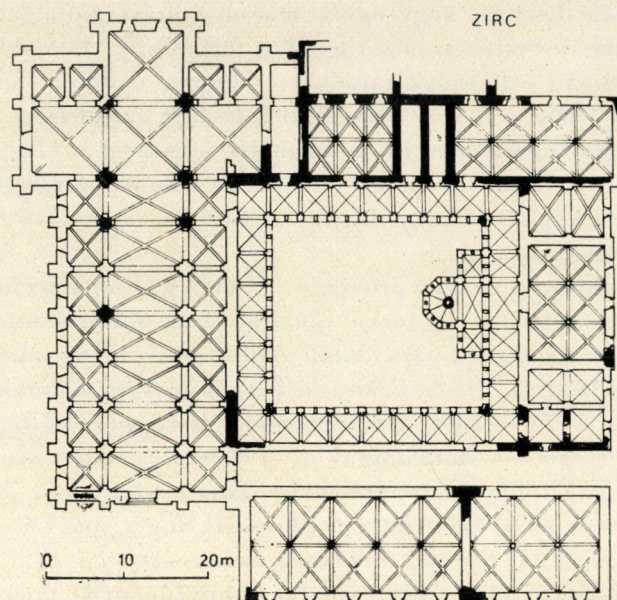
rukciót és román díszítést vagy egyéb maradi vonást mutató emlékeket átmeneti stílusúnak nevezték az ellentmondást fölismerve. Az újabb műtörténetírás azonban román stílusúnak minősített minden emléket egészen a XIII. század második feléig a német művészetből leszűrt szemléletet alkalmazva a magyar művészet fejlődésére. Ez a megítélés mosta el a korszakok közötti különbséget, III. Béla, de különösen II. Endre korának építészeti jelentőségét, mint ahogy nem kap kellő megvilágítást a tatárjárást követő 60–80 év átmeneti hanyatlása sem.

A kor stílusösszetevőire, a provençe-i francia proto reneszánszra és a burgundi cisztercita gótikára pontosan rámutatott a műtörténetírás. A gótika kifejezi mindazt a gazdasági, társadalmi változást, melynek csírái arab hatást is közvetítő dél-francia, Ile-de-France-i, burgundi kapcsolatokból nőttek ki.

VII. Lajos (1137–1180), Alienor poitou-i hercegnő első férje teremtette meg a politikai és szellemi hatalomnak azt a keretét, amely az európai haladás minden elemét összefogta. Koronabirtokán, Párizs környékén jött létre ez az egység, virágzott ki az új építészet és szobrászat. Suger apát kormányzása idején, 1147-ben vonult II. Konrád társaságában keresztes hadával Magyarországon keresztül. Az új európai kultúra egyik kiindulópontját talán Alienor hercegnő aquitaniai trubadúrok zenéjétől hangos udvarában, az egész kontinenst átfogó kapcsolataiban kell keresnünk. Második házassága II. Henrik angol királlyal a későbbi versengések alapjait veti meg, de egyelőre a szigetországba vitte át a legmagasabb kultúrát.

Európa szellemi életének ez az akkumulációja Magyarországot közvetlenül érinti. Alienor élénk szerepet játszott abban, hogy III. Béla feleségül vegye férje, II. (Plantegenet) Henrik fiának özvegyét, VII. Lajos leányát, Margitot, Fia, Imre II. Alfonz, Aragon királyának leányát vette el, továbbfűzve a spanyolországi kapcsolatot. A családi összeköttetések jelzik a politikai aspirációkat. IV. Berthold méráni hercegnek, Philippe August apósának leányát II. Endre vette először nőül. De talán ennél is jelentősebb Bertalan (1219–1252) francia származású pécsi püspöknek, a cluny-i apát rokonának négy dél-francia–spanyol útja, amit II. Endre leányának, Jolantának az aragóniai királlyal kötendő házassága érdekében tett. Nem kétséges tehát, hogy az egyértelmű francia politikai és kulturális hatást az építészeti hatás követi. Majdnem egy időben épült Egres, Zirc és Pilis. Ez utóbbit ismerjük legjobban.

Zircet Clairvaux-ból telepítették. Néhány kőemlék, alapfal és egy majdnem ép pillér, építészetének szerény emlékei. Kitűnő ismerője, az egykori ásatáson vagyis inkább alapfalkutatáson is résztvett Hümpfner az in situ maradványokat egybevetve a Cîteaux-ból származó harmadik leánykolostor, Clairvaux (1135–1145) ésszerűen egyszerűsített alaprajza segítségével rekonstruálja a templom és kolostor alaprajzát, amely tulajdonképpen Fontenay (1139–1147)-re vezethető vissza, de ő Orvalra (Belg.) és Fossanovára hivatkozik. Majdnem egy

■ feltárt falak

□ feltételezett falak (Hümpfner T.)

1. A zirci cisztercita kolostor alaprajzának rekonstrukciós kísérlete (Hümpfner T.)

2. A pilisi cisztercita apátság feltárt maradványai

időben épülhetett a pilisi kolostorral, melyet két évvel később, 1184-ben alapítottak. Évszáma két helyen is fennmaradt rendi krónikákban.

Pilis különleges helyzetét gazdagabb anyag és valamivel több forrásadat világítja meg. Zirccel szemben, Pilisen az építkezések befejezésére is tudunk következtetni, ha mindjárt igen tág határokat ad is meg az erre vonatkozó oklevél. IX. Gergely pápa 1236-ban megerősíti II. Endrének az egyház dedicatiójakor száz márka értékű sóban tett adományát. Függetlenül a kérés időszerezésétől és indokoltságától, az építkezés befejezése valószínűleg uralkodásának második felében, de feltétlenül 1235 előtt következhetett be. A kolostor kitűnő monográfusa, Békefi Remig inkább a szövegre támaszkodva az utolsó, 1235-ös esztendőre helyezi ezt az eseményt. Még jobban zavarja a kronológiát az a tény is, hogy a korábbi pilisi település már több száz évre tehető. A templom falaiban másodlagos fölhasználásban sok faragott, kemény mészkő töredéket találunk. Igen jól meg lehetett különböztetni a korábbi templom kisméretű hosszúkás kváderköveit is. A korábbi építkezés kőtöredékei között

3. Pillérfejezet a pilisi első templomból

4. Palmettás stílusú párkánytöredék a második pilisi építkezésből

stílus, faragástechnika és kőfajta tekintetében két élesen megkülönböztethető csoport válik el. A korábbi csoporthoz degenerált korinthosi oszlopfő és laza csomózású szalagfonattal díszített több vállkő töredéke tartozik. A vállkő a kolostorkerengő íveit vagy a biforák választó oszlopait tartotta. A második csoportot főleg palmettás díszítésű fal- és pillérpárkányok alkották, a veszprémi kőfaragóműhely emlékei; és ez az építkezés második periódusát nagyjában a veszprémi székesegyház építésének idejére valószínűsíti. Ezzel szemben a korábbi emlékek dalmát és itáliai párhuzamait a IX. századból származtatják. Ez utóbbi kronológiát látszik valószínűsíteni a legkorábbi föltöltési réteg és egykori földfelszínnek körülbelül a IX–X. századra keltezhető kerámiája is.

Visszatérve a pilisi cisztercita építkezésre, nem volt tehát szükséges az építkezéseket azonnal megkezdeni, hiszen a korábbi épületek és templom átmenetileg használhatók lettek volna. Ez ésszerű megoldás mellett szól az, hogy az egykori templom nem az új templom alatt, hanem a kvadrum déli oldalán helyezkedhetett el, nagyjában párhuzamosan a későbbi templommal. Ez ellen a gondolatmenet ellen szól a korábbi templom és kolostor, illetve kerengő kőanyagának szétbontása és fölhasználása az új templom falában. Miután ésszerűtlen a régi templomot lerombolni ameddig az új nem áll, valószínűleg a régi épületeknek csak egy részét bontották le. Az építkezések tulajdonképpen egyhuzamban folyhattak annak ellenére, hogy bizonyos szerény stílári változatok

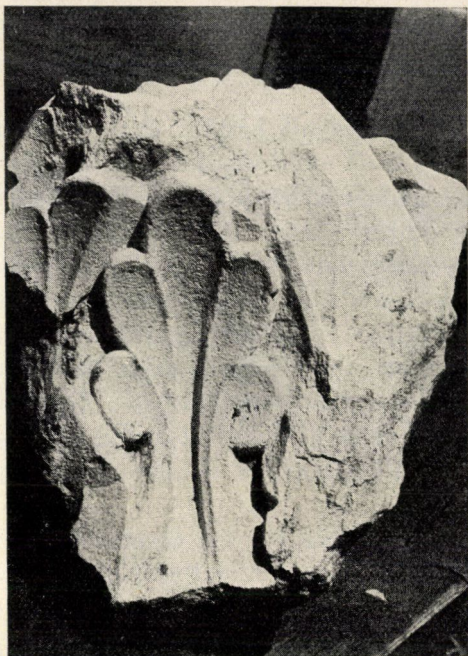
figyelhetők meg a templomon belül is. A szentélyt és a kereszthajót talpkockán álló magasabb oszloptányér jellemzi, és így az építkezés első fázisának tartható.

Az építkezés első és második periódusában az elvont növényi dísz uralkodik, melyek között az antik akantusz már nem fordul elő. Származását a legnehezebb fölismerni a palmettákból kialakult legkülönbélebb, az antiktól elég távol eső formáknak. Ehhez a népes családhoz sorolhatjuk a sokkaréjos leveleket, melyek főleg Franciaországban a XII. század második felétől a XIII. század derekáig más növényi formák mellett az építészetileg fontos részleteket borítják, egészen a gótikában győzelmes naturalizmus beköszöntéséig. Ez a laza szerkesztésű palmettamotívum a pilisi apátság építészetének szinte egyedüli díszítése egészen addig, míg a keresztfolyósban a Zircről is ismert kihajló bim-bók mellett megjelennek az első naturális formák, a szőlő- és fügelevél, jelezve, hogy a XIII. század első évtizedeinek díszítése nem maradt titok a pilisi kőfaragók előtt.

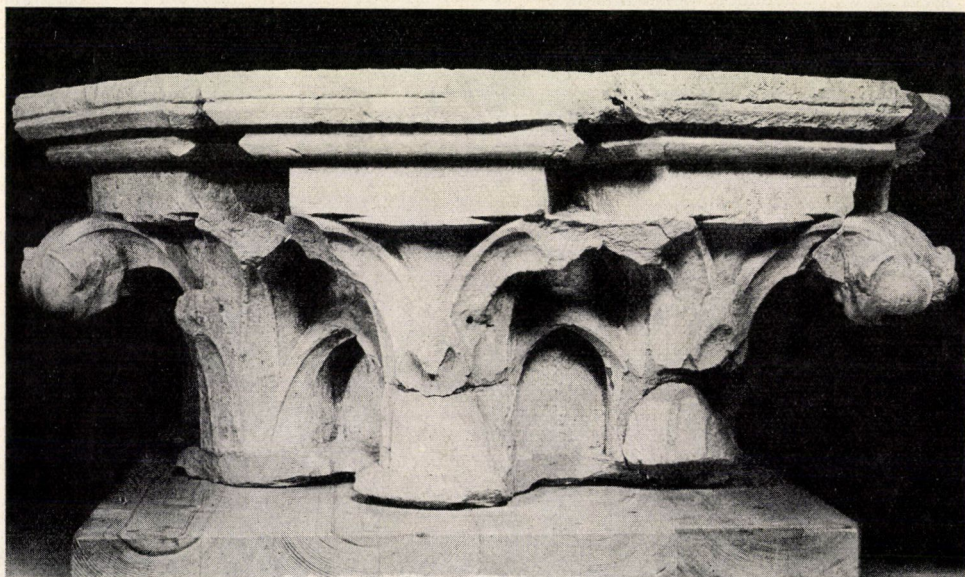
A palmetták és a karéjos levelek e sokféle motívum-variációi módot adnak arra, hogy a Nyugat- és Közép-Európában annyira elterjedt díszítés ellenére jellegzetes és ritka részletek, sőt magának a díszítőrendszernek a struktúrája alapján Magyarországon összefüggő kőfaragó csoportot ismerjünk föl. E csoportot annál kevésbé tekinthetjük önkényesnek, mert egy és más összefüggésüket eddig is észrevették. Pannonhalma monográfiája, Levárdy Ferenc

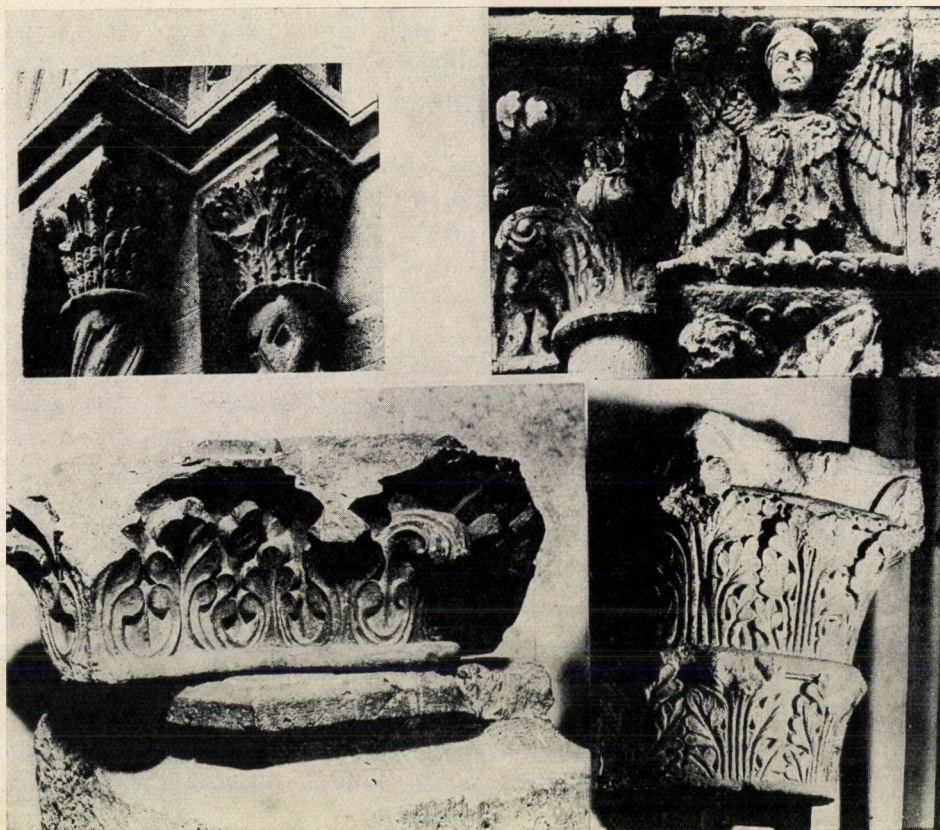
5. A pilisi templom mellékhajójának maradványai

6. Fejezettöredék Pilisről karéjos palmetta levéldísszel

7. A pilisi kerengő oszlopkötegének bimbós fejezetei

8—9. Palmettás karéjos levéldíszű oszlopfelvezetek; 1., 4. Esztergom, 2. Lébény, 3. Kalocsa

hangsúlyozza éppen a növényi motívumok alapján Esztergomhoz, Gyulafehérvárhoz és Lébényhez fűződő kapcsolatát és a későbbi emlékek, Zsámbék, Ják leszármazását. Pontosabban keltezhető emlékek hiányoznak, de az elején Vértesszentkereszt, a végén Bény játszik a díszítés történetében szerepet.

A csoport ennél fontosabb szerkezeti szempontból. Közvetlenül átlátnálja a francia cisztercita építészet minden eredményét. A cisztercita rend építészeti jelentőségét a legújabb irodalom éppenúgy korlátozottan tartja, mint egykor eltúlzott gazdasági hatását. Kimutatják a nagy kolostortemplomok eredeti tervének konzervatív építészeti koncepcióját, és azt a nagy változást, aminek következtében a XII. század második felében, a XIII. század elején e templomokat modernebb keresztboltozattal látják el, egyszerűen átlépve azt a küszöböt, amely a román konstrukcióból a gótikus konstrukcióba vezet. E Hanno Hahn által kifejtett alapjában helyes gondolatmenet túlzásához tartozik a magasan kezdődő boltozattartó konzolt e későbbi termódosítás okaként kezelni, ami később divattá válik.

Zirc az általános Fontenay-típus végső, bordásboltozattal ellátott formájában valósult meg. Az első francia alaprajzi típust az utolsó fejlődési fázisban építették föl. Ezzel szemben Pilis, fontenay-i kórustípussal, de kötött alaprajzon épült.

A XI—XII. század fordulóján a Rajna-vidéken kialakult kötött alaprajz a cisztercita építészet második korszakában tűnik föl, ha általános elterjedésről nem is beszélhetünk. Ezek a típusok és korszakok természetesen nem választhatók el mereven. Az első korszakot a Clairvaux-t és Citeau-t reprezentáló Fontenay-típus testesíti meg. A keresztalakú alaprajzon a csúcsíves-dongás főhajó hevederíveinek nyomását a négyzetes terű mellékhajók merőleges falai támasztják alá. A választó falakat félkörívű nyílások törik át. Ez a belső támpillérhez hasonló, nyilván antik kiindulásra visszavezethető szerkezet — ami Burgundiában alakult ki a XI. században — szolgált alapul annak a XII. század első felében létrejött alaprajznak, amelyet évszázadokig betartanak. Szerencsés véletlen, vagy pedig már ennek a konstrukciónak magjában rejtőző *gótikus statika* tette lehetővé, hogy ez az alaprajz ne akadály legyen, hanem a későbbi bordás keresztboltozat kialakulását támogassa, a falak és boltozat súlyának egyvonalú és fokozatos alávezetését készítse elő. Ezért is méltik ezt a boltozatszakasz-sémát a gótikus templomok egészen a XV. századig.

A fejlődésnek ehhez a végső megoldáshoz még egy közbülső állomáson kellett keresztülmennie, és ez a *borda nélküli keresztboltozat* kialakítása volt. Különösen a Rajna-vidékre, Vesztfáliára és Szászországra jellemző boltozáshoz tökéletesen alkalmazkodó alaprajzot, a kötött rendszer nyújtott. A típus megtestesítője Eberbach, melyet 1145—1160-ban kezdtek el, de főleg 1170—1178 között épült fel. Több filiáléja is ezt az alaprajzi sémát követte: így pl. Schönau (1167—1220), Otterberg (19190—1245), Arnsburg (XII. század vége 1246-ig). Érdekes, hogy ezeknél az átvételeknél nem a szentély, hanem a kötött alaprajz egyezik (Georgenthal a XII. és XIII. század közepéről, Marienfeld 1200—1222 között). Gyakori ezek között a lépcsőzetes és félkörívű apszis. Ez az alaprajzi típus még a XIII. század végén, sőt a következő elején is föltűnik német területen anélkül? hogy lenne értelme a fölépítés, illetve a boltozás szempontjából. Ugyancsak számos itáliai kolostortemplom követte ezt a formulát; Chiaravalle Milanese, Chiaravalle della Colomba, Fiastra, Ripalta (1181—1223) Roccadia (1220 körül) stb. Mégis megállapíthatjuk, hogy a XII. század derekától a XIII. század elejéig igen elterjedt, de éppen konzervatív román formulájánál fogva a fejlődést nem támogatja. Franciaországban ezért ritka, a XII. század végén épült Aiguebelle (morimond-i telepítésű) templomában találhatjuk meg a XII. század végén. Az Acey-ban az 1168. évi kezdet után bekövetkező szünet a boltozás terének megváltozásával is járt, a presbitérium még a XII. század végén fölépült, a boltozást csak a következő dereka után hajtották végre. Lehetséges, hogy az eredeti hajó alaprajzát kötött rendszerben tervezték. A méretek legalábbis ezt mutatják, bár a kereszthajó kettős szakasz-

ra utaló oszlopállásai ennek ellentmondani látszanak. Az előbbi esetben ugyanis a pilisi alaprajzot egyenesen Acey-ból származtathatnánk, bár az építészeti származás és a telepítés nem jár együtt. Föl kell tételeznünk, hogy Pilisen a tervezést vagy a kezdeti építkezéseket nemcsak francia mesterek végezték.

Franciaországban a kötött alaprajz igen ritka, a legtöbb esetben még alkalmazkodtak a fontenay-i alaprajzi rendszerhez. Az úttörő Pontigny-ban — bár az első tervben a fő- és kereszthajóban hevederíves dongát terveztek 1140—1170 körül — már igen korán találkozunk a keresztboltozat a bordásboltozattal. Itt, mint számos más francia templomban, a keresztboltozat a fiókos dongából alakul ki, és a csúcsíves dongával kombinálva elérik a téglány alakú terek boltozatát (Pontigny déli kereszthajójában, pl. a délkeleti mellék-hajóban). Franciaország és Németország más és más úton közeledett a gótikus rendszer megvalósításához. *A német út volt a kevésbé célratörő, az alaposságában és egyértelműségében félrevezető.*

A cisztercita építészet harmadik periódusa már Pontigny után, a XII. század végére, a XIII. század elejére esik és a gótikus bordásboltozat elterjedésével jár együtt. Ekkor válik nyilvánvalóvá *az a döntő szerep*, ami erre a szerzetesrendre azért vár, mert százszámra épülnek kolostoraik és templomaik, éppen az új technika megvalósításának idején — és természetesen a kezdeményezés az ő *αρχιτεκτονική* csúszik át.

Hasonló a helyzet Magyarországon; III. Béla korának gazdasága és kulturális virágzása megteremti azt az alapot, amely a XII. század végére, a XIII. század elejére francia iskolázottságú építészeti műhelyeket hoz létre, és a francia származású cisztercita kolostorok mellett majd mindegyik templom újjáépül. Egységes konstrukciós gondolatuk és kivitelük részletei elárulják összefüggésüket. A mindenütt követhető tervváltozás igen élesen mutatkozik a jórészt Pilissel azonos díszítőrendszerű templomokon.

Pannonhalma monográfusa, Levárdy Ferenc világosan kimutatta a templom négyzetes rendszeréből a háromszöges kitűző rendszerbe való átalakítását. Nem ismerhette azonban a nyugattal összekötő láncszemet, Pilist, így mi lehetségesnek tartjuk, hogy nem a fontenay-i rendszerben, hanem kötött rendszerben kezdték el. Erre mutat a pillérek méretének és profiljának változása is. A gótikusabb megoldást választották a hatosztású boltozattal, amire számos példa van a XII. század végétől a XIII. század elején, első felében befejezett cisztercita templomoknál is (Preuilly, 1185; Chaalis, 1202—1219).

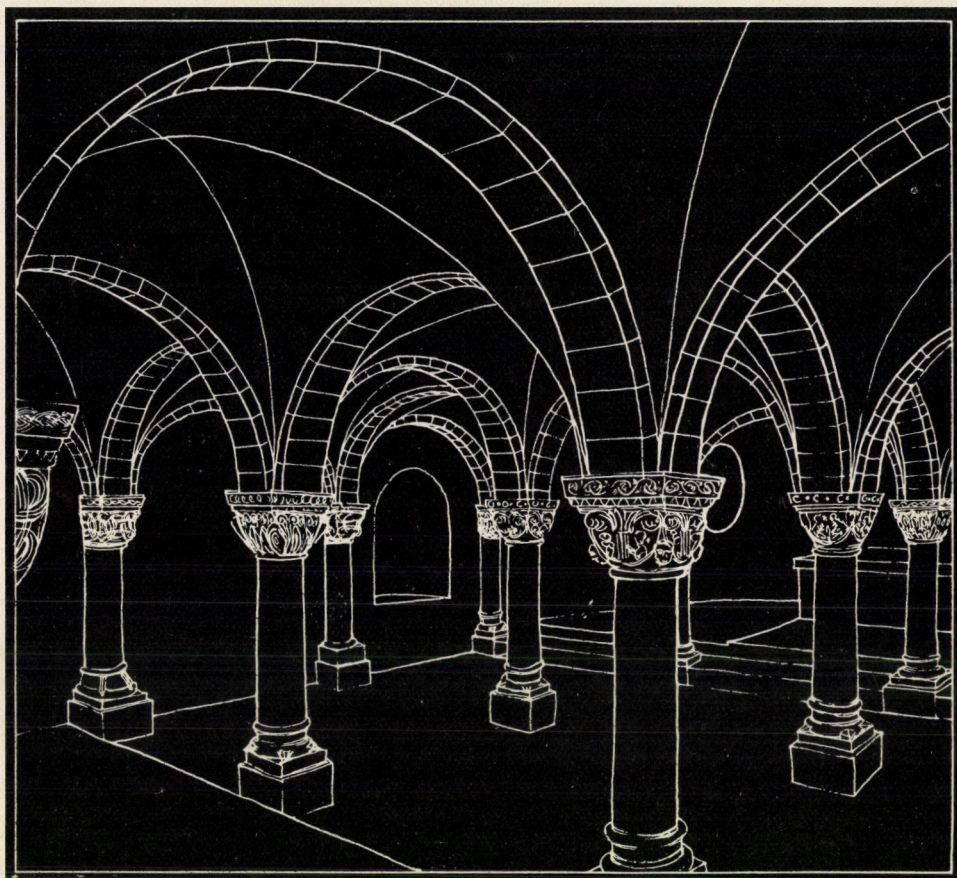
Szerencse, hogy a magyar cisztercita építészetnek ezt a jellegzetes alkotását az 1224-ben bekövetkező fölszentelés biztos évszámával tudjuk időhöz kötni. Az alaptípus meghatározását nemcsak az átépítések, de a templom eredeti szabálytalanságai is igen zavarják, amiből világosan kitűnik, hogy az előző két templom helyén emelkedik. Az 1137-ben felszentelt második templom alapvetően nem változtatta meg a korábbi alaprajzi rendszert. Kriptája is a régebbi templomból származott, mint ezt eddigi monográfusai szinte kivétel

nélkül helyesen vették észre. Elég, ha csak az eléépített fülkékre utalunk. Ezek viszont a templom történetére nézve újabb összefüggést világítanak meg. Az újonnan föltárt dömösi altemplom falában hasonló méretű, azonos fülkék nyílnak északra és délre és a hajó két lépcsőlejárata között nyugatra. Föl lehet tétélezni, hogy azonos periódus emlékei annak ellenére, hogy a pannonhalmi az új templomvégződésnek megfelelően egyenesen záródik. Ha a föltétélezett félkörívvel egészítjük ki, a dömösi típushoz jutunk. A könnyed, fa tető-szerkezetes dömösi templomnak csak a szentélye és kriptája, Westwerkje és keleti toronypárja lehetett boltozva. A kriptá igen avult jellegű kőfaragást, díszítést képvisel; föltétlenül még XI. századi, mint franciaországi példái, így többek között Saint-Benoit-sur-Loire legkorábbi oszlopfői bizonyítják annak ellenére, hogy az új dömösi prépostságot csak 1107-ben szentelték föl.

Az építkezéseket II. Béla a 30-as években fejezteti be szinte egy időben a pannonhalmi átalakításokkal. Ez már a kriptától egészen különböző, a Szt. Bernát által „monstruositas”-kifejezéssel jellemzett stílusban készült, és a

13. A dömösi altemplom maradványai keletről

14. A dömösi altemplom rekonstrukciós kísérlete (rajzolta Egyed Endre)

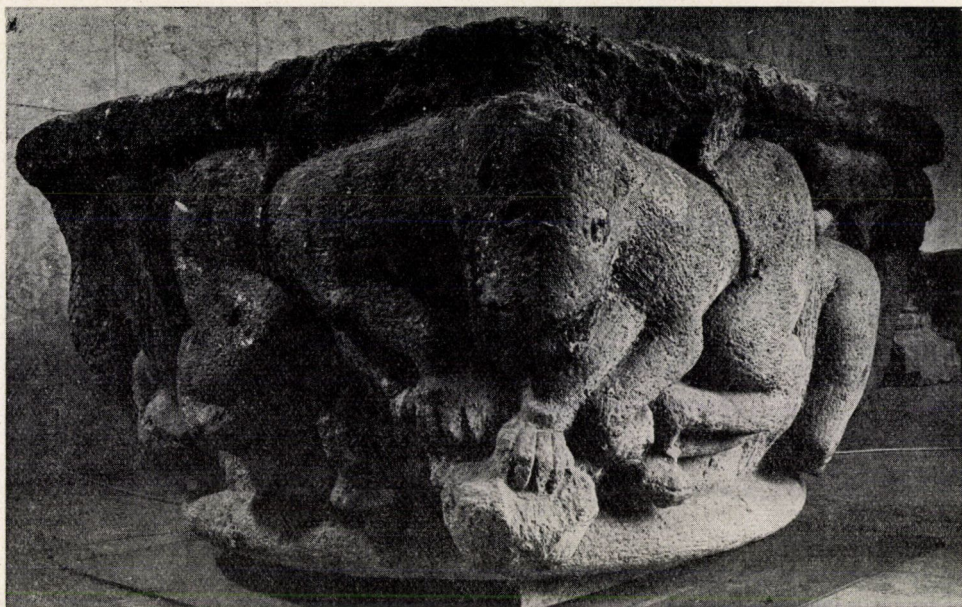
pannonhalmi vörösmárvány keresztelőkúttal távolról rokon. Ebből az építkezésből fennmaradt oszlopfő nem a templomból származik, hanem vagy a káptalantermet, vagy még a később is fönntartott trónterem keresztboltozatát tartotta.

A dömösi templom alaprajzának származása fontos kulturális kapcsolatra világít rá. A két kis mellékszentélyű, meghosszabbított középszentéllyel, nagy főapszissal záródó, kereszthajó nélküli bazilikás alaprajz egész Nyugat-Európában föllelhető. A lényegét el nem homályosító, természetesen nagyobb és gazdagabb megoldásban a prágai vár X. századi Szent György-temploma és az 1060–1096 között épült Szt. Vitus-katedrális alaprajzához áll legközelebb, amit különösen a kripták azonos megoldása bizonyít. Ezt az alaprajzot, a hosszú négyszöggel megnyújtott szentélyt éppen a kriptának e legtökéletesebb elhelyezése hozta létre. Rokonságuk további bizonyítékai a Pannonhalmán is fölismerhető félkörívű fülkék.

Szerepük az antik sírkamráktól, katakombáktól kezdve a kerek sírkápolnákon, templomokon keresztül fennmarad. Alkalmazásuk tömeges példáit nem idézem. A félkörívű fülke (fenestellae) eljut az ugyancsak sírokat, relikviákat őrző altemplomokba, kriptákba. Külön vizsgálat tárgyát képezi, de nem lehet kétséges, hogy ez a fontos és Magyarországon is otthonos XI. századi típus nem független kereszténységünk kezdeteinek prágai, illetve csehországi kapcsolataitól. Ez az összefüggés talán adhat támpontot a korábbi pannonhalmi templomok építészeti előzményének földerítéséhez.

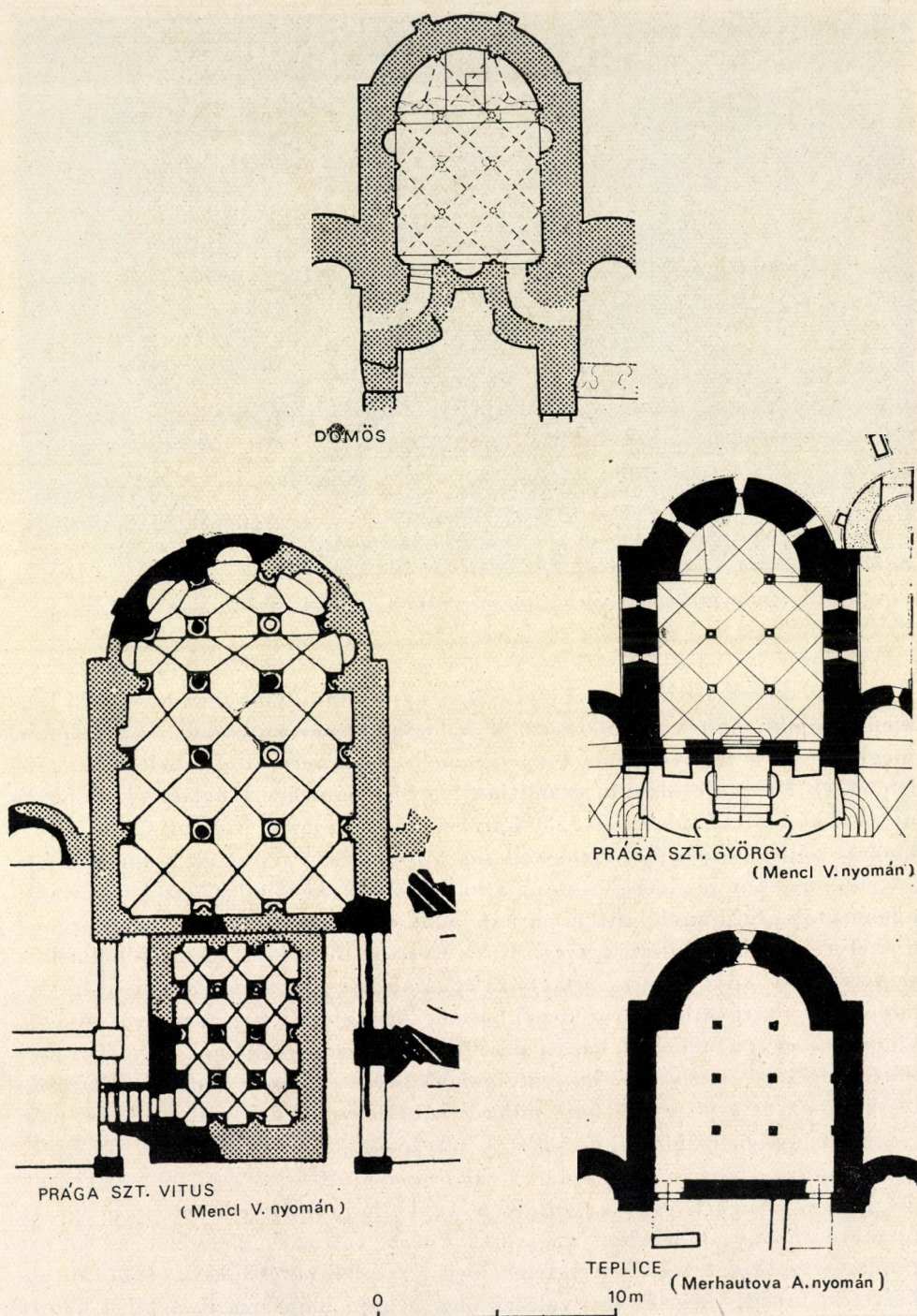
15. A dömösi altemplom és a Saint-Benoit-sur-Loire oszlopfői

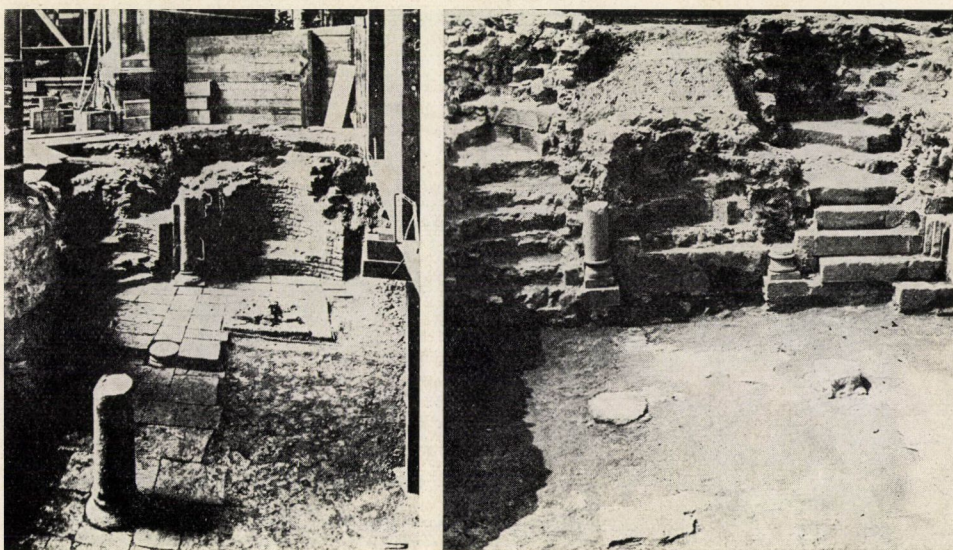
16. A dömösi oszlopfő; emberfőt taposó kéttestű, egyfejű oroszlán ábrázolásával

Ugyancsak jelentékeny helyi előzmények után épült újra az Alföld legkiemelkedőbb építészeti alkotása, a kalocsai érseki katedrális. Az átépítés megkezdését a régi templom tengelye mellett a Foerk által fellelt főpapi sír leleteinek keltezése alapján számítják a győri Saul érsek halála (1192/1202) után. Elkészültét Csák Ugrin 1230-ban „in ecclesia majori B. Pauli Colociensis” kiadott oklevele igazolja. Nem kell sok bizonyíték a fejezetek valamivel fejlettebb, eres-karéjos levelei, erősen kihajló palmettás bimbói összehasonlítása, a lábazatok profiljának, attikai párkányának egybevetése után, hogy az azonos műhelyt ne állapíthatnánk meg. Entz Géza a töredékek elemzéséből félreérthetetlenül következtet cisztercita származására. Pannonhalmával távolabbi, de Esztergomhoz egész közeli hasonlóságot állapít meg. Ezt a rokonságot különösen egyes pillérek lábazati profilja és lábazati kockáinak levéldíszítései illusztrálják — összevetve egy esztergomi kapuzat lábazati kockáival. A díszítés kiindulását a pilisi déli hajó pillérén ismerhetjük föl. E ritka díszítés még francia kapukon előfordul, de pillérek talpkockáján kevés példáját ismerjük.

Sajnos, Henszlmann és Foerk alaprajzi következtetései nem egyeznek meg, és így a sugárkapolnás szentélyen kívül a hajó rendszere boltozási típusát tekintve bizonytalanságban vagyunk. Foerk változó pillérállást és kötött rendszert szerkesztett ki. Kétségtelen, hogy a kétféle pillértípus ez utóbbi következtetést erősíti meg, és így valószínűleg a hajó alaprajza is a pilisi kötött rendszert követi. Valószínűnek látszik, hogy az eredeti boltozat megsérül-

18. Meghosszabbított szentélyek alatt kialakított kripták alaprajzai

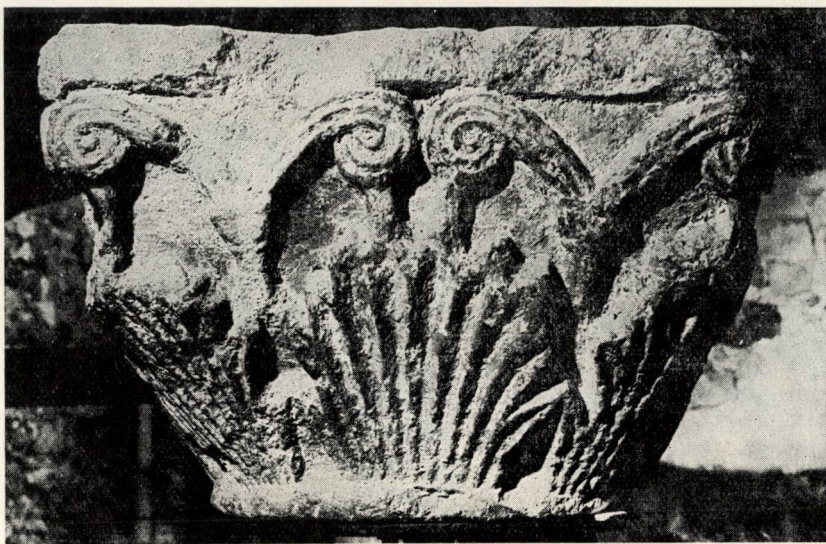
19. A prágai vári Vitus-templom kriptájának és a dömösi prépostsági templom kriptájának romjai, fülkék maradványaival

hetett, mert a körtetagos boltozat már a tatárjárás után, a század végén készülhetett.

E koragótikus építőtevékenység legjelentékenyebb alkotását, az esztergomi Adalbert-templom és a királyi palota befejezését a végére hagytuk — tekintettel arra, hogy utalásokon kívül e kérdés több része megoldatlan. Az ezt célzó alaposabb kutatások hiányoznak; előfeltételük, a kőtár leltára idejében nem készült el. Ezzel szemben rendkívül nagy segítséget tudnak nyújtani a palota in situ emlékei.

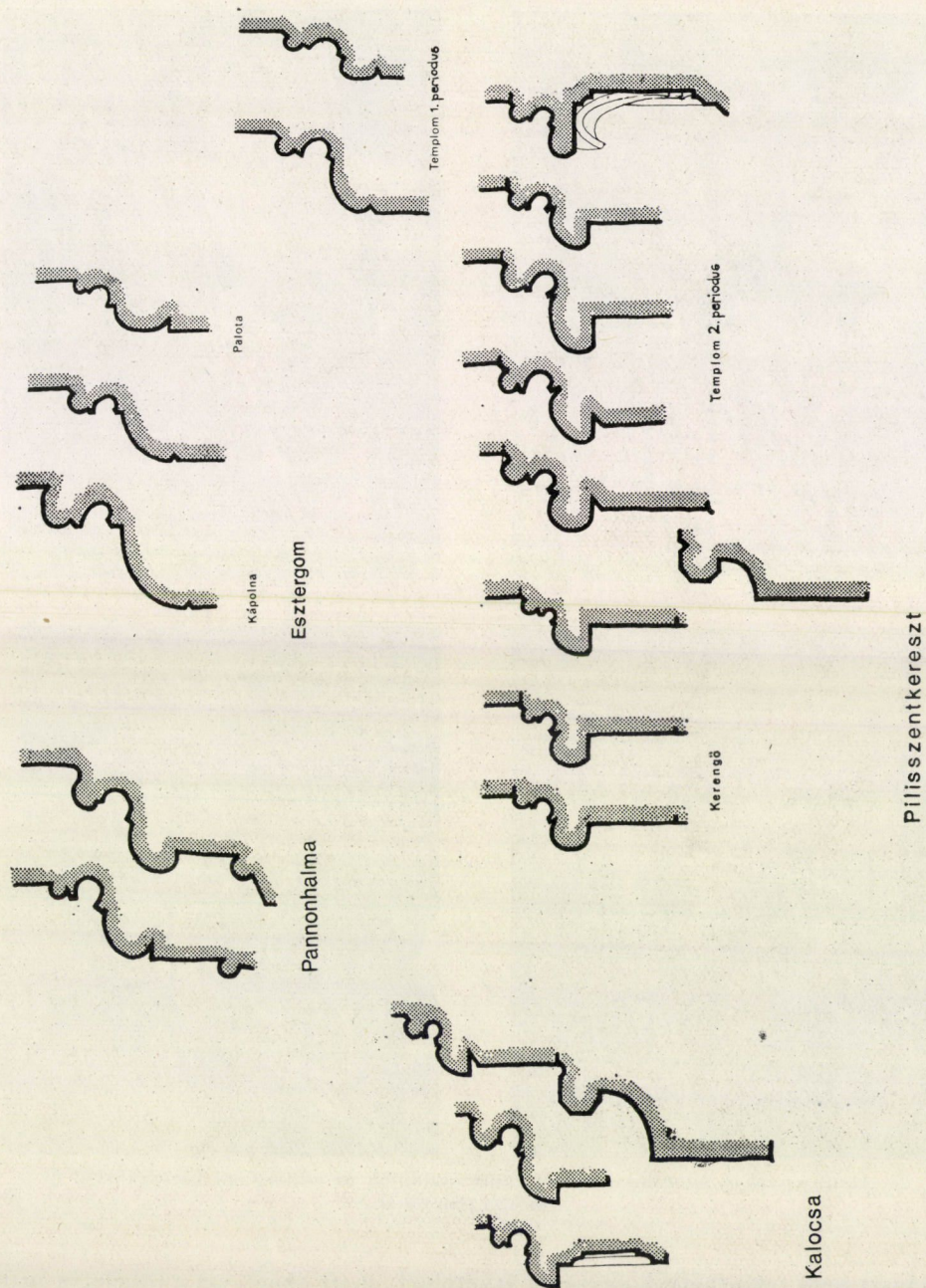
Már a kőtárban is, az Adalbert-templom és a palota töredékei között élesen meg lehet különböztetni a későromán absztrakt növényi díszítőstílus két fő eleméből kialakult díszítőrendszert, amelyek természetesen néha összefonódva élnek; az akantusz és a palmetta vagy karéjos levél változatait felhasználó épülettagezatokat, elsősorban korinthuszi oszlopfejezeteket. Miután vannak olyan emlékek, amelyeken mindkét növényi dísz megtalálható, az a valószínű, hogy az esztergomi vár hosszan elhúzódó építkezései a stílus megváltozásával jártak, és két egymást váltó, de egy ideig együtt dolgozó műhely munkáit tételezhetjük föl. A márványtrónus mesterének kezeművét lehet fölismerni egy pilisi vörösmárvány korong vésett díszítésén. Az első műhely klasszicizmusa a burgundi és provence-ival rokon, mint azt számos részlet, így az örvénylő vagy hármasszőlőlevéllel díszített ócsai oszlopfeje és esztergomi parkány mása illusztrálja az arles-i kapuról.

E klasszicizáló iskola hirtelen felvirágozása érthető a király környezetében, francia összefüggése megfelel a diplomácia irányának és a rokonsági kap-

20. Esztergomi és dömösi oszlopfők

csolatoknak. A műhely a palotát kezdte el építeni és valószínűleg csak az 1188-tűzvész után fogott hozzá a templom átépítéséhez, melynek nyugati kapuja még III. Béla életében elkészült, aki a Porta speciosa szemöldökkövén Jób érsekkel mint följajnló jelenik meg. Lehetséges azonban az a változat is, hogy a tűzvész a két műhely munkáit választotta el. A kapu számos régi és újabb tanulmány szerint a tűzvész után, de még természetesen III. Béla életében, 1196 előtt készült el. Ezelőtt faraghatták a hosszház akantuszlevelű korinthoszi oszlopait az antik művészet teljes szépségében. E III. Béla-kori protorene-

21. Lábazati profilok összevetése

23. Akantusszal és állatalakkal díszített oszlopfők az esztergomi katedrálisból és a királyi palotából

szánszt nem tekinthetjük egyszerű átvételnek, mert ahogy ezt a tökéletes antik fejezeteken kívül a Porta speciosa is elárulja, bizánci és francia iskolázottságú kőfaragók művét, ez új stílus vezető mesterei foglalták össze és alakították ki ezt az egyedülálló stílust, az európai klasszicizmusnak ezt a válfaját, amely csak ilyen történeti összefüggések találkozásában születhetett. Sajnos tiszta-

virágéletű volt, hirtelen megtorpanását a félbemaradt oszlopfők jelzik. De nem tűnt el teljesen. Szerepét egy bizonyos közös munka után átveszik a francia ciszterciták nagy építkezéseinél kialakult új műhelyek. Stílusuk természetesen nem mond ellent a klasszikus irányzatnak, sőt előfeltételeik közé tartozik, azt fejlesztik tovább, mint Burgundiában.

E műhely munkáit mind a lébényi díszítések között, mind Gyulafehérváron, Ócsán stb. megtalálhatjuk. Szerepet játszott a pesti Mária-templom átépítésén, amint ezt élbordáin, pillértagozatán ki tudjuk mutatni. A templomot ugyancsak a XII. század végén, a német lakosság újabb betelepítése következtében kezdték el építeni; természetesen áthúzódott a XIII. századra. Hajója egészen Mátyás koráig fennmaradt.

Az antikizáló részletek, így pl. a kanellürözt pilasztereknél sokkal fontosabb a pilisi építkezés első fázisának szobrászata, a kereszthajó lezuhant oszlopfője. Az antik fegyelemmel, de teljes variációs szabadsággal alakított laza, karéjos levél- illetve palmettacsokrot volutaszerű keret fogja össze. Ez a stílus legelegánsabb emléke. Hasonló szerkesztésű, ugyancsak csigás volutával képezett faragványt az esztergomi oszlopféjekek között találunk, és ha a laposabb levelek más körből és kéztől származnak is, a szerkesztés és motívum hasonlatossága nem kétséges. Az egész típus Vértesszentkeresztről származik, melyet mesterkapcsolatok fűznek Pannonhalmához. A pilisi oszlopfő plasztikusabb és más körből vezethető le.

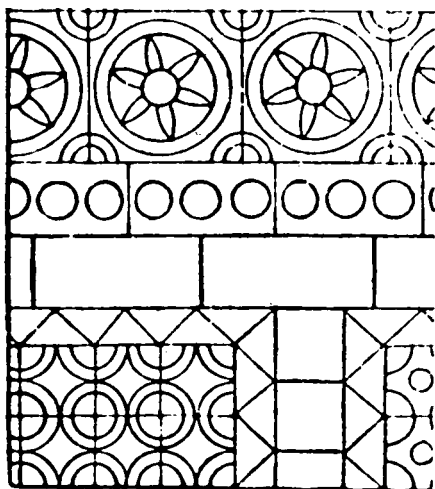
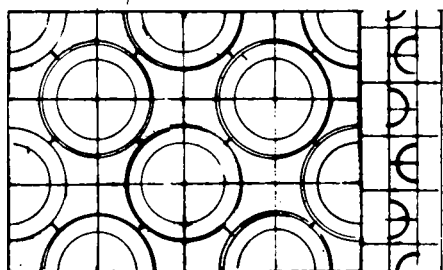
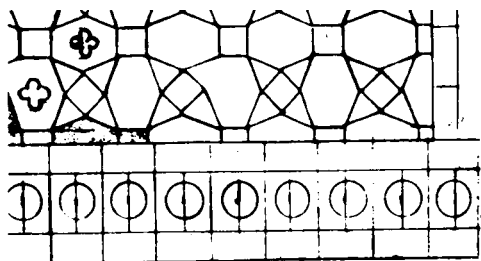
24. Palmettás oszlopféjezet Esztergomból és a pilisi templom négyzetéből

Megjelenik a csigásvégű voluta a pilisi és kalocsai pillér talpkockáján, jelezve számos motívummal együtt, összetartozásukat. A klasszikus műhely elkezdte, de nem tudta befejezni az Adalbert-katedrális. A cisztercita tanultságú műhely folytatta a munkát nyugatról kelet felé, a Porta speciosától kiindulva. Az építkezésnek ezt az irányát bizonyítja az is, hogy a szentély már nem épült át, megmaradt eredeti formájában a XIV. századig — holott az új stílus sugárkápolás vagy legalábbis szentélykörüljárót kívánt volna meg. — Ehelyett megépült az új palotakápolna, már az új díszítőstílusban, amely együtt a korábbi stílussal először a lakótorony kibővítésén, tehát a díszkapu elé épített előcsarnokon és az összekötő helyiségben, a folyosón jelentkezik, de sem a díszkapun, sem a választófal ívfejezetein nem ismerhető fel, úgy hogy azok még jóval a századforduló előtt épültek. Az a föltevésünk, hogy Imre király 1198-ban kelt oklevele a birtokadományozások megerősítéséről a templom- és befejezetlen palotaépítkezések folytatásának anyagi alapjait teremtette meg, és néhány évi félbeszakadás után új műhely alakult ki.

A pilisi kolostornak és templomnak legalább egy része állt már a XIII. század első éveiben. Néhány éven belül más körülmények között nem temethették volna oda az 1213-ban meggyilkolt Meráni Gertrudot. Végso nyughelyét már a gótika fénykorának kiemelkedő művésze, Villard de Honnecourt csoportja készítette el. Azóta e kutatás eredményeit a nyugat-európai művészettörténet (Hahnloser) is átvette.

A további leletek néhány föltevést bizonyossá tettek. Így a kereszthajóban nagy foltokban megmaradt az eredeti, XII. század végi téglamozaik padló, amit csak néhány darabból rekonstruáltunk. A maga egészében rendkívül változatos mintajátékát tekintve: teljesen eredeti az Európában ismert emlékek között. Így pl. a piskótamintának is két középkori párhuzamát tartjuk nyilván. Az újabb leletek módot adnak azonban további kombinációra is. Így a negyvenes években épült, 1257-ben fölszentelt St. Quentin-i templom padló-tégláinak Villard mintakönyvéből ismert padlórajzához fűződő távoli hasonlósága, pontosabban szólva a minta hasonló szerkesztése alapján egyik művének tartották, majd elvetették szerzőségét. (Hiltrud Kier XII. századnak tartja a padlót.) Pilisen a templom padlómintájának mását találtuk meg, ami az eddig elvetett attribúció fölülvizsgálatát kívánja. A továbbiakban a visszakövetkeztetések a mester későbbi franciaországi oeuvre-jének összehasonlítására vezetnek, és a chartres-i déli kereszthajó előcsarnok-pilléreinek szobrászatából kinövő művészetét és a francia fejlődésben betöltött szerepét vannak hivatva tisztázni. Különös véletlen, hogy a királyné síremléke, amelynek típusa biztosan Dél-Franciaországban alakult ki, pontos mását nem ismerjük, csak nemesfém ereklyetartók formájában. Legközelebb hozzá a nápolyi Santa Chiara-templomban Roberto Anjou síremlékének alsó része áll a XIV. század derekáról.

Villard de Honnecourt és föltehetőleg társainak magyarországi munkája következtében Magyarországon Franciaországgal szinte egy időben, de a többi

Pilisszentkereszt

Saint - Quentin

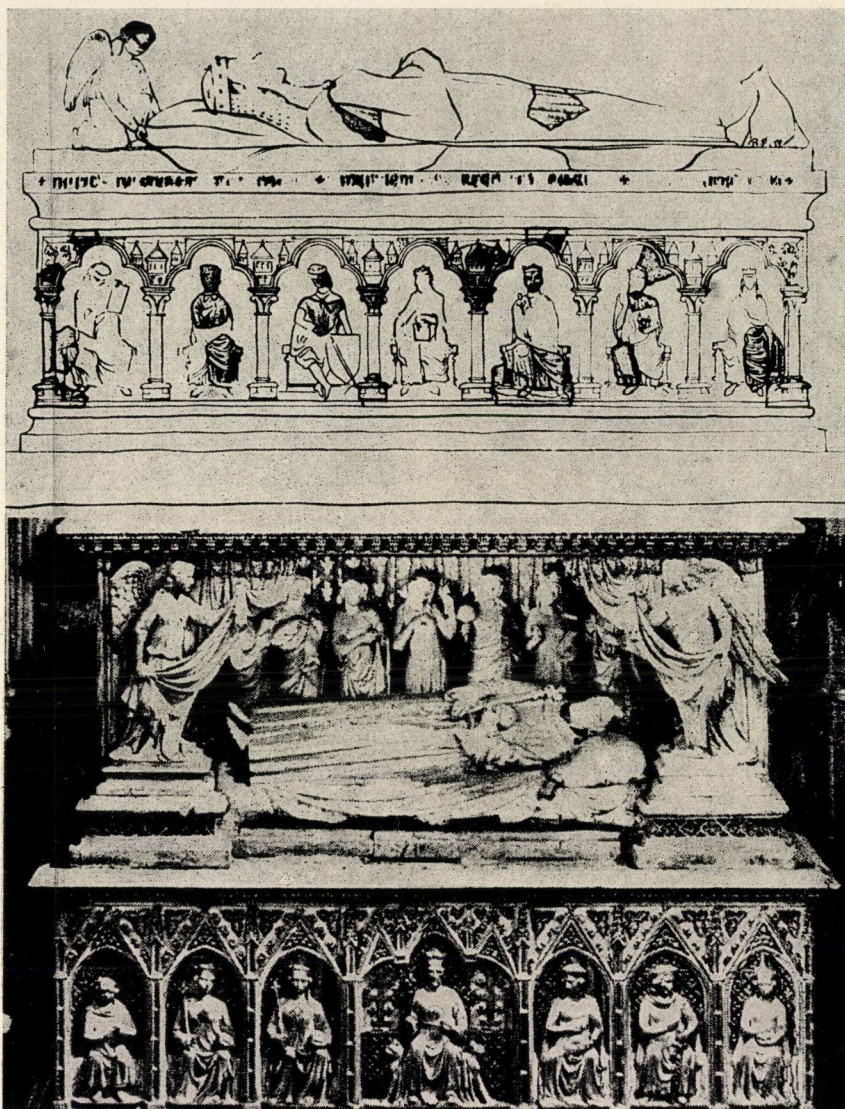
25. „In situ” téglamozaik padló Pilisen és Saint-Quentin-i párhuzama

nyugat-európai ország előtt, megjelenik az Ile-de-France-i katedrálplasztika. Ez az utolsó nagy hulláma annak a száz éven keresztül ragyogó művészeti korszaknak, mely a tatárjárás közeledtére befejeződik. A szétzilált gazdaság és kultúra megint közel száz évre visszaveti a magyar művészet virágzását.

Ez újabb korszak templomai egyáltalán nem vagy nem teljesen pusztultak el, és ezért kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottunk nekik, holott az előző korszakhoz képest szerényebb emlékek, és a gótika nagyszerű kezdeteit elhomályosítják szinte a romanizmusba való visszasüllyedésükkel. Így zavarodik meg a történeti szemlélet, ha a magyarországi művészet töretlen fejlődésének képét varázsoljuk magunk elé.

A kérdést tovább egyszerűsítve, így foglalható össze: Az európai stílus *lényeges megváltoztatását jelző gótika* előkészítésében a cisztercita rendnek *döntő* szerepet tulajdonítottak. A korábbi pazarló művészeti programmal szemben lépett föl az új rend. A Burgundiában kialakult konstrukciót leegyszerűsítették és ez *fejlődésre képes alaprajzot eredményezett*. A gyors fejlődés következtében sok esetben az eredetileg tervezett dongaboltozat helyett az épülő templomokat a korszerű bordás keresztboltozattal fedték. Az eredeti alaprajz *tökéletesen megfelelt* az időközben megérett *új boltozati rendszer számára*. Ebben az időben Európa-szerte többszáz cisztercita kolostor és templom épült. Így válhatott a rend az új építészeti ideák hordozójává.

1125-ben Szt. Bernát „Aplógia”-jában meghirdetett puritán esztétikai programja a világiasodás ellen; alapvető szemléleti változást fejez ki.

26. Meráni Gertrud síremléke a pilisi cisztercita templomból; Roberto Anjou síremléke a nápolyi Santa Chiara-templomból

Támadja azt a művészetet, amit így jellemez: „immensas altitudines, immoderatas longitudines, supervacuas latitudines, sumptuosas depolitiones, curiosas depictiones”. A dolgok kettős jelentőségének kapcsolata mintha meggyöngült volna. A konkrét materiális jelentőség mögött szinte eltűnik második értelmük. Így válik az önmagában való gyönyörködés világivá, veszedelmessé, a „monstruositas” elvetendővé, hiszen kezdik megfosztani második, rejtett értel-

métől, amit egy elképzelt világ számára jelentett. Egy több száz éves folyamat első, de hatásos jelentkezését érzékelhetjük ebben. A művészetnek legalábbis egy iránya gyorsan reagál erre a tanra. Suger és a másik irányzat képviselői az Isten dicsőségéért szolgáló művészetre hivatkoznak.

Az új stílusirányzat ezzel szemben elkerüli, vagy leegyszerűsíti a díszítést. A képzeletet és a valóságot, e kettősséget egymásba olvasztó „monstruositas” stílusa helyett a sima mértani fejezetek jönnek divatba, majd elborítja az építészeti legfontosabb tagozatokat az egyszerű növényi dekoráció. Az új boltozati rendszerek új térszemlélet kibontakozását segítik elő. Az ábrázolásokba is behatolnak a tér és az idő formulái, ahol a dolgok egyetlen konkrét jelentőséggel bírnak és csak önmagukat fejezik ki. Ezek után az sem meglepő, hogy új fordítások, az aristotelizmus új hatása arab, spanyol, zsidó közvetítéssel ott vernek gyökeret, ahol az új stílus születik. Az új tudományos gondolkodás első csírái sarjadnak az újonnan fölvavatott Sorbonne-ban.

E szerény utalásoknak az a céljuk, hogy bizonyítsák; az új stílusnak Magyarországon való megjelenése alapvetően fontos kultúrhistóriai tény. Történeti szerepe akkor is megvolt, midőn már illusztrációjának látványos emlékei elpusztultak.

Printed in Hungary

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Soós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: 1974. VIII. 13. Terjedelem: 15,5 A/5 ív.

74.533 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ara: 33,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

Beszámoló a Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1973-ban végzett tevé- kenységéről	1
Az MTA II. Osztályához tartozó folyóiratok szerkesztő bizottságainak újjáválasztásáról	15
Az Osztály akadémikusainak 1972. évi publikációs jegyzéke	17

SZÉKFoglaló ELŐADÁSOK

Berend T. Iván székfoglalója	27
Arató Endre székfoglalója	49
Mócsy András székfoglalója	69
Székely György székfoglalója	86
Garas Klára székfoglalója	103
Elekes Lajos székfoglalója	117
Mérei Gyula székfoglalója	133
Gerevich László székfoglalója	147

Megjelent 1974. XII. 5.

Index: 26.502

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

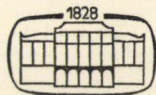
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XXIII. KÖTET

2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1974

II. OSZT. KÖZL.

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkesztő:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

NOVÁK ZOLTÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40 Ft, Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1363 Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488). Külföldön terjeszti a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat, H—1389 Budapest, Postafiók 149.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Üri utca 51—53.

Akadémiai Díjasaink

)

A Magyar Tudományos Akadémia 1974. évi közgyűlésén az Osztályunkhoz tartozó tudományterületeken Lukács Józsefet, a filozófiai tudományok doktorát „Istenek útjai” c. művéért és R. Várkonyi Ágneszt, a történettudományok doktorát „A pozitivista történet szemlélet a magyar történetírásban I–II.” c. művéért az Akadémia Elnöksége Akadémiai Díjjal tüntette ki.

Az alábbiakban közöljük Hahn István és Dénes Iván Zoltán méltató írásait:

LUKÁCS JÓZSEF: ISTENEK ÚTJAI

A könyv alcíme szerint „A kereszténység előzményeinek tipológiájához” óhajt monografikus igényvel és terjedelemben hozzászólni; e tekintetben, mint a mű szerzője előszavában is megállapítja, „egy, a kereszténység eredeti vallási típusának meghatározását célzó nagyobb mű első része” az, amit az olvasó kezébe vesz. A célkitűzés ezek szerint szerénynek is tűnhetnék: annál igényesebb azonban az a szemléletmód, amellyel a szerző témájához közelít, és az a roppantul gazdag tényanyag, amelyre építve Lukács József megalkothatta új, marxista igényű vallástipológiai rendszerét. Ahhoz ugyanis, hogy meghatározhassa „a kereszténység eredeti vallási típusát” — tisztáznia kellett a *vallási típus* fogalmát. Ez pedig a vallásnak mint a társadalmi tudat egyik jelensége megértésének szempontjából nemcsak elengedhetetlenül fontos, hanem egyben úttörő jelentőségű vállalkozás.

A vallástörténet minden kutatója és a valláskritika minden művelője számára világos ugyanis, hogy a múltban létezett és jelenben létező szinte megszámlálhatatlan egyedi vallásrendszer nincs egymástól sem strukturálisan, sem genetikailag elszigetelve: különféle párhuzamos, analóg jelenségek figyelhetők meg bennük, és ezek az analógiák legtöbbször nem esetlegések, hanem bizonyos rendszerbe ill. rendszerekbe illeszkednek bele. Ezeknek a *több vallás számára közös* kritériumoknak alapján van meg a lehetőség arra, hogy az alapvető, lényegmeghatározó jellegzetességeik révén analóg egyes vallásokat nagyobb csoportokba, típusokba soroljuk. Ennek az alapján a vallástörténet és valláselmélet (vallásfilozófia, sőt teológia) kutatói már eddig is éltek a típusalkotás

igényével és módszerével. Megkülönböztetik a természeti vallásokat a dogma-rendszerrel rendelkező vallásoktól, az etnikai vallásokat az egyetemes igényűektől, a történetileg kialakultakat a „kinyilatkoztatott” (ill. a kinyilatkoztatás igényével fellépő) vallásoktól, azokat amelyekben az istenekről szóló történetek, *mítoszok* dominálnak — azoktól, amelyekre a *rítusok* elsődlegessége jellemző; egy-egy nagyobb egységbe sorolhatók az animisztikus, a politeisztikus, monolátrikus és monotheista vallások is.

Mindezeknek a vallástipológiai kísérleteknek — amelyek megalkotói és képviselői között olyan jelentős gondolkodók és kutatók vannak, mint többek között R. Otto, M.P. Nilsson, H. Söderblom, G. van der Leeuw és mások — közös vonásuk azonban elsősorban az, hogy fenomenológiai jellegűek, azaz: magának a vallásnak (ill. az egyes vallásoknak) jelenségeiből indulnak ki. Tehát szükségképpen a felszínen maradnak, megrekednek a formális jellegű tipológia szintjén — ezért egyben önkényesek is; ez pedig abban jut kifejezésre, hogy az egyes típusalkotó rendszerek egymást részben átfedik, részben keresztezhetik; ugyanaz a vallás más-más típusrendszer szerint más-más vallásokkal kerülhet egy kategóriába. Ez pedig a merő önkénynek, szubjektív megítélésnek, igen gyakran pedig alig burkolt apologetikus törekvéseknek nyit szabad utat.

Egy végiggondoltan következetes vallástipológia nyilván nem indulhat ki a vallás felületi jelenségeiből, hanem csupán azokból az objektív társadalmi-történeti körülményekből, amelyek között egy-egy vallás létrejött, és amelyek ennek a vallásnak lényegét meghatározzák; más szóval olyan *marxista igényű* típusalkotás tesz eleget a *kötelező érvényű* (nem pedig pusztán szubjektív nézeteiket kifejező) tudományos eredmény kritériumának, amely a vallásokat aszerint osztályozza, hogy milyen meghatározott társadalmi-gazdasági viszonyoknak termékei, milyen társadalmi forma talaján születtek. Ezt a programot is könnyebb azonban kitűzni, mint meggyőzően megvalósítani. Történt már kísérlet a marxista kutatáson belül arra, hogy a vallásokat a rabszolgatartó, feudális ill. kapitalista társadalmi forma felépítményi jelenségeiként osszák típusokba — ez azonban azzal az eredménnyel járna, hogy a korai plebejus és a patrisztikus kereszténységet elvileg kellene különválasztani a feudalizmus katolicizmusától, azt pedig a reformációban testet öltött liberális-polgári kereszténységtől — így azonban elhomályosulnának a keresztény vallási fejlődés valamennyi szakaszára érvényes *közös vagy hasonló* vonások (vö. ehhez: Lukács J., Igent mondani az emberre. Bp. 1973, 182. kk.).

Lukács József a vallások típusainak társadalmi formák szerint való rendszerezésében alapvetően új kiindulási pontot talált a fiatal Marxnak az ázsiai, antik (polisz-jellegű) és germán tulajdonforma különbségeire vonatkozó ismert utalásaiban (melyek közül a kereszténység előtörténetének szempontjából a germán tulajdonforma irreleváns), és Tőkei Ferencnek az ázsiai tulajdonformára és ezen alapuló „ázsiai” termelési módra vonatkozó kutatásaiban. A választóvonal, amelyet ezeknek a felismeréseknek alapul vételével Lukács József a

vallások két fő típusa számára felfedez és igen szubtilis elemzésekben kifejt, abban áll, hogy az *ázsiai* termelési mód talaján jöttek-e létre (ezek jelentik a vallások „keleti” típusát) — vagy pedig az antik polisz-tulajdon körülményei között (ezek a „nyugati” típusú vallások). A „keleti” típusú vallások között elemzi a hinduizmust, a buddhizmus „hinájana” és „mahájana” változatát és a korai kínai vallást (i.m. 109. kk.); a „nyugati” vallásfejlődés klasszikus példaként a görög vallási-ideológiai fejlődést (182. kk.).

A szerző azonban sokkal tisztábban látja az „ázsiai termelési mód” fogalmának és érvényességének körére vonatkozó nézetek vitatott voltát, semhogy a fogalmat és a belőle adódó tipológiai konklúziókat a jogosultnál szélesebben értelmezné. Ezért tekint el már eleve attól, hogy az „ázsiai” típuson belül részletesebben tárgyalja a mezopotámiai és egyiptomi, általában a közel-keleti ókori vallásokat; ezeknek struktúrája ugyanis — pl. az egyiptomi túlvilághit, a mezopotámiai antropomorf istenvilág vonatkozásában — sok rokonvonást mutat a „nyugati” típusú vallásokkal. Ezért korlátozza magát — éppen a vallási tipológia világosabb kidolgozása végett — a *viszonylag* tisztább típust képviselő képletek elemzésére (vö. i.m. 115. lap és 5. j.).

A vázolt típusalkotás vallásfennmenológiai oldalát a különféle vallásoknak a *történelemhez*, ill. a történelmi változáshoz való viszonyában találja meg: *a statikus Kelet* vallásainak szemlélete statikus ill. ciklikus és személytelen: a „változatlan világtörvény” bűvöletében a legfőbb jó nem egy remélt megváltás lehet, csupán a megsemmisülés, a *nirváná*, a „nemlét boldogsága”: mert a létezés örök törvény-szabta körforgásából csupán a *létezés tagadása* felé vezet a megváltó szabadulás útja. A *dinamikus Nyugatot* képviselő görög vallás (és vallásonkívüli: filozófiai, irodalmi ideológia) viszont: dinamikus és lineáris; nem az állandóság és változatlanság világát látja, hanem a meghatározott cél felé haladó (éppen ezért „lineáris”) történeti változást, amelyet az egyéniséggel, személyes akarattal bíró istenek irányítanak. Amit így kapunk: újszerű és lényeges vonásaiban meggyőző kép *két vallási típusnak* a saját társadalmi valóságban gyökerező szembenállásáról: statikus szemlélet itt, dinamikus amott; az egyiknél örökkön önmagába visszatérő körforgás — a másikban határozott cél felé haladó lineáris változás; személytelen és változatlan világtörvény — vagy személyes és színes istenvilág; az egyéni lét végső céljaként vagy a *nirváná* megsemmisülése — vagy az üdvözülés illúziója. Az így nyert kép — ismét érdemes hangsúlyozni: nemcsak plasztikus, szuggesztív és meggyőző, hanem különösen a görög vallási szemlélet „történetiségének” elemzésében: újszerű is; szerzőnek a görögség történeti tudatát tagadó idealista szemlélet neves képviselőivel (Spenglerrel, Collingwooddal és másokkal) szemben kellett igazolnia a történeti szemlélet meglétét a görögség gondolatvilágában.

Amit eddig kapunk: jelentős, újszerű és meggyőző lenne önmagában is — de Lukács József egy további fontos nézőpontból való megközelítés útján az eddig nyert tipológiai alapképletet sokkalta árnyaltabbá és egyénibbé képes

tenni. Igazában arról van szó, hogy a *tipológiai koordinátarendszer* mellett a vizsgált vallások jelenségeit egy másik koordinátarendszerben is elhelyezi: ennek kiindulópontja, „origója” pedig a *vallási elidegenülés* fogalma. Ennek már korábbi tanulmányaiban is (vö. pl.: Igent mondani az emberre. 130. kk.) elmélyült elemzését adta — ezen könyve egész gondolatmenetében pedig véleményem szerint az „*elidegenülés*” legalább olyan fontos konstitutív tényező, mint a „keleti” és „nyugati” vallási típus megkülönböztetése (vö. 40. kk.). Lukács József gondolatmenete — lerövidítve és szükségszerűen egyszerűsítve is — a következő: a marxi „*elidegenülés*” — mint annak megsejtése vagy felismerése, hogy munkánk és annak eredményessége „idegen tényezőktől” ill. idegen hatalmaktól függ — egyrészt a *munkatermék*, másrészt a *munkafolyamat* felől közölhető meg: az előbbi esetben a munkatermék mint tevékenységünk tárgya, mint objektív *állapot* szakad ki ellenőrzésünk hatálya alól — válik számunkra idegenné; az utóbbiban a munka mint termelő *tevékenység* áll „idegen erő” hatása alatt. Az *állapot* — statikus valami, megléte igazolható, és igazolást is nyerhet egy így rendelkező felsőbb lény akaratára való hivatkozással; a *tevékenység* „*elidegenült* volta” azonban *kiegészítést* követel sikerének biztosítása érdekében. Ime, Lukács József elemzésében (hangsúlyozva az itt adott összefoglalás egyszerűsítő jellegét, és utalva az eredetinek bővebb analíziseire) más oldalról is megjelent a meglévő állapot igazolását nyújtó statikus szemlélet, és a tevékenység kiegészítésére törő dinamikus látásmód ellentéte. Ugyanennek az ellentétnek van azonban még egy „emberi” vetülete is: a munkatevékenység nem lehet más, mint a *munkás tevékenysége*, a munkatermék azonban elkészülésének pillanatától kezdve azé, aki rendelkezik vele — a „*nem-munkásé*”. „A vallás tehát általában úgy tekinthető, mint az emberi lényeg e két oldalának a maguk *elidegenült (transzcendált)* mivoltában való megragadása; egymást kizáró és ugyanakkor feltételező ellentétekké való sarkítása, valamint az emberen és természetben *uralkodó* erőkké való emelése, amelyek úgy jelennek meg, mint »emberfölötti« (természetfölötti) erők” (i.m. 43. lap). Ebből a meghatározásból kiindulva: az a szemlélet, amely vallási-illuzorikus talajon bár, de a valóság *kiegészítését* áhítja, tehát változást igényel és dinamikus: a munkatevékenységet folytató dolgozó társadalmi osztályok ill. csoportok sajátja. Az adott valóság igazolását igénylő, a változást elutasító, statikus szemlélet pedig a „*nem-munkás*” — azaz: uralkodó, kizsákmányoló osztályokra jellemző.

Ennek a gondolatmenetnek eredményeként a vallási jelenségeknek az a két pólusa: statikus-ciklikus és „személytelen”, objektív szemlélet egyfelől, dinamizmus, szubjektivizmus és az adott valóság történelmi meghaladásának látomása másfelől, amely két pólus előbb mint a kétféle társadalmi valóságban gyökerező, ellentett vallási típusok alapvető jellemzője jelent meg, most mint egy és ugyanazon vallásrendszer belső feszítőereje nyer elemzést. Az alapvető ellentétpároknak az a sorozata, amelyekben Marx óta a vallási jelenségeket elhelyezni szoktuk: „igazolás” és „vigasztalás”; az adott társadalmi rend igényése

vagy tagadása; statikus és dinamikus lényeg: mindez Lukács József elemzései folyamán kétféle összefüggésben, kétféle funkcióval is megjelenik. Ennek a *kettős összefüggésrendszernek* köszönhető, hogy a „statikus” ill. „dinamikus” vallási típus nem abszolutizálódik, nem válik szkémává. Minden valláson belül — *de csak a saját talaján* — megvannak a statikus és dinamikus tendenciák; a „keleti” típuson belül ezt főként a buddhizmus „hinájána” változatának némi tendenciájában, de a brahmanizmuson belül is megfigyeli. A görög vallásban pedig az „apollóni”: arisztokratikus és konzervatív irányzatokban fedezi fel a statikus — sőt: történelem-ellenes szemlélet elemeit. Mindez lehetővé teszi minden egyes vallásnak egyéni elemzését, a benne meglevő ellentétes jellegű tendenciák felismerését és árnyalt integrációját.

Mindezek a kérdések a legrészletesebben a görög vallási és ideológiai fejlődésnek szentelt — a kötetnek csaknem fele részét kitevő — fejtegetésekben nyernek elemzést és értelmezést. Amit itt nyújt, mintegy próbaköve tipológiai rendszerének és a „kettős összefüggésrendszer” alkalmazásának. Álláspontja szerint ugyanis — és ebben is megegyezik Tőkei Ferenc eredményeivel — a görög társadalomnak is megvolt a maga „ázsiai” szakasza: a mükénéi korszak (kb. i.e. 16—12. sz.), amelyben a görög istenvilágra vonatkozó alapvető képzetek és a világ értelmezésének kezdetleges kísérleteit jelentő mítoszok legkorábbi rétege létrejött. Ezt váltotta fel az i.e. első évezred kezdetétől fogva a poliszrendszer kialakulása.

A görög mítosz-világ elemzése során a szerző nagy gondot fordít arra, hogy ezen belül megkülönböztesse a még „ázsiai” típusú képzeteket — így különösen a keleti típusra jellemző „világtörvény” görög megfelelőjét, a személytelen Moira-fogalmat — a polisz-ideológia dinamizmusát és perszonalitását tükröző személyes istenképzetektől. Az „ázsiai” és a „nyugati” (polisz-jellegű) szemlélet ütközése tükröződik azokban a mitikus küzdelmekben is, amelyek a poliszrendet megelőző istengenerációkat (Kronoszt, a Gigászokat és Titánokat) állították szembe a polisz-rend isteni reprezentánsaival: az Olümposz isteneivel.

Ámde a polisz-rend vallási (és nem-kevésbé a profán) ideológiáján belül is felfedezhető a konzervatív (a valóságot igazoló) arisztokratikus, „apollóni” ideológia szembenállása a „dionüszoszi” és orfikus dinamizmussal szemben: ennek az utóbbinak hordozóit a városi polgárság árutermelő kézműves-rétegeiben fedezi fel Lukács József elemzése.

A görög ideológia ellentmondásokon, feszültségeken keresztül haladó fejlődését a könyv a platóni filozófiának, mint a csúcspontot jelentő szofisztikával és a démokritoszi materializmussal szemben fellépő konzervatív reakció legnagyobb hatású teljesítményének elemzésével zárja. Ennek a reakciónak akkor kellett fellépnie, amikor a poliszoknak *tulajdonosi jellegű* (és éppen a polisz köztulajdonából való részesedés által szabad és autonóm), árutermelő polgára, aki a polisz-demokrácia virágkorában a történelem alkotó tényezőjének érezhette magát, és ezt a tapasztalatot vetítette ki a történelem dinamizmusának ideológ-

giájába — először döbbsen rá a saját tehetetlenségére, érezte illúzióknak mindazt, amiben addig hitt, és vált hajlamossá a fejlődés dinamizmusát tagadó, végső soron „ázsiai” jellegű vallási nézetek befogadására. Ez az a pont, ahol a szerző inkább abbahagyja, mint lezárja izgalmas elemzéseit. Az olvasó már érzi, hogy a kereszténység tipológiai elemzése azt a szintézist fogja megmutatni, amely egymással találkoztatja és egyben ütközteti is az „ázsiai” statikus és a „polisz”-jellegű dinamikus elemeket, egy minden korábnál nagyobb hatásúnak bizonyult vallási ideológiában. Feltehető — és ez ennek a könyvnek egyes utalásaiból is kiderül —, hogy az átfogó elemzés során éppen a kereszténység történeti szemléletű vallási koncepciója bizonyul majd a keleti vallások statikus világszemléletének ellenpólusának.

Lukács József munkája egy nagyvonalú és újszerűségében megragadó vallástipológiai koncepció kidolgozása mellett példát nyújt a *rendszerző* törekvések és a *történeti* elemzés, valláskritika és vallástörténet szempontjainak sikeres egyeztetésére is. Az általa kidolgozott tipológia éppen annak a „kettős összefüggésrendszernek” révén, amelyen belül az egyes konkrét vallási és ideológiai jelenségek elhelyezkednek — elég rugalmassá és árnyalttá válik a skémákban nem-illeszthető valóság gazdagságának bemutatására; ebben a szemléletben a típuson belül nem sikkad, nem színtelenedik el az egyedi vallásrendszer sem (nyilvánvaló pl. hogy a „történeti linearitás” képzete, bár közös a görög gondolkodás egyik vonulata és az ószövetségi-prófétai szemlélet számára, a kettőben nem azonos értelmű); de érthetővé válnak az egyes vallásokon belüli ellentétes szellemi törekvések is: az a tény, hogy vallási mezben megszólalhatott az osztálytársadalom valóságát igazoló arisztokratikus-konzervatív szemlélet ugyanúgy, mint a valóságot „kiegészíteni” törekvő dinamizmus is.

A szerző gondolatokban gazdag könyve továbbgondolkodásra is késztet. Egy vallástipológiai vázlatot ígért — és egy marxista valláselmélet, egy éppen annyira *kritikai*, mint *értő és megértő* vallásszemlélet alapjait nyújtotta olvasói számára. Ezeket az értékeket méltányolta Akadémiánk közgyűlése, amikor Lukács Józsefnek ezt a könyvét — és ezzel együtt egész gazdag életművét akadémiai jutalomban részesítette.

Hahn István

ELTAGADOTT ÖRÖKSÉG: DEMOKRATIKUS TÖREKVÉSEK A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN A MÚLT SZÁZAD DEREKÁN

(R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivisták történeteszmélete a magyar történetírásban* I–II.
Bp. 1973)

Nem kis teoretikus igényre utal R. Várkonyi Ágnes kétkötetes művének már a címe is, még inkább az, ahogyan a szerző tárgyhöz viszonyul. Arra, hogy a magyar szellemi fejlődést az egyetemes kulturális fejlődés részeként úgy legyünk képesek felfogni, hogy sem az előbbi, sem az utóbbi ne váljék misztikus, s alá- vagy fölérendelésre szolgáló adottsággá, s mi se essünk rögeszmék által lehatárolt problémaérzékelés csapdáiba. Ez mindenekelőtt összehasonlítási alapot feltételez, amely elvi meghaladása és egyúttal magyarázata az „aki nyer, annak igaza van” — „aki vesz, az nyer” dichotómiának.

Pozitivisták történeteszmélete és magyar történetírás egymáshoz való viszonya értelmezésüket, történetileg kialakult szembeállítottságuk pedig átértelmezésüket kívánja meg. Ezt viszont szembekerülésük folyamatának elemzése teszi lehetővé és az, hogy R. Várkonyi Ágnes előtt már régóta nyilvánvaló, hogy a magyar polgári történetírás kezdeteinek dilemmái döntően különböznek a későbbi értelmezésektől. Kifejtés és kutatás éppen emiatt fordított irányú mozgást mutat: a mű szerzője a nyugat-európai klasszikus pozitívizmus irányzatának problémaszintű elemzésével indít, majd azt vizsgálja, hogy hogyan, kik által és milyen tényezők révén torzultak el a magyar történeti köztudatban több mint száz esztendőn keresztül újra meg újra, szinte időtlenül az alapvető értékkategóriák s ezekkel együtt a tudományos igényű történetkutatói előfeltevések is. Ezeket ugyan a magyar történetírás tradícióinak kérdésére szűkíti — nagyon is tudatosan —, de a konkrét összefüggésben konzervatív és progresszív ideológiai irányzatok küzdelmének általánosabb tanulságait érzékelhetjük. A külső mérce kialakítása és a belső torzítások szétboncolása után jutunk el a könyv tulajdonképpeni tárgyhöz: a magyar polgári történetírás kezdeteinek és kibontakozásának dilemmáihoz, lehetőségeihez, problémáihoz és nem utolsósorban: szereplőihöz. Az egész mű belső logikájából nyilvánvaló, hogy egy igen nagyszabású munka prelúdiumát olvastuk, melynek további iránya egyrészt a historiográfiai analízis lineáris folytatása, másrészt a XVI–XVIII. századi nemzeti abszolutista koncepciók és társadalmi bázisuk összefüggésének tisztázása. Ez az „előjáték” viszont mind önmagában tekintve, mind viszonyít-

va a műfaj többi produkciójához, olyan súlyú tudományos alkotás, amely a hazai tudománytörténet területén úttörő és alapvető, a magyar történetírásban pedig az utóbbi évtizedben megjelent szemléleti jelentőségű mélyfúrásokkal vethető össze.

*

A mű központi kérdését — értelmezésem szerint — a második részben exponálja a szerző, mégpedig egyszerre több szinten is. Arra keres feleletet, hogy a XIX. század hatvanas éveitől hegemon szerepet betöltő konzervatív történetiszemléleti irányzatokkal szemben a történeti tudományosságot képviselők és a társadalmi haladás elkötelezettjei miért szorultak oly nagy mértékben peremre. S a választ nemcsak a mind kedvezőtlenebb külső feltételekben, a hatalmi viszonyokban, a történeti köztudat konzervatív kisajátításában leli fel, hanem egyfajta belső védtelenségben is, nevezetesen: a hagyománytalanság nyomasztó tudatában. Ez adja meg ama tradíciók jelentőségét, amelyeket az 1830 és 1860 közötti időszak — a későbbiekben kedvezőtlenebb helyzetbe kerülő, de azért létező — demokratikus történetírói irányzatai képviselnek. Mivel *R. Várkonyi* az egyetemes összefüggések megragadásának igényével értelmezi a honi történetiszemléleti irányzatokat, egyetemestörténeti összehasonlító kategóriát használ, s ez a pozitivizmus. A mű szerkezete — a viszonyító fogalom vizsgálata az első részben és a viszonyított hazai irányzatok analízise a harmadik részben — a középpontból (a második részből) érthető meg.

R. Várkonyi Ágnes a polgári történettudomány minimumát a társadalomtörténeti szemléletben jelöli meg, és ezen a mércén méri a reformkori és abszolutizmuskori historikusok alkotásait. Irányzataikat több szempont szerint határolja el, de elsődlegesnek azt tekinti, hogy a társadalom mely részét, melyik osztályát tartották a leginkább történetformáló erőnek. A konzervatív feudális történetiszemlélet magyarországi ellenfeleinek közös teoretikus nehézsége a reformkorban az egyetemestörténeti mérce egysíkú volta, az, hogy közvetlenül a nyugat-európai fejlődés mintájára képzelték el a magyar társadalom polgárosodását, és feltételezték, hogy a történeti fejlődés egyvonalú. Az abszolutizmus korában viszont nem kismértékben emiatt is — s nem nélkülözve az előzményeket sem — szegezhetik velük szembe a konzervatívok az abszurd dilemmát: polgárosodás *vagy* nemzetiség, tudomány *vagy* magyarság. Ezzel szemben alakul ki az a megközelítés, amely a nyugat-európai társadalmak és a magyar társadalom történeti fejlődésének eltérő voltát érzékeli, de nem adja fel a különbségek ellenére sem az összehasonlítást, tehát a tudományosság, közvetve pedig a polgárosodás követelményeit. Többen is érzékelik azt, hogy nem azonosítható a magyar társadalom fejlődésének minden etappja a nyugatiéval, és ezt a reformkori politikai gondolkodásban már előtűnő felismerést most a történetiszemlélet szintjén fogalmazza meg. Eötvös József nevezetes észrevétele szerint a nemzeti abszolutizmus az, ami hiányzott a magyar múltból. E megállapításokat a törté-

netkutatásban Szalay László érvényesíti, ha részlegesen is. A fejlődéskoncepciónak ez a változata viszont az egyetemes emberi gondolkodásban is új szint, a pozitivistá gondolkörben pedig új minőséget képvisel.

A közös gondolati nehézség hatalmi viszonyoktól erősen befolyásolt társadalmi kérdéshez társul. Az alakuló polgári történettudomány potenciális olvasótábor, a megteremtendő tudományos közvélemény negatív manipuláció következtében, a hatalmi kisajátítódás eredményeként szűkül le és torzul el, erőteljesen visszahatva a történetírók alkotó tevékenységére. A tudományos igényű történetírás társadalmi bázisának kérdése azonban eleve ellentmondásos: a polgárosodó rétegek önismereti igénye és az ennek jegyében dolgozó historikusok elszigetelődése egyaránt érzékelhető. E mű is — a vonatkozó politikatörténeti mélyfúrások megállapításaihoz hasonlóan — olyan további elemzések szükségességét igazolja, amelyek a polgári átalakulás feltételeit és folyamatát vizsgálva érvényesítik azt a felismerést, hogy a legszembetűnőbbben a politikai szférában megmutatkozó dinamizmus korántsem esetleges, másfelől viszont az uralmi viszonyok hatása a társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából egyáltalán nem elhanyagolható tényező. Annál is inkább nem az, mert a nyugat-európai klasszikus pozitívizmus irányzatainak árnyalt elemzése sem mutatta problémamentesnek az ottani történetíró és az ottani közönség kapcsolatát. A társadalmi fejlődés rejtelmére reflektáló korabeli gondolkodás után immár a társadalomtörténet szintjén reprodukálódik a nagy kérdés: a fejlődési különbségek mibenléte és tényezői. A könyv belső logikája túl utal önmagán, és a szerző problémája — úgy vélem — Hajnal István egykori, igen termékeny kérdésfeltevésével rokonítható: a tudománytörténeti és társadalomtörténeti kérdések egymásba játsása a mű elemzőjének gondolatait azon nagy összefüggés tisztázásának igénye felé sodorja, amely az eltérő polgárosodási típusok feltételei és lehetőségei, sőt a polgárosodás hogyanja és a feudalizálódás hogyanja között áll fenn.

A demokratikus történetírói tradíciók közös problémái a műben szervesen illeszkednek az eltérésekhez: a konkrét progresszív törekvések elemzéséhez és a konzervatív irányzatok kiformalódásának bemutatásához. A kitűnő megjelenítő készséggel rendelkező szerző könyvének egyik legnagyobb érdeme a Toldy Ferenc, Szécsen Antal, Thaly Kálmán és Szekfű Gyula nevével fémjelezhető különböző szintű és jellegű konzervatív irányzatok belső kontinuitásának, a magyar történelem romantikus nacionalista változatai és az azokkal folytonos értelmezések közötti szerves kapcsolatoknak a feltárása. Megdőbbentő a szerep, amelyet a lehetőségkeret szűkítésében és a kontrasztelekcio érvényesítésében Toldy Ferenc játszott, még inkább, hogy nézetei mennyire klasszikusak a „kuruc”, „labanc” leegyszerűsítések szempontjából. Ám korántsem előzmények nélkül. Különböző elemek formálódnak az 1850-es években Toldy Ferenc keze alatt eszmerendszerré, válnak tudománypolitikai programmá. Toldy a „nemzetnek” rendeli alá a haladást, az „erkölcsnek” a megismerést és saját önkényének a tudomány szükségleteit, sajátmagát is az aktuálpolitikai eszközök szint-

jére alacsonyítva. Nézeteinek és tudományszervezői tevékenységének súlya korában óriási, jellege viszont nem egyedülálló. Más szinten, de hasonló szerepet játszik Danielik János, akinek vallási elfogultságtól áthatott tudománypolitikája nem csekély tényező volt a tudományos ismeretterjesztés orientálásában. Nem kevésbé jelentős az a felfogás, amelyik a sajátos elvontságban tartott európaiság nevében ítéli irreálisnak a progresszív törekvéseket. Kemény Zsigmond realitás-igénye illúzióra épül, Csengery Antal kritikus beállítottsága nem kellően megalapozott, érvényesített szerepe pedig a tudományos törekvések szempontjából bénító hatású. A tudományos fórumok konzervatívvá válásában számos, a kíváncsú szellemi tisztázódásra nézve negatív feltétel játszott közre. Mindenekelőtt a forradalom és az önvédelmi háború eltiprása és az azt követő abszolutizmus, de a területi integritás veszélyeztetettségének tudata és nem kismértékben a konzervatív erők anyagi bázisa is. Ezekhez társult a különböző kiindulópontú ideológusok és szervezők tevékenysége.

Szécsen Antal „labanc” és Thaly Kálmán „kuruc” álláspontja a kiépülő konzervatív értékrendszeren belül alkotnak alternatívát. Szekfü Gyula pedig szándékai ellenére, ahelyett, hogy illúziót oszlatna, illúziót cserél. Úgy vélem, hogy a szerző által nagyszerűen exponált összefüggés — a „kuruc” történetírói irányzat által eltorzítva és meghamisítva felhasznált népiesség — pandanja a Magyar Történetben érzékelhető: az egykori centralista felfogás sajátos kifordítása a korszerűsödött „labanc” álláspont által.

Európaiság és magyarság kisajátítóival szemben hangsúlyosabb jelentőséget kapnak a demokratikus történetírói törekvések. Nehéz ideológiai közegben, nélkülözve az alkotómunka alapvető feltételeit dolgoznak azok az értelmiségiek, akik történeti tájékozódását korántsem a politikátörténetre (és ezen belül is a közjogi küzdelmekre) szűkülő témák és előfeltevések jellemzik, hanem a szociológiai szemlélet, a társadalomtudományi igény. Hiányzik a kiegyensúlyozott tudományos légkör társadalmi és szervezeti feltételrendszere a reformkorban, az idegen államhatalom és a feudalizmus egybemosódása pedig kínálja múltbeli azonosításuk lehetőségét. Mégis olyan tervek, felismerések és alkotások születnek, amelyek termékenysége példamutató, jellege progresszív. A feudális történet szemlélet elemeinek felbontását végzik, mégpedig több szinten is. Olyan forrástípusokat vonnak a történetkutatás hatókörébe, amelyek a társadalom különböző s nagyrészt eddig figyelemre nem méltatott rétegeinek mindennapjairól tudósítanak, és olyan feudális tekintélyeket kritizálnak, mint Werbőczy. Az egyetemes történetben a polgárosodás és a nemzetté válás törvényszerűségeit és mechanizmusát keresik. A magyar történetben elmaradásunk oka után kutatnak, és azt nem egyszerűsítik a „nemzeti alkat” vagy a külső okok később oly evidenssé vált sémáira. A polgárosodás nemzeti hagyományait kívánják feltárni azért, hogy alapozni lehessen rájuk. A szellemi dinamizmus mögött pedig politikai és társadalmi mozgás érzékelhető. Eddig alig vagy csak kevésbé ismert historikusok munkásságára és küzdelmeire derült fény

az újszerűen értelmezett két klasszikus, Horváth Mihály és Szalay László mellett. A társadalmi, nemzeti és felekezeti elfogultság által vezérelt történetírással szemben nemcsak deklarálják az önismeret igényét. Révész Imre, Pesty Frigyes, Szabó Károly, Ráth Károly, Szilágyi István, Vasvári Pál, és a vizsgált korszakban Ipolyi Arnold, Nagy Iván, Hunfalvy János és mások mellett olyan személyiséget is megismerhetünk, mint az eddig néprajztudósként és nyelvész-ként számon tartott Hunfalvy Pált. Ő az, aki Kölcsey Ferenc felismerését a néphagyomány egy részének forrásértékéről a leginkább érvényesíthette volna a történetírásban, de feltételei nem engedik, hogy az legyen, aminek lennie kellene és amire készül: történetíró. A későbbi leegyszerűsítő megközelítésekkel szemben Kölcsey szerint a népi énekek nem a nemzeti jellegről és a régmúltról tudósítanak, hanem a XVI–XVII. századi társadalmi folyamatok sajátos lecsapódásai, de erről is csak akkor nyújtanak információt, ha szisztematikus kritikával vizsgáljuk őket. E felismerés mellé pedig a mezővárosok történetének egész sor feldolgozása társul a reformkorban. A későbbiekben olyan jellemző sajátos gondolatcsúsztatások — amelyek minden baj ősokának az idegen hódítást, befolyást, illetve hatást tekintik, s a „magyar jelleg” normájaként a kritikátlanul egybeolvasztott régít és népit mutatják fel — következetes ellenrendszere mégis csak elemekben létezik. De nevükön nevezik a problémákat. A nép közéletből való kirekesztettségét fel kívánják számolni, történetalakító szerepét meg akarják ismerni, és a származást nem kezelik érdeként vagy vétekként. Későn ugyan, de érzékelik a magyar társadalom fejlődésének sajátosságait, azt, hogy közvetlen nyugati analógia nem lehetséges, mégsem mondanak le az összehasonlításról, az elmaradottság felszámolásának követelményéről. Nemzet és emberiség naiv harmóniája és kisajátító konzervatív átértelmezése mellett — és ez ismét a könyv legnagyobb érdemei között említendő — az abszolutizmus korában olyan típusú interpretálási kísérletek tanúi lehetünk amelyekben az „új polgári racionalizmus jegyében tájékozódók a nemzetiségről is új nézeteket alakítanak ki a régi feudális nemzeteszemlével szemben”. (II. 351. p.)

A különböző szintű, beállítottságú és képzettségű historikusok irányzatainak elemzése — amelyen belül kimagasló a népies indíttatású törekvések egyetemes összefüggésekbe ágyazása és dilemmáik világos megfogalmazása — nem immanens historiográfia: értelmiség- és tudománytörténeti kontextusokba illeszkedik és égetően aktuális felfogásbeli kérdésekkel terhes; egyebek mellett tanulságos a nemzet-viták szempontjából is.

A múlt század második harmadának demokratikus történetírói törekvéseit elemmezve feltáró monográfia pregnáns cáfolatát adja azoknak a beállításoknak, amelyek a magyar történetírás fő ellentétét a Thaly Kálmán és Székfű Gyula nevével jelezhető ellentétben látják. A mű megállapításai nyomán revideálni kell a német kultúrhegemóniáról szóló tételt is, hiszen az korántsem kiindulópont, hanem következmény. Az egyetemes antifeudális, progresszív történetnyszemléleti irányzatokkal rokonítható hazai törekvések léte és súlya a hasz-

nálatos historiográfiai és eszmetörténeti fogalmi apparátus átértelmezését teszi szükségessé.

R. Várkonyi Ágnes a hazai szellemi élet egyik nagy jelentőségű kérdését úgy elemezte, hogy ezzel tudományos elzártágunk feloldásához járult hozzá. Ezért kívánatos volna, hogy mondanivalóját a nemzetközi tudományos közvélemény is megismerje, a hazai ismeretterjesztés pedig hasznosítsa.

A mű az elemzés elején említett teoretikus igény kielégítésén munkálkodik, és visszahat magára az igényre is. Az akadémiai díjjal méltán hivatalos elismeréshez is jutott könyv az alapkérdések fölvetésének súlya, színvonala miatt elmélyült tanulmányozást érdemel.

Dénes Iván Zoltán

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAI FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK ÜLÉSE A MŰEMLÉKVÉDELEM ELVI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEINEK MEGVITATÁSÁRA

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya az 1974. évi akadémiai közgyűlés keretében zárt tudományos ülést tartott. Az ülés referátumát Entz Géza, a művészettörténeti tudományok kandidátusa „A műemlékvédelem néhány elvi és gyakorlati problémája” címmel tartotta meg. A vitán felkért hozzászólóként részt vettek: Gerevich László, Major Máté, Mócsy András akadémikusok és Granasztói Pál, a műszaki tudományok doktora. A felkért hozzászólókon kívül a tudományos ülésen többen felszólaltak, köztük Erdey-Grúz Tibor akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Szabó János akadémikus, az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium államtitkára. A tudományos ülésszakon Mátrai László akadémikus, osztályelnök elnökölt.

Az alábbiakban közöljük a tudományos ülésszak teljes anyagát.

M á t r a i László elnök: Tisztelt osztályülés! Kedves elvtársak!

Üdvözlöm a megjelenteket, elsőként Erdey-Grúz Tibor elvtársat, Akadémiánk elnökét, Akadémiánk minden rendes és levelező tagját s összes kedves vendégünket. Az Akadémia Elnöksége túl azon az általános tudománypolitikai alapelven, hogy az elmélet és a gyakorlat egységét a tudományos életben meg kell valósítani, az utóbbi esztendőben különös súlyt helyez arra, hogy tudományos osztályok foglalkozzanak egyre gyakrabban olyan kérdésekkel, amelyek a gyakorlat területével minél szélesebb fronton érintkeznek.

Osztályunk úgy vélte, hogy a műemlékvédelem ilyen kérdés, nem csupán gyakorlati fontossága miatt, hanem azon egyszerű oknál fogva is, hogy az osztályunk kebelében művelt diszciplínák közül legalább négygel közeli kapcsolata van. Ezek: művészettörténet, régészet, történettudomány és esztétika. Ennek jegyében szerveztük meg ezt az ülést, amelynek célja az, hogy a műemlékvédelemre vonatkozó elvi, tudományos, elméleti problémák tisztázódjanak és ebből a gyakorlat is minél nagyobb mértékben hasznot tudjon húzni.

Most pedig felkérem dr. Entz Gézát, a művészettörténeti tudományok kandidátusát, hogy tartsa meg bevezető előadását a műemlékvédelem néhány elvi és gyakorlati problémájáról. Felkért hozzászólók: Gerevich László akadémikus, Granasztói Pál, a műszaki tudományok doktora, Major Máté akadémikus és Mócsy András akadémiai levelező tag.

Felkérem Entz Gézát, szíveskedjék bevezető előadását megtartani.

ENTZ GÉZA

A MŰEMLÉKVÉDELEM NÉHÁNY ELVI ÉS GYAKORLATI PROBLÉMÁJA

Napjaink kulturális életében alig akad olyan terület, amely akár tudományos, akár társadalmi szempontból annyira a közérdeklődés középpontjában állna, mint a műemlékvédelem. Minden túlzástól mentesen állítható, hogy emberi és nemzeti művelődésünk ez egyre nagyobb fontosságú ága hazánkban is, de az egész világon is újabb virágzó korszakába lépett. Vizsgáljuk meg röviden e fejlődés általános és helyi okait.

A fordulat a második világháborútól számítható. A szinte öt évig tartó harci cselekmények döbbenetesen súlyos pusztítást zúdítottak egész Európára, olyan területekre is, ahol a modern haditechnika csapásai ébresztették rá első ízben a lakosságot arra: mit jelent a kultúra számára a háború. Német-, Francia- és Olaszországban, Angliában, Hollandiában a régi történeti települések tucatjai, a műemlékek százai váltak romhalmazzá. Köln, Nürnberg, Drezda, Caen, Montecassino, Padova, Coventry, Rotterdam csak jelzik: mit vesztek az egyes népek és mit az emberiség e téren. Amihez korábban évtizedek, sőt évszázadok megpróbáltatásai voltak szükségesek, ahhoz mostanában néhány nap vagy hét is elégségesnek bizonyult. A hatalmas és érzékeny veszteségek az ezekhez nem szokott nyugat-európai embert nemcsak mélységesen megrázták, hanem gyors cselekvésre is indították. A lerombolt vagy sérült műemlékeknek, a nemzeti és európai múlt tanúinak helyreállítása egyre gyorsuló ütemben kezdődött és vált gyakran anyagi és szellemi értelemben központi kulturális feladattá.

A vázolt nagyarányú és széleskörű, egész Európát átfogó tevékenység a szakembereken és egyéb illetékeseken túl az egész társadalom érdeklődését felkeltették, szinte általánossá tették. A műemlékvédelem első nemzetközi összefogásának eredményeként 1931-ben született athéni kartának az az alapvető megállapítása, hogy a műemlékek nemcsak az egyes nemzetek számára jelentenek értéket, hanem egyszersmind az egész emberi művelődés közös kincsei, a második világháború kegyetlen leckéje következtében társadalmi valósággá kristályosodott.

Ezt világosan bizonyítja többek között az utóbbi évtizedek turizmusának példátlan fellendülése. A háború kényszerű börtönéből kiszabadult népek egy-

szerre kiáradnak a világ minden tája felé, s az üdülés, szórakozás mellett az újabb és újabb emberhullámokat mindinkább leköti a kulturális értékek egyre gazdagabb látványa és élménye. Aligha szorul különösebb bizonyításra, hogy az idegenforgalom egyik legnagyobb és leghasznosabb vonzóereje egy-egy ország vagy táj műemlékeiben rejlik. A felületes megtekintéstől a bennük való elmélyedésig terjedő fokozatok mindegyike történelmi, esztétikai és erkölcsi hatást sugároz, szinte önmagától nevel, tanít és felemel. A még mindig növekvő idegenforgalomnak természetesen akadnak szempontunkból is hátrányai, ezeket azonban kiegyenlítik, sőt meghaladják előbb vázolt nemzeti és emberi értékei.

Ilyen körülmények között természetszerűen adódott a műemlékvédelem nemzetközi megszervezésének igénye, ami az UNESCO keretében 1964 óta működő ICOMOS-ban, a hasonló jellegű múzeumi szervezetnek, az ICOM-nak testvérintézményében öltött testet. Jellemző, hogy az elnevezés a műemlékek mellett utal a műemléki értékű területekre is, jelezvén ezzel, hogy a műemlékek gondozása nemcsak az építészettel, hanem annak a városfejlesztés legidősebb problémáival foglalkozó szakágazatával is szervesen összefügg.

Felmerül a kérdés: a röviden körvonalazott általános helyzetkép és fejlődési irány mennyiben talált Magyarországon visszahangra?

A második világháború hazánk műemlékeiben is súlyos károkat okozott, főként a fővárosban. Bár szemben Nyugat-Európával, nálunk az értékek pusztulása vagy sérülése távolról sem szokatlan, és a károk sem voltak más erősebben sújtott országokhoz és saját korábbi történelmi megpróbáltatásainkhoz képest különlegesen nagyok, a budai Várnegyed és palota siralmas kiégése olyan megmozdulást váltott ki, amely lényegében, áldozatvállalásában és a feladat körülményeink közötti méretében nem különbözött más európai népek azonos jellegű tevékenységétől. A megoldás sürgősségét és gondosságát fokozta az a tény, hogy éppen a fővárosról volt szó. Sajátos történelmi viszonyainknak köszönhető, hogy a mérhetetlen pusztulás és kár ellenére a nagy baj nagy ajándékot nyújtott: az ismeretlenség homályából felbukkant, bár töredékesen, de valóságosan a középkori Magyarország legfontosabb művelődési és művészeti központja. E körülmény fellobbantotta azt a megalapozott reményt, hogy földdel elborított vagy látszólag gyökeresen átépített műemlékeink kutatása hasonló eredményre vezethet. Így indul meg egyes kiemelkedő jelentőségű objektumok (Visegrád, Esztergom, Eger, Sopron, Pécs, Diósgyőr, Sárospatak) s velük párhuzamosan a vár- és templomromok felderítése, ami egy évtized után az egész országra kiterjedő, igen jelentős eredményeket hozott mind tudományos szempontból, mind a helyreállítások tekintetében.

A vázolt, fokozatosan kialakuló műemlékvédelem azonban távolról sem bontakozhatott ki csupán a szakemberek lelkes munkájából — a hatóságok és a társadalom hathatós segítsége és támogatása nélkül. A veszített háború után, az újjáépítés és gyökeres társadalmi átalakulás nehézségei közepette jelent meg

1949-ben a 13. számú törvényerejű rendelet, amely teljesen új alapokra helyezte műemlékvédelmünket. Megindult a szocializmus építése, és a tulajdonviszonyok alapvető megváltozása a műemlékvédelem számára is friss távlatokat nyitott. A törvényerejű rendelet megfogalmazása szerint a műemlékvédelem célja „a magyar történet, tudomány és művészet emlékeit és eredményeit mint közművelődésünk örökbecsű értékeit . . . fokozott védelemben részesíteni és azokat az egész nép számára hozzáférhetővé . . . tenni”. A műemlékvédelem így a szocialista művelődéspolitikai céljait szolgáló, tudatos állami tevékenység szintjére emelkedett. A hazai műemlékvédelem e törvényes rendezése szilárd kiindulása lett azoknak a későbbi rendelkezéseknek és jogszabályoknak, amelyek a növekvő igényeknek megfelelően a legutóbbi évtizedben szükségessé váltak. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a szóban forgó törvényerejű rendeletnek jelentőségét abból a szempontból sem, hogy minő felbecsülhetetlen segítséget nyújtott főként a kezdeti időkben az új célú, népünk kultúrájának egyik kiemelkedő értékű ága védelmét szolgáló műemléki tevékenységnek. A 13. számú rendelet szellemében indította meg az Építésügyi Minisztérium 1950-ben a városképi vizsgálatokat, amelyek célja a városfejlesztési tervek számára egyes fontosabb települések építészeti értékeinek előzetes rögzítése, hogy azok a fejlesztés során megfelelően és idejében figyelembe vehetők legyenek. Az ötvenes évek folyamán 72 ilyen vizsgálat készült el, amelyek voltaképpen az összes, e szempontból számbajöhető települések műemléki és ezzel összefüggő városrendezési feldolgozását megfelelő javaslatokkal együtt tartalmazzák.

E kormányzati lépésekkel párhuzamosan megindultak és fokozatosan lendületbe jöttek a helyreállítások. A budai várban Közép-Európa akkori legnagyobb ásatása folyt, a Várnegyedben a lakóházak módszeres kutatása nyomán kezdett kibontakozni a gótikus városkép. A visegrádi királyi palotában sorra napvilágot láttak a korabeli európai gótika számára is jelentős, gazdag plasztikai díszű kutak, a Balaton közvetlen környékén egyre növekvő ütemben haladt a középkori vár- és templomromok helyreállítása; az északkeleti országrészben pedig a sárospataki várkastély, a diósgyőri és az egri vár nagyszabású munkái jelezték a műemlékvédelem szélesedő útját. E néhány, csupán a legfontosabb emlékekre irányuló feladat ellátása nemcsak ezek megóvását, illetve mélyebb megismerését jelentette, hanem ugyanakkor erős visszhangot váltott ki a társadalomban. A hatóságok felfigyeltek, a velük kapcsolatos korábbi nehézségek kezdtek háttérbe szorulni, s helyükbe sok esetben erkölcsi, sőt anyagi támogatás is lépett. A lakosság különböző rétegei pedig mind nagyobb rokonszenvvel, mind mélyebb érdeklődéssel szemlélték a műemlékvédelem törekvéseit. A sajtó, rádió, később a televízió kezdett foglalkozni a témával, s ezáltal jelentékenyen hozzájárult a műemlékekre vonatkozó ismeretek terjedéséhez, a védelem szükségességének tudatosításához. A belső idegenforgalom már az ötvenes években is egyre emelkedik. A budai várban, a Duna-kanyarban, a Balaton vidékén, Egerben százezrek fordulnak meg. A hatvanas évektől a belső mellé rövid idő

alatt csatlakozik a külső idegenforgalom, amely napjainkban már évenként több millióra tehető.

A magyar műemlékvédelem illetékesei nem hagyták az adódó lehetőséget kihasználatlanul. Az Országos Műemléki Felügyelőség 1957-i megalakulása nemcsak az addigi szervezeti hullámnak vetett véget és biztosított azóta is szilárd keretet, hanem egyúttal bekapcsolódást is jelentett a műemlékvédelem nemzetközi vérkeringésébe. Az Akadémia Építéstörténeti és Építéselméleti Bizottsága szervezésében gyors egymásutánban valósultak meg azok a szakmai konferenciák 1957-ben, 1959-ben, 1962-ben és 1964-ben, amelyek először a szocialista országok, később már egész Európa, sőt egyéb kontinensek szakintézményeivel is felvették a közvetlen érintkezést. Szakembereink részt vettek a műemlékvédők 1957-i párizsi, majd az 1964. évi velencei kongresszusán, ahol a lagunák városáról elnevezett és a korszerű műemlékvédelem módszereinek irányelveit lefektető karta s vele együtt az ICOMOS is megszületett. E nemzetközi szervezet varsói alakuló ülésén a végrehajtó bizottságba magyar tagot is választottak. 1966-ban az UNESCO közgyűlése Budapesten tárgyalta meg a műemlékvédelem és az idegenforgalom közös problémáit, az ICOMOS pedig 1969-i oxfordi közgyűlése után harmadik közgyűlését 1972-ben szintén fővárosunkban tartotta meg. A felsorolt események nem esetlegesek, és világosan igazolják, hogy a magyar műemlékvédelem a nemzetközi életbe való tevékeny bekapcsolódáson túl ott ugyanakkor megbecsült helyet is vívott ki magának. Az elmondottakat összegezve megállapítható, hogy a műemlékvédelem világszerte tapasztalt fellendülése az általános okokkal lényegileg egyezően hazánkban is végbement. A folyamat helyi elszíneződése nemhogy nem akadályozta, ellenkezőleg, tekintélyes mértékben elősegítette műemlékvédelmünk nemzetközi elismerését.

A műemlékvédelem tartalmi és módszert illető megvilágításához a második világháborúnál jóval korábbi időre kell visszamennünk: a XIX. század első felére, a műemlékvédelem születésének idejére. Az 1800-as évek előtti évszázadokban ritka kivételektől eltekintve nem gondoltak arra, hogy a műalkotásokat régi állapotukban megőrizzék. Ha gyakorlati vagy eszmei szempontból nem elégtették ki a mindenkori jelen igényeit, lebontották, átalakították, nagyobbították vagy módosították őket; új, ízlésüknek és a használat igényeinek megfelelő részeket ültettek beléjük vagy forrasztottak hozzájuk — mindig a kérdéses kor szerkezeteivel, formáival, stílusában. Így a régi épületek többsége nem egyszer számos évszázad kisebb-nagyobb nyomát viseli magán láthatóan vagy láthatatlanul. Ha pedig egy-egy alkotás nem felelt meg céljának, romossá vált, akkor széthordták, ha időszerűtlen lett, eltávolították vagy átalakították. Számos falu barokk temploma a közeli középkori romok anyagából épült, és még Mátyás király is magától értetődően bontatta le a visegrádi palota Anjou-kori ép kútjait, hogy helyükbe a saját dicsőségét hirdető, korszerű díszkutat kerülhessenek. — A XIX. század elején a nemzeti múlt iránti, egész Európában

elemi erővel fellépő érdeklődés és lelkesedés egyszerre ráirányította a figyelmet a múlt e művészi és történeti tanúira. Ennek kísérő jelensége a XIX. század gyors ütemben változó építészeti stílusainak alakulása, midőn az antiktól a barokkig terjedően tudatosan utánozzák a korábbi stílusok szerkezeteit és formáit. E légkörben megnő a régiség becsülete. A múlt tisztelete előtérbe hozza a középkori épületek eredeti állapota visszaállításának igényét. A feladatot úgy tűzték ki, hogy ezt a legkorábbi állapotot meg kell tisztítani minden későbbi hozzátétől és módosítástól, legyenek azok bárminő fontosak. Ugyanakkor a sérüléseket is eltüntették, hiszen az „eredeti” számukra a legkorábbi, vadonatúj megjelenést jelentette. A purizmus statikus szemlélete így az idő minden rendű nyomát eltörölte, ami gyakran még azáltal is tetemesen fokozódott, hogy az említett, idők folyamán bekövetkezett változtatások következtében az első periódusból rendesen nagyon kevés maradt. E hiányt a purista restaurátor azzal az óriási, általános jellegű tudással kívánta pótolni, amelyet a középkori építészet és művészet szerkezeteinek és formáinak anyagából merített. Így annak ellenére, hogy a XIX. századi helyreállítónak figyelme az egyes műalkotásra irányult, a szükséges, szinte mindig nagy arányú kiegészítések, sőt újraalkotások terén nem az egyedit, hanem az általánost tartotta egyedül mérvadónak. A purizmus tehát igen sokszor korábbi századok gyakorlata szerint járt el: a helyreállításhoz új épület, a régi állapot helyett eklektikus mű lett.

Századunk műemlékvédelme a purizmus statikusságával szemben dinamikus. A helyreállítandó objektumot történeti fejlődésében ragadja meg — és nem egyszeri, akár legrégibb állapotát tekinti alapvetőnek. Az alkotás egyedi tulajdonságaiból indul ki, nem a stílus általánosságából. Nem fosztja meg az épületet sem történeti alakulásának, sem az eltelt időnek nyomaitól. Nem a visszaálmódás szándéka, hanem a történeti hitelesség vezeti. Döntő feladatául nem a rekonstrukciót, hanem a konzerválást tartja. A helyreállításnak figyelembe kell vennie a történeti folyamatokat, amelyek megismerése konkrét kutatás eredménye. — Szemben a XIX. századdal, a korszerű műemlékvédelem nem csupán az egyes épülettel foglalkozik. Ez csak kiindulási pont a kifelé és befelé szélesülő feladatkörök felé. A műemlék hatását tönkretetheti a méltatlan környezet. Ennek védelme, megfelelő kialakítása alapkövetelmény. De a közvetlen környezet kapcsolódik a távolabbihoz, s így adódnak épületegyüttesek, amelyeken át, a tér- és utcakepek védelmén keresztül jutunk el a történeti városmagok és a települések legszélesebb keretéhez. A települések egész világon szemünk előtt folyó gigantikus átszerveződése megállíthatatlan folyamat, amely komolyan veszélyeztetheti az egyes és a komplex műemléki értékeket. A műemlékvédelem e kifelé szélesedő feladatkörét mai életünk parancsolóan szabja ki, ha nem akarjuk ügyünket feladni, nem térhetünk ki előle. Az épülettől azonban a kötelezettségek befelé is sodornak. Nem elég csak az architektúra megőrzése, a tevékenységet ki kell terjeszteni a társzművészeti alkotásokra, a falfestésre, az építészeti plasztikára, sőt a művészi értékű berendezésre és felszerelésre is. A véde-

lemhez tehát az építészeti mellett festészeti, szobrászati, iparművészeti fegyverzetre is szükség van — és az enyészet elleni hasonló haremodorra. A purizmus többnyire úgy oldotta meg az effajta problémákat, hogy a nem-korabeli alkotásokat kidobta, átfestette és „stílszerű” vadonatújjal helyettesítette. Ez az aránylag egyszerű módszer azonban mai felfogásunkkal éppúgy összeegyeztethetetlen, mint az akkor alkalmazott építészeti eljárások.

A korszerű műemlékvédelem feladatainak e hatalmas kiterjedése a XIX. századdal szemben még másban is megmutatkozik. Míg akkor a gondoskodásra csak az ó- és középkori épületeket érdemesítették, ma a védelem a kortárs művészetig terjed ki, ami főként a jelentős mennyiségű barokk emlékek következtében óriási többletet jelent. De az élet követelményei a történeti stílusok alkotásain is túlmutatnak. A mindenütt tűnőfélben levő falu a parasztság kultúrájának lehetőségek szabta megmentését is sürgeti. A falu által támasztott műemléki feladatok kifelé és befelé ugyan lényegileg azonosak a városokéval, de módszer és gyakorlat szempontjából számos új kérdést vetnek fel, s ezenfelül tetemesen továbbduzzasztják a teendőket.

A vázolt sokirányú kiterjedtség a műemlékvédelem gyakorlata elé nem egykönnyen teljesíthető igényeket tűzött, amelyek messze felülmúlják a múlt század követelményeit. Annak érdekében, hogy műemlékvédelmünk ilyen helyzetben is megállja helyét, elengedhetetlenül szükséges a feladatok megoldásához idomuló, megfelelő szervezet kiépítése. Országunk nem nagy területe, aránylag kisebb számú műemlékállománya, a szakőrök korlátolt száma a központosítás mellett szólnak, amint az élet által kialakított Országos Műemléki Felügyelőségen ez meg is valósult. E tekintetben csak a főváros kivétel, ahol 1956 óta a Tanács Építési Osztálya keretében az országos intézmény felügyelete alatt működik a budapesti Műemlék-felügyelőség. Noha a műemlékvédelem szinte mindenütt a művelődésüghöz tartozik, hazánkban 1953-tól kezdve az építésügy keretébe került, s ma is ott van. Bár a műemlékekkel kapcsolatos tevékenység sok tekintetben kultúrpolitikai feladat, mégis az elmondottak fényében nyilvánvaló, hogy éppen megnövekedett feladatköre és hatósági működése által szorosan illeszkedik az építés és városfejlesztés problematikájához. E felismerés emelte a Felügyelőséget 1973 óta az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium főosztályának szintjére. A már említett centralizáció azt is jelenti, hogy a hazai műemlékvédelem intézménye úgy alakította ki szervezetét, hogy a műemlékvédelemmel kapcsolatos minden feladatsoportot elvi és gyakorlati szinten el tudjon látni. Működésének két fő területe: az ország műemlékvédelmének irányítása és a saját keretben végzendő szakmunkák ellátása.

A műemlékvédelem hatósági feladatait a szocialista tulajdonviszonyok alapján álló törvényes rendelkezések szerint bonyolítja le. Területi előadók hálózatával irányítja, ellenőrzi a kérdéses megyék minden műemléki vonatkozású ténykedését. Érvényesíti azokat a jogi, műszaki, történeti és művészeti szakszempontokat, amelyek a korszerű műemlékvédelem módszerét jellemzik.

Az egységes műemléki szemlélet kialakítása érdekében hatósági és társadalmi bázist épít ki a helyi és központi intézményekkel, a sajtóval, a hírközlő és propaganda szervekkel. Kézben tartja a műemléki albizottságokat, amelyek a tanácsok mellett javaslattevő társadalmi szervezetekként működnek. Igen fontos a műemlékek nyilvántartása és kategorizálása, a jegyzékek összeállítása és az érdekelt hatóságok, intézmények rendelkezésére bocsátása. Ennek érdekében folyt a történeti stílusú emlékek helyszíni ellenőrzése, s ugyanez vége felé közeledik a népi műemlékek vonatkozásában. Az így kiadott műemlékjegyzékek nélkülözhetetlen kellékei minden hatósági munkának.

A műemlékvédelem erős kulturális jellege megkívánja a tudományos és szakintézményekkel való együttműködést. A Magyar Tudományos Akadémia, az egyetemi tanszékek mellett főként a múzeumokat kell kiemelnünk, amelyek jelentős mértékben segítenek mind a hatósági, mind a kutató munkákban.

A hatósági feladatok számos nehézsége közül néhányat külön is meg kell említenem. Az egyik a helyreállított romok fenntartásának kérdése. Az átadás ugyan a tanácsok vagy idegenforgalmi és egyéb szervek részére a helyreállítás után megtörténik, de a gondoskodás a fenntartásról, megfelelő karbantartásról sok esetben elmarad vagy nincs meg a kívánt mértékben. E minden szempontból helytelen állapot megszüntetése sürgősen szükséges. Jó példák e tekintetben a múzeumi kezelésben levő romterületek, ahol a jelenlegi megoldás megnyugtató. — Súlyos gondot okoz egyes épületfajták helyreállítása is. Bár a kastélyok és népi építészeti alkotások megóvása és karba helyezése területén vannak eredmények, a nehézségek még mindig jelentősek. Mindkét épületfajtánál korszerű rendeltetés és megfelelő használó biztosítása a legfőbb probléma. Évtizedek óta küszködünk a ráckevei, majki, bajnai, lovasberényi kastélyok felhasználási kérdéseivel, pedig e nagyméretű és Ráckeve, valamint Majk esetében unikum számba menő műemlékek olyannyira kíváncsok helyreállítása csak akkor lehetséges, ha a használatuk kielégítően megoldódik. — Lényegében azonos okokból még bajosabb a tekintélyes számú népi műemlékek helyzete. A helyszíni megtartás gyakran át nemidalható akadályokba ütközik. Egyik elfogadott megmentési módszer a szabadtéri néprajzi múzeumba való helyezés, de ez az út is még sok nehézséggel jár, főként a nem fából épült objektumok esetében.

Az Országos Műemléki Felügyelőség tevékenységének másik fő területét a saját keretű munkák alkotják. Ebben az összefüggésben, utalással a műemlékvédelem fejlődési és tartalmi kérdéseire, elsőnek a módszer kérdése tolu előtérbe. A korábban elmondottakból kitűnik, hogy a korszerű módszer csakis a történeti lehet. Ez annyit jelent, hogy az adott feladatot mindenekelőtt történeti oldalról kell megközelíteni. Ennek érdekében kezdődik minden helyreállítás kutatással, amelynek célja a műalkotás jelenlegi állagán keresztül történeti fejlődésének megállapítása és értékelése. Az esetek jelentős részében, romoknál mindig ásásra van szükség. A kutatás nem önmagáért, hanem a helyreállítás érdekében folyik, ezért annak kiterjedése, ha nem is mereven, de meghatáro-

zott; vagyis: gyakorlatilag nem terjedhet ki minden esetben az összes régészeti probléma teljes megoldására. Nem lehet a műemlékvédelemnek feladata, hogy egy rommal kapcsolatos temetőt vagy települést a maga egészében tisztázza. Maradék nélkül eleget kell tennie viszont az épület helyreállításához tartozó régészeti követelményeknek, sőt ezen túl azoknak a nem is mindig a helyreállítással összefüggő, de az ásatás színhelyéhez természetesen kapcsolódó régészeti igényeknek is, amelyek bárminő ásatás kapcsán szakmai szempontból felmerülnek, különös tekintettel olyan esetekre, amidőn egyes területek későbbi kutatása a helyreállítás következtében kérdésessé vagy lehetetlenné válik. Amennyiben az említett okokból az ásatás bizonyos feltárásokat elhagy, a későbbi kutatás lehetőségét biztosítani kell. Régészeti kárnak nem szabad történnie. Meg kell jegyezni, hogy a műemlékvédelmi ásatások lehatárolása általában elég rugalmas. Hogy csak példát hozzak, hivatkozhatom e tekintetben többek közt az egri várszékesegyház mögött mintegy 300 síros korai Árpád-kori temető több éves feltárására, vagy a soproni belváros városfala melletti népvándorláskori, be nem mutatható településmaradványok alapos, hosszú időn át tartó régészeti kutatására. A műemléki ásatásokat végző régészek feladatai egyébként az ásatási engedély megkérésétől a leletanyag leltározásáig és a dokumentáció elkészítéséig teljesen azonosak a többi régészekével.

A kutatás alapján indul el a tervezés, amelynek koncepciója és részletmegoldásai révén ölt testet a műemlékek megőrzése, ill. helyreállítása. A kutatás történeti jellege következtében a tervezési módszer is történeti. E szempontot azonban összhangba kell hozni a műszaki és esztétikai szempontokkal. Az épület állapota és műszaki adottságai bizonyos kötöttséget jelentenek, és a szerkezetek biztonsága a megoldásban olykor elkerülhetetlen áldozatokat követel. A műemlék másrészt egyúttal művészi alkotás, és így külsejében, belsejében esztétikai kívánalmakat is ki kell elégítenie. Az összes periódusok bárminő maradványának egyidejű bemutatása zűrzavart okoz és a kompozíciót széteséssel fenyegeti. A műalkotás nem azonos a dokumentációval. Ez utóbbi mindent tartalmazhat, sőt a kutatás legszétágazóbb eredményeit is tartalmaznia kell. A terv azonban dönt, hogy a helyreállítás az épület teljes történetéből mit, hogyan, milyen hangsúllyal tarthat meg, mi legyen a vezérszólam, amely a mellékszólamok reáhangolásával részben vagy egészben uralkodik. — A tervezés egyik legfőbb kérdése a sérült vagy hiányzó részek pótlása. A korszerű kiegészítés vezérfonala a történeti hitelesség és az ezen az alapon elkészített szerkezeti, formai vagy értelmező részleteknek az eredetitől való egyértelmű, de az egészbe belesimuló megkülönböztethetősége. Egyszerűen kifejezve: legyen világos, hogy mi, miért úgy van kiegészítve vagy hozzátéve, ahogyan a néző előtt megjelenik. Korszerű anyag természetesen használható, de a kiegészítés nem lehet uralkodó. Éppen a purizmus eltévelyedései hívják fel a figyelmet az ezzel kapcsolatos történeti tanulságra: minden kor a saját szerkezetét és formáit alkalmazta utánzás, ill. másolás szán-

déka nélkül. E körülmény ad elvi kötelezettséget arra, hogy a hiteles szerkezetek és formák lehető legteljesebb megőrzése mellett a jelenkor hozzátételei valóban maiak legyenek. Ezzel szemben elpusztult épületek vagy ezek hitelesen nem rekonstruálható jelentős részletei nem állíthatók vissza újra, még megfelelő dokumentációk alapján sem. Ugyanez áll a festészeti és szobrászati alkotásokra is, noha ezeknél bizonyos esetekben másolat készítése helyeselhet, ami azonban már nem műemlékvédelem.

Mind a kutatásról, mind a helyreállításról pontos dokumentáció szükséges egyrészt, mert bennük új ismeretek és eljárások rögződnek, másrészt mert a bennfoglaltak indokolják a helyreállítás módszerét, tartalmát és teszik lehetővé, hogy a jövőben újra sorra kerülő munkák számára világos legyen: mi történt a műemlékkel. Így biztosítható a jövő tevékenysége számára a világos kiindulás. Ez a felelősség a dokumentáció erkölcsi tartalma.

A kutatáshoz illeszkedő tervezés a kivitelben valósul meg, a kutató és a tervező közvetlen közreműködésével. A korszerű építőipar minden ágának magas színvonalú felfejlesztése mellett a kivitelnek sajátos műemléki igényeket is ki kell elégítenie. Az egykori technikák ismerete és a velük kapcsolatos minden eljárás gyakorlata elengedhetetlen. Ez összetett feladatok megoldásait minden szinten tökéletességre kell emelni, ha valóban korszerű műemlékvédelmet kívánunk. A kivitel egésze és legapróbb részmunkái is egyformán fontosak, nincsen köztük rangkülönbség, hiszen minden szükséges eljárás a maga területén a közös cél elérésének: a műalkotás megmentésének, méltó bemutatásának és értelmezésének szerves eleme, útjának egyengetője. Nincs előkelő és kevésbé előkelő kiviteli ág. E megállapítás azonban a műemlékvédelem egészére is érvényes. A kutatás, tervezés és kivitelezés olyan feladatkörök, amelyeken keresztül a helyreállítás történeti módszere megvalósul. A három tevékenység három irányból közelíti meg a megoldást, és a három teljes együttműködése hozhatja meg a kívánt eredményt. Az Országos Műemléki Felügyelőség egyik kétségtelen előnye éppen e hármas egység felismerésében és realizálásában rejlik. Így válik lehetővé, hogy az egyes objektumokon vagy épületegyütteseken túl a legszövevényesebb feladatra: a városrekonstrukcióra is vállalkozhatik. A budapesti Műemlék-felügyelőség által vezetett budai Várnegyed munkái mellett teljes erővel folyik Sopron jelentős római előzményekre épült középkori eredetű belvárosának helyreállítása a város közelgő 700 éves évfordulója jegyében.

Ugyanakkor, midőn a hazai műemlékvédelem építészeti téren nemzetközi elismerést ért el, nem tagadható, hogy az ábrázoló művészeti helyreállítások háttérbe szorulnak. Az utóbbi évek erőfeszítései ugyan nem eredménytelenek, mégis sok még a teendő, hogy a festészeti és szobrászati feladatokat korszerűen, az építészeti munkák szintjére emelve lehessen ellátni. Nem a minőségről van szó, hiszen mind a falképek, mind a faszobrászati restaurálások terén jó a színvonal, sőt a kőszobrászat egyes megoldásai világklasszist jelentenek. A szükséges szervezeti alap, a rendszeres természettudományos alépítettség, a fejlődést

biztosító dologi keretek hiányzanak. A magyar műemlékvédelem székháza mellé egy központi restaurátorműhely kívánkozik, olyan lehetőségek megteremtésével, amelyek az építészeti restaurálások számára már régen adóttak. A műemlékvédelem mai, fentebb vázolt tartalma ezt az igényt mind elvi, mind gyakorlati szempontból egyértelműen indokolja.

E ponton felmerül most már az egész szakterület utánpótlásának bonyolult kérdése. A műemlékvédelem feladatainak egy része ugyan szokványos, a lényeg azonban sajátos. S e sajátosság sajátos érdeklődésű, képzettségű és hivatástudattal rendelkező munkatársakat kíván. Ilyenekre és nem csupán jó szakemberekre és segéderőkre van szükség. Olyanokra, akik biztosítják a ma már kihalt vagy kihalófélben levő régi technikák, anyagok, szerkezetek, formák mellett a történeti és művészeti hagyományok jövőbe nyomuló folytonosságát. Ez világprobléma, amelynek azonban megoldására saját körében műemlékvédelmünknek is mindent meg kell tennie. Az utánpótlás kérdése valamennyi fokozaton sürgető. Egyetemeinken, főiskoláinkon vannak helyes kezdeményezések, ezek azonban még csak indításoknak tarthatók és mennyiségben, minőségben továbbfejlesztendők. E képzés nemcsak az irányítók, hanem azonos hangsúllyal a megvalósítók számára is nélkülözhetetlen. Ez utóbbi módszeres kialakítása a kivitelezés vonalán egyes kísérletek ellenére sem történt meg. Pedig olyan ácsokra, kőművesekre, kőfaragókra, asztalosokra, lakatosokra, betanított munkásokra van szükség, akik korszerű feladatkörükben ugyanolyan jártasak, mint a hagyományosban, s ezenfelül értik és szeretik munkájuk végső célját.

Ha a műemlékvédelem ennyire szétágazó, akkor világos, hogy művelőinek szoros kapcsolatot kell tartaniuk és együttműködést kell kifejleszteniük a társzakokkal, társtudományokkal. Településfejlesztés, építésügy, képzőművészet, muzeológia, régészet, néprajz, történelem, a helyreállításokkal kapcsolatos természetstudományi ágazatok, természetvédelem, kertészet, hogy csak a legkézenfekvőbbeket említsem, valamennyi olyan utakat jelent, amelyeken a műemlékvédelemnek állandóan vagy időlegesen járnia kell. Ezeket egészíti ki elsősorban gyakorlati vonatkozásban és a társadalom irányában a legkülönbözőbb hatásokkal és az idegenforgalommal való kapcsolat. A műemlékvédelem nem zárkozhatik el saját bűvkörébe. Mindezekben az irányokban jó kapcsolatot kell kiépítenie, s erre saját összetétele is képessé teszi. A magyar műemlékvédelem nem érhetett volna el és a jövőben sem érheti el eredményeit a társtudományokkal való szoros együttműködés nélkül. Az együttműködés egymás segítségét jelenti, így természetes, hogy a rokon szakmák részéről is számos helyes igény merül fel a műemlékvédelemmel szemben. Az építésügy megkívánja, hogy a közösség mai céljait is szolgáló, mai igényeit is kielégítő helyreállítások történjenek, hogy a műemlékvédelem a településfejlesztéssel összhangban dolgozzék — a muzeológia, hogy a műemléki ásatások és a leletanyagok feldolgozása korszerű módszerekkel történjék — a néprajztudomány, hogy a népi építészet meg-

mentésében a műemlékvédelem vegye ki részét, a régészet — nemegyszer az idegenforgalommal együtt —, hogy az ásatások során feltárt jelentős antik és középkori romok, romterületek megóvása és bemutatása megtörténjék — és a sort folytatni lehetne. A műemlékvédelem sem elvi, sem gyakorlati téren nem tér ki e jogos igények elől. Bizonyíték erre többek közt a soproni belváros rekonstrukciójának nagyarányú és komplex munkája, a műemléki ásatások színvonala, különösen a várásatásokból származó hatalmas leletanyag muzeológiai feldolgozásának biztosítása, számos rom elkészült helyreállítása mellett a most is folyó aquincumi, táci, szombathelyi, pécsi, egri, visegrádi romterületek jelentős nagyságrendű konzerválása, Hollókő faluközpontjának rekonstrukciója, a szentendrei szabadtéri néprajzi múzeum bonyolult építkezési feladatainak ellátása, a népi festett mennyezetek restaurálásának módszeres kifejlesztése. Anyagi erőink és kapacitásunk azonban véges, és be kell ismernünk, hogy a jogos igényeket sem tudjuk a kívánatos ütemben és időben kielégíteni. Nem tudunk pl. a régészeti kutatással lépést tartani. Az ókori mellett örvendetesen fellendülő középkori régészet az utóbbi években igen jelentős eredményeket ért el. Csak a pilisszentkereshti, dömösi, pusztaszeri, pécsváradi, somogyvári ma is folyó, tekintélyes méretű ásatásokra utalok, amelyek közül nem egynek helyreállítása már kézben is van. Meg kell azonban gondolni, hogy a még legszerűnyebb igényű helyreállítás összege mintegy 10—12 szerese az ásatás költségeinek. Másrészt a helyreállítás nagy és rossz állapotú objektumok esetében elkerülhetetlenül hosszú időt kíván, s a kutatás, tervezés és kivitelezés olyan egybehangelését, amelynek biztosítása nagyon összetett, nem egykönnyen megvalósítható feladat. A régészet és a műemlékvédelem munkaterveit tehát gondosan és sürgősen össze kell egyeztetni úgy, hogy az ésszerűség és lehetőség határain belül mindkettő megvalósíthassa saját céljait. Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy a műemlékvédelemnek összetett feladatokat kell megoldania és e feladatok egyikét sem szoríthatja lényegesen háttérbe.

Az Akadémia falai között indokolt, hogy fejtegetéseimet a tudománnyal fejezzem be. Mit nyert az építészettörténet, művészettörténet, régészet, történelem és néprajztudomány a szocialista műemlékvédelem kereken három évtizede nyomán? Meggyőződése, hogy sokat, nagyon sokat! Az ország hajdani, ezelőtt kevésbé vagy alig ismert művészeti központjai töredékesen, de valóságosan állnak előttünk. Népünk történetének sokszor nem is sejtett, új forrásai nyíltak meg csodálatos bőségben, változatosságban. A magyar közép- és újkori város meglevenedett, az eltemetettségükben értelmetlen várromok megszólaltak, középkori és későbbi templomaink friss kincseket kínálnak, falfestészetünk, kőszobrászatunk, művészi berendezéseink szinte hónapról hónapra gazdagodnak, népi építészetünk értékei az utolsó pillanatban válnak ismertté. Ma már nem egyes darabok mozaikjait látjuk magunk előtt, hanem fokozatosan kirajzolódik az összefüggések, a fejlődési tendenciák íve is. A helyreállításokkal párhuzamos nagyarányú publikációs tevékenység, a műemléki topográfiaiktól a

folyóiratokon, időszaki kiadványokon keresztül a népszerűsíthető munkákig erről tudomány és társadalom előtt egyértelműen tanúskodik. A magyar művészet történetét állandóan újra kell írni, és hogy ez így van, abban nem kis részt vállal a műemlékvédelem.

GEREVICH LÁSZLÓ AKADEMIKUS:

A régészet és műtörténet anyaga bemutatásának legnagyobb hatású eszköze, ami még a múzeumi kiállításokon is túlszárnyal: a műemlék. Így a vele való foglalkozás nemcsak a tudományra tartozik, hanem közügy. Így érzi ezt a közvélemény is, amikor egy-egy új, a városképet meghatározó épület vagy épületcsoport esztétikai megjelenését, praktikus szerepét élénken megvitatja. A műemlék városképi megjelenése egyre fontosabb összetevőjévé válik kultúránknak, hiszen az új városnegyedek, lakótelepek szükségesen vagy szükségtelenül megszüntetik a városkép, a kultúrtáj évezredek óta kialakított és megszokott egyéniségét, a mesterséges és természetes környezet összegező szépségét.

A környezet, de különösen a kultúrtáj rohamos megváltozása két óriási és mondhatni sehol a világon megnyugtatóan meg nem oldott feladatot ró a műemlékvédelemre: az egyik a műemléki együttesek, utcák, városrészek, egész városnegyedek megőrzése és konzerválása; a másik a városképet jellemző, évszázadok alatt kialakult karakterisztikus fővonásoknak az új várostervbe való harmonikus beillesztése. Ez a kérdés történeti és esztétikai feladat. Problematikájába világít, ha csak egyetlen példát említek Közép-Európából. Évekig azon vitatkoztak, hogy a pozsonyi várat utolsó, de az összes korábbi átépítéseket is tartalmazó állapotában állítsák-e vissza, természetesen ép kontúrral, vagy azt a kiegészített állapotot rögzítsék, amely évszázadok óta uralta a városképet és amely a szűkebb haza jól ismert vonásait tükrözte. A történeti szemlélet és az esztétikum mellett itt érzelmi motívumok is szerepelnek, amivel ez az esztétikai kép át van szöve. A történeti városkép vonásait évszázadok illesztik össze, hacsak nem nagy egységes tervezésekből származik. A megszokott városképen vagy tájképen még az új restaurálás és az újonnan feltárt emlék is változtat, esetleg egy régebbi kép kedvéért, tehát még a legjobb esetben is újra meg kell oldani az egykori városkép és az új, rendszerint uralkodó városképi elemek összeolvasztását.

A történeti-esztétikai és a modern-esztétikai norma összehangolása a modern esztétikának talán legizgalmasabb fejezete. Nem egyéni feladat, hanem sokak, több diszciplína munkájának egyeztetéséből áll. A tervezésnek ez iránt a része iránt nem lehet közömbös a feltáró régész; a szaktudományon túl a város-

képi értelmezés akkor helyes és történeti, ha nagyarányú föltárások előzik meg, és erről nem szabad lemondani sem kapacitás, sem pénz hiánya miatt.

E kérdéssel összefügg az előbbi nagyobb egységnek részlete, és ugyancsak a régészet szakterületébe vág a bemutatandó műemlék illetve rom tudományos föltárásának igen széleskörű problematikája. A régészet szempontjából itt másodrendűnek jelölném a kiegészítés illetve a bemutatás mértékét, hiszen ezt néhány mondatban lehet összegezni, és nem annyira az alapelvről, mint az alkalmazásról lehet vitatkozni, melyet nem teljesen jogtalanul egyedi esetek megítélésének foghatunk föl. Így természetesen ki van téve az ízlésváltozásnak és a következő generációk ítéletének.

Általában az uralkodó műemléki szemlélet szerint a bizonyított, egyértelműen megoldható építészeti részletet ki lehet egészíteni, kivéve természetesen a figurális vagy ornamentális (nem végtelen vagy ismétlődő mustrás) képzőművészeti alkotást. E problémakörben vitássá vált a biztosan rekonstruálható vagy megfelelően dokumentált profil vagy műforma újrafaragása. Ez utóbbi fölfogás kétségtelenül a konzerválásra korlátozott műemlékvédelemhez kell hogy elvezessen, ami szerint az új fal emelése is hamisítás, vagy legjobb esetben félrevezető. Az értelmező kiegészítést megengedő és elvető fölfogás között jó kiegyezésnek látszik az idegen anyaggal történő kiegészítés, és ez utóbbi látszik az esetek nagyobb részében a jelenleg követett eljárásnak — annak ellenére, hogy szinte az utolsó évekből mindegyik megoldásra ismerünk példákat. Régészeti szempontból nem kétséges, hogy a következtetésre indító, a bizonyítékot tartalmazó minden nyom érintetlenül hagyása a legelőnyösebb, de az idegen anyaggal történő kiegészítés is elfogadható, csak azt kell szem előtt tartani, hogy a kiegészítés az eredeti megoldást ne tegye felismerhetetlenné, vagy éppen ne pusztítsa el. Előfordulhat ugyanis, hogy a romok megóvása végett föl-emelik a falakat — és ott is, ahol ajtók, ablakok nyíltak, adatok híján, tömör falakat építenek.

Míg ezek a veszélyek a bemutatás számára jelentkeznek, a tudomány számára igazán nagy veszélyt a föltárás idő- és térbeli korlátozottsága, a nyomok elpusztítása, az összefüggések megbontása vagy eltüntetése jelent.

Az első hiba abból szokott adódni, hogy nagyarányú építkezéseket nem előz meg rendszeres kutatás, és amikor bizonyos régészeti nyomok előbukkanak, a kutatásokat csak az építkezés késleltetésével, nagy anyagi és idővesztéssel, tervmódosítással lehet csak végezni. A lelet történeti, műtörténeti értékelése ki van téve a közvélemény, a beruházók stb. ítéletének. Holott tudományos szempontból egy kiszedett falnak nagyobb jelentősége lehet, mint bármely látványos leletnek, díszkapunak stb. Ebben az esetben a romnak vagy épületnek nem az esztétikai és funkcionális értékét emeljük ki, hanem a történeti értékét, és ezzel eljutottunk további fontos régészeti kérdéshez: a *mű* után az *emlék* jelentőségéhez, és ez a jelentőség azonos az emléknek a történelemben betöltött szerepével. A történelmi tudatban ezek a megtekinthető emlékek igen pozitívan

jelennek meg, de mindig döntően fontosak a hozzájuk fűzhető adatok, melyek föltárás esetében jórészt az ásatási megfigyelésekből nyerhetők. Az emlék értéke ezeknek az adatoknak mennyiségétől és jelentőségétől függ. A maradványokat műemlékké saját történetük avatja, és így válik egyszersmind a történelem részévé. Ebből világosan következik, hogy a műemléki célú föltárás nem elégedhet meg csak a helyreállításra korlátozódó kutatással, a helyreállítható rész föltárásával. Helyes az építészeti emlék egész történetét magában foglaló teljességre törekvő ásatás. Ez az elv az optimális viszonyokat fejezi ki. Kivitelét a régészeti kapacitás szabja meg. Tehát ebben az esetben a műemléki és régészeti érdekek messzemenő egyeztetése volna kívánatos. És itt utalnom kell az Entz Géza előadásában megfogalmazott hasonló alapelvre. Egyetértünk abban, hogy a föltárás mértéke nem kell, hogy túlmenjen a föltárandó épületre vonatkozó történeti és formatörténeti adatokon. Sajnos, idő, pénz és régészeti kapacitás sokszor keresztülhúzzák azt a helyes mértéket és csak néhány kutatóárkot sikerül húzni.

A legsúlyosabb ellentmondás a dolog természetéből következik, ez pedig a helyreállítandó objektumok, műemlékek sorrendje, terve, aminek meghatározásához a régészetnek intézményesen nincs köze. A régészettudomány fejlődése pedig függ a feltárandó objektumok kijelölésétől. Lehetségesek optikailag, esztétikailag érdemes romterületek, melyek föltárása a tudománynak már ismert területére irányítja a figyelmet — és alig jár új tudásanyag megismerésével. És fordítva: egész korszak történetét megvilágító emlékegyüttes konzerválását, restaurálását a Műemlékfelügyelőség nem vállalja, mert az általa kitűzött kritériumoknak nem felel meg vagy legalábbis ezek alapján igen hátra sorolható, és miután sem pénze, sem kapacitása nem határtalan, a tudomány fejlesztési tervében fontosnak ítélt feltárás nem valósítható meg. E különböző szempontokon alapuló megítélések egyeztetésére hoztuk létre az ún. Ásatási Bizottságot, amely azonban talán éppen hatáskörének kötöttségei miatt nem hozta meg a kívánt eredményt. *A jelenlegi helyzet nem biztosítja a római és középkori régészet egyes területeinek fejlődését, de ugyanakkor restaurálatlan romterületek tömegével nyomasztó terhet jelentenének a Műemlék-felügyelőség számára.*

Egyetlen tudományterületen sem állt elő olyan áldatlan állapot, hogy fejlődésének biztosítására alkalmas tárgyi anyagának, adatainak föltárását nem maga tervezheti, másfelől minden rendelkezésre álló kapacitás csak igen kis részét fedezi a szinte naponta pusztulásra ítélt műemlékek megmentésének. Így gyakorlatilag a tudomány tervszerű fejlődését nem vagy csak némely esetben lehet biztosítani.

Környezetünk változásának gyors üteme szinte százszámra veszélyezteti a lelőhelyek, települések, romterületek létét és csak a jövőben megoldható kutatásának lehetőségeit. Példaképp említem: pár évvel ezelőtt kezdődött el két romterület föltárása tisztán a probléma kedvéért, közben az egyik jobban, a másik kevésbé, de mindkettő veszélyeztetetté vált. Föltárásuk az új település tervezése számára is rendkívül fontosnak minősült. E tapasztalat azt igazolja,

hogy végül majdnem minden földalatti rom, lelőhely veszélyeztetve lesz, csak az ütemét volna jó ismerni.

A megoldás nem lehet más jelen szervezeti körülmények között, mint hogy épület vagy egyéb településtörténeti — tehát fönntartandó objektum feltárásának tervezésénél az ásatás összegébe a restaurálás összegét is be kell tervezni, amit természetesen csak műemléki szakértő segítségével lehet. Alapjában véve tehát az újonnan föltárandó „műemlék” rom esetében a Felügyelőségnek és a régészet központi szerveinek nem volna szabad külön-külön eljárni, hanem a tervek részletesen egyeztetni. Ez a gondolat ugyan az Ásatási Bizottság előírásai közt szerepel, de a gyakorlatban erőtlen, mert a megfelelő jogkör nincs kidolgozva.

Azzal fejezem be, amivel Ertz Géza előadása zárult: a nehézségek ellenére kiemelkedő eredmények születtek a művészettörténet emlékeinek fölfedezése és megőrzése területén. A fölfedezés diszciplínája a régészeti ásatás, a megőrzésük a jövő számára műemléki feladat. E kettős munka szinte elválaszthatatlan. Az Országos Műemlékfelügyelőségnek azt a törekvését szeretnénk elősegíteni, hogy éppen a feltáró munka gondjait ossza meg a régészet területével, mert ettől függ a régészeti terv is.

GRANASZTÓI PÁL

MŰEMLÉKVÉDELMI NÉHÁNY VÁROSÉPÍTÉSZETI VONATKOZÁSA

Igen tisztelt Osztálygyűlés !

Jelentős elvi és gyakorlati szempontok, tényezők eredménye, hogy a műemlékvédelem és a városépítészet az elmúlt évtizedekben szoros kapcsolatba kerültek egymással. Mind az elméleti művelés, mind a gyakorlati tevékenység, sőt a szervezetek vonatkozásaiban is. Ezért a főreferátumnak néhány olyan felvetéséhez kívánok hozzászólni, amelyek erre a kapcsolatra utalnak, s egyben bizonyítják, hogy ez a kapcsolat — ha nem is mindig problémamentesen — kölcsönössé vált.

Az elvi, elméleti összefüggést két fő szempontból világítanám meg. Az egyik az, hogy a műemlékek helyreállítása és fenntartása mint tevékenység sok hasonlóságot mutat a városépítészettel, a várostervezéssel. Városaink Európában többnyire már kialakultak, és többségükben nagy múltra tekintenek vissza, amely múlt egyes emlékekben, ezek együttesében, a város belseje szerkezetében, jellegében ma is él. A városok megújítása tehát nem nélkülözheti e tény figyelembevételét. S nemcsak eszmei, tradicionális szempontokból nem nélkülözheti, hanem többnyire a gyakorlati felhasználás, a gazdasági, az épületértékek szempontjából sem. A városépítészet főként deklarált műemléki városok, városrészek, együttesek esetében, de általában más esetekben is olyan témával — a várossal — foglalkozik, aminek múltja van, és mégha fő törekvése is a jövőt szolgálni, azt megalapozni, e múltat figyelembe kell vennie. A városok jelentős része, elsősorban központja, egyes kialakult negyedei tehát e szó tágabb értelmében véve nemegyszer műemlékek. Bennük az értékek megőrzésére ugyanolyan eszmei szempontokból törekedni kell, mint amilyeneket a főreferátum a korszerű műemlékvédelem vonatkozásaiban századunk jellegzetes és időszerű, számos társadalmi indítékkal bíró törekvéseként részletesen kifejtett.

A másik fő szempont az, hogy a műemlékek, különösen a jelentősek nagy többsége városokban van, sőt ott gyakran együtteseket alkotnak. Szerves, nemegyszer kiemelkedő jelentőségű elemei a városnak, s egyáltalán nem

lehet közömbös sem a város számára, hogy mi történik velük, sem a műemlékek számára, hogy milyen helyzetük, környezetük alakul a fejlődő, növekvő városban. Ilyen szempontokból nemcsak a városépítészeti válik érdekeltté a műemlékek sorsát illetően, hanem a műemlékvédelem is a városépítészeti megoldásokban. Igen kevés olyan városunk van — és ez nemcsak hazai, hanem európai vonatkozásban is állítható —, amelyekben ilyen téma, összefüggés nem merülne fel — hol kisebb mértékben, egy egy emlékre korlátozottan, hol nagyobb, egyenesen a város továbbfejlődését meghatározó mértékben. Megyeszékhelyeink vagy ún. régióközpontjaink csaknem mind történeti múltú városok és műemlékek sokaságát, nemegyszer együtteseit őrzik ma is.

Ez az egybevetés, a közös alapok kiemelése azonban már szükségképpen előtérbe hozza e kétféle tevékenység — a műemlékvédelem és a városépítészeti közötti különbségeket is. Igen tömörítve ezek fő okát abban láthatjuk, hogy a műemlékvédelem régebben megalkotott és ma is értékkel bíró építmények vagy ilyenek együttesei megóvására, az értékek bemutatására törekszik, lényegében konzerválásra. Számot vetve persze sok esetben a használatlaltal, ennek lehetőségeivel, de nem egy esetben használati érték, lehetőség nélkül is a merőben kulturális célú megőrzésre, bemutatásra. A székesfehérvári rommezőnek pl. használati szerepe nincs, viszont őrzése, bemutatása rendkívüli jelentőségű és a városképet is gazdagító kulturális feladat. Az egri líceumnak, a székszárdi megyeházának, az esztergomi városházának és még sok-sok más városi műemléképületünknek azonban ma is és a jövőben is komoly használati jelentősége van — s ilyen értelemben is városépítészeti jelentősége. E szempontokból tehát a műemlékvédelem találkozik a városépítészeti érdekeivel, és általában nem is merül fel jelentősebb probléma. A problémák ott merülnek fel, ahol a városépítészeti lényegében különbözik az említett hasonlóságok ellenére a műemlékvédelemtől: abban, hogy nem a városok konzerválására, műtárgyként való bemutatására törekszik, hanem folyamatos megújulásukra, az egyre nagyobb, bonyolultabb és sokszor feszítő igények korszerű kielégítésére. Csak példaképpen a lakásviszonyok, a közlekedés megjavítására utalok sok más közül. Ilyen esetekben a műemlékek, még inkább a csak műemlékjellegűnek vagy városképi értékűnek minősített épületek akadályokként merülhetnek fel. A kielégítő városépítészeti megoldás ellentétek összecsapásának színterévé válik, amit megnehezít az, hogy a műemlékek, éppenséggel a város jellege értékét nehéz számszerűen, pénzértékben kifejezni, míg a megújítások, a bővülés, korszerűsítés költségeit, alternatíváit, gazdaságosságát többnyire ilyen számszerűségek támasztják alá. Ez a probléma különösen határesetekben válik feszültségek, viták forrásává, amire sajnos nem egy, építészeti tiltakozása ellenére diktált közelmúltbeli műemléklebontás a szomorú példa, s azok a veszélyek is, amik időnként egy-egy műemlékünket — mint pl. a budapesti Rókus-kápolnát — fő-

ként a közlekedési érdekek, nemegyszer vélt érdekek oldaláról vagy a látszólag gazdaságosabb megoldásra hivatkozással fenyegetik.

Ha ezekre a konfliktusokra gondolunk, akkor sok más, inkább gyakorlati, szervezeti jellegű megoldási lehetőségen kívül elsősorban egy alapvető összefüggésre kell rávilágítani, amiről a főreferátum is szól. S ez a történeti szemlélet, esetenként módszer. A műemlékvédelemben már korábban ismeretessé, alkalmazottá vált, a városépítészetben viszont csak most bontakozik. E fáziskülönbségnek érthető oka az, hogy a műemlék szükségképpen történeti emlék is, a városépítészetben viszont szinte mindmáig egyedül a jövő korszerűbb megoldásai, az ilyen igények maradéktalan kielégítése volt a vezető szempont. Hozzáteve, hogy a műemlékek is hajdan általában így keletkeztek. Nemrégén és a mi korunkra jellemzően kezdett kibontakozni annak mind határozottabb felismerése, hogy a város is szükségképpen történelemmel bíró, történeti emlékeknek is tekinthető alkotás — sőt ez a jövőt tekintve még új városainkra is vonatkoztatható —, s így problémáinak megoldása, a jövő fejlődés mikénti megalapozása nem nélkülözheti a történeti szemléletet. Ez a fáziskülönbség az oka annak is, hogy amíg a műemlékvédelem immár több évtizede megalapozott társadalmi háttérrel, ennek megfelelő intézményekkel, jogszabályokkal, sőt igen jelentős nemzetközi szervezetekkel, alapokmányokkal bír — addig a városépítészet terén intézmények, jogszabályok, nemzetközi szervezetek és alapokmányok szinte máig csaknem kizárólag a jövő fejlődésre vonatkozóan voltak. Gondolok itt például a harmincas évek ma is emlegetett ún. Athéni Chartájára, mely lényegében új városokra vonatkozott. A történelmi folyamatosság, ideértve azt is, hogy amit ma építünk, előbb-utóbb szintén történelmi lesz, s az, hogy városaink jórészt megvannak, szükségképpen meg is maradnak, voltaképpen kimaradt nemcsak az említett Athéni Chartából, hanem a közelmúltig legtöbb városépítészeti elgondolásunkból is. Ezért vélem különleges fontosságúnak, többek között, hogy a Magyar Tudományos Akadémia ebben illetékes osztálya helyt ad ilyen problematikának, mert a sokszor merőben műszaki és közgazdasági szemléletű városépítészeti gyakorlatunkban mindmáig kevés teret kaphatott. S ez rajtunk, a városépítészet művelőin is múltott — csak nemrégén kezdtük és még nem elegendő hatékonysággal tudtuk úgy a társadalmi tudatot, a megfelelő értékrendszert kialakítani, s ennek alapján a szervezeteket, intézményeket, jogszabályokat, valamint egész gyakorlatunkat is magunk mögé állítani, ahogyan az a műemlékvédelemben már korábban megtörtént. Ez legfőként abban mutatkozik, hogy amíg a deklarált műemlékeknek törvényes védelmük van, mindmáig nincs kellő törvényes és a társadalmi tudatot, igényeket maga mögött tudó lehetősége annak, hogy az egyes műemlékek védelmén túlmenően védhessük városaink értékes jellegét, összképét. Természetesen ezt nehezebb is meghatározni, éppenséggel törvénybe foglalni, de az elméleti megalapozás kísérletein kívül — holott ezek építészeti részéről nem-

egyszer már a harmincas évekig vezethetők vissza — a gyakorlatban e téren vajmi kevés eredményről szólhatunk. Inkább nehézségekről, gondokról, veszedelmekről. Tényleges eredmény ott van — így pl. a budai Várnegyed esetében —, ahol a társadalmi tudat, a törvényes rendelkezések és a szervezeti lehetőségek együttesen igényelték, megoldhatóvá tették a védelmet, a helyreállítást — úgy, ahogyan az valóban szükséges, indokolt volt, és még nemzetközi elismerést is aratott.

Ezek a megállapítások, problémák már túlvezetnek a szorosan vett műemlékvédelem körén, hiszen az túlnyomóan egyedi emlékekkel, ritkábban együtteseikkel, környezetükkel foglalkozik — míg az imént jelzett gondok már voltaképpen az általános városképvédelem, a városjelleg védelem szétesőbb és bonyolultabb feladataira utalnak. De a rokonvonások nyilvánvalóak. A műemlékvédelem alapjait egyfelől az értékek módszeres, tudományos feltárása, deklarálása, egy értékrend kialakítása képezi, másfelől az, hogy intézményi, jogi, pénzügyi eszközei is biztosítottak. Ez utóbbiak pedig csak úgy váltak lehetségessé, hogy a társadalmi tudatban fokozatosan kialakult a műemlékek becsülése, a hozzájuk való ragaszkodás, ami még fokozódott a főreferátumban is említett turisztikai szempontok, érdekek révén. A városkép, a városjelleg védelem terén viszont, ha nem deklarált és regisztrált műemlékekről, együtteseikről van szó, vagy néhány ilyen ún. műemléki jelentőségűnek nyilvánított városrészről, még csak kísérletezünk azzal, hogy az értékeket deklaráljuk, az értékek rendjét meghatározzuk. Itt többek között Gerő László, Pogány Frigyes építészek és a magam munkáira gondolok, valamint a Papp Imre építész kezdeményezte, szerkesztette igen jelentős Városképek—Műemlékek könyvsorozatra. S ennek megfelelően bizonytalanabb a jogszabályi, a pénzügyi, a szervezeti megalapozás is. Bizonytalanabb minden olyan esetben, amikor nem egyes műemlékeknek, együtteseiknek a városépítésben, fejlesztésben való szerepéről van szó, hanem az egész város vagy jelentős részei — így sziluette, összképe, egyes utcásorai, terei védelméről. Csak egyik szomorú példaként utalok Vácott a Géza király tér sorsára, amely különleges városképi értékű volt, de egy új iskolaépülettel ezt mondhatni megsemmisítették. Itt tehát nemcsak a már említett fázisbeli eltolódásról van szó a műemlékvédelemhez képest, hanem arról a már jelzett alapvető különbségről is, ami a későbbiekben, megfelelőbb védelmi lehetőségek esetében is előreláthatóan nehézségeket fog okozni. Mert a várost mindenképpen használni kell, a városi élet fokozódó követelményeire alkalmasabbá tenni, a várost tehát egészében konzerválni nehezebb, sőt voltaképpen nem is lehet. Még műemléki városrész esetében is — mint az említett Várnegyed — alapvető szükségesség a városrész funkcionálása, élettel telítődése.

Talán nem is volt helyes e korreferátumban idáig tágitani a műemlékvédelmi problematikát, túl annak sajátos szerepén, s az sem, hogy többkevesebb joggal a városképvédelem terén jórészt még nehézségekről, hiányos-

ságokról szólhattam. Mégis annak érdekében tettem, hogy ez alkalmat is megragadva felhívjam a figyelmet e téren a társadalmi tudat erősítésének, benne a történeti szemlélet erősödésének jelentőségére, ami nélkül minden jogszabályi, szervezeti rendelkezés kevésbé hatályos. Ezért most még röviden műemlékvédelmünknek azokról a jogi, szervezeti s egyéb gyakorlati lehetőségeiről szeretnék szólni, amelyek — remélve a közvéleményben a történeti szemlélet erősödését is városépítészeti téren — jelentős biztosítékokat adnak arra, hogy hazánkban e kétféle tevékenység összehangolható lehet. Itt főként arra a figyelemre méltó s nemzetközi értelemben is figyelemre méltatott tényre gondolok, hogy nálunk a műemlékvédelem ügye az építésügybe s ezzel együtt a városépítés ügyébe tartozik, alapvető rendelkezései az építésügyi törvényben, az azt kiegészítő építési szabályzatokban foglaltak — „inkorporáltak”, amint azt Harrer Ferenc urbanisztikai és jogászai éleslátásával már régebben mondta és kezdettől támogatta. Ennek számos előnye időközben megnyilvánult és sok esetben adott lehetőségeket az építési, a városépítési feladatokkal való egyeztetésre, a szakintézmények együttműködésére. Sem Sopron belvárosának, sem a budai palotának és környezetének a helyreállítása, kialakítása — hogy csak városépítészeti szempontból is jelentős példákat emeljek ki — nem lett volna ennyire eredményes, ha a műemlékügy és az építésügy nem szervezetileg egybetartozó tevékenységek.

Különleges jelentőségű a műemlékvédelem és a városépítészet gyakorlati jellegű kapcsolataiban a műemlékek használata. Amint azt sok gonddal és eredménnyel az említett budai palota is tanúsítja. Erre lehetőség esetén a műemlékvédelem is törekszik, mint a helyreállítás és a fenntartás egyik fontos tényezőjére. De nem kevésbé fontos ez a tényező a városépítészet szempontjából, hiszen a műemlékek többnyire a városközpontokban, a történelmi városrészekben vannak, s ha esetleg eddig nem volt központképző, a központ életét, jelentőségét gazdagító szerepük, akkor — alkalmas rendeltetést találva nekik — még az is lehet. Itt főként intézményekre, így múzeumokra, kollégiumokra, más kulturális intézményekre gondolok. De gondolok lakóépületekként való felhasználásukra is, ha korábban azok voltak — egyrészt azért, mert minden műemléknek kulturális szerepet találni nehéz, másrészt mert tagadhatatlanul van igény történeti városrészekben való lakásra tehetősebbek részéről. Ily módon — mégha ez a problematika jóval összetettebb is — lényegében a műemlékvédelem és a városfejlesztés egyik jelentős találkozási pontjáról van szó, ahol érdekeik egybeesnek. Különösen a helyreállítási munkák koncentrálása fontos ez esetben, amire többek között sikeres példát mutat Kőszeg helyreállított városmagja. És Szombathely, ahol még a feltárássra került római maradványoknak is sikerült a város életében használati funkciót biztosítani. Ilyen témákban ér össze leginkább a műemlékvédelem ügye nemcsak a városépítészettel, hanem tágabb értelemben a várospolitikával is, és ennek általános társadalmi jelentőségén kívül az a fő

jelentősége, hogy a mai és a jövő élet számára vitalizálhatja a műemlékeket. Amennyire helyes az, hogy olyan kivételes jelentőségű műemlékek, mint a magányos és fenséges zsámbéki rom, pusztán konzerváltak és használati szerepük nincsen — hiszen e rom szerepe mondhatni az, hogy megrendítő nemzeti emlék —, még fontosabb és gyakoribb az, hogy műemlékeink egy-egy város életébe illeszkedve hasznosakként és fontosakként életben maradjanak, szereppel bírjanak.

Végezetül még egy egybeesésre — eszmeire és gyakorlatira egyaránt — szeretnék röviden rámutatni a műemlékvédelem és a városépítészet között, ami az előbbinek már kialakított, az utóbbinak most alakuló történeti szemléletéből ered. Ez a műemlékvédelemben az, amiről a főreferátum szólt, hogy századunkban már nem egyetlen stíluskorszak jegyében erőltetik helyreállítani a többretegű, több korszakból eredő emlékeket, hanem kialakulásuk folyamatát is érzékelhetővé tenni, ami persze sok esetben bonyolult feladat. Hasonlóan fennáll és bonyolult a városépítészet terén, valahányszor szintén többretegű, folyamatosan fejlődött, úgynevezett nőtt várossal, városrésszel állunk szemben. Ugyanígy kell eljárunk, szemben olyan korábbi törekvésekkel, amelyek valamiféle klasszicista, a valóságban sohasem volt egységre, egységesítésre törekedtek. S annál bonyolultabb még, hiszen a város egésze vagy egy-egy nagyobb része, mint arról szó volt, egészében nem műemlék, hanem, továbbfejlődik, és kialakításában helyet kell adni ennek a fejlődésnek. Éppen a történeti szemlélet — mert minden történeti korban voltaképpen ezt tették — ad létjogosultságot annak, hogy történeti városrészben, műemlékek sorai között is, valahányszor új létesítményekről, a korszerű követelmények kielégítéséről van szó — itt főként ún. foghíjbeépítésekre, üzletek, portálok alakítására, útburkolásra, világítótestekre gondolok —, ha fokozott igényességgel, gondossággal is, de bátran és határozottan a mai igényeinknek megfelelően és a mai formanyelven oldjuk meg feladatainkat. A történelmi korok kvalitásai mellé a mi korunk kvalitásait tegyük! Ezek inkább megférnek egymással a tapasztalat szerint — korábbi korokban is megfértek —, mint ha erőltetett stílusutánpótlásokkal, hasonulásokkal próbálkozunk. Úgy vélem, s ezért is szoltam utoljára e témáról, a városépítészet számára a műemlékvédelem eddigi fejlődésének, sikerének egyik fő tanulsága és ösztönzőereje az, hogy olyant alkossunk, amit egyszer majd műemléknek is elismerhetnek. S ezt — ha új alkotásról van szó — csak a magunk hite, formavilága szerint, a mi életünk majdani és hiteles tanúbizonyságaként tehetjük.

MAJOR MÁTÉ AKADEMIKUS

EGY AKTUÁLIS MŰEMLÉKVÉDELMI PROBLÉMÁRÓL

Entz Géza előadása feltárta és összefoglalta az egyetemes és a magyar műemlékvédelem egész problémavilágát. Egyetlen — de nagyon aktuális — problémával szeretném kiegészíteni az általa mondottakat.

Én magam nem vagyok aktív, gyakorlati műemlékvédő, de hosszú évek során alkalmam volt megismerni az elvek mellett a gyakorlatot is. Ez a probléma pedig, amiről szólni akarok, engem, mint az „új építészet” egykori (bár igen kis mértékben és rövid ideig) gyakorlóját, ma inkább (némi túlzással) mint teoretikusát érdekel.

Műemlékvédelmünk elvei és módszerei — miként az egytetemesé is — egy század óta alakultak, változtak és fejlődtek, mígnem elérték a tudományosság szintjét. Ráébredtünk ugyanis a jövő iránti ama kötelezettségünkre, hogy a saját és elődtársadalmaink által produkált értékek között az építészetieket is meg kell mentenünk a romlástól, pusztulástól, hogy ezeket *hűeles* állapotukban kell rögzítenünk, vagy éppen helyreállítanunk. Éspedig azért, mert — szószerint — legtárgyilagosabb, legpontosabb dokumentumai történeti, tudomány-technikatörténeti és nem utolsó sorban művészettörténeti múltunknak, egész kultúránknak.

Műemlékvédelmünk régi elvei közé tartozott, hogy csak azok az épületek illeszthetők be a műemlékek jegyzékébe, melyek már kellő, több évtizednyi, „történeti távlat”-ból erre érdemesnek látszanak, melyek történeti és művészeti értékét már kellő objektivitással meg lehet állapítani. Ennek következtében nem is volt vitatott, hogy például, a klasszicizmus építészetének alkotásait — legyenek bár egészen szerények is — védenünk kell. De már egyre inkább szűkült köre a védendőkhöz közt a XIX. század közepén dívó romantika, a századvégi historizálás és a századforduló körüli szecesszió épületeinek, a XX. század „új építészet”-ének alkotásai pedig teljesen kimaradtak a műemléki listából. Vagyis a „történeti távlat” szempontjainak már többé-kevésbé megfelelő magyar építészeti félévszázadából is csak nagyon óvatosan válogattunk, a „történeti távlat”-on *inneniek*et pedig figyelmen kívül hagytuk. Ezzel ugyan megőriztük a kiválasztás objektivitásának — lát-

szatát, de bő lehetőséget adtunk arra, hogy az ennyi idő során védettség nélkül hagyott jelentős, sőt nagy nemzeti értékek veszendőbe menjenek.

Az építészet ugyanis — tudjuk — sajátos ága a képzőművészetnek. Nagyméretű „használati tárgy”-akat produkál az ember életének keretül — befogadására és, elvben, könnyebbé tételére. Még építészek is hajlamosak azonban a „használat” fogalmát egyszerűen anyagi (fizikai) tartalmára redukálni, holott az elválaszthatatlan a szellemi „használat”-tól, vagyis a keret — az épület — esztétikumától. A használat fogalmában egyesülő anyagi és szellemi feltételek figyelembevételére teszi egyedül elérhetővé, hogy az építész munkájában az anyagi és szellemi feltételek magasszintű egyesítése megtörténjék, a munka nyomán alkotás szülessék, és a használó ember komplex igénye — elvben — teljesen kielégüljön. Így jönnek létre azok az épületek — építészeti alkotások —, melyek az adott kort — keletkezési korukat — *hitelesen képviselik*, sajátos eszközeikkel *kifejezik*, tehát már születésükkor potenciálisan műemlékek.

Persze a használó ember általában nincs tisztában jogos emberi igényeinek komplex voltával, és inkább a használat anyagi feltételeihez tapad. Ez az, ami arra ösztönzi, hogy mihelyt egyedül vagy többedmagával birtokba vesz egy épületet — legyen az magán vagy közösségi, és nemcsak lakóépület —, rögtön elkezdődi fűrni-faragni, a maga vélt vagy valódi igényeihez formálni, átalakítani, „szépíteni” és — gyakran évek sem telnek bele — az eredeti mű nagymértékben megváltozik. Sosem a javára (lásd Molnár Farkas Lotz utcai, Lauber és Nyiri Kékgolyó utcai házát).

Igaz, hogy az „új építészet” elveiben és módszerében adottak a lehetőségek, hogy az épületek belsője — de csakis a belsője — bizonyos technikai (és esztétikai) korlátok közt rugalmasan alakítható, változtatható legyen. E lehetőségek azonban nálunk, gazdasági és technológiai okokból, még nem voltak és hosszú ideig nem is lesznek biztosíthatók. Ez azonban egyáltalán nem akadályozza meg, hogy az építőmunka — néhány ismert kényszerszűnettel — a század eleje óta egyre növekvő áradásában — építészeti disztinkcióval — „jó” épületek ne szülessenek — nem túl nagy mennyiségben. De ezek is olyan rugalmatlanok, mint a „rossz”-ak, s éppúgy nem menti őket a megrontástól és rombolástól senki és semmi hatás, mint a rosszakat, s hozzá még nemcsak belsejükből, exteriőrjükből sem.

Mi a teendő tehát?

Mindenekelőtt az, hogy a „történeti távlat” elvét fel kell adnunk. Az a tény, hogy száz év előtti építészeti alkotásainkat védjük, sőt néhányat már a huszadik századból is, nem mentesíthet annak felelőssége alól, ha részben vagy egészben védettség nélkül, sorsára hagyjuk a történeti távlaton *innen* épületek seregét, az azóta produkált építészet java alkotásait. Igaz, hogy ezzel vállalnunk kell a védendő újabb alkotások kiválasztásában majd kétségtelenül érvényesülő szubjektivitást, a tévedések, melléfogások kockázatát.

De ez a kockázat nem is olyan nagy: az utókornak módja lesz rá, hogy már az ő „történeti távlat”-ából, viszonylagos objektivitással felülvizsgálja a mi válogatásunkat, azt, amivel mégis jelentős értékeit mentettük meg építészeti kultúránknak.

A másik nagy — ránk váró — teendő-komplexum: a történeti távlaton inneni építészet műemlékvédelmi elveinek és módszereinek kidolgozása, megvitatása és kodifikálása. A *mit és hogyan védjünk* kérdése ezen a szinten nem könnyű probléma. Jeles alkotók életművét is védjük-e -- ahogyan ez a művészet más ágaiban természetes —, vagy az építészetben csak a kiemelkedő egyes alkotások védelmére van lehetőség — ami nagyon valószínű. Találjunk-e ki a műemlék, a műemlékjellegű, a városképi jelentőségű kategóriák mellé egy negyedik kategóriát, valamiféle „műemlék jelölt”-séget, mely néhány évtizedre, amíg az utókor felül nem vizsgálja javaslatunkat, bizonyos védettséget biztosít az építészeti értékek számára stb., stb.?

Az MTA Építészettörténeti és Elméleti Bizottsága 1961 óta foglalkozik ezzel az aktuális, sürgető — és, valljuk be, elveiben és gyakorlatában is rendkívül nehéz — feladattal. Az Országos Műemléki Felügyelőség már a hatvanas években a védendő műemlékek jegyzékébe vette *Kós Károly*, *Kozma Lajos*, *Molnár Farkas*, *Lauber és Nyiri* meg mások egyes alkotásait, de ez az akció még többé-kevésbé incidentális jellegű volt. Ezért az említett Bizottság most szakbizottságot küldött ki azzal a mandátummal, hogy tegyen javaslatot a kiválasztás elveire és módszereire, és ezek figyelembevételével szerény, de szilárd javaslatot tegyen az eddig nem védett és még védhető építészeti értékek — épületek, együttesek és városképek — felvételére a műemlékek jegyzékébe.

Ez az, amit Entz Géza előadásához hozzá akartam tenni.

MÓCSY ANDRÁS AKADÉMIKUS

A műemlékvédelem régészeti problémáiról kívánok szólni, előrebecsátva, hogy az álló emlékek helyreállítását megelőző régészeti kutatásokra nem térrek ki. Az ilyen járulékos kutatások elengedhetetlenek egy helyreállítandó emlék történetének tisztázásához, nélkülük egy bármily tetszetős helyreállítás is csak látszatzmegoldás. Műemlékvédelmünk ezt a fajta régészeti kutatást, mint evidens követelményt, általában munkája szerves részének tekinti.

Nem ilyen elbírálás alá esnek a régészeti feltárásokkal felszínre kerülő objektumok, amelyeket műemlékvédelmünk nem tud terveibe szervesen beilleszteni és nem alkalmazza rájuk következetesen alapvető elveit sem. — Ha valahol, akkor itt szinte kibogozhatatlanul összefonódnak a szervezeti és tudományos problémák. Minden elemzés a túlzás veszélyével jár, mert a problémákat kénytelen külön-külön vizsgálni.

Kezdjük a szervezeti problémákkal.

Egy régészeti kutatással vagy leletmentéssel napvilágra kerülő objektum sorsa helyi adottságok és erőviszonyok függvénye; hogy elpusztul-e, visszatemetik-e vagy megőrzik és bemutatják, az nem az objektum jelentőségétől függ. Érthető, hogy műemlékvédelmünk, amely hosszabb távú tervekkel akar és tud dolgozni, az alig tervezhető régészeti objektumok megőrzési és bemutatási feladataival nehezen boldogul. Érthető ez a magatartás azért is, mert míg egy álló építészeti emlék szem előtt van, a közvélemény figyelmének a tárgya, addig egy régészeti objektum jó esetben visszatemethető, tehát problémája kényelmesen elodázható, rossz esetben pedig az az építkezés pusztítja el, amely napvilágra hozta, tehát problémája minden passzív rosszallás mellett is megoldódik. Ilyen körülmények között azonban a megőrzésre és bemutatásra kerülő objektumok kiválogatása esetleges; megőrizzük azokat az objektumokat, amelyek fenntartását különböző helyi erők véletlen összejátszása biztosítani tudja tekintet nélkül arra, hogy más emlékek talán fontosabbak lennének akár történeti értékük, akár fennmaradásuk állapota, akár pedig rekonstruálhatóságuk szempontjából. Nem kívánjuk a helyi erők szerepét negatívan értékelni, mert méltánylandó az az örvende-

tesen növekvő áldozatkészség, amely a régészeti objektumokat a kultúrpolitika, pontosabban a történeti tudatformálás vagy akár az idegenforgalom szolgálatába akarja állítani. De a helyi erőket szükségképp partikuláris szempontok irányítják, amelyekből nem tud egy hiánytalan országos koncepció összeállni. Önkritikusan meg kell állapítanunk, hogy a helyi erőket a feltáró régész is erősítheti, aki megőrizve kívánja látni azt az objektumot, amelyre esetleg évtizednyi tudományos munkáját koncentrált. De épp ezért van szükség egy országos szerv hathatós és céltudatos részvételére, amely anyagi és szervezeti erejével közbe tud és akar lépni ott, ahol a helyi adottságok egy fontos objektum fenntartását vagy bemutatását nem teszik lehetővé. Ezt a feladatot műemlékvédelmünk a régészeti feltárások eredményének tervezhetetlenségére való hivatkozással nem háríthatja el, hiszen az álló emlékek helyreállítását megelőző vagy kísérő kutatások eredménye sem tervezhető. A feladat maradéktalan vállalását azonban csak egy olyan beruházási és tervezési rendszer biztosíthatja, amely eleve számol az objektum fenntartásának jogi és anyagi kihatásaival. Különösen vonatkozik ez az építkezésekre, amelyek régészeti problémája mindaddig megoldatlan marad és a közvéleményt foglalkoztató ügyeket produkálhat, míg nem válik törvényesen rögzített lehetőséggé az építkezést megelőző kutatás és az annak eredményeivel számoló tervezés. Legutóbb Óbuda rekonstrukciója hívta fel erre a figyelmet, de a távolabbi múltból jó néhány példát lehetne idézni, amelyek ezt a legsúlyosabb problémánkat már teljes mélységében megvilágították. Hogy a megoldásnak nincsenek elvi akadályai, azt több külföldi beruházási kódex régészeti záradéka bizonyítja.

Műemlékvédelmünk országos szervének ebben a súlyos problémában épp azáltal lehet pozitív szerepe, hogy az építészeti tárca keretében a problémát minden vonatkozásában felmérheti és sürgetheti gyökeres megoldását. Nagyon külsőleges, történeti emlékeink tartalmától, lényegétől elvonatkoztatott szemlélet lenne az, amely a műemléki objektumokat aszerint osztályozná, hogy falai a mai felszín alatt vagy felett maradtak meg és műemlékvédelmi feladatnak csupán a földfeletti objektumok védelmét tekintené.

Ide tartozik egy másfajta egyoldalúság is, amely műemlékeink körét a kőépületekre korlátozza. A történeti ismeretterjesztés és tudatformálás műemléki eszközeit és lehetőségeit nagyon egyoldalúan ítélnénk meg, ha elfelejtkeznénk az őskori, római, kora- és későbbi középkori köznépi lakóházakról, amelyek helyszíni bemutatása mindmáig megoldatlan, bár technikailag tagadhatatlanul nem könnyű feladat. A kritikus kiválasztás természetesen itt a leginkább szükséges. De ott, ahol az objektum indokolja és a körülmények lehetővé teszik, a megoldással kísérletezni kellene. Vértesszőlős vagy a táci temetőrészlet inkább biztató kezdet, mint kuriózum legyen.

Feltárások és építőtevékenység nélküli műemléki feladat történelmi

emlékeink egy igen nagy, de rohamosan pusztuló csoportjának megvédése. A földvárak, sáncok és halmok több hatáság között hanyódó, igazában azonban gazdátlan emlékeink, amelyek elpusztulása esetén még azzal sem vigasztalhatjuk magunkat, hogy kedvezőbb körülmények között egyszer helyreállíthatók lesznek. Meg kell őszintén mondani, hogy a halmok feltárásakor maguk a régészek sem gondoskodtak arról, hogy a feltárás ne jelentse egyúttal a halom megsemmisülését. Földváraink, halmaink és sáncaink aggasztóan fogynak. Megvédésük nem kíván különösebb anyagi ráfordítást, de egy országos hatáságnak végre kizárólagos felelősséget kell vállalnia teljes lajstrombavételükért és megvédésükért.

A vázolt szervezeti adottságok természetesen nem kis mértékben kihatottak megőrzött régészeti objektumaink tartalmi problémáira. Részben régészeti feltárásaink nemzetközi viszonylatban szűkös anyagi lehetőségei, részben pedig a műemléki kezelésbe vett régészeti objektumok kis száma, párosulva kiválasztásuk esetlegességével, oda vezetett, hogy kevés jelentős objektum került megőrzésre — és tapasztalatok híján elvek sem kristályosodhattak ki. Ezt megőrzött régészeti objektumaink jórészen szinte polarizálva tapasztaljuk. Gyakran az az érzésünk, mintha minden elképzelhető megoldási lehetőséget egyetlen objektumon kívántak volna megvalósítva látni, a műemlékvédelem illető fázisában elismert elvek koncentráltan következetes alkalmazásával, aminek következtében egy-egy objektum olykor költséges kísérletek tárgyává vált. A felszabadulás utáni első aquincumi védőépületek esetlen tárgyilagosságától a bátortalan és igénytelen falkonzerválásokon keresztül egészen a szombathelyi Iseum didaktikus óriásmakettjéig minden elképzelhető elvet és technikai megoldást végigkövethettünk, de a leginkább megnyugtató, évtizedes távlatból is kielégítő megoldások épp ezért azok, amelyeknél külső, kényszerítő adottságok döntően befolyásolták a tervezést, nevezetesen akkor, amikor egy idegen épületet védőépületként kellett vagy lehetett alkalmazni, és az ilyen módon belső térbe került régészeti objektumok nagyobb méretű kiegészítésére, az épp érvényben levő elvek ad absurdum vitelére nem volt lehetőség.

Úgy látszik, hogy egy ma is fungáló, idegen épület mint védőépület egyelőre kedvezőbb körülmény régészeti objektumaink fenntartásához. Amíg letisztultabb elvekkel nem rendelkezünk, ezt a védőépületes megoldást akkor is alkalmazni kellene, amikor a helyi adottságok lehetővé tennék egy tervezett épület áthelyezését vagy egy régi eltávolítását. A szabadon álló, romterületként fenntartott objektumok épp a nagyobb szabadság folytán több teret engednek olyan elvek érvényesüléséhez, amelyek kellő tapasztalatok híján inkább munkahipotézisek, mint kiérlelt elgondolások. Nem volna természetesen méltányos az inkriminált túlzásokat a tervezők és feltárók rovására írni, hiszen úttörő munkát végeztek és nem rajtuk múlt, hogy kevés konkrét eseten kell nagyon is sok probléma megoldását kidolgozniuk.

Ha van a történelmi emlékek megőrzésében általános, mindenkor érvényes alapelv, akkor az csakis a hitelesség mindenek felett álló követelménye lehet. Ehhez műemlékvédelmünk még olyan esetekben is ragaszkodik, amikor egy részben vagy egészen elpusztult épület rekonstrukciójához minden ténybeli alap — felmérés, tervek és fényképes dokumentáció — rendelkezésre áll. Ez a következetesen, bár egy ellenkező előjelű purizmus merevségével alkalmazott elv csorhát szenved az igényesebb, nagyobb anyagi lehetőségekkel induló és helyszíni adottságoktól nem korlátozott régészeti helyreállítások esetében. A didaktikus törekvés gyakran találkozik az objektum gazdáinak érthető szándékával, hogy minél vonzóbb, minél könnyebben értelmezhető, minél előbb emléket bocsásson a közönség rendelkezésére. Ilyenkor a didaktikus szempont győz a hitelességen, holott mindkettőnek egyforma csorbíthatatlansággal kellene érvényre jutnia. A hitelesség elvét a tagadhatatlan önironiával olykor magyar anastylosisnak nevezett eljárás helyettesíti, amelynek értelmében egyes olyan eredeti darabokat építenek be a helyreállított részletbe, amely darabok a helyreállításhoz nem szolgáltak támpontul. Máskor az ókori építészet klasszikus elvei pótolják a hiányzó támpontokat, mint ha ezek az elvek provinciális környezetben is kizárólagosan érvényesültek volna. A hitelességnek ezt a mellőzéssel azonos tág értelmezését nemcsak azért tartom helytelennek, mert szöges ellentétben áll műemlékvédelmünk szigorú hitelességi elvével, hanem azért is, mert épp ezek a merész didaktikus rekonstrukciók viselik magukon a leginkább egy-egy rövid műemlékvédelmi periódus stílárius jegyeit, aminek következtében előbb vagy utóbb átalakításra szorulnak. Bele kell törődnünk abba, hogy hiteles rekonstrukció a földem szintjéig csak kedvező körülmények jól definiált összeesésekor lehetséges. Ezeket az eseteket önkritikusan ki kell várnunk, de ha ilyen eset előfordul, épp műemlékvédelmi politikánknak kell résen lennie, hogy az elvileg lehetséges rekonstrukciót meg is valósíthassuk. Ebben a tekintetben sem elég mozgékonyak, sem elég hatékonyak nem voltunk.

A rekonstrukciók tekintetében tehát az eljárás még sokszor emlékeztet a méltán kárhozottatott régi purizmus módszereire. Nem áll ez a rekonstrukciók anyagára és nem áll a szabadon álló, rendeltetésük szerint annak készült védőépületekre. Utóbbiak esetében régen túljutottunk a korhű stilizáláson, de féltő, hogy mind a rekonstrukciók, mind a védőépületek anyagában, technikájában egy ellenkező előjelű purizmus hibájába esünk. Legtöbb régészeti objektumunk műemléki helyreállításának idejét a gyakorlott szem datálni tudja a felhasznált anyag és az alkalmazott eljárás alapján. Helyes alapelv, hogy a hozzátételeknek különbözniük kell az eredetitől, de ez merőben negatív követelmény, amelynek maximális semlegességgel, nem pedig gyorsan fejlődő építőiparunk mindenkori állásának korhű hangsúlyozásával kell eleget tenni. Ezzel voltaképpen az előbbi problémához jutottunk vissza. Ha ugyanis a helyreállításnak megvannak az objektumban adott támpont-

jai, akkor az anyag és technika problémája is veszít a jelentőségéből — vagy meg is oldódik. Ha e támpontok hiányoznak, a helyreállítás kerülendő. Épp ezért érezzük kevésbé zavarónak azt a védőépületet, amelynek a régészeti objektumtól független mai funkciója van, míg egy rendeltetése szerint annak épült védőépületben mindig találhatunk kifogásolni valót. Legkevésbé akkor, ha az minél könnyebben, minél kevesebb véglegesnek ható megoldással és minél több átlátszó anyaggal van építve. Talán ezért éreztük kevésbé zavarónak Aquincum csúf deszkabódéit, mint részben már elbontott téglaházait, és ezért sikerültebb a kis táci védőépület a kisebbik Meggyfa utcainál. Az olcsóbb vagy olcsóbbnak látszó védőépületek természetesen gyakran épp az objektum gazdájának ellenérzésével találkoznak, de itt is a műemlékvédelmi politikának kell következetesebben, engedmények nélkül eljárnia.

Úgy látom tehát, hogy a régészeti objektumok fenntartásának és bemutatásának terén mind mennyiségi, mind pedig minőségi szempontból lemaradtunk műemlékvédelmünk egyéb területeihez képest. Gyökeres szervezeti reformokra és olyan következetes, tervszerű munkára van szükség, mint műemlékvédelmünk egyéb, méltán elismerést kiváltó területein. A feladatok mennyiségi növekedésétől a tapasztalatok gyarapodását és a még hiányzó elvek kikristályosodását várhatjuk. Számolnunk kell azzal is, hogy álló építészeti emlékeink, történeti városrészeink alapvető problémáin túljutunk. Múltunk emlékeinek gyarapodását azontúl már csak a régészeti feltárásoktól várhatjuk, nem is elenyésző méretekben.

Nagy Mihály: Engedelmet kérek, hogy mint nem szakember szólok hozzá. Mi, vegyészek, általában a környezetvédelemnek azzal a részével foglalkozunk, amely vegyészeti, mint például a levegő tisztasága, a szennyvizek tisztítása és a környezet tisztaságának megóvása. De meggyőződésem, hogy az esztétikai környezetvédelem életünk számára szintén nagyon fontos. Ezért rendkívül hálásak vagyunk a műemlékvédelmi szervezeteknek, a kormánynak, hogy óriási összegeket áldoznak arra, hogy műemlékeinket helyreállítsák, a múlt rombolásait és az e téren elkövetett hibákat helyrehozzák.

Véleményem szerint azonban a műemlékvédelmi szervezeteknek egy más működési köre hiányzik, ez pedig a vandálok elleni védelem. Gyakran tapasztaljuk, akik a városban járunk, hogy az óriási munka- és anyagi ráfordítással helyreállított műemlékházakra, amint elkészültek, izléstelen plakáttömegeket ragasztanak, hatalmas transzparenszeket vernek falaiba, és ezzel elcsúfítják azt, amit sok fáradozással helyreállítottak.

A Lánchídon naponta sokan áthaladunk. A Lánchíd egyike a legszebb budapesti műemlékeknek. Nemcsak műemlék, hanem történelmi műemlék és technikai műemlék is. Ezek után akad valaki, nem tudom, kiről van szó, akinek az a mániája, hogy ennek a gyönyörű műemléknek, a Lánchídnak a pilléreit modern megvilágítási módszerek helyett úgy világítja meg, hogy ráilleszt mindenféle világító testeket. Éveken át hosszú rozsdás vályúkat erősítettek a párkányokra. Most annak örültem, hogy helyreállítják a Lánchidat és le fogják kaparni ezeket a képződményeket. Ehelyett azt látjuk, hogy egy csomó köcsög alakú edényt illesztettek rá és ezzel világítják meg a Lánchidat néha-néhanapján, amikor valami ünnepi alkalom van rá; de minden nap, ha átmegyünk rajta, bántja szemünket ez. Arra kérem az Osztályt, hogy a vandálok elleni védelmet is szervezze meg, rendőri védekezést kellene a műemlékek védelmi szervezetébe beépíteni. Köszönöm.

FÜLEP FERENC:

Tisztelt Osztályülés !

Szeretnék néhány szót hozzáfűzni Entz Géza értékes előadásához, elsősorban azt: nagy örömmel üdvözljük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya az osztályülés fő témájául ezt a problémakört választotta. Ez a téma mind a felsorolt szaktudományok, mind pedig a közérdeklődés szempontjából rendkívül fontos, és — ha szabad azt mondanom — igen fontos, hogy ennek elvi megalapozottságát akadémiai szinten kidolgozzuk és így sugározzuk vissza a közvéleménybe.

Engedjék meg, hogy néhány szót szóljak a műemlékvédelem, régészet és városkép problémájához, bár ezt a kérdést már az előttem szólók érintették. A régészeti kutatás tulajdonképpen „gyártja” a műemlékeket, és ez sok összeütközést okoz a műemlékvédelem, a régészeti kutatás és a városépítészet között.

Az előttem szólók közül többen rámutattak arra, hogy a régészetnek megvannak a maga sajátos problémái, de én inkább azt szeretném aláhúzni, hogy történelmi városaink tulajdonképpen szinte kivétel nélkül mind olyan helyre épültek, ahol a történelmi folyamatosság áll fenn, és régészeti, műemléki szempontból szinte tragédiának tekinthető, hogy minden korszak ugyanazt a területet találta településre a legalkalmasabbnak az idők folyamán, az őskortól kezdve egészen napjainkig.

Így adódott például ez a szerencsétlen összeütközés Óbuda esetében is. Azon a helyen, ahol a Flórián tér van, kimutatható a római kortól kezdve a település központja, a római katonai tábor főtere. Természetesen mi nem akarjuk a múltat mindenáron konzerválni, nem is lehet konzerválni Óbudát. Jártam Angliában, Chesterben, és összehasonlítottam az ottani szituációt Óbuda vagy akár Pécs helyzetével. Chesterben azt láttam, hogy adva van egy városfallal körülvett városmag, amelyben állanak a XVI., XVII. és XVIII. századi gerendavázas házak, s ezeket semmiféle módszerrel, a műemlékvédelem legmodernebb módszereivel sem lehet ma már megőrizni. Húsz-harminc

év múlva ebben az angliai városban lesz egy sereg magas toronyház, és ezek a toronyházak körül lesznek véve a római kori városfallal. Ugyanígyen vagy talán még elavultabb házak voltak Óbudán; Pécsen a történelmi városmagon belül zömében XVIII–XIX. századi, teljesen elavult házak találhatók. Mit fogunk tenni ezekkel a házakkal, amelyek beleesnek a történelmi városmagba?

Visszatérve a régészet problémáihoz, az új városkép kialakításánál megvan ez az összeütközés, és itt tényleg — ahogy Granasztói Pál elvtárs monddta — a jövő korszerű kialakítására van szükség. Ez azonban — sajnos, ezt őszintén meg kell mondanom — Magyarországon szinte minden esetben a műemlékvédelem „történelmi” vereségével végződik. Véleményünk szerint ezen a téren sürgős szervezeti, jogszabályi változtatásra van szükség. Azt is megkockáztatnám, hogy ilyen téren mi bizonyos mértékig a társadalmi igények mögött kullogunk, s ezért reagál oly érzékenyen a társadalom egy-egy műemlék, régészeti lelőhely elpusztítására, ahogyan azt a közelmúltban is láttuk.

Véleményem szerint csak az lehet a megoldás, amit már többen felvetettek, hogy a kérdést olyan beruházási intézkedésekkel kell rendezni, amelyek egyrészt ezeken a helyeken jogilag és anyagilag biztosítják a régészeti kutatások lefolytatását, másrészt, ha olyan objektum kerül elő, amit meg kell őrizni, megteremtik a fenntartás anyagi lehetőségét is. Óbudán is most már szervezetileg sokat javult a helyzet, ilyen szempontból sikerült bizonyos rendet teremteni. Azonban a helyi szervektől tudom azt is, hogy Óbudán az a legnagyobb probléma: ki és milyen összeggel fogja finanszírozni azoknak az épületeknek a megőrzését, amelyeket hosszas harcok után kiszemeltek arra, hogy fenn kell tartani, meg kell őrizni és be kell mutatni — s ez nem csekély összegbe fog kerülni.

Minden körülmények között szükség van ezeknek a régi épületeknek a megőrzésére, mert — az építészek ne haragudjanak meg rám — az új városrészek körengetegében okvetlenül zöld foltokat kell teremteni, megőrizve bennük a múlt emlékeit, mert ez fogja táplálni azt a jó értelemben vett lokálpatriotizmust, ami az embereket odaköti — és igazán lakóhelyükké változtatja ezeket az új városrészeket.

Szabad legyen még egy-két szót szólnom a műemlékvédelem és a közművelődés, a kultúrpolitika problémájáról. Ennek egy vonatkozására szeretnék rámutatni. A belső turizmus, a szabadidő megnövekedése folytán növekszik a látogatottság minden műemléki helyünkön. Azoknál a falusi templomoknál, épületeknél, amelyeket nagy költséggel helyreállítottunk, legyen egy, két vagy négy oldalas, szakszerű ismertető, hogy az oda látogatók tudják: hova látogatnak, mit néznek meg — és társadalmilag így válják hasznossá az a sok forint, amit annak az épületnek a helyreállítására fordítottunk. Mert így fog ez tulajdonképpen visszahatni a társadalmi tudat alakítására,

ha a látogatók tudják: mit néznek meg, s ez milyen korból származik, milyen gazdasági és társadalmi körülmények hozták létre.

A következő probléma, amit nagyon röviden szeretnék érinteni, és amit felvetett a főreferátum is, a szakrestaurálás problémája. Ez — véleményem szerint — megoldatlan Magyarországon. Nagyon sürgős, hogy komoly szervezeti intézkedéseket tegyünk a szakma népszerűsítése érdekében, mert nagyon szűk a keresztmetszet, és szemünk előtt pusztulnak el az épületek, freskók stb. Engedjék meg, hogy — mint aki Pécsen több mint húsz éve folytatott régészeti kutatásokat — rámutassak arra, milyen égetően szükséges például a pécsi festett sírkamrák falfreskóinak megmentése. Ha az ember ezeknek jelenlegi állapotát összehasonlítja a 30-as évek vége felé készített fotókkal, akkor egyszerűen kétségbeejtő kép tárul szemünk elé, és azt mondhatom, elérkezett az utolsó pillanat arra, hogy ezeket a Magyarországon is, Közép-Európában is — leszámítva Olaszországot — páratlan objektumokat sürgősen megmentjük. Ha hazai erővel nem tudjuk, akkor a freskórestaurálásban rendkívül magas fokon álló Bulgáriához, Lengyelországhoz vagy a Szovjetunióhoz kell fordulni. Igénybe kell venni ezeknek a baráti országoknak a segítségét arra, hogy ezt a problémát haladék nélkül megoldjuk, mert még néhány év eltelik és szegényebbek leszünk ezekkel a páratlan objektumokkal Magyarországon.

Végül még egy problémát szeretnék felvetni. Megint csak saját gyakorlatom alapján egy pécsi példát kívánok felhozni. Nem akarok én most azzal foglalkozni, hogy Pécsen is Óbudához hasonló nehézségek vannak a városépítésben, mert az új városrész a római kori város területén épül fel. Előtte többet azt hangsúlyozták, hogy nekünk tulajdonképpen ma is olyan épületeket kell építenünk, olyan új városrészeket kell kialakítanunk, amelyek néhány évtized múlva védett városrészek lesznek. Szeretnék viszont rámutatni arra, hogy Pécsen az új városrészben a tervek állandóan változnak, egy-egy terület beépítése még ma sincs pontosan eldöntve; mindig más tervet jelölnek meg, senki sem tudja, hogy azon a helyen, ahol én kutatni akarok, kultúrház épül-e vagy vendéglátóipari kombinát, esetleg áruház. Még mindig nincs olyan városrendezési terv, amelynek alapján eldönthető, hogy hogyan nézzen ki Pécs új városközpontja. Tudom, hogy a kérdések mögött rendkívül súlyos anyagi problémák húzódnak meg, de ilyen esetlegességek útján nem lehet olyan új városcentrumot kialakítani, amivel ötven év múlva dicsekedhetnénk mint védendő városközponttal.

Berend T. Iván akadémikus: Hadd kezdjem én is egy kritikai megjegyzéssel, mert hiszen zárt ülésen vagyunk. Úgy érzem azonban, hogy ez a kritika nemcsak a régész kollégáknak szól, hanem a társadalomtudományok terén majdnem általános jelleggel elmondható. Itt ugyanis a nagyon sok tudományos, praktikus, jogi stb. teendő mellett, amiről szó esett, van olyan teendő is, ami — úgy érzem — a műemlékvédelemnél elsődleges jelentőségű és talán még egyéb teendőkkel is egy sorba állítható: ez egyfajta tudományos publicisztika, vagy a modern hírközlő eszközök, a televízió, a rádió erőteljesebb igénybevétele, népszerű tudományos alapon álló felvilágosítás, amit maguk a tudósok, kutatók, régészek végeznek, s amit nem engednek át valamiféle külön szakmának, mert így van igazi hitele és igazi jelentősége e tevékenységnek.

Én azt hiszem, hogy ezen a téren rendkívül nagy mulasztások történtek. Entz Géza előadása hívta fel a figyelmet erre. Egy nem is olyan régi majki kirándulás friss emléke bukkan elő bennem. Valóban egészen kirívó, hogy ilyen egyedülálló műemlékünk, mint amilyen Majk, ilyen csodálatos európai ritkaság, ennyire elvész az ismeretlenség homályában. Annyi bizonyos, hogy a felhasználhatóság problémája és más szakmai kérdések nagyon lényegesek, de hogy Majk neve nincs benne Magyarország útikönyvében, ez azért nemcsak az útikönyv szerzőinek a hibája. Hogy Majk neve nem szerepel az Új Magyar Lexikonban, ez nemcsak a lexikon szerkesztőinek hibája. Itt a közszellemformálásnak égető igénye merül fel, a gyakorlatban azonban nagyon sok gyengeség jelentkezik a tudományos értékű propagandában.

Sok más példát is lehetne természetesen említeni. Egyházasdengелег nevét nem ismertem pár héttel ezelőtt. (A név is varázslatos.) A község kicsiny méretű, csodálatos római kori templomával megint csak műemlékeink javát jelképezi. Hiányoznak azonban az útmutatók, hiányoznak az úti táblák, a hihetetlen építészeti értékek nincsenek feltüntetve. Ha nem keresi az ember a nagyon készséges katolikus harangozót, oda se talál, magyarázatot nem kap, hogy mi is ez. Mindezzel kapcsolatban végső soron a tudománynak is teendői vannak. Ez nem lebecsülendő és nem tudományon kívül álló feladat. Azt hiszem, hogy erre a témára is fel kell hívni a figyelmet.

Preisich Gábor: Tisztelt Osztályülés!

Csatlakozva Entz Géza előadásához és Granasztói Pál hozzászólásához, a műemlékvédelem problémáinak városméretűvé növekedéséről szeretnék néhány szót szólni. Nézetem szerint ma már köztudott az, hogy a városkép védelme egyúttal a város struktúrájának védelme is kell hogy legyen. Véleményem szerint a város struktúrájának védelmén belül a város meglevő utcahálózata olyan történeti értéket képvisel, amelynek megtartása és bemutatása bizonyos esetekben ugyanolyan fontos, mint a műemlékeké, még akkor is, ha azokat az utcákat nem szegélyezik olyan épületek, amelyek egymaguk műemléknek tekinthetők.

A városi struktúra megtartásának lényegében ugyanaz a problémája, mint a műemlékek megtartásának: tudjuk-e a régi városrészt is új élettel telíteni, úgy átépíteni, hogy megmaradjon történeti értéke és az új igények számára is alkalmassá váljék. Meg tudjuk-e akadályozni a slum-ösödést. E probléma megoldásaként arra teszünk most kísérletet, hogy egy régi városrészt új élettel telítsünk. Ezt a műveletet a nemzetközi szakirodalom a városrész revitalizációjának vagy rehabilitációjának nevezi. Kísérletünk a belső Erzsébetváros néhány tömbjére irányul. A vizsgálat során olyan utcákat találtunk (pl. a Klauzál térnek a keleti oldalát), ahol az egyes házak szerény, eklektikus épületek, egy sem műemlék, de mégis az utcásor megtartása, az épületek korszerűsítésével a revitalizáció során feltétlenül kívánatos.

Úgy véljük eddigi vizsgálataink alapján, hogy megfelelően, értelmesen végzett bontásokkal és új épületek építésével, a zöldterületek bizonyos mértékű pótlásával van lehetőség arra, hogy ezeknek a városrészeknek a történelmi értékek megőrzése mellett új életet adjunk. Remélem, hogy kísérletünkről egy idő múlva bővebben is beszámolhatok. Addig is szeretném az érdeklődést felkelteni ez iránt a rendkívül súlyos és nehéz, de feltétlenül aktuális probléma iránt.

Szabó János: Szabadjon elnézést kérnem és bemutatkoznom: Szabó János levelező tag, VI. Osztály, az Akadémia Alapszabálya értelmében ezen a zárt ülésen is szavazati joggal rendelkezőként. Ez kényelmesebb, kellemesebb nekem, ha én ezen a nagyon érdekes és fontos témakört tárgyaló zárt ülésen így mutakozhatom be, noha nem kell szégyeljem azt sem, hogy a műemlékvédelemben állami kötelezettségek is nyugszanak vállamon. Mint a közművelődés sok más területén, örömmel könyvelhetjük el a sok-sok eredményt és szomorúak vagyunk azért, mert időnként a kudarcokat is tudomásul kell venni. Akár a régészek, akár a műemlékvédelem szakemberei sem az eredményektől nem válnak önteltté, sem pedig a kudarcok nem veszik el a kedvüket a további lelkes munkától. Főleg azért szeretnék szót emelni, mert hitem szerint nem ok nélkül tűzte az Osztály a kérdést napirendre. Valamiféle konklúzió fogalmazása biztosan szándékában áll vagy állt. Az egyik dolog, amit előttem ketten is nyomatékkaal hangsúlyoztak — s én szívesen zárkózom fel hozzájuk —, hogy a műemlékügynek, mint kultúrpolitikánk szerves részének felismerése és széleskörű felismertetése nagyon fontos társadalmi tudatformálási tennivalót jelent. Nemcsak arról kell beszélni, hogy a tudatformálás melyik irányban történjék, hogy úgy mondjam: lefelé vagy felfelé, hanem arról, hogy a társadalmi óhaj elég erőteljesen jelentkezik-e az igények és lehetőségek összhangjának fogalmazásánál és készített-e minden szintű állami, társadalmi vezetést arra, hogy a célba vehető társadalmi igények fogalmazásánál akár a műemlékvédelemnek, akár a régészeti emlékek védelmének milyen súlyt adjon — anyagi oldalról is.

Én ezt rendkívül fontos dolognak tartom, és illusztrálhatnám közös erőfeszítéseink sikereivel, kudarcaival is. És ide tartozik Berend T. Ivánnak megjegyzése a publikációkról. Széles körű ismertetésre nagyon nagy szükség van, mert ha nagyon sokan ismerik, akkor nagyon sokan szeretik a feltárt régészeti emlékeket, műemlékeket — és kívánják, követelik az emlékek védelmét.

Mindebből az is következik, hogy a régészeti feltárást és a feltárt emlé-

kek védelmét összpontosítani kell azokra a területekre, ahol a várható leletanyagot veszély (pl. építkezés) fenyegeti.

A statisztikai adatok szerint a régészeti feltárások költségeit meg kell szorozni tízzel, tizenkettővel, s akkor kiderül, hogy körülbelül ennyit kellene fordítani a megvédésére. Ha a műemlékvédelemre évenként különféle forrásból rendelkezésre álló 100 millió forintot mind a régészeti emlékek védelmére fordíthatnánk (ami egyébként lehetetlen), akkor évenként 8–10 millió forintnyi régészeti feltárást tervezhetnénk! Nem akar ez a számokkal játék lenni, nehogy félre tessék érteni, én ennek a nagyon fontos kérdéskomplexumnak valamiféle aritmetikával nem akarom elintézni a sorsát, de az, hogy erőnket koncentrálni kell, ez legalább olyan fontos dolog, mint az előbb említett tudatformálás

Mert tudatformálás az is, Tisztelt Osztályülés, ami itt elhangzott a csodálatosan szép műemlék Lánchídunk világitásáról. Egyszer már örültünk annak, hogy a bazári világitásfüzért leszdték róla (és hadd tegyem hozzá azt is, hogy nekem mint hidásznak még külön fáj, hogy a lánc vonalát is megtörte, aki ezt a füzért megtervezte) és igen ízléses pillér-megvilágítást helyeztek el rajta. És íme: végül mégis a „girland” győzött! A tervet valaki megrendelte, valaki jóváhagyta, sőt még pénzt is adott érte (úgy tudom, hogy nem ingyen csinálták meg).

Örülünk annak, hogy az emberek szívesen megnézik feltárt, helyreállított kincseinket, magyarázó szöveget is tudunk kezükbe adni. Az őrzésre már alig jut erőnkéből. Nem olyan régen a kispáncsát várat néztem meg, mert ha az idő engedi, végigmászkalom a helyreállított műemlékeket. A vár tornyában — szemmel láthatóan állandósult jelleggel — gyermekek hancúroztak, mászkáltak, és talán csak a véletlennek volt köszönhető, hogy akkorra a kitett tárlók még nem pusztultak el. Az öreg portás lent a kapuban legfeljebb azzal tud törődni, hogy ne menjen be jegy nélkül senki. De azt, hogy ha egyszer bement, mit csinál, hogy a szürkületi órákban csak egymást szeretik a fiatalok, vagy el is pusztítanak valamit, már képtelen ellenőrizni. A társadalmi tudatformálás körébe tartozik az ügyért lelkesedő emberek mozgósítása is; akik hajlandók valamiféle másodállásban kapott szerény fizetésért vagy anélkül is értékeink védelmében résztvenni.

Nekem meggyőződés, hogy itt nekünk, függetlenül attól, hogy az Akadémia melyik osztályának vagyunk a tagjai, ha nem akarunk szakbarbárokként közönyösen elmenni a műemlékek és régészeti emlékek mellett, akkor keresnünk kell a lehetőséget, hogy egymás munkájára támaszkodva, gondjait megértve vigyük előre ezt a fontos ügyet.

Biztos vagyok abban, hogy az itt hallottak sok mindenféle tanulság leszársására alkalmasak. El tudom képzelni azt is, hogy az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség szívesen fogja keresni az alkalmat arra, hogy Mócsy akadémikus mélyenszántó kritikai megjegyzéseit eleve érvényesítse a műem-

lékvédelmi koncepciók összeállításánál és a metodikai elképzelések megfogalmazásánál, hiszen bizonyára több társadalmi érdek fűződik az előzetes vélemény nyilvánításhoz, mint az utólagoshoz. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy az utólagos kritikai megjegyzések a jövő szempontjából nem hasznosak és nem jelentősek.

E néhány megjegyzéssel alátámasztott kérésem a t. Osztály felé: állásfoglalásával is segítse közös ügyünk egészséges továbbfejlődését. Köszönöm figyelmüket.

Erdey-Grúz Tibor: Tisztelt Osztály!

Az ad bátorságot hozzá nem értő laikuskénti felszólalásomhoz, hogy már két nem-osztálytag, akadémikus-társ példát mutatott erre. Két dolog ütötte meg a fületem a kitűnő beszámolóban és az igen körültekintő, sokoldalú hozzászólásokban. Helyesebben inkább azt kell mondanom, hogy két dolog nem ütötte meg a fületem. Az egyik, bár kétségtelen, az ülésnek nem volt tárgya a megvédendő műemlékek tárgyi fajtájának a vizsgálata, de mégis átütött az ülésen, hogy itt általában várak, templomok, bizonyos mértékig lakóházak műemlékvédelméről van szó, de nem volt szó ipari és műszaki emlékek védelméről. Azt gondolom, hogy noha természetesen esztétikai vonatkozásban nem versenyezhetnek egy szép templommal vagy egy érdekes várral, de játszanak olyan szerepet a társadalom fejlődésében, ami miatt érdemes volna a műszaki tárgyú emlékek műemlékvédelméről is szót ejteni; amikor műemlékvédelemről beszélünk, erre is gondolni kellene.

A másik probléma talán teljesen egyéni. Az ülés alatt egy kicsit úgy éreztem, hogy az egész műemlékvédelemnek más tudományágakkal való kapcsolata nem domborodott eléggé ki. Igaz, hogy szó volt a műemlékvédelem történetiszemléletet serkentő voltáról, különösen Granasztói elvtárs szolt erről, de nem volt szó arról, hogy a történettudomány szempontjából van-e valami jelentősége a műemlékvédelemnek. Valóban, ha körülnézek az igen tisztelt hallgatóság körében, nem nagyon sok történészt látok itt — néhány igen kiváló történészt igen; úgy látom, hogy még az Osztály történész tagjai közül is viszonylag sokan távol tartották magukat, jelölül annak, hogy úgy érzik, mintha a műemlékvédelemnek nem sok köze volna a történethez. Nem tudom, hogy így van-e, de mint laikus úgy érzem, hogy bizonyára van köze a műemlékvédelemnek a történelemkutatáshoz.

Vajon a természettudományok, a fizika, a kémia és más természettudományok szolgáltatnak-e újabb eredményeikkel segítséget a műemlékvédelemhez, a műemlékkutatáshoz, a műemlékek eredeti állapotának visszaállításá-

hoz? Milyen új technikai, ill. természettudományos eszközök vannak, amelyek segítik azt, hogy a műemlékeket oly módon védjük, ahogyan itt erről sok szó esett, hogy a védelem technikai módja ne zavarja magának a műemléknek a lényegét?

Tisztelt elvtársak! Elnézést kérek, hogy ilyen, talán nagyon ide nem illő dolgokkal vettem igénybe figyelmüket. Köszönöm.

Entz Géza válasza:

Előadásomban iparkodtam a műemlékvédelem távlati megvilágítására. Törekedtem történeti formában és a feladatok formájában is megvilágítani azt, ami speciálisan a mi helyzetünket jellemzi, valamint azt, hogy melyek lesznek azok a feladatok, amelyek a történeti fejlődés során a műemlékvédelemre hárulnak.

Természetesen, amint a meghívó címe is mutatja, nem terjedhettem ki mindenre. A hozzászólások nagyon hasznosak voltak, főleg abból a szempontból, hogy a társtudományok részéről megint számos olyan igényt vetettek fel, amelyekkel szintén foglalkoznunk kell s amelyek referátumomban is benne voltak, de amelyeknek az illető szakemberek még külön hangsúlyt adtak.

Ha szabad mindjárt az Akadémia elnökének hozzászólásához kapcsolódnom, az ipari és műszaki műemlékek védelme is benne van a műemlékvédelem körében, főleg népi vonatkozásban, és ilyen a népi ipari műemlékek védelme is. Gondolok itt főleg a malmokra. Magunk is foglalkoztunk ezzel, több ilyen helyreállítás történt; kétségtelen azonban, hogy ezeknek védelmével kapcsolatban hosszabb időre még nem is tekinthetünk vissza.

Ami pedig a történettudománnyal való kapcsolatot és a természettudománnyal való kapcsolatot illeti, futólagosan én ezt a szakrestaurálással kapcsolatban megemlítettem; kétségtelen azonban, hogy a történelemtudomány részéről valóban nem kaptunk még eddig olyan érdeklődést — ami a jelenlegi ülésen is tapasztalható —, mint ami a műemlékvédelem szempontjából szükséges volna, bár hangsúlyozom, hogy a történészek várostörténeti bizottsága többször, még a helyszínen is foglalkozott a mi problémáinkkal, főleg Sopronnal kapcsolatban.

A természettudományoknál pedig elsősorban éppen azt emeltem ki, hogy a szakrestaurálással vagyunk elmaradva, és ennek egyik komponense pontosan a természettudományos aláépítettségnek nem mondható hogy hiá-

nya, de kevésbé meglepte. Meg kell köszönnünk azt, hogy az Akadémia elnöke ilyen szempontból állást foglalt a műemlékvédelem további fejlesztése mellett.

Ami a tudatformálást és a koncentrációt illeti, amit Szabó akadémikus kifejtett, s amiről természetesen több hozzászólásban is szó volt, ez feltétlenül szükséges ahhoz, hogy akár a hatósági, akár pedig a tényleges munkát végre is tudjuk vinni olyan hatásokkal, amelyet joggal elvár tőlünk mint a műemlékvédelem szakembereitől a társadalom.

Talán nem válaszolnék külön-külön minden felszólalónak. Megköszönöm a hozzászólóknak rendkívül alapos, elég sok problémát felvető és elég nehéz megoldások perspektíváját felvetítő előadásait mind a városfejlesztéssel kapcsolatban, mind a modern építészeti alkotások védelmében, mind pedig főleg a régészettel kapcsolatban, amely — mint előadásomban hangsúlyoztam — a műemlékvédelemnek csak egyik nagyon fontos ága, s amelyet magam is az előadásban úgy aposztrofáltam, hogy szükséges egy sürgős és mindkét szaktudományt, illetve mindkét szakágazatot kielégítő megoldásnak a megtalálása.

A propaganda persze sohasem elég. Az a körülmény, hogy Majk és Egyházasdengeleg nem szerepel az útikönyvben, ez az én hibám is lehet, mert éppen én voltam a műemléki szakértő ebben a Magyarország turistakalauzában. Meg fogom nézni. (Megnéztem, benne vannak!) Lehetséges, hogy Majkot kifelejtettem; az persze előfordulhat, de Egyházasdengeleggel éppen most foglalkozunk, a helyreállítás most lesz meg. Ezzel összefüggésben nagyon erősen magam is egyetértek azzal, amit Fülep Ferenc, a Nemzeti Múzeum főigazgatója vetett fel, hogy a helyreállított műemlékeket alaposabban ismertetni kellene.

Ehhez még hozzáfűzöm azt, hogy ez a múzeumok vonalán is nagyon jó volna, mert a múzeumoknál is hiányosság az, hogy az idegen nem tudja: mi micsoda. Lehetséges, hogy itt vannak már jó lépések, de egyelőre ilyen lépésekről nem tudok. Egyetértek műemlékvédelmi vonatkozásban is, s nagyon szeretném, ha a múzeumok terén is előrelépés mutatkoznék.

A vandálok elleni védekezésről csak annyit szeretnék megemlíteni, hogy akkor, amikor az esztergomi vár őrzéséről volt szó, nem kaptunk rendőrőrszemet. Nem tudom, hol tudnánk egy rendőrségi osztályt felállítani arra, hogy azt a védelmet biztosítsa. Ez, azt hiszem, lehetetlen; ellenben az a tudatformálás, amelyről itt többször szó esett, azt hiszem, hogy az lenne az az út, amelyen egy kicsit lassabban ugyan, talán eredményt lehetne elérni.

MÁTRAI LÁSZLÓ ELNÖK ZÁRSZAVA

Tisztelt Osztályülés !

Egészen röviden legyen szabad összefoglalnom jelen tanácskozásunk eredményét, hogy az az elnökségi útmutatás, amelynek nyomán mi ezt a témát, mint nagy területtel érintkező teoretikus témát napirendre tűztük, hasznos volt. Az Osztály szándékosan nem kívánt erőszakos módon, tehát a társtudományok erőszakos beavatkozása révén — esztétika, filozófia, történetfilozófia stb. — vitát provokálni. Ezzel szemben azt az utat választotta, hogy a szakemberek maguk, akik illetékesei és felelősei ennek a területnek, itt, számukra szomszédos területen mondják el azt, ami saját maguk szerint is probléma a műemlékvédelem területén, és ez a módszer nagyon hasznos volt, mert az összes elhangzott vélemény, kritikai és nem kritikai egyaránt, elsősorban a főreferátum, hangoztatta azt, hogy a műemlékvédelem terén a szokásos szakmai problémákon túl, amelyek mindig voltak és mindig lesznek, hiszen ha valaki fontos aktuális munkát végez, abban folyton új problémák merülnek fel, van egy aktuális probléma, ez pedig az a mozzanat, amire részben Szabó János akadémikus felszólalása utalt, aki a maga részéről is aláhúzta műemlékvédelemnek a tudatformálásban betöltött nagy szerepét. Ez olyan motívum, ami feltétlenül további analízisre és felhasználásra vár. Tudniillik itt nemcsak arról van szó, hogy a tudatformálás a szocialista kulturális forradalomnak fontos része, de fontos része abban a vonatkozásban is, hogy ezek a műemlékek szocialista tulajdonba mennek át, nemcsak jogilag és nemcsak igazgatásilag, hanem, hogy úgy mondjam, társadalmilag is, szociológiailag is, hogy ezek a nagy értékek, a múltnak nagy alkotásai, amelyek valamikor főurak, papok, püspökök vagy legmagasabb állami tulajdonban voltak, most mennek át a nép tulajdonába, tehát sokszorosan komolyabban kell most védeni, amikor az éppen a nép vagyonába megy át.

Ebben a vonatkozásban én örömmel üdvözlöm Preisich Gábor felszólalásában azt a mozzanatot, hogy magának az utcahálózatnak a képét is

meg kell védeni, tudniillik az utcahálózat nem a városépítés szabad döntésén múlik, az utcahálózatot magát a nép építette meg évszázadok során. Tehát abban is van valami, amit meg kell védeni, úgyhogy nem lehet elsöpörni vagy egy mérnöki tollvonással megsemmisíteni valamit, amit egy város lakossága évszázadokon át létrehozott.

Ebben a vonatkozásban én azt hiszem, itt azután a szomszédos tudományok területén is új feladatok származnak, amelyek részben kapcsolódnak a revitalizáláshoz. Ezen a téren a műemlékvédők eddig is adtak már fel fogas kérdéseket a szociológusoknak. Gondolok itt az új lakótelepek szociális atmoszférájára, az új lakótelepekkel együtt keletkező új társadalompolitikai problémákra.

Úgy gondolom, hogy interdiszciplináris szempontból is ez nagyon nagy jelentőségű, s kérem a jelenlevőket és mindazokat, akik kontribuáltak a vitához, kérem az Osztályt magát, hogy a megszokott eszközökkel próbálja az itt elhangzottakat rögzíteni. Osztályközleményekben óhajtjuk publikálni az elhangzottakat, de tekintettel a ma szerzett jó tapasztalatokra, az Osztály örömmel invitálja más osztályok képviselőit nemcsak az érintkező problémák, hanem ezek után most már a részletkérdések megvitatására is — s a Műszaki Osztállyal való kooperáció biztosítva lesz.

Ismételten hangsúlyozom, hogy a II. Osztály nem patronálni akarja a műemlékvédelmet, hanem a műemlékvédelem problematikájából a ráeső részt vállalja, és aktív módon, a maga számára is hasznos módon műveli, túl a szociológián, a szociálpszichológián és magának a történelmi tudatformálásnak az Osztályra tartozó feladatán.

Mindenesetre ebben a vonatkozásban külön öröm, és azt hiszem, Akadémiaink elnöke is annak tartja, hogy éppen most, az oktatási reform során — ahol az egyik központi kérdés az, hogy a történelmet nem úgy kell tanítani, mint tantárgyat, hanem a történeti szemléleti módot kell kialakítani az iskolán keresztül — ez igen értékes adalék.

Megköszönöm a részvételt és az ülést bezárom.

A RÉGÉSZETI INTÉZET JUBILEUMI ÜNNEPSÉGE ÉS 1974. ÉVI TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKA

A MTA Régészeti Intézete 1974. április 24-én tartott ünnepségen emlékezett meg alapításának 15. évfordulójáról. Az ünnepi ülésen Mátrai László akadémikus, osztályelnök elnökölt, az elnökségben az Intézet vezetőin kívül a következők foglaltak helyet: Köpeczi Béla, az MTA főtítkára, Fülep Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, Gönyei Antal, a Műv. Min. főosztályvezetője, Kékedi György, az MSZMP I. ker. PB első titkára, Kónya Sándor főosztályvezető, László Gyula egy. tanár, Mócsy András egy. tanár, Pach Zsigmond Pál, a Törttud. Int. igazgatója.

Köpeczi Béla főtítkár ünnepi beszéde után Gerevich László igazgató megalakította az Intézet törzsgárdáját, kiosztotta a törzsgárda emlékérmeket és az 1974. évi jutalmakat. Pach Zsigmond Pál akadémikus, Mócsy András lev. tag és Fülep Ferenc főigazgató a rokon intézmények nevében üdvözölték a Régészeti Intézetet. Mátrai László akadémikus zárszavában méltatta a régészettudomány és ezen belül az Intézet szerepét és fontosságát a történeti műveltség elmélyítésében és kiterjesztésében.

Köpeczi Béla akadémikus a következő beszédben méltatta és értékelte az Intézet 15 éves munkásságát:

Tisztelt ünneplő Közönség, kedves Elvtársak !

Azért jöttünk össze, hogy megemlékezzünk a Régészeti Intézet másfél évtizede történt megalakulásáról, és az évforduló nyújtotta alkalmat felhasználjuk a számvetésre és az előretekintésre.

A Régészeti Kutató Csoport életre hívására nálunk viszonylag későn került sor. A Szovjetunióban a proletárforradalom után, a szocialista országok többségében pedig (részben már a háború előtt működő korábbi intézetek továbbfejlesztéseként) közvetlenül a felszabadulás után nagy akadémiai régészeti intézetek jöttek létre azzal a céllal, hogy az archeológiai kutatások központjai legyenek. Hazánkban a múltban főleg a múzeumok és kis részben az egyetemi tanszékek voltak a régészet kutatóhelyei, s ez a jó hagyomány a felszabadulás után is fennmaradt. Jó hagyománynak tartom a régészet, a muzeológia, a felsőoktatás ilyen összekapcsolását, hiszen jelzi, hogy az archeológia egyszerre kíván ellátni tudományos és közművelődési feladatokat. Mégis miért volt akkor szükség a Kutató Csoport megalakítására? A cél az volt, hogy olyan elméleti szervezeti központ jöjjön létre, amely a sok helyen folyó munkát ösz-

tönzi, befolyásolja, koordinálja. Felmerül a kérdés, meg tudott-e felelni az intézet ezeknek a célkitűzéseknek?

Az elmúlt 15 esztendő során a Kutató Csoport mérsékelt ütemben, ám mégis szépen fejlődött. Ez idő szerint 25 kutatóval, hozzávetőleg ugyanannyi állandó segéderővel rendelkezik; létszámát, apparátusát, felszereltségét tekintve az ország legjelentősebb régészeti kutatóbázisai közé került. Ugyanezen idő alatt a nem akadémiai szervezetben dolgozó magyar régészek száma ugyancsak szépen gyarapodott, a múzeumok tovább fejlődtek és erősödtek. Erre a kibővült kutató hálózatra támaszkodva igyekezett az Intézet céljait megvalósítani.

Az elkezdett összefoglaló jellegű munkák közül első helyen említendő a Magyarország Régészeti Topográfiája. Ez a vállalkozás világviszonylatban is újszerű, hiszen egy ország egész területét kívánja feldolgozni azzal a céllal, hogy az eddig számontartott és az új feltárások során megtalált régészeti lelőhelyeket írásban és kartografikusan leírja és történetileg is szituálja. Ez a munka nemcsak minden további régészeti kutatás és történeti feldolgozás kiindulópontja, hanem Magyarország településtörténetének, helytörténetének, általában a honismeretnek a régészet körén messze túlmutató előmozdítója. A topográfia eddig megjelent kötetei, a teljesen befejezett Veszprém megyei, a jelenleg munkában levő és kiadás előtt álló többi kötet azt bizonyítja, hogy az Intézet képes a keretein kívül dolgozó régészetet és régészeti intézményeket összefogni. Ugyanakkor nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a topográfiai munkálatokat helyes lenne meggyorsítani. Ennek egyik előfeltétele az ország múzeumainak az eddigieknél hathatósabb támogatása és együttműködési készsége, de az is, hogy az Intézet jelenlegi lehetőségein belül is nagyobb erőket koncentráljon ezekre a munkákra.

Az Intézet másik nagy összefogó vállalkozása, a több mint egy évtizede elkezdett Magyar Régészeti Kézikönyv kidolgozása, a megvalósulás útjára lépett és az őskort tárgyaló kötetek hamarosan kiadásra kerülhetnek. Kíváncsinos lenne, hogy a népvándorláskori kötet régóta vajdó problémája megoldódjék és a sorozatot záró kötet profilja tisztázódjék. A kézikönyv nem csupán azért fontos, mert végre hazánk régmúltjáról — a régészeti leletek alapján — szintetikus képet kaphatunk, hanem azért is, mert a munkálatok közben formálódik a régészek történet szemlélete és tökéletesedik módszertana. Bár egzaktan korántsem mérhető, mégsem elhanyagolható az a hatás, amelyet az Intézet a magyar régészetre elméleti és módszertani vonatkozásban részben éppen az összefoglaló munkák révén gyakorolt. Az Intézet szervezeti formákban kezdeményezett és folytatott olyan tanácskozásokat és vitákat, amelyek a régészettudomány alapvető elméleti és módszertani kérdéseit vetették fel.

Az Intézet alapításától kezdve — anyagi erőforrásaihoz képest — nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy bevezesse és a gyakorlatban kipróbálja, vagy kidolgozza a világ régészetében ma már egyre nagyobb szerephez jutó új kísérleti, laboratóriumi és természettudományos eljárásokat, erősítse a régészet és a természettudományok közötti nélkülözhetetlen együttműködést.

Figyelemre méltó az Intézet publikációs tevékenysége. Kezdeményezett olyan publikációs formákat, amelyek a feltárt régészeti források közlésének vonatottságát és a kutatás ütemétől való elmaradását kívánják megszüntetni. Évkönyveiben tömören, de hiánytalanul beszámol ásatási tevékenységről, ami a további kutatások és feldolgozások szempontjából rendkívül hasznos. Az elmúlt 15 esztendőben az Intézet tagjainak tollából kerekén 600 közlemény látott napvilágot, ezek közül 44 önálló kötet, többségük pedig idegen nyelvű cikk és tanulmány. Az intézeti kutatók könyvei között az említett topográfiai kötetek mellett egész sor alapvető monográfiát, továbbá összefoglaló műveket találunk. Az utóbbi években felerősödött az Intézet munkatársainak tevékenysége a magyar és a nemzetközi információs és kritikai feladatok ellátásában, amit a recenziók és vitacikkek szép száma bizonyít. Külön is érdemes megemlíteni azt a szerepet, amelyet több intézeti munkatárs a régészeti és történeti ismeretterjesztésben játszik könyveivel, cikkeivel, előadásaival. Kutatóink munkásságának nemzetközi elismerését jelenti a külföldi folyóiratokban tanulmányaikról, könyveikről megjelent sok recenzió és kritika.

Ki kell emelnünk az Intézet nemzetközi kapcsolatainak kiépítését. Az Intézet a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Régészeti Intézetével egyre gyümölcsözőbb és konkrétebb együttműködést alakított ki, aminek jelentőségét elvi-módszertani szempontok mellett elsősorban az adja meg, hogy a magyar nép őstörténetének régészeti emlékei a Szovjetunió területén találhatóak és közös kutatással deríthetők csak fel. Jelentősnek kell ítélnünk azokat az ásatásokat, amelyeket az Intézet munkatársai Mongóliában és Egyiptomban folytattak. A Régészeti Intézet több fontos nemzetközi tanácskozást és konferenciát szervezett a tudomány szak speciális kérdéseiről és területeiről, elsősorban a szláv, a koraközépkori és a középkori régészet területén, amelyeknek jó visszhangja volt.

Ámbár az Intézet ellátottságának leggyengébb pontja az ásatásokra fordítható anyagi eszközök szűkössége, a másfél évtizedes ásatási tevékenysége volumenében nem jelentéktelen. 1958 óta 150 kisebb és nagyobb feltárássra került sor, nem számítva azokat az ásatásokat, amelyeket az Intézet által szervezett két nagyobb Duna-kanyari leletmentési akció során nem az intézeti kötelekbe tartozó régészek vezettek. Ha számításba vesszük a régészeti topográfiához szükséges intenzív terepbejáró-felszíni kutatásokat is, akkor jogosan megállapítható, hogy az Intézet az alapvető régészeti forrásfeltárás vonatkozásában kiterjesztette tevékenységét az ország egész területére. Igaz, az ásatási tevékenység sem területileg, sem intenzitásában nem volt egyenletes. Néhány vidéken, így pl. a már említett Duna-kanyari körzetben az Intézet csaknem olyan alaposággal vizsgálta át az elmúlt korok rétegeit, mint ahogy azt egy külön erre kötelezett helyi múzeumnak kellene tennie.

Elmondhatjuk, hogy a több mint félezer publikációval és a másfélszáz ásatás során felszínre hozott igen nagy mennyiségű és jelentős leletanyaggal, sok esetben helyszíni megörökítést is igénylő számos műemlékjellegű objektum-

mal az Intézet Magyarország régészeti és történeti ismereteinek és kulturális kincseinek állagát jelentősen gyarapította.

Ritkán esik szó arról, hogy az Intézet milyen nagy szolgálatot tett a magyar múzeumügynek és az ország igen sok múzeumának azzal, hogy a felkutatott lelőhelyeket és a feltárt, konzervált és restaurált, meghatározott és katalógizált leleteket jól dokumentálva a múzeumok rendelkezésére bocsátotta. Ez a minden ellenszolgáltatás nélküli gyarapító tevékenység a források tudományos publikálása mellett olyan kézzelfogható anyagi hozzájárulás a magyar régészet közös háztartásához, amely — úgy véljük — az ország közvéleménye előtt nem eléggé ismert.

Hozzá lehet tenni még ehhez a topográfiai munkálatok során rendszeres alapossággal átfésült vidékeket, átkutatott és rendbetett múzeumi raktárakat, meghatározott és rendszerezett dokumentumokat, az Intézet által készített és készíttetett tudományos értékű dokumentumokat, rajzokat, felméréseket, fényképfelvételeket, kartotékokat, amelyeknek száma jelenleg már megközelíti a százezret. Meg kell említenünk azt a hozzájárulást, amelyet az Intézet ásatásai és vizsgálatai a korábban ismert vagy az újonnan felfedezett műemlékek, történelmi együttesek helyreállításához, megőrzéséhez és közkinccsé tételéhez nyújtott. Amikor ezt a tevékenységet nemcsak mint tudományos, hanem mint közművelődési munkát is dicsérjük, szeretném felhívni a figyelmet egyrészt a múzeumokkal való együttműködés még szorosabbá fűzésére, s arra, hogy az Intézet ne fukarkodjék eredményeit a széles közvélemény elé tárni.

Az említett kezdeményezések és akciók, a kollektív munkák az intézeti munka legfontosabb elemei, egész tevékenységét azonban nem merítik ki. A kutatások az őskortól a középkorig magyar vonatkozásban széles kérdéskört ölelnek fel, nemzetközi vonatkozásban pedig részben a közép-kelet-európai kutatásba kapcsolódnak bele, részben pedig néhány speciális területen az egyiptomi, görög és római, belső-ázsiai, továbbá középkori nyugat-európai régészeti kérdések nemzetközi eredményeit gazdagítják.

A régészet a társadalomtudományokhoz, szűkebb értelemben a humán tudományokhoz tartozik. Módszerei azonban különböznek azoktól, amelyeket általánosan a társtudományok használnak. A régésznek forrásait a földben kell felkutatnia. A terepen sok fáradság és kényelmetlenség vár rá és segítőtársaira. Ha mentesítve is van az akadémiai kutatóintézet attól, hogy a feltárt leleteket maga vegye őrizetbe, s azokból a nagyközönség által is érthető kiállításokat rendezzen, minden egyéb vonatkozásban ugyanazt a munkát kell elvégeznie a tárgyi maradványokkal mind a terepen, mind az Intézet falain belül, mint a múzeumoknak. Ezért olyan fontos a Régészeti Intézetben kiépített technikai részlegek és laboratóriumok tevékenysége, ezért áldoz olyan sok időt és pénzt az Intézet a kartográfiai, felmérési, rajzoló, fényképezési, konzerválási és restaurálási, továbbá anyagvizsgálati feladatokra. A hosszadalmas és sok apró-cseprő gyakorlati nehézséggel megtűzdelt munkafolyamatban a régészkutató nélkülözhe-

tetlen segítője és társa, az alkotómunka részese a sok szakmát és technikát művelő kutatási segéderő, a gazdasági és adminisztratív feladatokat bonyolító ügyintéző. Ezért, amikor elismeréssel méltatjuk az Intézet másfél évtizedes fennállása során kifejtett tudományos tevékenységet, beleértjük ebbe az Intézet nem kutatói állományba tartozó munkatársainak derekas és áldozatkész munkáját.

15 év elteltével — úgy gondoljuk, hogy helyes volt a célkitűzés, amiért az MTA a Régészeti Intézetet létrehozta. A feladatok változatlanok. Továbbra is azt várjuk az Intézettől, hogy elméleti, módszertani és koordináló centrumként működjék a régészethen, még szorosabb kapcsolatban a múzeumokkal, az egyetemi tanszékekkel és más kutatóhelyekkel. Szükséges, hogy az elkövetkezőkben törekedjék a megkezdett összefoglaló munkák befejezésére.

Továbbra is helyesnek és fenntartandónak gondoljuk az Intézet széles profilú kutatási tevékenységét. Az elkövetkező években a fejlesztés fő irányait — a vezetés által is tanácsolt módon — úgy kell meghatározni, hogy elsősorban a honfoglaláskori és középkori kutatásokat mozdítsuk elő.

Az ásatásokra fordítható összegek tetemes mértékű emelését fontos és megoldandó feladatnak látjuk, de e téren szükségesnek tartjuk a koncentrálást, ami jelentősebb eredmények elérését teszi lehetővé.

Örömmel támogatjuk azt a kezdeményezést, hogy az Intézet korszerűsítse a módszereket és kapcsolatokat vegyen fel a megfelelő természettudományos kutatóhelyekkel. Továbbra is segítjük nemzetközi kapcsolatainak kiterjesztését, különösen a közös kutatásokat olyan területeken, amelyek a magyar régészet kérdéseinek megoldása szempontjából fontosak.

A Régészeti Kutató Intézetet olyan műhelynek tekintjük, amely továbbra is jelentősen hozzá járulhat a magyarországi régészet fejlesztéséhez, a kutató és feldolgozó munkához, s ezzel együtt népünk történeti tudatának alakításához, műveltségének gyarapításához.

Emlékezve és előretekintve, köszöntöm az Intézet minden munkatársát, s kívánom, hogy mindnyájan jó erőben, egészségben és egyetértésben végezzék szép és hasznos munkájukat.

*

Az Intézet 1974. évi tudományos ülősszakának előadásai április 24—26-án hangzottak el. A 4—4 előadásból álló üléseken sorrendben a következők elnököltek: Korek József, a MNM főigazgató helyettese, Szilágyi János György, a Szépművészeti Múzeum osztályvezetője, Fitz Jenő, a Fejér megyei múzeumok főigazgatója, Bóna István egyetemi docens. A hallgatóságban nagy számmal voltak jelen a társintézményekben dolgozó régészkutatók és egyetemi hallgatók is. Az alábbiakban röviden ismertetjük az elhangzott előadásokat és a megvitatásuk során elhangzott lényegesebb hozzászólásokat. Az előadások teljes szövege a különböző szakfolyóiratokban fog közlésre kerülni.

Az első előadás (Torma István: *A régészeti topográfia és a településtörténet*) az Intézet egyik kiemelt kutatási feladatának tanulságaival foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a topográfiai kutatások legfontosabb része a településföldrajzi és településtörténeti adatok összegyűjtése. A terepbejárásokon összegyűjtött adatok alapján a települések sűrűségéből és nagyságából általában következtetni lehet az adott népesség viszonylagos nagyságára. A különböző megfigyeléseket összegezve kirajzolódik a települési rendszer néhány főbb vonása, amely bizonyos fokig tükrözi a települési rendszert kialakító gazdasági és társadalmi tényezőket is.

Az előadó ezeket a megállapításokat a Magyarország Régészeti Topográfiaja című sorozat első négy kötetében feldolgozott Veszprém megye őskori lelőhelyeinek elemzésével bizonyította. A kezdetleges földművelést űző újkőkori, rézkori és bronzkori művelődések elsősorban a könnyen megművelhető löszös területeket, sík- és dombvidékeket népesítették be, a földművelésre kevésbé alkalmas Bakony hegységet és a Bakonyalját lakatlanul hagyták. Az elsősorban állattenyésztéssel foglalkozó rézkori balatoni csoport az ártéri legelőket kedvelte. A középső bronzkori dunántúli mészbetétes kerámia zárt települési tömbje egy törzs szállásterületére utal. Részben talán az állattenyésztés szerepének megnövekedésével, részben talán történeti okokkal magyarázható, hogy a korábban és később is lakatlanul hagyott Bakony a későbronzkorban sűrűn benépesült. A vas ekepapucs megjelenése miatt a keltakortól kezdve a kevésbé kötött talajú területeket részesítették előnyben.

A topográfiai kutatás egyéb eredményei közül az előadás még más kettőt is érintett. Így kiderült, hogy az Árpád-kori cserépbográcsok Veszprém megyei elterjedése nem igazolja azt az általánosan elfogadott feltételezést, miszerint a cserépbográcsok csak a teljes egészében magyarlakta vidékekre jellemzőek. A Veszprém megyei Árpád-kori földvárak bemutatása azt a célt szolgálta, hogy felhívja a figyelmet az Árpád-kori településrendszerben fontos helyet elfoglalt, de a kutatás által elhanyagolt korai feudális birtok-központok kutatására.

Kalicz Nándor és Makkay János *A korai neolitikum kutatásának új eredményei Kelet-Magyarországon* című előadásukban az elmúlt években végzett ásatásaik leletanyaga alapján a legkorábbi magyarországi élelemtermelő művelődés, a Körös-kultúra elterjedésének és időrendjének, valamint a tőle északra élt őslakókra gyakorolt hatásainak kérdését vizsgálták. Az ásatások során kiderült, hogy a Körös-kultúra nemcsak az Alföld középső és déli részein terjedt el, hanem Kelet-Magyarországon is, a Szamos völgyében. Az itt, főleg Méhteleken megismert leletanyag a Körös-kultúra egy sajátos, helyi csoportját képviseli. Ez nem a Körösök vidékéről (tehát nem a Körös-kultúra központi területeiről) jutott el ide, hanem Erdély belsejéből. A dél-alföldi Körös-csoportok északabbra húzódását ugyanis megakadályozta az az őslakosság, amely az Alföld északi felén élt és birtokolta a Tokaj-környéki könyersanyag-termőhelyeket, elsősorban az obszidián lelőhelyeit. A Körös-kultúra erdélyi csoportjának emberei

éppen e nyersanyag-lelőhelyek miatt húzódtak északra, a Szamos völgyébe. Méhtelek azt bizonyítja, hogy nemcsak a nyersanyag beszerzésével és továbbításával, hanem nagyarányú feldolgozással és a kész termékek továbbításával is foglalkoztak. Az északabbra lakó őslakókkal való gyakori érintkezések hatással voltak az őslakókra is: azok fokozatosan átvették a neolitikus forradalom vívmányait. Így alakult ki a Körös-kultúra hatására az Alföldi Vonaldíszes Kerámia átmeneti időszaka (a szatmári csoport) és végül az Alföldi Vonaldíszes Kerámia. Bár nyilvánvaló, hogy a Körös-kultúra hatásai az őslakókkal való érintkezési terület teljes hosszában (a Tiszától keletre Méhtelek irányában húzott vonal mentén) mindenütt megnyilvánultak, a Szamos völgye és Szabolcs-Szatmár megye területe ebben az érintkezésben igen fontos szerepet játszott.

Bökönyi Sándor *A háziló bekerülése Magyarországra* című előadása a rézkor és bronzkor fordulóján, i.e. 2000 körül lejátszódott történeti események hátterében álló kérdést vizsgálta. Rámutat, hogy bár az ember a lovat csak a házasítás második hullámában (viszonylag későn) szelídítette meg, az mégis az emberhez legközelebb álló háziállat rangjára jutott. Ezt nem közvetlen gazdasági hasznának köszönhette, hanem harcostársi mivoltának, főleg az eurázsiai sztyeppén élt lovasnomád népeknél. A ló lett az a háziállat, amelyet az ember elsőként kezdett el egyedenként, nem pedig csordaként kezelni. Mivel Európa legtöbb részén (és így a Kárpát-medencében is) a vadlovak nem éltek túl a jégkor végének drasztikus időjárás-változásait (hazánk gazdag neolitikus faunaanyagában egyetlen biztos lócsont sem akadt!), nyilvánvaló, hogy az elsőként a korai rézkori tiszapolgári kultúra lelőhelyein (Deszk, Kisköre, Kenderes) felbukkanó lócsontok, azaz a ló legkorábbi megjelenése arra a területre vezethető vissza, amelynek ebben az időszakban kapcsolatai voltak a magyarországi rézkor fejlődésével. Ilyen, kiindulási centrumként felfogható terület Dél-Ukrajna, ahol egyik lelőhelyen az állatcsontok 60 %-a házasított lóból származott. A korarézkorban ide került lovak a Kárpát-medencében nem indítottak el valódi lótarast, és a középső-rézkorban (bodrogkeresztúri kultúra) a háziló-import is visszaeshetett. Ismét fellendült a lótaras a későrézkor kezdetén, az ún. bolerázi csoport idején, amely emlékanyagának erős keleti, ukrain kapcsolatai vannak. A bolerázi kultúra által behozott lovak tekinthetők a hazánkba bekerült házilovak második hullámának. A házilovak harmadik hulláma a bronzkor elején, a harang alakú edények kultúrájával került be az országba. A lócsontok száma e korszak lelőhelyein igen nagy (még 60 %-ot is meghalad). Az ekkor behozott lótomeggel a hazai lótaras olyan alapokat nyert, hogy a későbbiekben már önállón, import nélkül is meg tudott állni a saját lábán. Az állatcsont-anyag vizsgálata azt mutatja, hogy a magyarországi három hullám lovai egységes populációt képeztek, és megegyeznek a dél-ukrainai, legkorábbi ló-házasítási központokból származó, nagyobb testű házilovakkal, ugyanakkor jól elkülöníthetők a náluk kisebb testű, nyugati bronzkori lovaktól.

Kalicz Nándor hozzászólásában úgy vélte, hogy a háziló megjelenésének harmadik hulláma Magyarországon nem a harang alakú edények kultúrájának érkezésével kapcsolható össze, hanem a zóki kultúrával, amelynek (a korai bronzkor II. periódusában), ellentétben a harangedényekkel, éppen Kelet-Európával és Ukrajnával voltak erős genetikai kapcsolatai. A zóki kultúra idején a kurgán sírok művelődésével kapcsolatban megjelent háziló-fajta öröklődött a harang alakú edények kultúrájának népére.

Az ülésszak első napjának befejező előadását Torma István tartotta. *A balatonakali sír helye a Dunántúl bronzkorában* című előadásában egy szokatlanul gazdag középső bronzkori sír leletanyagát és az általa felvetett kérdéseket ismertette. A sírba egy teljes fegyverzettel, illetve szerszámkészlettel — törrel, fejszével, baltával, vésővel —, továbbá karpereccel és arany hajkarikával ellátott, kiemelkedő jelentőségű személyt temettek el. Megkülönböztetett társadalmi helyzetére utalhat a kisapostagi kultúrában szokatlan zsugorított rítus alkalmazása, és az a körülmény, hogy a jelek szerint magányosan eltemetett sír volt. A sír a leletanyag alapján a kisapostagi kultúra 3. szakaszába tartozik. A kisapostagi kultúrának ezt a legfiatalabb fejlődési szakaszát éppen a balatonakali sír edényeivel rokon dunántúli kerámia segítségével lehet elkülöníteni.

A sír fémmellékletei a korai bronzkor végére, illetve a középső bronzkor elejére keltezhető típusokból állnak. Meglepő a tokos véső és a nyélhátas fejsze ilyen korai megjelenése. Az utóbbival azonos típusba sorolható fejszék típusának elnevezésére előadó a „pfaffenbergi típusú nyélhátas fejsze” elnevezést javasolta.

A második nap első előadását Patek Erzsébet tartotta, *Sopron környékének településtörténeti kérdései az i. e. 8. században* címmel. Előadásához elsősorban a Sopron-Burgstallon immár harmadik éve folyó ásatásai szolgáltatták a leletanyagot és a szempontokat, de a felmerülő történeti kérdéseket széles összefüggésbe helyezve vizsgálta. Rámutatott, hogy Sopronnak és környékének teljes történeti múltjában alig ismerünk még egy olyan korszakot, amelyben olyan sokirányúak és termékenyek voltak e jelentős táj kapcsolatai, mint éppen a Hallstatti kultúra időszaka. Ezt elsősorban a területnek az i.e. 8. században hirtelen megnövekvő települési sűrűsége bizonyítja, az egymástól látótávolságban elhelyezkedő magaslati védett telepekkel (várakkal, mint Sopron-Burgstallon—Várhely, Károly-magaslat, Égi-trónus). E földvárak egymáshoz daló közelsége, leletanyaguk megegyező stílusa és kora alapján valószínű, hogy egymással békés kapcsolatban állottak, lakóikat feltehetőleg rokoni szálak is összekapcsolták. Ez a tény, továbbá a terület erős települési koncentráltága minden bizonnyal összefüggésben volt azzal, hogy már a Halstatt-korban itt vezetett Európa egyik legjelentősebb kereskedelmi útja, az úgynevezett borostyánkő-út. Ez kötötte össze az észak-itáliai és Adria-környéki ipari és kereskedelmi centrumokat a cseh terület bányavidékeivel és a Keleti-tengeri borostyánkőlelőhelyekkel. Az út római kori maradványait Sopronban több helyen

is megtalálták. Az előadónak sikerült rekonstruálnia az útvonal hals-tatt-kori vonalát.

A sopron-burgstalli ásatások eredményei közül ezúttal az erődtített telepen, illetve magában a sánchan folytatott munkákról volt szó. Sikerült tisztázni a sáncrendszer két legfontosabb részének építési idejét: a fősáncot a Hallstatt-időszak C periódusában, az elősáncot viszont a La Tène-kor D periódusában emelték. Foglalkozott az előadó a sánccfeltárás során felfedezett leletek (ún. tűzikutyák) és jelenségek (emberáldozat) vallástörténeti értékelésével is, a korábban és újabban a Burgstall mellett levő halomsírokban talált leletek (tűzikutyák) és alakos díszítésű urnák tanulságaival összevetve. Végül ismertette azokat az adatokat, amelyek szerint éppen Sopron környéke az, ahol már a Hallstatt B és C időszakok fordulóján, a 8. század elején kelet-európai típusú fémleletek jelentkeznek, az ún. trák-kimmer emlékanyag hatásai. Ezek minden jel szerint a Balkán félsziget északi területeinek közvetítésével, a Dunántúl középső részének megkerülésével jutottak el Sopron környékére.

Szilágyi János György hozzászólásában a borostyánkő-út kutatásának fontosságát emelte ki, mivel éppen Soprontól északra egész Európában sehol sincs biztos adat az útvonalra. A nemzetközi kutatás fél évszázada a magyar kutatástól várja a kérdés részletes feldolgozását. A hozzászóló szerint ehhez elsősorban további sopron-burgstalli halomsírok feltárása segíthetne hozzá.

Jerem Erzsébet *A „korai” és „waldalgesheimi” stílusú fémdíszítés hatása a kelta pecsételt kerámiára* című előadása a La Tène-kori pecsételt kerámia két, különleges mintával díszített csoportjával foglalkozott. Ez a két minta a líra, illetve kettőslíra és a hármassforgó. A két, Magyarországon is előforduló minta eredetének vizsgálatához az alapot két, eddig még közöletlen új lelet szolgáltat-ta: a Koroncó-Újtelepen talált, korai La-Tène B időszakba tartozó síregyüttes, és az Écs községben talált edény, amelyet palmettás hármassforgó pecsét díszít.

Az előadó rámutatott, hogy mindkét díszítőmotívum meglehetősen ritka a pecsételt díszítésű edények számához viszonyítva: így például összesen 9 edényt (illetve töredéket) ismerünk líra- (vagy kettőslíra-) motívummal díszítve. Sőt, a palmettás hármassforgó-minta ilyen kifejezett formában máshonnan nem is ismert. Az előadó a díszítések előzményeit a korai és waldalgesheimi stílusban díszített kelta fémeken keresi. A líra-minta esetében a szálak egyértelműen Nyugat felé vezetnek, ahol ez már a korai stílus mintakincsében fontos szerepet játszott, elsősorban az aranyból készült ékszereken. A palmettás hármassforgó pontos párhuzamait a Marne-vidéki fémekről ismerjük. Sikerült elkülöníteni azokat a korai kelta fémleleteket, amelyek mintakincse a bepecsételt kerámiaminták kialakulásában közvetlenül is szerepet játszhatott: a fazekas-mesterek agyagba ültették át az ötvösműveken gyakran alkalmazott mintákat. A sajátos mintakincs dunántúli megjelenése a Közép-Rajna-vidékről és főleg Champagne területéről Ausztrián keresztül érkező hatásra, új népelemek érkezésére vezethető vissza, a La Tène B korszak elején, az i.e. 4. század közepén.

Szabó Miklós (Szépművészeti Múzeum) hozzászólásában elsősorban a kettőslíra formájú mintával foglalkozott. Eredetét a Marne-vidéki emlékanyagban keresi, és dunántúli felbukkanását összefüggésbe hozza új kelta népelemeknek i.e. 360–370 körül a Dunántúlon való megjelenésével. Ezek lehetnek azok a kelta csoportok, amelyek balkáni előnyomulását 310 körül Kassandros megállította.

Szilágyi János György a líra-motívum eredetét a 6. századi etruszk kerámia kettős S-alakú spirális mintájában találja meg, mint hozzászólásában elmondotta. Így a jellegzetes kelta motívumot nem szükséges fémtárgyak díszítéséről származtatni. Ma már nincsenek időrendi akadályai a 6. századi etruszk és 4. századi kelta kerámia közötti összefüggések bizonyításának, mivel adatokat ismerünk arra, hogy a gallok a 6. század második felében megjelentek Észak-Itáliában.

Castiglione László *Cato maior és a művészet* című előadásában revízió alá vette azt a közhellyé vált nézetet, miszerint Cato a művészet és különösen a görög művészet esküdt ellensége volt. Az irodalmi és az archeológiai források szembesítésével bizonyította, hogy Cato három legnagyobb szabású saját művészeti és építészeti kezdeményezésében (a Victoria Virgo templom kultuszszobra, a Cloaca Maxima újjáépítése, a Basilica Porcia) kimondottan modern újtónak bizonyult, aki a görög-hellénisztikus művészet ismeretében és felhasználásával, de a római igényeket és világnézetet alapul véve jelentősen hozzájárult a római művészet önálló arculatának kialakításához. Cato művészetre vonatkozó nézeteinek és a politikus-író politikai és kulturális álláspontjának vizsgálata hasonló eredményre vezet: nem volt kultúra- és haladásellenes reakció, hanem Róma vezető oligarchiájának és nagyhatalmi szerepének következetes képviselője, aki híve volt a korszerű elveknek és újításoknak, de ellenezte Róma saját karakterének feladását és a hellénisztikus kultúrában való feloldását.

A második nap délelőttjének befejező előadását Török László tartotta *Meroe és a görög-római világ* címmel. Hangsúlyozta bevezetőjében, hogy Egyiptom ókori déli szomszédjának, a meroitikus birodalomnak a történetére, régészeti és művészeti emlékeire egyre inkább felfigyel a kutatás. Az eddigi eredmények elsősorban az eseménytörténet és a nyelv kérdéseire vonatkoznak, a régészeti és művészettörténeti vizsgálatokat pedig egy egyiptológiai kiindulású szemlélet határozta meg. E szemlélet azonban nem teljesen alkalmas Meroe késői korszaka (i.e. 1 — 4. század közötti időszak) emlékeinek kutatására. Az előadás épp e korszak néhány kulcsfontosságú emlékét tekintette át abból a célból, hogy ezeknek a görög-római művészethez való viszonyát pontosabban fel lehessen mérni. Ennek során elemezte az úgynevezett oroszlántemplomok kolonnádos alaprajzi típusát, és az abban kimutatható alexandriai késő-hellénisztikus ösztönzést, részletes vizsgálattal meghatározta a Meroe-városi, eddig fürdőnek tartott építészeti együttes rendeltetését, mint koracsászárkori típusú aulát, ill. nymhaeumot. Az utóbbi épületrész építészeti és szobrászati díszei közvetlenül egyiptomi, közelebbről alexandriai felfogás adaptációjának tekinthe-

tők. Ezek és más épülettípusok, szobrászati alkotások, kultusz-elemek és az azokhoz kapcsolódó ikonográfiai formák arra vallanak, hogy az i.e. 1. századtól kezdve a meroitikus uralkodók szabad utat engedtek a görög-római befolyásnak. Így kedvező helyzetet tudtak országuknak biztosítani a mediterrán világ kereskedelmében. Ebben a szellemben rendezték be, szervezték meg a núbiai országrész — amely Egyiptom római kézre kerülése után fennhatóságuk alá került — adminisztrációját is.

Szilágyi János György, Castiglione László, Wessetzky Vilmos és Kákossy László hozzászólásaikban elsősorban az előadó témaválasztásának korszerűségét, szempontjainak helyes megválasztását hangsúlyozták. Kákossy szerint is valószínű, hogy nemcsak a Núbián átvezető kereskedelmi kapcsolatok révén kerültek hellenisztikus hatások, tárgyak Meroeba. Itt mélyebb hatásokról lehet szó, amit összefüggésbe lehet hozni azzal, hogy Ergamenes király a Ptolemaiosok udvarában nevelkedett, és országába visszatérve, a hellenisztikus műveltséget ott is terjeszteni kezdte. Az előadó által tárgyalt sajátos rendeltetésű vízmedencét illetően óegyiptomi előzményeket említett, a templomi szent tavakat, illetve I. Szeti fáraó Abüdoszban megtalált kenotáfiumában az ősvíz szimbolizáló medencét.

A délutáni ülés szak első előadását Gáspár Dóra tartotta *Az „in numeros referri” fogalma a római hadseregben* címmel. Bevezetőben elmondotta, hogy az *in numeros referri* kifejezés igen gyakran előfordul a római katonai jog kifejezései között. A kutatás ezt általában a katona végleges státuszának jelölésére vonatkoztatja. Tehát arra a besorozott, kiképzésben részesített, újoncidejét letöltött katonára, aki az újoncozás valamennyi kívánalmának, előírásának megfelelően esküt tett és megkapta végleges beosztását. E végleges beosztást mint jogi fogalmat és mint katonai status quot jelölne a kifejezés. Az előadó megvizsgálta a „végleges beosztás”-ként való értelmezéssel kapcsolatban felmerült kételyeket, és feltette a kérdést, hogy valóban a végső beosztást vagy csupán valami más fokon történő beosztást jelent-e. Egyáltalában, tekinthető-e egyetlen meghatározott katonai „gradus” terminus technicusának? A források elemzése után megállapította, hogy a kifejezés nem egy meghatározott beosztást jelölt, hanem csak a besorozottság állapotát, valamely csapattestnél való tartózkodást: az illető katona a számára kijelölt csapatnál jelen van, neve a katonai nyilvántartások között szerepel, a hadsereg állományába tartozik, életének eseményeit a katonai jog irányítja.

Gabler Dénes előadása *Egy moesia terra sigillata műhely termékei Pannóniában* címmel egy régen ismert, de jelentőséget éppen az előadó kutatásai által nyert sigillata-típussal foglalkozott. A mintegy 40 ezerre tehető pannóniai sigillata-anyagban ez a típus az egyetlen olyan zárt egység, amelynek műhelye nem Itáliában vagy a nyugati provinciák valamelyikében, hanem Pannóniától dél-keletre keresendő. A magyar és a nemzetközi kutatás az elmúlt évtizedekben részletesen leírta a műhely jellegzetes termékeit, összegyűjtötte lelőhelyeit, és

lokalizálta magát a műhelyt is a Moesiában fekvő Margumban. Az előadó ismertette, hogy saját kutatásai nagymértékben kibővítették a műhely termékeinek mintakincsére és elterjedésére vonatkozó adatokat, és mindezek vizsgálata megerősíti a műhely Margumba való lokalizálását. Rámutatott, hogy e műhely főleg a keleti tartományok számára termelt, ahová a galliai és germaniai eredetű áruk nehezebben jutottak el. Nyugat felé elsősorban a közeli dél-pannóniai táborok voltak a legfontosabb piacai. A műhely díszítőelemeinek a nyugati sigillatáktól való eltéréseit a helyi, eddig kevésbé ismert moesiai kerámia hagyományainak továbbélésében kereste. A műhely létrejöttét i.e. 120 körülre helyezte, és bizonyítékokat idézett az Antoninusok koráig tartó működésére. Végül egy igen érdekes statisztikai-grafikus ábrázolású kísérletét ismertette a különböző sigillata-műhelyek termékei egymáshoz viszonyított mennyiségi arányainak értelmezésére, 4 anyagcsoport, illetve 3700 pannóniai eredetű sigillata-edény, illetve töredék alapján. A sigillata-típusok forgalmi mutatói pontosan jelzik az egyes lelőhelyek, illetve műhelyek életében bekövetkezett fontos történeti, gazdasági változásokat. A Pannóniába importált sigillaták mennyisége például 210–220 körül a legnagyobb, ami jelzi, hogy ennek az időszaknak az anyagi jóléte magas fokon állt. A 120–140 és 170–190 közötti sigillaták (viszonylagos) hiánya viszont a nyugati műhelyeknek a keleti piacokért egymás közt vívott küzdelmével, illetve a markomann háborúkkal magyarázható: ekkor a távoli kereskedelmi szállítások lehetetlenné váltak. Az első esemény hozta létre a margumi műhelyt, és működését a markomann háborúk sem befolyásolták lényegesen.

Soproni Sándor hozzászólásában úgy vélte, hogy a margumi műhely létrehozása összefügg Dacia meghódításával, amikor új, jelentős piacok nyílnak meg. *Fitz Jenő* hangsúlyozta, hogy a pannóniai kereskedelem Hadrianus kora után egyre fokozottabban keleti orientációjú lesz, és megerősödik a helyi műhelyek tevékenysége is.

Barkóczi László *A pannóniai későrómai üvegművesség* című előadásának bevezetésekként ismertette a pannóniai üvegművészet korábbi álláspontjait, majd röviden áttekintette a korarómai üvegművességre és kereskedelemre vonatkozó ismereteinket. Ennek kapcsán bemutatott három olyan üvegműhely-leletet, amelyek az utóbbi években kerültek elő Győrben, Aquincumban és Intercisában. Ezek azt bizonyítják, hogy Pannóniának már a korai időszakban is volt saját üvegművessége.

Az előadás a továbbiakban elsősorban a későrómai üvegművességgel foglalkozott. Az előadó formai, kronológiai és sírlelet-összefüggések alapján három periódust tudott szétválasztani. Az első az i.sz. 270 körüli időktől Constantinus koráig tartott. Ennek a korszaknak a jellemző típusai a nyugati import darabjai, tovább dolgozó, vagy akár új, helyi üvegművesség ekkor nem mutatható ki.

A második korszak Constantinus korától kb. 380-ig tartott. A periódust nagyarányú fellendülés jellemzi. A nyugati import mellett megfigyelhetők a

keleti üvegműves termékek és azok utánzásai. Ezt az új pannóniai üvegművességet minden bizonnyal a bevándorolt keletiek teremtték meg.

A 4. század végén az üvegművesség leegyszerűsödik, de a már hagyományosnak számító üvegművesség egyes típusai még az 5. század elején is megfigyelhetők. 380 körül olyan üvegek jelennek meg, amelyeknek bizonyos típusai csak Pannóniában bukkannak fel. Vannak jellemző darabok, amelyek kapcsolatban állanak egyrészt a keleti üvegművességgel, főleg a Fekete-tenger környékével, a dél-dunai limesszel, illetve Észak-Itáliával. Ebben, az 5. század 30-as, 40-es éveiiig tartó harmadik időszakban a második időszakból megmaradt és folyamatosan tovább dolgozó műhelyek mellett egy másfajta üvegművesség is kialakult. Bizonyos típusok alapján még az 5. század elején is legalább három üvegműhellyel kell számolnunk Pannóniában.

A második nap utolsó előadását Kiszely István tartotta *Langobardok Rugilandban — langobardok Pannóniában* címmel. Az előadás arra szándékozott rámutatni, hogy melyek a palaeodemográfiai számítások nehézségei és lehetőségei a langobard temetőknél. Előadó vizsgálatai az összes napjainkig feltárt langobard csontvázanyag vizsgálatán alapultak.

A demográfiai számítások irreálisának kérdéséről szólva megtudtuk, hogy a 870 megvizsgált csontvázlelet alapján, ha „átlagos életkort” számítanánk, akkor az irreálisnak tartható 34,9 évet kapnánk. Tekintetbe véve, hogy az ismert csontanyag alapján a 15 éven alul elhaltak száma csak 16,6 % (szemben az 5–6. századi meroving, frank, türing 46 %-kal), valószínűtlennek tekinthető minden ezzel kapcsolatos számítás. Más adatok alapján a langobard népességek átlagos életkora 27,7 év lehetett. Erre magyarázatként szolgálhat az is, hogy az 1 éven alul elhaltakat a langobardok külön temetőkbe temették el, illetve nem temetőkbe temették. Nem fogadhatók el a statisztikai adatok a nőknek a férfiakhoz viszonyított aránya (1000:1023) szempontjából sem, mivel itt a családtól távol elhaltak, a férficsontvázak jobb megtartása és a torzított női koponyák nagyobb száma befolyásolja a számításokat.

A temetők használati idejének kiszámítására számos képletet ismerünk, amelyek alkalmasak arra is, hogy az egy temetőhöz tartozó egykori telep lélekszámát meghatározhassuk. Ha azonban ismerjük a lélekszámot, következtethetünk a temető „használati idejére” is. Ha a pannóniai langobardok esetében a vörsi és kajdaci temetők használati idejének régészeti megállapítás alapján a 22 évet fogadjuk el, korrigáljuk a hiányzó gyermek-halottak számát, az 5–6. századi csecsemőhalandósági arányt 20 %-nak, a gyermekhalandóságot 46 %-nak véve, az egy-egy telepen élőket 55 egyednek, az évente elhaltak számát 2,8-nak, és az elhalálozási arányt (Gejvall-szerint) 45-nek vesszük, akkor a pannóniai temetők használati idejét palaeodemográfiai számításokkal 22, illetve 42 ($\pm 1-2$ év) határozhatjuk meg. Az ilyen jellegű számítások más, elsősorban kronológiai kérdések vizsgálatára is alkalmasak, továbbá következtetni lehet

az egyes temetők szakszerű feltárása előtt elpusztított vagy még feltáratlan sírjainak számára.

Bóna István hozzászólásában, helyeselve az előadó kutatási módszerét és célkitűzését, kétségbe vonta, hogy minden esetben lehet-e embertani elemzés alapján történeti időrendet megállapítani. Bóna szerint például az észak-dunántúli nagy langobard temetők (például Szentendre) kétszer akkorák, mint a délpannóniaiak, de nem feltétlenül azért, mert kétszer akkora populáció temetői, hanem mert használatuk jóval korábban kezdődik. A temetők nagysága tehát nemcsak a lakosság számától, hanem az időhatároktól is függ.

Szimonova Eugenia előadása vezette be az ülésszak harmadik munkanapjának programját. *A toponári későavarkori temető* című előadásában a Somogy megyében fekvő lelőhelyen 1968–1970 között saját ásatai során egy nagylétszámú avar temető sírjai közül megmentett 148 sír leletanyagát és összefüggéseit ismertette. Részletesen tárgyalta a temetkezések formáit és szokásait (sírgödörök formái, méretei, a holttest elhelyezésének módjai, fekvése, tájolás stb.). Rámutatott: a kirablott sírok nagy száma (egyharmada az összesírnak) arra utal, hogy gazdag közösség tagjai temetkeztek ide a VIII–IX. században. Ezt bizonyítják a rendkívüli szépségű bronz övveretek és lószerszám-tartozékok is. Ezek mintakincse Irán, illetve a nagyszentmiklósi kincs egyik összetevő stílusa felé mutat. Az ilyen jellegű leletek elsősorban a temető közepén elhelyezkedett, a többi sírtól, illetve másik hét sírcsoporttól határozottan elkülönülő középső csoportban kerültek elő.

Szőke Béla Miklós *A nagymorva erődített települések jellegéről* című előadásában vitatja azt az utóbbi években kialakult nézetet, miszerint a nagymorva erődített településeket vár-városokként, város-csíraként, általában városként kell értelmeznünk. Kifejti, hogy nem mutatható bennük ki a városi életre jellemző gazdasági különállás és a kereskedelem megfelelő minőségű jelenléte (hiányzik a piac!), nincsenek suburbium-szerű kézműves- és kereskedőtelepeik. E települések méreteikben is eltérnek a kor kétségtelen városaitól: azoknál többszörösen nagyobbak. Belső szerkezetük sem városias jellegű, és erődítéseik is inkább menekülővár-szerűek és nem városi erődítések.

Ugyanakkor e települések már a VII–VIII. században létrejöttek, a hatalmas területet körbevevő palánk-erődítések mögött kovács- és öntőműhelyek, pogány kultuszhelyek és sűrű hálózatu településrészek keletkeztek. A IX. században a pogány kultuszhelyeken templomokat építettek és a régebbi erődítéseket új típusú, kő—fa szerkezetű sánccal újították meg. A templomok körül ún. Pfalz-szerű településrendszert alkotva kézművesek és parasztok telepednek le. Egy-egy ilyen sáncon belül több Pfalz-rendszerű település is kimutatható, sőt a sáncon kívül is találhatók. A nagymorva erődített településeket tehát nemesi, főúri udvarok konglomerátumaiként értelmezhetjük.

Az ilyen jellegű települések megszűnésének oka az volt, hogy nem rendelkeztek olyan gazdasági feltételekkel, amelyek várossá való továbbfejlődésüket

lehetővé tették volna, és az ilyen, gyenge összetartó erővel rendelkező, vazallus-rendszerű korafeudális államalakulat külső és belső okok miatt gyorsan felbomlott, fennállásának tehát nem voltak meg a társadalmi-politikai feltételei sem.

Bóna István hozzászólásában kiemelte az előadás újszerűségét, és főleg azt dicsérte, hogy az előadó rámutatott arra: téves az a felfogás, hogy Nagy-Morávia megszűnését egyedül a magyar honfoglalás okozta változásoknak kell tulajdonítani.

Erdélyi István és Szimonova Eugenia közös előadásukban *Koraközépkori telepásatás Vásárosnamény határában* címmel a Gergelyiugornya (egykori Bereg megye) község közelében, a Makócsa-patak partján folytatott ásataik legfontosabb eredményeit ismertették. Az 1965–1968 között végzett munka során 18 épületet, lakóházat tártak fel, amelyek a IX–X. századból származnak. Bemutatták a házakról készült rajzos rekonstrukciókat és a leletanyag fontos részét. Az utóbbiak közül kiemelkednek a kenyérlepeny-sütő agyagtepsik és a nagyméretű gabonaszárító és pörkölő agyagtálcák. A házak lényegében minden esetben félig földbeásott kőkemencés-kőtűzhelyes épületek voltak. Az előadók vizsgálják a hasonló szerkezetű építmények Közép-Európában való felbukkanását, és úgy látják, hogy az eddig feltételezettnél korábban, már az i.sz. 2–3. században megjelentek. Ebben az esetben viszont felbukkanásuk nem lehet kapcsolatban az i.sz. 4–5. században beköszöntött hűvösebb időjárással. Az előadók részletesen ismertették a lekerekített négyzet alakú alaprajzzal rendelkező, földbeásott belső terű házak kelet-európai elterjedését. Két másik gergelyiugornyai háztípus (keskeny, téglalap alakú gödör a ház belsejében; kerek gödör a ház belsejében) csak a fenti típus változatának látszik, de párhuzamaik Kelet-Európából általában jól ismertek.

Ami az egykori telep lakóinak népi hovatartozását illeti, az előadók szerint a honfoglaló magyarság által helyben talált őslakosság (minden további etnikai meghatározás nélkül) egy csoportja lakhatta. A telepet semmi nem pusztította el, hanem a X. században lakói békés körülmények között hagyhatták el. A telep igen előnyös adottságokkal rendelkezik egy esetleges teljes feltárára.

A tudományos ülészak befejező előadását Duma György tartotta *Középkori aranyozott kerámiák összehasonlító vizsgálatáról*. A rendkívüli érdeklődést keltett előadás az ulmi városháza 1898–1905 között történt helyreállítása alkalmával talált aranyozott mázas tetőcserepek, a nyéki kastély környékén 1933–1934-ben végzett kutatások során talált aranyozott épületkerámiák és végül a budai vár területén 1946–1952 között folyt ásataival feltárt ugyancsak aranyozott épületkerámiák laboratóriumi vizsgálatával és aranyozási eljárásuk kérdéseivel foglalkozott. Erre az adott lehetőséget, hogy az előadónak alkalma nyílt az ulmi tetőcserepeket személyesen is megvizsgálni, és így foglalkozhatott az Európában egyedülálló aranyozott kerámiák közti hasonlóságok vagy eltérések alapos vizsgálatával. Égetés- és máztechnikai, mikroszkopikus és ásványtani, kvalitatív kémiai, spektrográfiai és az aranyozásra vonatkozó

rekonstrukciós (az aranyozási eljárást laboratóriumi körülmények között megismétlő) vizsgálatai egyértelmű állásfoglalást tettek lehetővé. A két terület kerámiaalapjai készítési technológiájának azonossága és anyagaik messzemenő hasonlósága arra mutat, hogy mind az ulmi, mind a budai aranyozott tetődíszek-tetőcserepek ugyanannak a mesternek a munkái, azonos műhelyben készültek.

Makkay János

BESZÁMOLÓ A VISEGRÁDI SZOCIÁLPSZICHOLOGIAI KONFERENCIÁRÓL

A pszichológiai kutatások az utóbbi évek során megélnék oly tudományterületeken is, amelyek viszonylag szerény tradícióval rendelkeznek hazánkban. Ezek egyike a szociálpszichológia, amelynek fejlődését — tekintettel ideológiai fontosságára, s egyszersmind a társadalmi valóság eleven problémáihoz kötődő aktualitására — az Akadémia II. Osztálya is ösztönözte, amikor kezdeményezően lépett fel a szociálpszichológia alapp problémáinak kijelölésében, távlati terveinek körvonalazásában. A 60-as évek közepétől fokozatosan kiépültek a szociálpszichológiai kutatások szervezeti keretei, így megalakult előbb az MTA Pszichológiai Intézetének, utóbb az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontnak a Szociálpszichológiai Osztálya, létrejött a Magyar Pszichológiai Társaságon belül egy szociálpszichológiai szekció, amely 1972-ben a különböző intézményekben és munkaterületeken folyó kutatások áttekintésére országos munkaértekezletet is rendezett. Az empirikus valóságfeltárás első szociálpszichológiai eredményei, illetőleg az egyes elméleti, módszertani alapp problémák marxista igényű feldolgozásai már megjelentek tudományos folyóiratokban és helyet kaptak a könyvkiadásban is.

A szocialista országokban meginduló szociálpszichológiai munkálatok természetesen élénk érdeklődést váltanak ki azokban az országokban — mindekelőtt az USA-ban, Angliában, Franciaországban —, amelyek hosszú évtizedeken keresztül kezdeményező szerepet töltek be ezen a tudományterületen, kialakították ennek fejlett empirikus kutatástechnikáját, és sajátos társadalmi-ideológiai feltételeik bélyegét hosszú időn át rányomták e tudományág kérdésfeltevéseinek és elméletalkotásának fejlődésére. Az Egyesült Államok, illetőleg a nyugat-európai országok szakmai szervezeteinek céljai között szerepel a nemzetközi információcsere fokozása e téren is, saját szakmai-ideológiai megközelítési módjuk közvetítése, az új területeken összehasonlító vizsgálatok kezdeményezése. Többek között e célok irányítják az Európai Kísérleti Szociálpszichológiai Társaság munkáját, amely ismételen kezdeményezően lépett fel a szocialista országokkal való együttműködés terén: lehetőséget biztosított fiatal szakemberek továbbképzésére; több konferenciát rendezett, amelyeken az amerikai

és nyugat-európai szociálpszichológusok mellett szorgalmazta a szocialista országok kutatóinak részvételét is. Hosszabb előkészítő munka után 1974. május 5. és 10. között Visegrádon került sor a III. Európai Szociálpszichológiai Konferenciára, amelyet ez alkalommal *a szociális változás szociálpszichológiai vonatkozásainak* szenteltek. A megrendezés feladatait az Európai Kísérleti Szociálpszichológiai Társaság mellett a Magyar Tudományos Akadémia, illetőleg az azt képviselő Pszichológiai Intézet vállalta.

Az esemény jelentőségét mindenekelőtt az adja meg, hogy a világ legkülönbözőbb tájairól jöttek össze ez alkalommal a szociálpszichológusok; személyes találkozásokra került sor a Szovjetunióból és az Egyesült Államokból, Nyugat-Európából és a szocialista országokból érkező kutatók között. Így részt vett a konferencia munkájában az öttagú szovjet delegáció vezetőjeként A.N. Leontyev professzor, aki G.M. Andrejevával együtt a konferencia nyitóelőadását tartotta. De idelátogatott és tevékenyen részt vett az egyes munkacsoportok tevékenységében D.Campbell professzor, a társadalomkutatás ismert módszertani szakembere, Morton Deutsch, aki a társadalomkutatások amerikai szervezeti életében is vezető szerepet játszik, továbbá a szociálpszichológia nemzetközi szakirodalmának oly ismert amerikai szerzői, mint E. Aronson, U.Bronfenbrenner, Robert Kahn, R.Zajonc és P.Zimbardo professzorok. Nyugat-Európából az Európai Társaság „vezérkara” vett részt a visegrádi rendezvényen: H.Tajfel, a rendezőbizottság vezetője, C.Flament, a Társaság jelenlegi francia elnöke, továbbá vezetőségének több tagja, úgymint C.Fraser, J.Jaspers, S.Moscovici és M.Mulder. A konferencia légkörét, munkáját nagymértékben befolyásoló tevékeny résztvevők között tarthatjuk számon Hilde Himmelweit professzornőt is, aki a London School of Economics and Political Science szociálpszichológiai tanszékét vezeti. Bolgár, román, csehszlovák, lengyel és NDK-beli résztvevők között ott volt J.Janousek Prágából, J.Reykowski Varsóból, valamint M.Vorweg a jenai egyetemről. A hivatalos magyar delegáció tagja volt az MTA Pszichológiai Intézetéből Pataki Ferenc, továbbá Garai László, aki, úgyis mint az Európai Kísérleti Szociálpszichológiai Társaság egyedüli magyar tagja, hosszú időn át tett erőfeszítéseket a konferencia magyarországi megrendezése érdekében. Részt vett a delegációban Mérei Ferenc, Buda Béla és Hunyady György, de referátummal illetőleg hozzászólással bekapcsolódott a konferencia tevékenységébe számos további magyar szociálpszichológus kutató is.

E korántsem teljes felsorolás csak jelzi, hogy hány országból, milyen heterogén érdeklődési körrel, szakmai előzménnyel és világnézeti elkötelezettséggel érkeztek a konferencia résztvevői. Így szükségképpen lényegesen különböző társadalmi közegeben szerzett kutatási tapasztalatok, más és más társadalomképhez rendeződő elméleti megfontolások, eltérő színvonalú módszertani megoldások szembesültek egymással. A konferencia központ témája — a szociális változás — és a lebonyolítás formája — a plenáris ülések, majd párhuzamosan zajló munkacsoport megbeszélések — meglehetősen tág keretet biztosítottak a

gondolatcserének. A szerteágazó megbeszélések során azonban (a konferencia időtartama alatt) tulajdonképpen csak az álláspontok különbözőségének s bizonyos érintkezési, együttműködési lehetőségeknek a felmérésére volt mód. A konferencián olyan munkamegosztás alakult ki, amelynek keretében írásos anyagot főként a szocialista országokból érkező kutatók hoztak, konkrét vizsgálatokat ismertettek még az amerikai vendégek, az Európai Társaság képviselői viszont különösen a megvitatásban tűntek ki nagyfokú aktivitásukkal. A viták vezetésének módjában, a vitapartnerek hangvételében megmutatkozott a résztvevők azon szándéka, hogy ezt a széleskörű nemzetközi találkozót a személyes szakmai ismerkedés és kapcsolatteremtés színhelyévé tegyék, s olykor kisebb súlyt fektettek a felmerült szerteágazó kérdések tisztázására vagy részproblémák szakszerű lezárására.

A konferencia *plenáris ülésekkel* kezdte munkáját. A két említett szovjet tudós előadásában a társadalmi változások szociálpszichológiai vizsgálatának metodológiai problémáival foglalkozott, különbséget téve a társadalmi változások különböző szintjei között. D.T. Campbell professzor a társadalmi tervezés és reformprogramok megvalósításának értékelését tárgyalta meg, próbálta kijelölni a társadalomtudományok szerepét e tervek, programok hatékonyságának lemérésében. S.Moscovici a társadalmi konfliktusok és változások kétféle, úgy mond „racionális” és „romantikus” megközelítésmódját állította egymással szembe, termékenynek ítélve azokat a szociálpszichológiai kísérleteket, amelyek csoportokon belüli konfliktusok és változások kiváltására irányulnak.

Az öt munkacsoport egyike a *társadalmi változások* szociálpszichológiai vizsgálatának előfeltevéseivel és módszereivel foglalkozott. Ennek elnöki tisztét D.Campbell töltötte be, majd amikor a megbeszélések kialakuló tematikáját látva ő leköszönt, e feladatot C.Faucheux vette át. A szekcióban megvitatott két magyar referátum a szociálpszichológiai elméletalkotásának és fejlődési irányának legáltalánosabb kérdéseit vetette fel, átfogó — és ennek megfelelően kevésbé részletezett — kritikát gyakorolva a szakirodalom eddigi eredményei felett. Míg az első referátum a szociálpszichológia organikus és kognitív ekvilibrum modelljei felett gyakorolt kritikát, továbbá a társadalmi változás motivációjának paradox jellegéről szólt, a másik referátum Adorno és munkatársai „Az autoritáriánus személyiség” című műve kapesán a kognitív szerkezetek társadalmi feltételektől elszakított pszichológiai értelmezésének kritikáját kívánta adni. A kibontakozó vita során érintették Leontyev és Andrejeva főreferátumának néhány átfogó kérdését, általában a társadalmi jelenségek és konkrétan az ideológiák viszonyát a szociálpszichológia által tanulmányozott jelenségekhez.

A második munkacsoport vezetői — Bronfenbrenner és Mérei — munkája nyomán jól előkészített vita alakult ki, amely a *szocializáció és társadalmi változás* témakörében a szociálpszichológiai vizsgálatok konkrét eredményeihez kötődött. Itt olyan módszertani kérdésektől kezdve, mint például az ökológiai szemlélet és fogalmi apparátus alkalmazása, a munkamotiváció és a gyermek-

kori modellkövetés kérdésén át a kortárscsoporthok funkcióiig számos probléma kutatása került mérlegre. A munkacsoport résztvevőinek ideológiai tudatosságát jellemzi, hogy a megbeszélések során a kutatásokban illetőleg értelmezésekben bennerejlő „értékszempontokra” is tekintettel voltak. A meginduló érdemi munka ez esetben — a résztvevők egyöntetű benyomása szerint — indokoltá teszi, hogy keressék a további együttműködés formáit.

A konferencia harmadik munkacsoportja rendeltetése szerint *a szervezési és környezeti változások szociálpszichológiáját* tárgyalta Robert Kahn vezetésével. A környezeti változás problémái a vita során teljesen háttérbe szorultak, és a résztvevők figyelme mindenekelőtt a szervezeti változásokra összpontosult. Azonban így is némileg töredezetté tette a munkacsoport tevékenységét a felmerült témák sokszínűsége, hiszen például börtönszimulációs kísérlettől kezdve kritizisszituációban alkalmazható döntésmoddellen keresztül a család nagyságának és a születési sorrendnek a gyermeki intelligenciára való hatásáig rendkívül szerteágazó volt e munkacsoport tematikája.

A negyedik munkacsoport C. Flament — kissé erélytelen — elnökletével, két, eddig többnyire külön-külön kezelt *kognitív szerkezeteket és a társadalmi változás* kutatási tárgykörét kísérelte meg összefüggésbe hozni. A munkacsoport résztvevői kísérletet tettek arra, hogy kötetlen beszélgetés keretében együttesen értelmezzenek olyan szociálpszichológiai alapfogalmakat, mint például a szociális reprezentáció, attitűd, érték kategóriái. Így illeszkedett a megbeszélések sorába a kognitív komplexitás mérésével és értelmezésével foglalkozó egyetlen írásos referátum. E tájékozódó jellegű eszmecserek azonban nem vezettek egybehangzó közös következtetésekre a társadalmi változás és a kognitív jelenségek összefüggéséről.

Az ötödik munkacsoport *a csoportközi viselkedés és a szociális változás* összefüggéseit tanulmányozta. A munkacsoport szinte valamennyi tagja készített referátumot. Ezek a legkülönbözőbb társadalmi csoportok közötti feszültségek felderítésének módszereit, meghatározó feltételeit és megnyilvánulási formáit tárgyalták. H. Tajfel igen dinamikusán és célratorősen vezette a vitát erről az igen politikus témaköréről: a társadalmak, társadalmi csoportok közötti feszültségek kiváltás és feloldásának lehetőségeiről. A vita résztvevői a személyek közti kapcsolatok leírására alkalmazott szociálpszichológiai fogalmakat elégtelennek ítélték a csoportközi viszonyok jellemzéséhez, sokoldalúan foglalkoztak a szociális kategorizálás mibenlétével, és érintették e kategóriák társadalmi genezisén kívül az egyéni szocializációban betöltött szerepét is.

Ismét *plenáris ülésekre* került sor a konferencia munkájának lezárásakor. Itt az előzetes programtól eltérően Luis Ramallo szólt a szociálpszichológiai elemzés igényével a Chilében lezajlott „társadalmi változásokról”, a katonai junta uralomra jutásának történelmi előzményeiről és társadalmi feltételeiről a forradalmi változások útjára lépő Chilében. Feltehetően a társadalmi mozgalmak szociálpszichológiai elemzésének lehetőségét kívánták a konferencia

rendezői illusztrálni ezzel az élményeken alapuló, publicisztikai elevenségű beszámolóval.

A konferencia záróülésén lett nyilvános vita tárgya a megrendezés egyik mozgatórugója, a *további együttműködés* a szocialista országok kutatói és a nyugat-európai valamint amerikai szociálpszichológusok között. Az álláspontok tisztázását elősegítő személyes érintkezést a résztvevők nagyra értékelték, ugyanakkor az adott keretben nem alakult ki megállapodás az együttműködés jövőbeni formáit illetően. Felmerült egy olyan — egyelőre még megválaszolatlan — javaslat, hogy a következőkben Lengyelország lehetne egy hasonló jellegű nemzetközi találkozó színtere. Ha egy ilyen konferenciára sor kerül, már felhasználhatók lesznek a most Visegrádon lezajlott tudományos értekezlet tapasztalatai is. Olyan tapasztalatok, mint hogy szűkebbre szabott, esetleg jobban kimunkált *témakörök* tárgyalását érdemes célul kitűzni; hogy elsősorban az intenzív munkára, eszmecserére képes *munkacsoportok* tevékenységére érdemes építeni, hogy a munkacsoportok résztvevői valamennyien *írásos anyaggal* járulnak hozzá a közös munkához, amely egyenesen hozzáférhető már az érdemi vita megkezdése előtt. E technikai, szervezési tanulságok mellett a visegrádi konferencia tapasztalataiból az is leszűrhető, hogy további elméleti és empirikus munkálatokkal, szemléleti egységekre és tényleges együttműködésre törekedve lehet és kell biztosítani a szociálpszichológia marxista művelőinek *kezdő szerepét* a hasonló jellegű nemzetközi tudományos találkozókban.

Hunyady György

MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KONFERENCIA

A Kőrösi Csoma Társaság szervezésében 1973. november 21–23. napjain a magyar őstörténet kutatói konferenciát tartottak. Társadalomtörténet, módszer, nyelvtudomány, írásos források, régészet, archeológia, embertan, művelődéstörténet, néprajz, zenetudomány képviselői 35 előadásban számoltak be eredményeikről, és körvonalazták a nyitott, problematikus kérdések tisztázását célzó terveiket. Valamennyi betervezett előadás magas tárgyi és elméleti színvonalon készült. Az értő, tárgyilagos szervezést dicséri, hogy a feszes program mellett is, az előadásokban felmerült lényeges kérdések megvitatásra kerülhettek. Az őszinte, érdemi vitát biztosító légkör megteremtése az előadások érdeme is, a feltételek biztosítása a szervezőket dicséri, akik minden esetben a központi kérdésekkel összefüggő eszmecserére irányították a lankadatlan vitázó kedvet. S ez nem kis teljesítmény.

Ligeti Lajos akadémikus, a Társaság elnöke megnyitójában elmondta, hogy a magyar őstörténet művelői harminc évvel ezelőtt ültek össze. Az eltelt három évtized alatt gyökeresen megváltoztak a konferencia tágabb légkörét biztosító politikai-társadalmi feltételek. Az akkori konferencia több szereplője a jelenleg is tevékeny hozzájárulást vállalt, de felnőtt egy új kutató nemzedék is, akik mögött máris sorakozik egy fiatalabb gárda. Az elnöki bevezetőben kifejtett remény, hogy az előadók tarsolyában javarészükből még nyilvánosságra nem hozott eredmények, megközelítések és merőben új, eddig még nem sejtett problémák jelennek, úgy véljük igazolódott.

Hazai és nemzetközi konferenciákból levonható tapasztalatokkal egybevetve, a szóban forgó tanácskozást őszinte belső örömmel és nem kis meglepéssel állíthatjuk a példamutatóan eredményesek sorába. Valamennyi előadás, hozzászólás és véleménycsere külön méltatást igényelne, erre a szép és hasznos feladatra azonban ezúttal nem vállalkozhatunk. E helyen néhány alapvető tanulság leszűrését kíséreljük meg.

• Úgy érezzük, hogy Czeglédy Károly egyetemi tanár, a Társaság alelnöke zárószava összegezte a konferencia alapvonását. Számos tudományág még számos részágazatának szakértői viszik előbbre ismereteinket a magyar őstör-

ténet és egyetemes összefüggéseinek feltárásában, fessegetik még rejtett titkait. Eredményeik önálló tudományos vívmányok, amelyeket szakágazatuk megbecsülése övez. A magyar nyelv urali, finnugor alapjait, különböző korabeli indoeurópai, iráni és török vonatkozásait feltáró nyelvészek, az anyagi és szellemi műveltség rétegeit felfejtő régészek, néprajzosok, zenetörténészek és archeológusok, a népalakulás biológiai összetevőit kibogozó embertanósok, az írott kútfőket értelmező arab, kínai, örmény, grúz és klasszika filológusok önálló eredményekkel gazdagítják saját szakukat, miközben a magyar őstörténet alig vagy nem sejtett vonatkozásaihoz nyújtanak betekintést. Bizonyoságul annak, hogy számos tudományág érdeklődésének határterületén helyezkedik el az őstörténet. A zárószó megállapította: amikor őstörténetről beszélünk, akkor a marxista-leninista történelemszemlélet jegyében művelt társadalom- és művelődéstörténetet értünk. Vagyis, a magyar őstörténelem sajátosságai mellett is szerves része a magyar történelem egészének. A konferencia bebizonyította, hogy az őstörténet, mivel lényege a társadalomtörténet, csak a marxista történelemszemlélet és módszer alkalmazásával művelhető. Ebben a vonatkozásban Czeglédy Károly megemlékezett Molnár Erik akadémikus tevékenységéről, amelyben voltak téves mozzanatok. Ezek kiigazítása a tudomány feladata. De a magyar őstörténet marxista társadalomtörténeti szemléletének, kutatása komplex módszerének alapvetése maradandó érték. Molnár Erik elméleti öröksége rányomta bélyegét a konferencia munkásságára.

E záró értékeléshez igazodva, a konferencián felmerült gondolatok, a tanácskozás egésze értékelésének jegyében mondhatjuk, hogy a marxista társadalomtörténeti szemlélet alkalmazásában értünk el számottevő eredményeket. Maga az a tény, hogy az őstörténet kutatásának elméleti-módszertani kérdéseit feszegető, tisztázásukat, rendszerezésüket igénylő előadások vezették be a konferenciát, megszabta az eszmecserék lényegét, hogy az őstörténetben érdekelt tudományágak igényeinek figyelembevételével szükségessé vált az erők összefogása. A komplex módszer alkalmazása iránti elvi-elméleti igény önmagában ma már korántsem elegendő. El kell végezni marxista elméleti fogalom-rendszerének finomítását, az önmagukat túlélt elképzelések maradványaitól meg kell szabadítani. E feladat teljesítésének kézenfekvő módja a tudományos erők és koncepciók összefogására irányuló gyakorlatias lépések megtétele. A magyar őstörténetben érdekelt ágazatok és szaktudósai önmagukban, egymástól függetlenül is becses eredményeket hoztak és hoznak a jövőben is. Az együttműködés, a közös célok elvi igényeinek hangoztatása helyeslést váltott ki, az elvi egyetértés háttért teremt a gyakorlati lépésekhez. Gyakorlati tapasztalatok megszerzése érdekében megfontolandó volna egy magyar őstörténeti komplex bizottság megteremtése, amelyik az érdekelt humán és természettudományos ágazatok művelőit kitűzött feladatok megoldására felkérné, s felkeltene a kedvet és hajlandóságot a közös munkálkodásra. Egy ilyen bizottság hasznos formája lenne az eltérő és azonos nézetek összegezésének. Mindenki érzi egy magyar őstörténeti

adattár hiányának következményét. A közös célkitűzések egyikéül akár egy ilyen tájékoztató adattár alapjainak megvetése is kínálkozhatik.

Megítélésünk szerint a magyar őstörténet különböző szempontú művelői birtokában vannak annak a tapasztalatnak, hogy a magyar őstörténelem az egyetemesnek szerves részét képezi. Az utóbbi kutatásában bevált módszerekből következő tanulságok összegezését nem készíthetjük el, hacsak szándékaink ellenére nem óhajtunk a hungarocentrikus szemlélet ismert, még mindig kísértő következményeinek fogságába kerülni. A magyar őstörténet társadalom- és művelődéstörténeti alaptermészetét tisztázottnak tekinthetjük. E tényen természetesen az sem változtatna, ha éppenséggel szemet hunynánk felette. A tény elméleti jelentőségéből gyakorlati szempontok következnek, amelyeket tekintetbe kell venni. A helyes és elfogadott elméleti-módszertani elvek átültetése a gyakorlatba nagy körütekintést igényel. Hiányoznak a számottevő tapasztalatok a sok ágazatú kutatások sajátos igényeinek szervezeti alkalmazásában. — Elnézést kell kérnünk azért, hogy az egyéni szándékok, érdeklődés problémáit ezúttal nem áll módunkban elemezni. — Most mindenekelőtt arra gondolunk, hogy a magyar őstörténetben erősek és hatékonyak a különböző háttérű tudománytörténeti hagyományok és szakágazati kötődések. S ezek nem egyéni szándékokkal állnak összefüggésben, bár érzelmi mozzanatoktól, elkötelezettségektől nem mentesek. A tudomány érdekeiből következő ágazati kapcsolatok szervezetének megteremtésekor nemcsak figyelemmel kell lenni a tudománytörténeti hagyományok objektív erejére, hanem messzemenő tapintatra is szükség van. Ellenkező esetben a létezőnél is áldatlanabb állapotok állhatnak elő, amit senki sem kíván.

Feltételezzük, hogy esetenként sikertelenségekkel is járó hosszabb kísérletezés után alakul majd ki az a rugalmas, hatékony szervezeti forma, amelyik megfelel az objektív követelményeknek és alkalmas az erő, szándékok egyesítésére. Iskolák, irányzatok, kötődések érdekeire tekintő rugalmasságnak azonban határai vannak. Őszintén elő kell terjesztenünk, hogy olyan szervezeti keretekben történő közös munkálkodás nem képzelhető el, amelyekben a történettudományos szempontok elvi vonatkozásai elmosódnának. Vagyis a marxista történelemszemlélet, módszer elvi érdekeinek az elképzelt bizottság felépítésében is kifejezésre kell jutnia. Ez az alapállás, amelyből kimozdulni nem áll módunkban. Ha nem ezt tennénk, a konferencia elvi vonatkozásaival, az őstörténet érdekeivel kerülnénk összeütközésbe. Ez nyilván, senkinek sem áll a szándékában. Az elvi álláspont előterjesztése mégsem nélkülözhető a komoly szervezeti lépések megtétele érdekében. Az elvi álláspont csak meggyőződés és meggyőzés eszközével valósulhat meg. Egyértelműen világos, hogy a történettudomány tudománytörténeti pozíciói az őstörténetben jóval gyengébbek, szerényebb múltra és eredményekre épülnek, mint a nyelvtudományi ágazatoké vagy a régészeté. Ez a helyzet, hacsak a hagyományokra tekintünk. Az elvi szempontok felmérésekor azonban arra is fel kell figyelni, hogy minden nemzeti őstörté-

net esetében alakul a hazaihoz hasonló helyzet. Anélkül, hogy saját tudománytörténeti hagyományaink alakító jelentőségét tagadni vagy kisebbiteni állna szándékunkban, úgy vélekedünk, hogy a korábbiaknál korszerűbb tapasztalatok birtokában a jelent és a jövőt óhajtjuk valamiképpen kedvezővé alakítani. Ebben a tekintetben nehéz vállalkozás volna elvitatni azt, hogy a társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténeti új szempontokat a marxista történelemszemlélet oltotta be a magyar őstörténet kutatásába. E szemlélet jegyében eredmények és tévedések születtek. A tévedések és eredmények együttese a magyar őstörténetben munkálkodó valamennyi ágazatra jellemző. A tévedések romjainak eltávolítása, az eredmények fejlesztése minden ágazat közös érdeke. Az erők átgondoltan szervezett, együttes munkálkodása a jelenleg még csak elméleti szinten érzékelt problémák gyakorlatias megközelítését, valamint tisztázásukat mozdítaná elő. Vagyis megindulhatna a magyar őstörténet művelésének új alapokra helyezése.

A magyar őstörténet kutatói mintegy 30 év után ültek össze gondjaik és eredményeik megbeszélésére. A tárgyilagos eszmecsere végig zsúfolt terem előtt folyt, ami figyelmeztetés. Az érdeklődő közönség soraiban ott voltak okosan mérlegelő, tanakodó egyetemi fiataljaink. Nem érdektelen, nemcsak szűk szakmai körre korlátozódik: mit és hogyan cselekszünk. Társadalmunkat leköti, érdekli a magyar őstörténet, de köreiben téveszmék is terjengenek. Leintéssel ezeket hatálytalanítani nem tudjuk. A téveszmék valódi eszmék módjára viselkednek, csak adatokkal, érvekkel, megalapozott történelemszemlélettel és komplex látókörrrel lehet leküzdeni őket. Csak úgy vehetünk el valamit, ha adunk is helyébe.

Bartha Antal

Tanulmányok

GERGELY JENŐ:

GIESSWEIN SÁNDOR POLITIKAI PÁLYAKÉPÉHEZ

Giesswein Sándor a hazai keresztényszocialista mozgalom létrehozója, és évtizedeken át elismert vezére és szellemi inspirálója volt. Az egyetlen olyan katolikus politikus, aki a dualizmus utolsó két évtizedében kísérletet tett egy szociális reformpolitika megvalósítására. Pályájának pozitívabb szakasza az ellenforradalmi rendszer első éveire esik, amikor szembefordult a fehérterrorral és a „keresztény kurzusban” vezető szerephez jutott korábbi elvbarátaival. A polgári liberális táborba lépve, kereste a szövetséget a Magyarországi Szociáldemokrata Párttal, a valóban demokratikus politikai erőekkel is. Hosszú és sokszínű életpályájából *politikai tevékenységének fő vonalát* kíséreljük meg felrajzolni, különös tekintettel az 1919–1923 közötti időszakra.

1. A keresztényszociális eszmék hazai értelmezése

Giesswein Sándort 1895-ben Győrött a városi törvényhatósági bizottság tagjává választották. Ezzel az aktussal indult politikai pályája.¹ 1897-től a győri káptalan tagja, kanonok, 1902-től címzetes birsi apát, a püspök titkára, és 1909-ben már pápai prelátus. A főpapok sorába emelkedett Giesswein az 1880–90-es években nagy ígéretű tudósként jelentkezett. Járatos volt a nyelvészetben, a teológiában, a történettudományban, a szociológiában és a pedagógiában.²

¹ Lásd Giesswein-émlékkönyv. Bp. 1925. Országos Giesswein Emlékmű Bizottság; Harminc év. A magyar keresztényszocialista mozgalom harmincéves évfordulójára. Szerk.: Riesz Lajos. Jövők Könyvtára 1. sz. Bp. 1933; *Párkány Aranka*, Giesswein Sándor. In.: Ker. Szoc. Évkönyv. Bp. 1942, VI. évf. 11–17; Egyházi Közlöny (1907) május 7., 258–260; Világ (1921) április 3., (1923) november 16. — Újabbán 1.: Vigília (1972) 1. sz. 26–33; *Dr. Kunos Aladár*, Egy magyar „keresztényszocialista”, Giesswein Sándor politikai breviáriuma. Teológia (1973) 3. sz. 190–193; *János Gyula*, Emlékezés Giesswein Sándorra. Új Ember (1973) december 9.; *Tóth Sándor*, A béke és az igazságosság apostola. Emlékezés az 50 éve elhunyt Giesswein Sándorra; *Sándor Pál*, A magyar filozófia története 1900–1945. I. kötet. Bp. 1973, 95–108.

² Giesswein Sándor 1856-ban született Tatán. Atyja a tatai Esterházy-uradalom gazdaságigazgatója volt. Teológiát tanult és 1882-ben „Causae et Evolutio Schismatis Graecorum” c. tanulmányával (Sopron 1881) disszertált. Az óegyiptomi vallás, a buddhizmus és a kereszténység összehasonlításából adódó problémákkal foglalkozott, majd a szent könyvek szövegeinek tanul-

Filozófiai álláspontja a katolikus filozófusok közül legközelebb Ortega, Jaspers és Hunziga felfogásához állt. 1898-tól foglalkozott a szociális kérdések elméleti tanulmányozásával és párhuzamosan a szociológia gyakorlati művelésével. A vallás és a nyelv eredetének, fejlődésének és törvényszerűségeinek kérdései figyelmét a társadalomtudományok felé fordították.³ „A társadalom jelenségeit azonban nemcsak történeti távlatból és elméleti síkon szemléli, hanem azok felméréséből levont következtetéseket vállalja is.”⁴ 1899-ben Bécsben részt vett a keresztény szociális kurzuson. Kezdeményezésére 1901-ben és 1903-ban Budapesten megtartották az első hasonló kurzusokat. Felszínesen, de ismerte Marx, Bebel, Lassalle és Bernstein legfontosabb műveit. Giesswein azzal, hogy 1903-ban a Szent István Társulat alelnöke lett, országos fórumot kapott tevékenysége a győri keretből országossá tágult. Társadalomtudományi munkássága a keresztényszocialista mozgalom ideológiai megalapozására, valamint a *katolikus pacifizmus* hazai propagálására koncentrált. Keresztényszocialista politikai meggyőződése *neotomista* szociológiai, illetve történelemszemléleten nyugodott, amely az idealista determinizmus és az *organikus társadalomszemlélet* jegyeit hordozza magán.⁵

Az első világháborúig Giesswein Sándor négy művében foglalkozott kimondottan a keresztényszocializmussal. Ezek sorában legfontosabb az 1907-ben megjelent „Társadalmi problémák és keresztény világnézet”. Az alapkérdést úgy vetette fel, hogy az emberi társadalom céljaként megfogalmazott „közjó” érvényesítésének feltétele a társadalmi béke, amelynek megteremtéséhez a „szociális igazságosság” megvalósítása szükséges. Giessweinnél a társadalmi igazság elméletileg azonos a szociális enciklikák „*iusticia socialis*” fogalmával. A neotomista felfogás szerint ugyanis a „szociális igazságosság” a közjónak azokat a vonatkozásait szabályozza, amelyek a társadalmi és gazdasági élettel állnak szoros összefüggésben. (A természetjoggal magyarázott „*bonum commune*” az a közös emberi érték, amelynek megvalósítására a társadalom létrejött; olyan cél, amelyben találkoznak az egyén és a társadalom érdekei, azok aktív közreműködése mellett.) A társadalmi rend egyensúlyának megvalósítója a keresztény világnézet. Giesswein objektívnek ismerte el a társadalmi evolúciót és abban a gazdaság szerepét. Az igazságosságot mint neotomista kategóriát állította a gazdaság mellé az evolúció mozgatójaként és céljaként.

Giesswein *definícióját* is adta annak, amin ő keresztényszocializmust értett: „A keresztény szocializmus szó — írta — elnevezése ama társadalom-

mányozása általánosabb nyelvtudományi kérdések felé vitte érdeklődését, melynek tudományos lecsapódásait „Az összehasonlító nyelvészet fő problémái” (Győr 1890), az indogermán és semita nyelvek összehasonlításából adódó egyes részproblémák taglalásai, továbbá a „*Les Progres de la Linguistique*” (Paris 1900) c. mű jelzik. Foglalkozott a finnugor nyelvészettel is. Jól tudott a latin és német mellett angolul, olaszul és franciául. Győrről pedagógusként pedig algebrát tanított.

³ Giesswein S., A vallás alapja és eredete. Bp. 1904.

⁴ Sándor i. m. 95.

⁵ Giesswein S., Történelembölcselet és szociológia. Bp. 1904.

politikai iránynak, mely a keresztény etika alapján akarja útját állni a hatalmaskodó individualizmus által előidézett társadalmi igazságtalanságoknak, s az egészséges társadalmi fejlődést ily természetű társadalmi reformok életbeléptetésével óhajtja biztosítani. *A keresztényszocializmust tehát abban az értelemben kell vennünk, hogy az egy keresztény szociális reformnak összefoglalatja, rendszere, mintegy a keresztény igazságoknak a társadalmi és gazdasági életben való gyakorlati alkalmazása.*⁶ (Kiemelés tőlem — G. J.) Giesswein 1913-ban tette közzé az európai keresztény szociális elméleteket és mozgalmakat ismertető művét. A könyv alapjaként 1910—11 folyamán a Szent Imre Körben elhangzott előadásai szolgáltak.⁷ Keresztényszocialista tanulmányait 1914-ben megjelent „A szociális kérdés és a keresztényszocializmus” című művében összegezte, ezzel nálunk egyedülálló kísérletet tett a keresztény szociális eszmekör rendszerbe foglalására.

Míg Prohászka Ottokár neotomista eszméinek érvényre juttatását a természettudományok, addig Giesswein a társadalomtudományok segítségével igyekezett elérni. Nem értékelhetjük azonban helyesen Giessweint, ha csak a gondolkodásában meglevő és a filozófiai-világnézeti alapállásból adódó *következtelenségekre* korlátozódunk. „Számításba kell vennünk azokat a nemes intenciókat is, amelyek őt vezetik. Világosan látja a társadalmi kérdés kiéleződését, az erők polarizálódását..., és ha a maga részéről természetszerűen az idealizmus oldalára áll is, nem huny szemet annak »kinövései« előtt sem, és olyasmire szeretne vállalkozni, ami eleve megghiúsulásra van ítélve: közvetítésre a szélsőségek között” a keresztényszocializmussal.⁸

Giesswein a századforduló magyar katolikus mozgalmainak közvetlen példáját a dél-német katolicizmusban látta. „Mint sok egyéb dolog, mely a társadalom keresztény restaurációját célozza..., a katolikus Németországot vallják szülőföldjüknek — írta —. A katolikusok társadalmi szervezkedésének az utóbbi időben Németország a mintaképe.”⁹ A magyar kapitalista társadalom feudális kötöttségekkel terhes struktúrájából adódott, hogy a hazai katolikus „megújodás” az 1870-es évek Kultúrkampfjában megerősödött, konzervatív — tekintélyelvű alapozású német katolicizmusához kapcsolódott. A magyarországi katolicizmus az európai polgárosulni vágyó katolikus törekvésektől is elzárkózott. A nálunk jelentkező neokatolicizmus is a már hanyatló, konzervativizmusba hajló bátortalan modernista irányzatokhoz tartozott. Távol állt tőle a „Sil-

⁶ Giesswein S., Társadalmi problémák és keresztény világnézet. Bp. 1907, (II. kiadás: Bp. 1929. Idézés innen) 48–49. — A keresztény szociális tanítás hazai katolikus interpretálására l. még: Mihelics Vid, Keresztényszocializmus. Bp. 1933; Mihelics V., Katolikus tanítás a tulajdonról. Bp. 1946; Kecskés Pál, A keresztény társadalomszemlélet irányelvei. Bp. 1944. Actio Catholica.

⁷ Giesswein S., Keresztényszociális törekvések a társadalmi és gazdasági életben. Bp. 1913.

⁸ Sándor i.m. 106–107.

⁹ Igaz Szó (1905.) március 2.

lon” szelleme és Romolo Murri keresztény demokráciája. Loisy abbé nálunk nem akadt, de itt is voltak — mint éppen Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor — követői a modernizmus dél-német változatának.¹⁰

2. A keresztényszocialista mozgalom élén

A magyarországi keresztényszocialista mozgalom szervezeti előzményének a győri keresztény munkásegyletet szokták tekinteni. 1897 tavaszán Giesswein kezdte szervezni keresztény alapon a munkásokat. A *Győri és Győrvidéki Keresztény Munkás Egyesület* 1898. január 2-án alakult meg. Alapszabálya kimondta, hogy „az egyesület nem politikai jellegű, célja a keresztény munkások valláserkölcsei érzületét ápolni, szellemi képzettségét fejleszteni és anyagi jólétét előmozdítani s így a szociáldemokráciával szemben a szentséges Atyánk, XIII. Leó pápának a munkáskérdésről kibocsátott körlevelében kifejtett keresztény-szociális elveket társadalmi úton terjeszteni”.¹¹ Az alapszabályok úgy rendelkeztek, hogy az egyesület elnöke „mindig a helybeli kath. papság közül választandó, s hivatalában az egyházmegyei hatóság megerősíti”. A győri egylet első elnöke Giesswein lett. Az egyesületnek 1898 végén kb. 800 tagja volt.¹² A századfordulót közvetlenül követő években alakultak meg a vidéki katolikus centrumokban a keresztény munkásegyletek.

Giesswein termékeny publicisztikai tevékenységet fejtett ki. Cikkeivel és tanulmányaival szinte valamennyi katolikus sajtótermék hasábjain találkozhatunk. Az 1890-es évek elején részt vett a Győrött hetente kétszer megjelenő *Dunántúli Hírlap* (1893–1945) megalapításában, s 1902–1904 között az újság szerkesztője volt. Főszerkesztője a katolikus papság számára hetente kiadott *Egyházi Közlönynek* (1899–1919). A gróf Zichy János elnöklétével működő Országos Katolikus Szövetség hivatalos közlönyét, az évente négyszer megjelenő *Szövetkezeti Értesítőt* pedig 1907–1915 között szerkesztette.

1903 májusában Győrött Giesswein kanonokot felkeresték a szociáldemokrata szakszervezetből kilépő katolikus munkások és felkérték, hogy álljon a megindítandó keresztényszocialista mozgalom élére. 1903 második felében — már fővárosi kezdeményezésre — országsszerte megkezdték a keresztény munkásegyletek keresztény szociális jellegű átszervezését, hangsúlyozva a *mozgalom szociáldemokrácia-ellenes lényegét*. Az év végén kapcsolódott be a szervezés

¹⁰ Lásd Huszadik Század (1910) 23. kötet, *Lánci Jenő*, Modernista mozgalmak a vallásokban, 601–623.; *Dersi Tamás*, A századvég katolikus sajtója. Bp. 1973; *Galántai József*, Egyház és politika 1890–1918. Bp. 1961; *Horváth Zoltán*, A magyar századforduló. Bp. 1961; *Mérei Gyula*, A magyar polgári pártok programjai 1867–1918. Bp. 1971; *Nyisztor Zoltán*, Ötven esztendő. Századunk magyar katolikus megújódása. Wien 1962; *Vigília* (1973) 4. sz. 239–245; *Doromby Károly*, A „modernizmus” és elítélése mai szemmel.

¹¹ Győr megyei Állami Levéltár IV/B–1402/a., 4–IX–1894. eln.; uo. IV–1420. Győr sz. kir. város egyesületei alapszabályainak gyűjteménye, 87. sz., BM. 28 085/1908–V.b.

¹² Uo. IV–1402/b., 292–IV–1922.

központi irányításába Giesswein, aki ekkor már tekintélyes egyházi személyiség és ismert szociológus volt.¹³ Az 1905. március 25-én tartott keresztényszocialista kongresszuson megalakították a *Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetségét*. Élére ún. Szövetségtanácsot állítottak, amelynek elnöke Giesswein lett. A keresztényszocialista mozgalom a néppárt közvetlen irányításával, a hierarchiának alárendelt célokkal indult meg.¹⁴

Az 1905-ös és az 1906-os képviselőkálásztásokon néppárti-keresztényszocialista programmal indult Magyaróvárott (Moson megye), és győzött a helybeli mezőgazdasági gépgyár tulajdonosa, Kühne Károly kormánypárti jelölt ellenében. Így a keresztényszocialista politika hangot kapott Giesswein Sándor révén a parlament fórumán. 1906. december 1-én mondta el első programszerű beszédét a *sztrájk törvénnyel* kapcsolatos vitában.¹⁵ A szakszervezetek jogviszonyának rendezését a svájci Descurtins és a német Hitze nyomán az általánosan, államilag kötelező szakszervezetek létrehozásában látta. A „sárga” szakszervezet azonban reakciós visszalépés lett volna a szabad szakszervezetekkel szemben. Ez a koncepció összefüggött a katolikus szociális doktrína organikus szemléletével, amelyben a középponti szerep a kispolgárnak jutott. *A Giesswein által képviselt keresztényszocialista politika jellegét tekintve a „kislembert”, a kispolgárság és középrétegek érdekeit képviselő vallásos jellegű szociálpolitika volt.* A keresztény szociális reformjavaslatok – még ha azok a dolgozó osztályok némely gazdasági érdekét meg is fogalmazták – csak *viszonylagosan* lehettek előremutatók. Giessweinél nemcsak az elmélet terén találunk konfliktust a neotomista alapállás és a valós társadalmi problémákra történő válaszadás őszinte igénye között, hanem az akkori „közéleti katolicizmus” és a keresztény szociális reformok, illetve a demokratikus vagy szocialista átalakulást követelők és a *liberális parlamenti demokrácia szintjén maradó* Giesswein álláspontja között is.

Az agrárszocialista mozgalmak előtérbe állították a mezőgazdasági munkáskérdést. Giesswein másik jelentős beszéde „*A gazda és a gazdasági cseléd közti jogviszony szabályozásáról*” szóló törvényjavaslat tárgyában hangzott el.¹⁶ A törvényjavaslat elfogadását attól tette függővé, ha a törvény *az aratómunkások sztrájkjogát sértetlenül garantálja*. Az aratómunkások kizsákmányoló feltételek mellett kénytelenek szerződéseket kötni, s ezen azután sztrájkokkal próbálnak változtatni. A törvényhozásnak meg kellene szüntetni a munkaszerződés magánjellegét, s a szerződéskötésnél biztosítani a munkás érdekeinek védelmét. „Aki a társadalmi békét akarja, annak akarnia kell a társadalmi igazságot is”

¹³ Esztergomi Primási Levéltár (tovább: EPL.) Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei (tovább: Ppki jkv.) 1903. március 31.; uo. Cat. 21/851 – 1921.; Katolikus Szemle (1903) 6. sz. 2.

¹⁴ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1907. évben. Államrendőrségi főkapitány jelentése a belügyminiszternek. Bp. 1908, 697 (tovább: Szocialisztikus); Keresztényszocialisták Naptára 1908. 96; Igaz Szó (1905) október 22; A Keresztény Szociális Egyesület alapszabályai. Bp. 1905. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest-gyűjtemény, B. 388/160.

¹⁵ Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi. Napló (tovább: Képv. N.) IV. kötet. 69. ülés, 1906. december 1. 208 – 212.

¹⁶ Képv. N. 1906/IX. 156. ü. 1907. május 16. 154 – 159.

— szögezte le Giesswein.¹⁷ Állásfoglalásával a katolikus nagyjavadalmasok haragját vonta magára az aratósztrájkok keltette visszhang közepette. Giesswein azonban a „szociális igazság”-ért folytatott harcot nem taktikai kérdésnek tekintette, mint ahogy ezt a néppárt tette, hanem megvalósítandó programként fogta fel. A neotomista „társadalmi igazságosság” kategóriát többféle konkrét tartalommal lehetett megtölteni, még akkor is, ha az objektíve a fennálló rendet erősítette. Mivel a Giesswein által vallott igazságosság sértette a nagybirtokos egyház érdekeit is, a felsőklérus kezdettől gyanakvással szemlélte keresztény szociális programját és ténykedését. A győri püspök bizalmasan tudtára adta a neki különben kedves kanonoknak, hogy a püspöki kar nem helyesli szereplését. Nyilván ennek tudható be, hogy nálánál kisebb műveltségű és tehetségű papok kerültek püspöki stallumokba, míg őt következetesen mellőzték.

A keresztényszocialista mozgalomban szerepet kapó kispolgári elemek — főleg egyes fővárosi közalkalmazottak — révén egyre inkább előtérbe került az egyesületek (társadalmi szervezkedés) és a keresztény szakszervezetek (gazdasági mozgalom) mellett a külön keresztényszocialista politikai párt létrehozásának igénye. Az *Országos Keresztény-Szocialista Párt* 1907. november 10-én tartotta alakuló gyűlését. Programjában követte a Keresztény Szociális Szövetség céljait, de politikailag elhatárolta magát a néppárttól és a közjogi alaptól.¹⁸ A külön keresztényszocialista párt létrehozását nemcsak a felsőklérus ellenezte, hanem a néppárt és annak kispolgári „szociális” csoportja, Ernst Sándor, Huszár Károly, Haller István és maga Giesswein Sándor is. Ez a csoport egyébként híve volt a keresztény szociális szervezkedésnek, de csak a néppárt égisze alatt.

A néppártot is magába foglaló koalíciós kormány 1909 végi válságával nyilvánvalóvá vált a néppárti — „függetlenségi” politika csődje. A keresztényszocialisták elérkezettnek látták az alkalmat egy bizonyos fokig néppárt-ellenes politikai offenzíva indítására a katolikus táborban. 1909 októberében a keresztényszocialista párt elnökévé gróf Szapáry Pált választották. Szapáry a Ferenc Ferdinánd-i politika exponense volt, és a nemzeti célok iránt semleges keresztényszocialista alapon egy Lueger-szerű mozgalmat akart létrehozni, amely a néppárt helyébe léphet. Szapáry és hívei fokozták a mozgalom szociális és politikai demagógiáját, elsősorban az általános és titkos választójog felkarolásával. Azt ígérték választóiknak, hogy a szükséges szociális reformokat az uralkodó és a trónörökös akár a magyar „liberális” uralkodó osztályok ellenére is „bevezeti”. Szapárynak nemcsak Ferenc Ferdinándhoz és rajta keresztül az osztrák keresztényszocialistákhoz voltak kapcsolatai, hanem egyes „keresztény” nagy-

¹⁷ Uo. 158.

¹⁸ Fővárosi Levéltár (tovább: Főv. Lt.) IV — a. Budapesti rendőrfőkapitány elnöki res. 2110/1907; Igaz Szó (1907) november 17; Alkotmány (1907) november 26; Szocialisztikus 1907, 710 — 733; Az Országos Keresztény-Szocialista Párt programja és szervezeti szabályai. Szabadka 1908.

tőkés körökhöz is.¹⁹ A kispolgári katolikus tömegek reakciós célú megszervezésével, a nagytőke pénzén, Ferenc Ferdinándnak próbáltak Magyarországon politikai bázist teremteni.

Giesswein Sándor erkölcsi alapállásából következett, hogy a politika kérdéseiben is erkölcsi elveket keresett, és nem volt érzéke a taktikai lépések iránt. Azt hitte, hogy mások is épp olyan őszintén gondolják programjuk megvalósítását, mint ő. Nem tudott kellő időben különbséget tenni a szociális demagógia és a tényleges demokratizmus között. Ez volt az egyik oka, hogy átmenetileg Szapáry vállalkozásának támogatója lett. Másrészt, Giesswein a néppárton belül a feudalizmust védelmező reakciós, konzervatív klerikalizmussal szemben a fokozatos haladás igényét képviselte, s ehhez keresett a párton belül, és ha lehetett, azon kívül is segítséget. Így megint csak szándékai ellenére, konfliktusba került a néppárt vezetőivel is.

Giesswein keresztényszocialista programjához ragaszkodva, 1910. január 17-én kilépett az Országgyűlési Néppártból és csatlakozott a keresztényszocialista párthoz. A néppárt vezetőségéhez intézett levelében²⁰ összefoglalta politikai programját, amelyet a keresztényszocialista párttól és a néppárttól egyaránt lényegi jegyek különböztetnek meg, s leginkább *szociális tartalommal átitatott kereszténydemokrata programnak* nevezhetjük. A taktikai nézeteltérések stratégiai alapja az volt, hogy Giesswein a kereszténydemokráciát *a liberális katolicizmus* felé közelítve értelmezte, szociális reformprogramját népies politikai párttal kívánta megvalósítani. A néppárti „szociális katolicizmus” konzervatív-feudális kötöttségű volt, s a polgárosodni vágyó katolicizmussal szemben a népies hangvételt csak taktikaként kezelte. A Szapáry-féle „keresztényszocializmus” pedig a radikális-reakciós szociális demagógia szintjén maradt, amelyből a prelátus először csak a radikálisnak tűnő szociális követeléseket látta meg. 1910. január 27-én Giesswein Sándor a képviselőház ülésén, mint a legújabban megalakult országgyűlési párt, az Országos Keresztény-Szocialista Párt nevében mondta el programbeszédét.²¹

Giesswein kilépésével megtörtént a keresztényszocialista és a konzervatív néppárti katolikus politikai irányok szétválása. A keresztényszocialista párt vezetősége 1910. január végén a párt ügyvezető elnökévé választotta. Giesswein és a pártelnök viszonya azonban hamarosan megromlott, nem utolsósorban a gróf körül tömörült gátlástalan „radikális” keresztényszocialista kispolgári politikusok magatartása miatt, akik nyíltan bírálták Giesswein opportunizmusát is. A prelátus felismerte a Szapáry-féle kísérlet retrográd jellegét és megvonta

¹⁹ Offener Brief an Graf Paul Szapáry, dem ersten Präsidenten der Christlichsozialen Partei in Ungarn. Mitgeteilt von F. F. Bp. 1909; Igaz Szó (1909) november 7; Gróf Szapáry Pál, Tisztelt Választópolgárok! Levele szentendrei választóihoz. Bp. 1910. Országos Széchényi Könyvtár (tovább: OSzK) Aprónyomtatványok.

²⁰ Giesswein Sándor levele az Országgyűlési Néppárt elnökségéhez. Bp. 1910. január 17. Közl. Alkotmány (1910) január 19.; A Nép (1910) január 19.; Igaz Szó (1910) január 23.

²¹ Képv. N. 1906/XXVI. 474. ü. 1910. január 27. 150–160.

támogatását ettől a politikától is. Nemcsak Szapáryék túlzó néppárt- és hierarchia-ellenességével, hanem a demagógiával sem értett egyet. Az 1910-es választásokon a hangos hírverés ellenére a keresztényszocialista párt megbukott. Egyedül Giesswein került be ismét a parlamentbe.²² A kudarc után Szapáry kivált a pártból, amelynek tevékenysége Giesswein parlamenti felszólalásaira korlátozódott. A prelátust az 1913. április 25-i kongresszuson az Országos Keresztény-Szocialista Párt elnökévé választották, így az egész mozgalom vezetése az ő kezében összpontosult.²³ Giesswein a keresztényszocialista politikát igyekezett ismét összhangba hozni a néppárttal és a Katolikus Népszövetség tevékenységével.

A keresztényszocialista szervezkedés a társadalmi haladás alapkérdésében nem jutott el a demokratikus földreform elfogadásához, de a klérus szemében már az is merészségnek tűnt, hogy egyáltalán felvetette a birtokmegosztás kérdését. A Keresztény Szociális Szövetség keretében az 1910-es évek elején létrehozott *Keresztényszocialisták Országos Központi Földbérő Szövetkezete* azt a célt szolgálta volna, hogy az egyházi nagyjavadalmasok által rendelkezésre bocsátott földterületeken ún. keresztényszocialista földbérő szövetkezetek kapjanak egyéni művelésre kisbérleteket. Az egyház a földhöz juttatásnak e szerény módja elől is elzárkózott.²⁴ Giessweinnek nem sikerült szélesebb tömegbefolyást szerezni az eszperantó mozgalommal és a feminizmussal sem. Eléggé elszigetelt maradt háborúellenes magatartásával is.

Az első világháborút megelőző évtizedben a keresztényszocialista mozgalom nem tudott kibontakozni. A keresztényszocializmus támadása a szocializmus és demokrácia erői ellen sikertelennek bizonyult. A keresztényszocialista szervezkedést megnehezítő alapvető strukturális okok között első helyen *az egyház és állam szétválásztásának elmaradása* említhető. Bár az egyház és állam viszonya a dualizmus utolsó évtizedeiben sem volt zavartalan, az alapvető társadalmi és politikai kérdésekben létrejött a közös nevező vagy a *modus vivendi*. Az egyház „illeszkedett” az államhoz, a hatalomhoz, jelen esetben a feudális maradványokkal terhes kapitalista rendszerhez. A *feudális maradványok* közül a legsúlyosabb a *nagybirtokrendszer* volt, amelynek védelme evidens érdeke a katolikus nagyjavadalmasoknak. A demokratikus reformok, a földkérdés, a nemzeti kérdés felvetése a hierarchia, az uralkodó osztályok és az állam közös frontjába ütközött. *Az egyház* az állammal való összefonódása következtében, *hatalmát a hierarchián kívüli szervezkedések nélkül is tudta gyakorolni*, érdekeit érvényesíteni. A hierarchián kívüli társadalmi, gazdasági és még inkább a politikai szervezkedések nélkülözhetők voltak; ezek nem egy esetben éppen zavarták a meglevő együttműködést, a jó viszonyt. Mivel a keresztényszocialista mozgalom nem

²² Szocialisztikus 1909, 442.

²³ Szocialisztikus 1913, 558.

²⁴ EPL. Cat. D/a. 2779–1911., 3507–1911., 6198–1911.; uo. Ppki jkv. 1911. november 9–10.; Szocialisztikus 1911, 361; Igaz Szó (1912) január 28.

tudott elszakadni az egyházi hierarchiától, ezért nemcsak az erkölcsi-eszmei közösség, hanem az egyháztól való közvetlen függése ódiumát is viselnie kellett.

A strukturális okok mellett meg kell említenünk egyéb politikai-ideológiai okokat is. Nagy szerepe volt a sikertelenségben az SZDP és a szakszervezetek elvi és gyakorlati harcának a keresztényszocialisták ellen.²⁵ Ezt a harcot hatékonyra tette az a tény, hogy a szociáldemokrata mozgalom a munkásosztály tömegmozgalmává vált, az SZDP majd 100 000 szervezett munkást tudott felsorakoztatni. A sikertelenség irányába hatottak más tényezők is. A szubjektív okok közül a döntő, hogy a munkás és egyéb dolgozó tömegek, főleg a parasztság, szemben álltak a keresztényszocialista mozgalommal. A munkáspárt programjával szemben a mérsékelt szociális reformpolitika nem lehetett hatékony, a tömegek számára ez már nem volt elégséges a demokratikus és szocialista átalakulás összetörlődött feladataitól feszülő századeleji magyar társadalomban. Továbbá az SZDP — főleg német hagyományokon nevelkedett — határozott és következetes *antiklerikalizmusa* munkás és értelmiségi generációk számára jelentette a világnézeti alapot. Ez az antiklerikalizmus valós társadalmi-gazdasági problémákból táplálkozott, a feudális-kapitalista rendszer elleni tiltakozás egyik formájává vált, s *a politikai szféránál szélesebb tömegeket vont hatáskörébe*. Végül megemlíthetjük azt is, hogy a keresztényszocialisták, bár szívesen éltek az antiszemita demagógiával, ennek hatékonyságát nagyban csökkentette, hogy az antiszemitizmus mint olyan, csak addig ért el önmagában politikai sikeret, míg a szocialista munkásmozgalom meg nem erősödött és a munkásmozgalom felvilágosító munkája nem ellensúlyozta hatását.

A keresztényszocialista mozgalom kudarcának van végül egy *immanens* forrása is, *a mozgalom sajátos belső önellentmondása*. A kispolgári, középréteggellegű keresztény szociális ideológia és mozgalom, ha ellenkezésbe jut az uralkodó osztályok érdekeivel, ha a társadalom alapkérdéseire akar választ adni, akkor nem támogatják, hanem szembefordulnak vele, a hierarchia pedig megrendszabályozza. Ha pedig visszahúzódik az uralkodó osztályok és az egyház által engedélyezett szűk „szociális” tereyra, akkor azért válik jelentéktelenné, mert így nem tud befolyást szerezni azokra a tömegekre, amelyeket távol kellene tartania a szocializmustól. Végül soron *a dualizmus utolsó évtizedeiben nem voltak a magyar uralkodó osztályok rákényszerítve arra, hogy a kialakított uralmi struktúrán módosítsanak, s ebben a formációban nem volt alternatív szerepe a keresztényszocializmusnak*. Tágabb értelemben véve, a keresztény politika háború előtti válságának is ez a tény volt az alapja.²⁶

²⁵ Lásd: Fáber Oszkár, A keresztényszocializmus. Bp. 1907; Fáber O., A klerikális veszély. Bp. 1911; Fáber O., A magyarországi keresztényszocializmus. Huszadik Század (1910) 22. kötet 204–206.

²⁶ Népszava (1936) június 28. *Mónus Illés*, A keresztény politika válsága.

3. Perben a háborúval — közeledés a demokratikus erőkhöz

Míg a háború előtt a keresztényszocializmus a katolicizmuson belül is alárendelt, másod-harmadrangú szerepet kapott csak, az első világháború alatt kezdődő válság, majd a forradalmi átalakulások időszakában, a *politikai katolicizmus élvonalába került. Ez a funkcióváltás* nyomon kísérhető Giesswein Sándor politikai pályáján is. Viszonylag gyors előtérbe kerülését jelezte, hogy 1915-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai közé választotta. 1915 decemberében elnöke lett az ekkor alakított Szent István Akadémiának, amely a társadalmi harcokra készülő katolikus táborban nem utolsó sorban a keresztény szociális eszmék művelését és terjesztését szolgálta.²⁷

1915–16 folyamán a keresztényszocialista mozgalom politikai megnyilvánulásai a képviselőház üléseire korlátozódtak. Itt *Giesswein 1915 derekától fokozatos, de határozottabb reformpolitikát sürgetett, és ennek érdekében az újonnan alakuló ellenzék felé fordult.* Politikájának középpontjában — a szociáldemokrata párthoz hasonlóan — az általános, egyenlő és titkos választói jog állt. Parlamenti küzdelmei közepette a keresztényszocialista párt vezére egyre közelebb jutott a baloldalhoz. 1915 decemberében a keresztény táborból egyedül ő támogatta Károlyi Mihály javaslatait. Károlyit a valódi demokratikus eszmék képviselőjének tekintette, rokonszenvezett mind bel-, mind külpolitikai programjával. Giesswein a parlamentben azt indítványozta, hogy a háborúban résztvettek a *homestead* — kötött kisbirtok — formájában kapjanak földet. Erre a keresztényszocialista mozgalmakban nagy tekintélynek örvendő Prohászka Ottokár is reagált.²⁸

A parlamenten kívüli demokratikus baloldal is magához közelállónak tekintette a hazai keresztényszocialista mozgalom vezérét. Ez a kapcsolat nem volt egyoldalú, nem merült ki Giesswein részvételével a Társadalomtudományi Társaság vitáiban. A prelátus által vezetett *Magyar Békeegyesület* 1916. februári ankétján részt vett és beszédet mondott többek között Károlyi Mihály és a feministák részéről Glücklich Vilma.²⁹ A közös platform Giesswein és a köré csoportosuló néhány keresztényszocialista, Károlyi és hívei, valamint a Jászai Oszkár köré gyűlő polgári radikálisok számára a polgári, kispolgári töltésű pacifizmus és demokratikus reformok voltak. Giesswein cikkeivel, tanulmányaival és előadásaival egyaránt *a béke ügyét* szolgálta. „*Háború és társadalomtudomány*” című, 1915-ben a békeegyesületben tartott előadásában tudományos alaposság-

²⁷ EPL. Cat. 46/247—1916.; Egyházi Közlöny (1915) november 26.; Huszadik Század (1916) 36. kötet 321.

²⁸ Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló XXVII. 593. ü. 1915. december 9. 362—365. — A homestead-re l.: Láng Lajos, Minimum és homestead. In.: Értkezések a nemzetgazdaság köréből. I. kötet. Bp. 1883, 223—259; ifj. gr. Széchenyi Imre, Birtokminimum és homestead. Bp. 1883. — Prohászka reformtervére l.: Agrártörvények és birtokpolitika. A Magyar Gazdaszövetség 1916. április 13-iki közgyűlésének naplója. Bp. 1916.

²⁹ Huszadik Század (1916) 32. kötet 428—431; uo. 1916/33. kötet 165—166.

gal elemezte a háborút, elutasítva a malthusianus és szociál-darwinista nézeteket.³⁰

Az első világháború első napjaiban trónra lépő XV. Benedek pápa több kísérletet tett, hogy közvetítsen az antant és a központi hatalmak között. 1916 második felében nálunk is új jelenség volt az előtérbe kerülő pacifizmus. 1916. szeptember 20-án Giesswein levélben fordult Csernoch János hercegprímáshoz annak érdekében, hogy a magyar katolikusok is kapcsolódjanak be a békeakciókba.³¹ 1917 elejétől a pacifista törekvések az egyház megértésével találkoztak. „A klerikális politikában és propagandában előtérbe került — a háború további támogatása mellett — a háború imperialista békével való lezárásának elősegítése.”³² A sovinizta „nemzeti egység” bomlása elméletileg is tarthatatlanná tette a háborúról vallott katolikus álláspontot. Nyilvánvalóvá vált, hogy a háború nem szelídítette meg az erkölcsöket, nem nyújtott lelki kultúrát. Csatlódtak azok — írta Giesswein —, akik a háborútól a valláserkölcsei megújódást várták, mert helyette a forradalmi jelek szaporodtak.³³

A magyarországi keresztényszocialista mozgalom újraindulását az 1917 pünkösdjén tartott Katolikus Nagygyűlés keretében összeülő keresztényszocialista kongresszustól számíthatjuk. A mozgalom reorganizálása azonban már új feltételek között történt. Giesswein ugyanis az 1917. júniusban alakult *Választójogi Blokk* tagjaként nemcsak a liberálisokkal, hanem az MSZDP-vel is együttműködött.³⁴ Az új ellenzéki pártszövetség programja az általános, egyenlő és titkos választói jog, az annexió és hadisarc mentes béke, a hadügy és a külügy demokratizálása és az állandó béke biztosítására nemzetközi intézmények létrehozása: megegyezett a Giesswein-féle keresztényszocialista programmal.

1917 júniusában Giesswein meghívást kapott a *Tartós Béke Központi Szervezete* soron következő július 2-i oslói (Krisztiania) konferenciájára. Giesswein útjának politikai jelentőségét az adta meg, hogy ugyanakkor folytak a szociáldemokraták stockholmi konferenciájának előkészületei, amelyen a magyar szociáldemokrata küldöttek is részt vettek. Giesswein az oslói konferencián nemcsak magánérdekből akart jelen lenni, hanem „az ország szempontjából is kíváncsi — írta a miniszterelnöknek —, hogy Magyarország ott méltóképpen képviselve legyen. Óhajtható volna ugyanis, hogy ez a kérdés ne csak a szociáldemokraták kezében legyen.”³⁵ Álláspontja mutatja a keresztényszocialisták törekvését, hogy lépést tartsanak a szociáldemokratákkal a nagypolitikába való bekap-

³⁰ Giesswein S., *Háború és társadalomtudomány*. Bp. 1915. — Pacifista tevékenységére l.: EPL. Cat. 21/851 — 1921.; Képv. N. 1910/XXIX. 628. ü. 1916. február 17. 281; uo. XXX. 642. ü. 1916. július 11. 312; uo. XXXV. 711. ü. 1917. március 12. 51; Giesswein-émlékkönyv i. m. 16—19.

³¹ EPL. Cat. D/a. 4869—1916.; uo. Ppki jkv. 1916. november 15.

³² Galántai J., *Magyarország az I. világháborúban 1914—1918*. Bp. 1966, 268.

³³ Egyházi Közlöny (1917) augusztus 3. 325.

³⁴ Igaz Szó (1917) június 17.

³⁵ Országos Levéltár (tovább: OL) K—26. Miniszterelnökség iratai (tovább: ME) 1917—XVI. res. — 3885. 15. fol.

csolódással, a békeszerzés munkálataiban. Giesswein nemzetközi és hazai pacifista tevékenysége nem került el a Monarchia kormányának a figyelmét, mert zavarta a kormány és a szociáldemokraták összehangolt stockholmi akcióját. Czernin gróf közös külügyminiszter kifejtette, hogy „a hivatalos álláspont szempontjából egyáltalán nem lehet párhuzamot vonni a szociáldemokraták és a keresztényszocialisták mozgalma között, mert míg a szociáldemokraták mozgalmával hivatalos helyről teljesen egyetértünk, a keresztényszocialisták túlzott pacifista irányzatú mozgalmát helyteleníteni kell külpolitikai okoknál fogva”.³⁶ Giesswein mégsem állt el szándékától, hanem részt vett a konferencián.

Politikai elképzeléseinek alakulására döntő hatással voltak a kongresszusról visszafelé jövet *Berlinben folytatott tárgyalásai*. Mint maga írta, 1917 nyarán „Berlinben a Centrum egy vezető emberével beszéltem, aki akkor a külügyeket vezette. [Erzbergerről van szó — G. J.] Azt mondotta: mi most a szociáldemokrata párttal együttműködünk, és megtaláltuk a helyes formulát, mely alatt a háborúnak végét vethetjük... *A német politikus felszólított engem is* — írja Giesswein —, *hogy mi Magyarországon is a bal csoportokkal együtt dolgozva működünk hasonló irányban*. Így jutottam én ebben a kritikus időpontban radikális, szociáldemokrata és más balfelé orientált mozgalmakkal érintkezésbe, mert az illető német politikustól tudtam, hogy a háború akkor részünkről nem volt megnyerhető, s hazafias kötelességemnek tartottam mindent elkövetni, hogy még kellő időben mentsük meg Magyarország területi épségét.”³⁷ Giesswein a katolikus centrupárt baloldalának a kormány szocialisták által inspirált politikáját tartotta követendő példának a hazai keresztény politika számára. Felső szinten, a Választójogi Blokkban megvalósult a Keresztényszocialista Párt (Giesswein) és az MSZDP szövetsége. A napi politikában, a helyi szervezetek szintjén ez lehetetlen volt.

Az 1917-es oroszországi demokratikus forradalom a hazai polgári baloldaltól még elismerő hangokat váltott ki, de az Októberi Szocialista Forradalom híreit már aggodalommal fogadták. A katolikus táborból Giesswein Sándor üdvözölte a szocialista forradalom békére és a nép jólétének javítására irányuló célkitűzéseit.³⁸ Ez azonban távolról sem jelentette a forradalom helyeslését. Giesswein a frontkatonák világnézetének átalakulására hívta fel a figyelmet. A lövészárkok forradalmasító hatásával szemben „mindent meg kell tennünk, hogy Magyarország békésen és ne erőszakkal, *evolúcióval és ne revolúcióval* menjen előre” — mondta a képviselőházban.³⁹

Az 1918 elején érlelődő forradalmi válságjelek arra készítették a néppárt „szociális” csoportját, hogy megkezdjék a párt keresztény szociális irányú át-

³⁶ Uo. 14. fol.; EPL. Cat. 21/851—1921.; *Vadász Sándor*, Lenin és a zimmerwaldi baloldal. Bp. 1971, 188—189.

³⁷ EPL. Cat. 21/851—1921.

³⁸ Igaz Szó (1917) december 9., (1918) január 6.; Alkotmány (1917) december 30.

³⁹ Képv. N. 1910/XXXVII. 741. ü. 1917. december 12. 33.

alakítását. Törekvésükben a felső klérus világosabban látó része, főleg Prohászka és Csernoch is támogatta őket. Az átszervezés egyik feltétele volt, hogy helyreállítsák a szervezeti és politikai egységet Giessweinnek. A keresztényszocialista párt a Választójogi Blokk csődje után elfogadta a néppárt kinyújtott kezét, kész volt a katolikus erők koncentrálására. 1918. február 3-án került sor az Országos Keresztény-Szocialista Párt és az Országgyűlési Néppárt fúziójára, *Keresztény Szociális Néppárt* néven.⁴⁰ A fúziót támogatta a Keresztény Szociális Szövetség és a Katolikus Népszövetség is. Az egyesítés a klerikális erők reakciós politikai egységének létrehozása volt, a Giessweinnek meglevő demokratikus és szociális lehetőségek feladását és a hierarchiának való közvetlen alárendelését jelentette.

Az 1918 folyamán kiélesedő társadalmi harcok azonban a reakciós jellegű taktikai egység minduntalan áthágására készítették a prelátust. Elsősorban a háborúellenes küzdelem volt az a terep, amely Giessweint a tényleges demokratikus baloldal, sőt a munkásmozgalom felé közelítette. Nyíltan elítélte a porosz militarizmust, a sovinizmust, közte a keresztény egyházak sovinizmusát is. A háborúnak — igazi utópistaként — nemzetközi jogi szankciókkal és nemzetközi intézményekkel akarta útját állni. Giesswein a szociális kereszténységben és a wilsonizmusban megtalált etikai elvek alapjáról bírálta egyházát és paptársait, hogy azok távol tartották magukat a békemozgalomtól. A munkásmozgalom baloldalában viszont meglátta a humanizmus és pacifizmus letéteményesét is. „Sokfelé jártam békekongresszusokon, de katolikus papokkal azokon alig találkoztam... — írta 1918-ban. — Én tényleg mindig tisztelettel adózom a szocialisták ama kisded csoportjának (a zimmerwaldiak csoportját értem), kik elveiktől a háború folyamán sem tértek el, mert azt látom, hogy a testvériségnek keresztény eszméjét ők az ő materializmusuk dacára hűbben tudták megőrizni, mint akárhányan miközülünk.”⁴¹ A háború vége felé Giesswein belátta, hogy katolikus körökben nem talál őszinte pacifista törekvésekre, ezért más, főleg baloldali háború-ellenes csoportok felé orientálódott.⁴² Pacifizmusa azonban nem ment túl a polgári humanizmus határain, és alapja továbbra is a katolikus erkölcsi felfogás volt. Ebből az is következett, hogy a *béke kérdését nem politikai, hanem erkölcsi problémának fogta fel*. A katolikus humanizmus 1917–18 folyamán Giesswein esetében fokozatosan pozitív társadalmi-politikai elemekkel gazdagodott.

⁴⁰ EPL. Cat. D/c. 6394—5917.; Egyházi Közlöny (1918) január 22.; Alkotmány (1918) február 5., 10.; Igaz Szó (1918) február 10.; Népújság (1918) február 10.; Esztergom (1918) február 10.; Mérei i. m. 174—176.

⁴¹ Katolikus Szemle (1918) 10. sz., Giesswein S., Új idők küszöbén. 837.

⁴² Sándor Pál szerint „állítólag kapcsolatba került Szabó Ervinnel és a Galilei Körrel is” (Sándor i. m. 97). Ezt látszik igazolni az is, hogy pl. 1917 áprilisában Giesswein a Galilei Kör tartós békéről szóló előadásorozatában — Jászi Oszkár, Rónai Zoltán, Kunfi Zsigmond és Szabó Ervin társaságában — „Nemzetközi döntőbírótság vagy fegyveres mérkőzés” címmel tartott előadást a háború utánra tervezett Európai Egyesült Államok eszméjéről. Lásd: Népszava (1917) április 17; Világ (1917) április 17; Tömörly Márta, Új vizeken járok. A Galilei Kör története. Bp. 1960, 100, illetve 281.

1918. október 17-én a régi képviselőházban elmondott utolsó beszédében összefoglalta programját a *nemzeti kérdésben*. Ennek lényege, hogy az új Európában csak egy független, demokratizálódó Magyarországnak lesz helye.⁴³ Október 20-án a keresztényszocialisták népgyűlésén megismételte a parlamentben kifejtett álláspontját az azonnali békéről, a területi integritás biztosításáról, a leszerelésről, a nemzetközi döntőbíráskodásról, a diplomácia parlamenti ellenőrzéséről és a népek szövetségéről. Követelte az általános, egyenlő és titkos választói jogot, a gyülekezési és egyesülési szabadságot, az ország demokratizálódását keresztény szellemben, az élelmezés, ruházkodás és lakáskérdés szociális megoldását, és végül a háború áldozatainak kártalanítását.⁴⁴ A néppárt csak az összeomlás napjaiban szánta el magát a giessweini program — legalábbis formális — elfogadására. Az 1918. október 24-i pártértekezlet a konzervatív-aulikus vezetők helyére háromtagú bizottságot állított Giesswein Sándor, Haller István és Huszár Károly személyében.⁴⁵

A *polgári demokratikus forradalom győzelme után* a Károlyi-párt a polgári demokrácia konszolidálásában számított a Keresztény Szociális Néppárt közreműködésére is.⁴⁶ A néppárt és a Katolikus Népszövetség nevében november 1-én Haller, Huszár és Zboray Miklós csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz. A Keresztény Szociális Szövetség csatlakozását Giesswein elnök jelentette be. A Nemzeti Tanács nagyválasztmányának Ernszt, Giesswein, Haller, Huszár, Turi Béla és Vass József lett tagja. Giessweint megválasztották a szociálpolitikai tanács tagjává is, az Intéző Bizottságba pedig Zboray került.⁴⁷ *Giesswein lényegében a Károlyi-féle polgári demokráciának Lovászy Márton és gróf Batthyány Tivadar által képviselt jobbszárnyával azonosult, ettől várta eszméinek megvalósítását.* A polgári demokratikus forradalom egyes vezéreit is megelőzve — még a köztársaság proklamálása előtt — oda nyilatkozott, hogy a keresztényszocialisták a köztársaság hívei.⁴⁸ Az így létrejött „*októbrista keresztényszocialista*” alapon Giessweinhez Persián Ádám keresztény szociális néppárti politikus került a legközelebb, akit Károlyi november 1-én az egyházi ügyek kormánybiztosává nevezett ki.⁴⁹

⁴³ Képv. N. 1910/XXXXI. 824. ü. 1918. október 17. 311.

⁴⁴ Igaz Szó (1918) október 20.; Népszava (1918) október 22.; Fejérmegyei Napló (1918) október 25.

⁴⁵ Alkotmány (1918) október 25.

⁴⁶ MSzMP KB Párttörténeti Intézete. Archivum (tovább: PI. Arch.) 704. f. I/3. őe., 10—13. fol.; EPL. Cat. D/c. 6024—1918.; uo., Cat 46/1725—1920.

⁴⁷ OL. K—440. Nemzeti Tanács iratai, 1. cs. I/A. 6., 25. fol.; uo., 1. cs. II/A. 819—1918. res.; uo., 1. cs. II/A. 1458—1918.; Új Lap (1918) november 3.; Népszava (1918) november 6.; Világ (1918) november 7.; Népújság (1918) november 10.; Károlyi Mihály, Az új Magyarországért. Bp. 1968, 381; gr. Batthyány Tivadar, Beszámoló I. Bp. é. n. 183; Juhász Nagy Sándor, A magyar októberi forradalom története. Bp. 1945, 528; Hajdú Tibor, Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968, 146; Történelmi Szemle (1969) 1—2. sz. Gergely Jenő, Keresztényszocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban, 26—65.

⁴⁸ Fejérmegyei Napló (1918) november 15.

⁴⁹ PI. Arch. 704. f. I/3. őe., 10—13. fol.; EPL. Cat. D/c. 6024—1918.

A néppárton belül Giesswein Sándor a polgári demokratikus korszakban egyik kulcsfigura volt, de mégsem gyakorolt döntő befolyást a párt politikájára. Az 1918. november 20-i pártértekezlet Giesswein programját túl radikálisnak találta, és azt Huszár Károly mérsékelt reformjavaslataival megszelídítve fogadta csak el.⁵⁰ Giesswein helyet kapott a párt új vezetőségében is, de a párt élére Szmrecsányi György került, míg a „szürke eminenciás” szerepét a Csernoch primás bizalmát élvező Ernst Sándor játszotta. Giesswein háttérbe szorulását észlelhetjük 1918–19 fordulójától, amikor a pártban a nyílt ellenforradalomra törekvő csoport kerekedett felül, s a párt elnökévé ismét gróf Zichy Aladárt választották. A polgári demokrácia válságának mélyülésével párhuzamosan a pártban is nőtt a szakadék a konzervatív-reakciós jobboldal és a Giesswein–Persián-féle liberális-szociális csoport között. Károlyiék arra számítottak, hogy a keresztény párton belüli ellentétek szakadáshoz vezetnek, s így a balszárny vállalja az együttműködést a kormánnyal.⁵¹ Az elképzelés azért is irreális volt, mert Giessweinék mögött nem állt tényleges erő. Azok a haladó katolikusok, akik más szituációban őket követhették volna, már nem elégedtek meg a keresztényszocializmussal. A kompromisszumot jelentő giessweini politika nem volt reális alternatíva a szocialista forradalom felé haladó magyar társadalomban.

A proletárdiktatúra kikiáltása után Giesswein Sándor visszavonult a közéleti szerepléstől. A Tanácsköztársaság napjait a győri káptalanban töltötte. A proletárhatalom feloszlatta az ellenforradalmi Keresztény Szociális Néppártot éppúgy, mint a keresztényszocialista egyesületeket és szakszervezeteket. Megszűnt a Keresztény Szociális Szövetség is, amelynek Giesswein megalakulásától fogva elnöke volt.⁵² A keresztény politika exponált vezetői közül többen emigráltak, a kevésbé ismertek belső emigrációba vonultak. A mozgalom jobboldali „radikális” csoportja pedig illegális ellenforradalmi szervezkedésbe kezdett. Giesswein azzal, hogy a proletárdiktatúra alatt visszavonult a „közéleti katolicizmustól” és csak a lelkiekkel foglalkozott, egyben el is határozta magát a katolikus klérus által inspirált és alkalmanként vezetett ellenforradalmi mozgalmaktól, illetve a szószékről folyó izgatástól.

⁵⁰ Alkotmány (1918) november 21., 24.; Igaz Szó (1918) december 1.; PI. Arch. 704. f. I/3. 6e., 76. fol.; Főv. Lt. Gázművek Ig. 36/1919.; Mérei Gy., A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Bp. 1969, 203–208.

⁵¹ Károlyi i.m. 279. és 512; PI. Arch. 704. f. I/3. 6e.; Mérei, A magyar októberi... i.m.131.

⁵² Lásd: Hajdú T., A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969.; J. Gergely, Beiträge zur Geschichte der christlichsozialen Bewegung. In.: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, Tomus XIV. Bp. 1973, 143–163.

4. Giesswein és az ellenforradalmi keresztény politika

(1919. augusztus—szeptember)

A proletárdiktatúra megdöntése után hatalomra került *szakszervezeti kormány* úgy ítélte meg helyzetét, hogy ha kiegészíti magát a kiskgazdapárti és más kispolgári erőkkal, megkísérelheti a politika 1919. március 21-én elejtett fonalának újra-felvételét. Ezt jelezte, hogy Faber Oszkárt augusztus 2-án lemondatták a Vallásügyi Liquidáló Országos Bizottság elnökségéről. Helyét Persián Ádám miniszteri tanácsosként foglalta el, visszaállítva a március 21-e előtti helyzetet.⁵³ Peidl Gyula augusztus 2-án tárgyalásokra hívta Nagyatádi Szabó Istvánt, aki nem is zárkózott el. Augusztus 3-án „kerestem Huszár Károlyt — írja Peidl; —, majd mikor kitűnt, hogy nincs Pesten, Giesswein Sándorkanonokot, a keresztényszocialista párt másik képviselőjét kérttem magamhoz, hogy velük a koncentrációs kabinet alakítása dolgában tárgyaljak”.⁵⁴ Peidl kísérletei azt mutatják, hogy a szakszervezeti kormány és a mögötte álló SZDP-vezetők a kiskgazdapárttal és a keresztényszocialistákkal akarták koalíciós alapon helyreállítani a polgári demokráciának az októberista modellől jobbra álló változatát.

Az augusztus 6-án nyíltan színre lépő *ellenforradalomban a keresztényszocialisták megnövekedett politikai szerephez jutottak*. 1919. augusztus 7-én tartott nagygyűlésükön Haller István elnökletével újjáalakították a keresztényszocialista pártot, amelyhez Giesswein és csoportja is csatlakozott. Az ellenforradalom vezetői azonban Giessweint már nem tartották posszibilisnek. Ezért József főherceg kormányzó augusztus 9-én nem neki, hanem Prohászka püspöknek ajánlotta fel a kultuszminiszteri tárcát.⁵⁵ A katolikus egyház 1919 augusztusában elhatárolta magát a nyílt fehérterrortól, s az osztálybéke jelszavával lépett fel az ellenforradalom ellen. Ezt a taktikát 1919 őszén az újjászerveződő keresztényszocialista párt is magáévá tette. Az 1919. augusztus 22-i püspökkari konferencia döntése értelmében a különféle kereszténypárti frakciók egyesültek és létrehozták a *Keresztény Szociális Gazdasági Pártot*, amelynek vezetőségében mindegyik irányzat, köztük Giesswein is helyet kapott, de a politikát Ernst, Haller és Huszár szabták meg. Ez a párt élvezte a katolikus felső klérus teljes bizalmát, ami nemcsak erkölcsi-politikai támogatásban, hanem jelentős anyagi segélyekben is kifejezésre jutott.⁵⁶

Giesswein Sándor és csoportja 1919 őszén olyan keresztényszocialista politikát akart követni, amelynek fő célkitűzése a püspöki kar augusztus 22-i kör-

⁵³ EPL. Cat. B/2279—1919.; OL. K—26. ME. ált. 1919—1—3785.; *Kirschner Béla*, A „szakszervezeti kormány” hat napja 1919. Bp. 1968.

⁵⁴ Népszava (1919) szeptember 28. *Peidl Gyula*, Megszöktettem-e Kun Béláékat? Lásd még: Népszava (1919) augusztus 5., 6.; *Kirschner i.m.* 176; Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés nyomtatványai. Napló (tovább: Ngy. N.) III. 35. ü. 1922. augusztus 2. 289.

⁵⁵ Lásd: Századok (1972) 4—5. sz. *Gergely J.*, A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt (1919. szeptember — 1920. július). 1043—1074.

⁵⁶ EPL.Ppki. jkv. 1919. augusztus 22.; uo. Cat. C/2700—1919.

levelében meghirdetett osztálybéke megvalósítása. Giesswein azt remélte, hogy a keresztény politika demokratikus és szociális taralmú lesz, együttműködik a baloldali, liberális pártokkal, valamint a kommunistákat megtagadó jobboldali szociáldemokráciával is. Az első hetek után kiderült, hogy Giessweinnek nem sikerült a párt többségét megnyernie. Az egyházi vezetés támogatásával 1919 őszén Giesswein háttérbe szorítása, majd különállása azt jelezte, hogy a keresztény politika a konzervatív-reakciós irány felé halad, egyelőre erős szociális és antiszemita demagógiával párosulva.

A KSZGP megalakulása után, 1919 szeptember második felében közeledés ment végbe a korábbi néppárt-ellenes keresztényszocialista frakciók töredékei és Giesswein között. Ennek alapja a néppárti konzervativizmus elutasítása volt, de pozitív tartalmat Giesswein adhatott neki. Október 1-én a Katona Imre szerkesztette *Keresztény Szocializmus* című lap bejelentette, hogy visszatér a március 21-e előtti „intranszignens keresztényszocialista politikához”. A külön keresztényszocialista politikát féltőkkel szemben a konzervatív néppártiak többségben voltak a KSZGP-n belül. Ernsztéket a püspöki kar keresztény koncentrációt sürgető augusztusi állásfoglalása, valamint a pártban jelentkező „szélsőségek” arra készítették, hogy létrehozzák a keresztény-nemzeti alapon álló polgári pártok egységét. 1919. október 25-én a KSZGP és a Friedrich-féle Keresztény Nemzeti Párt fúziójából megalakult a *Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja*. A koncentráció: az ellenforradalmi erők egyesítése a keresztényszocialista diszciplína feladása árán jött létre. Ezt a lépést a klérus és a keresztény szakszervezeti központ egyaránt támogatta.⁵⁷ Az egységen a szélsőjobboldali radikális keresztényszocialisták és a keresztény politika liberális interpretációját képviselő Giesswein Sándor és csoportja kívül maradtak. (1919 augusztusában a keresztényszocialista szervezkedés politikai szinten a pártban, gazdasági vonalon a szakszervezetekben indult meg. Az egyesületi szervezkedést egyelőre nem újították fel, így nem kezdte meg működését a Keresztény Szociális Szövetség sem, amelynek Giesswein volt korábban a vezetője. A szakszervezetek Vezérő Bizottságában Giesswein nem kapott helyet, ezt Ernszt emberei, Székely János és Szabó József vezették.⁵⁸

5. Giesswein Sándor Keresztény Szociális Gazdasági Pártja

(1919. október 24 — 1921. február)

A Keresztény Szocializmus október 26-i számában közölte a prelátus 24-i nyilatkozatát. „Szükségesnek tartom a keresztény politika szempontjából, de a haladás szempontjából is, hogy legyen egy progresszív eszméért lelkesülő keresztény pártalakulás a konzervatív mellett — mondotta Giesswein. — Szükségesnek

⁵⁷ Századok (1972) 4–5. sz. Gergely i.m.

⁵⁸ Párttörténeti Közlemények (1971) 3. sz. Gergely J., Adalékok a magyarországi keresztényszocialista szakszervezetek történetéhez (1919. augusztus — 1921. december). 118–161.

tartom azt, hogy legyen és maradjon... keresztény szociális pártunk, mert ... a jövő politikájának két sarkpontja lesz, a nemzet- és államfenntartó keresztényszocializmus és a forradalmi jellegű szociáldemokrácia. Erős keresztényszocializmust csak különálló keresztény szociális pártszervezkedéssel tudunk megalkotni — ennek híján a szociáldemokrácia fog megerősödni ... Aki komoly fúziót akar, az jöjjön a keresztény szociális zászló alá.” Giesswein különállása kevés követőre talált. Katona Imre szerkesztő, Heller Farkas műegyetemi tanár, és a Persián — Rejőd októbriista csoport állt Giesswein mellé. Egyes vidéki pártszervezetek sem helyeselték a fúziót, pl. a székesfehérvári keresztényszocialista párt is Giesswein álláspontját támogatta. De a pártszervezetek zöme nem követte a prelátust; szűkebb pátriájában, Győrött a párt többsége helytelenítette lépését.⁵⁹ A KNEP élesen reagált Giesswein egységbontására. Hiába nevezték párt nélküli politikusnak és sereg nélküli vezérnek, Giesswein erkölcsi-politikai súlya, a kurzusban felszínre kerültekkel szemben, a katolikusok előtt felért a keresztényszocialistáknak a KNEP mögé sorakozó „fél hadseregével”. A keresztény és nemzeti sajtó útszéli hangon támadta a prelátust. Előállt az a helyzet, hogy a keresztény tábor rágalmazta, a „zsidó-liberális” tábor pedig védelmezte a keresztényszocialista Giessweint és a KSZGP-t.

1919. október 30-án Giesswein Sándor és párthívei értekezletet tartottak, amelyen a Keresztény Szociális Gazdasági Párt további fenntartását határozták el. A párt politikai irányát is ezen a megbeszélésen hagyták jóvá. A párt elnökévé Giessweint, alelnökévé Heller Farkast, Katona Imrét és Schmidt Miklós újságírórt választották.⁶⁰ A politikai közvélemény úgy látta, hogy Giesswein önálló keresztényszocialista pártjának fenntartása egyben bizonyítéka annak, hogy a KNEP a keresztény politikusok reakciós-konzervatív koncentrációja.⁶¹ Giesswein és csoportjának különállása azt is jelentette, hogy a tényleges frontok nem a keresztény—nemkeresztény politika között húzódtak. Az osztályharc logikája eredményezte, hogy a keresztényszocialista Giessweint a szocialista munkások támogatták. November 11-én Újpesten az SZDP pártnapján a szónok „az igazi keresztény” Giesswein Sándort dicsérte.⁶² Választókerületében is a prelátus mellé állt a szervezett munkásság. Szontagh Jenő Moson megyei kormánybiztos szerint „azzal, hogy Giesswein megint külön pártot alapított ... a

⁵⁹ Székesfehérvári Újság (1919) október 28.; Egri Népújság (1919) november 5.; Nemzeti Újság (1919) november 15.; Új Nemzedék (1919) november 26.; Hadtörténeti Intézet Levéltára (tovább: HIL) Magyar Nemzeti Hadsereg Vezérkari Főnökség (tovább MNH. VKF) 1919/I. csop. — 2321/2. doboz, 1919. november 16.

⁶⁰ Keresztény Szocializmus (1919) november 16.; Giesswein-émlékkönyv i.m. 16. — Prohászka a következőképpen jellemezte naplójában Giesswein magatartását: „Ő külön pártot csinál, azaz nem fuzionál. Hisz igaza van, csak ő ne tenné! Különös dolog, némely ember csupa féligazság, félzségség és egész fölfordulás. A keresztényszocializmusnak kell külön munkáspárttá lennie; de ha már fuzionáltak, üsse kő; most ne zavarjuk a vizeket. Így gondolkodnám én, de Giesswein apó [sic!] másképp.” Lásd *Prohászka Ottokár* Összegyűjtött Munkái XXIV. kötet (Soliloquia), 14. p. Sajtó alá rendezte: Schütz Antal.

⁶¹ Népszava (1919) november 1.; Világ (1919) november 2.

⁶² HIL. Budapesti Katonai Városparancsnokság, 1919—1920/I., 1919. november 12-i helyzetjelentés.

destruktív irány híveinek sietett segítségére, a megyében és különösen a magyaróvári kerületben nagy kavarodást okozott, és az eddig egységes keresztény blokkot megbontotta ... Könnyen megtörténhetik — jelentette a kormánybiztos —, hogy *a még mindig erős szociáldemokrata munkásság segítségével Giesswein kerül ki győztesként a választási küzdelmekből, ami pedig éppen oly kevésbé kívánatos, mint akármilyen más radikális vagy szocialista jelölt győzelme.*⁶³ (Kiemelés tőlem — G. J.)

Giesswein a liberális katolicizmuson alapuló politikai különállásának szükségességét és okait feltárta a külföldi keresztény közvélemény előtt is. Ezért a Reichspostban, az osztrák keresztényszocialisták lapjában magyarázta meg álláspontját.⁶⁴ A KSZGP hivatalos közlönye a Keresztény Szocializmus lett. A lapnak mindössze egy száma jelent meg november 16-án, amelyben Giesswein felhívást intézett a keresztény szakszervezetekhez és a katolikus munkásokhoz, hogy álljanak a KSZGP mellé. Elítélte azokat a KNEP-vezetőket, akik „*a keresztényszocializmust a nagytőke és nagybirtok érdekeinek uszályhordozójává*” teszik.⁶⁵ Felhívásának nem lehetett foganatja, hisz a keresztény szakszervezetek vezetői a hathatós támogatás és előnyök reményében csatlakoztak a hatalomból részesedő KNEP-hez. A felhívás azt is tükrözi, hogy az önálló keresztényszocialista párt munkás- és kispolgári jellegét akarták erősíteni.

A koncentrációs tárgyalások folyamán Giesswein szorosabb kapcsolatba került a liberális és demokrata körökkel. Ezek jóvoltából a kombinációkban az ő neve is szóba került. A liberális blokk azért tolta előtérbe, mert befelé mint keresztény politikus, kifelé mint pacifista lehetett posszibilis. A tárgyalásokon Giesswein egy ún. *középpárti blokkot* javasolt Clerknek, amelynek tagjai lennének a KSZGP, a Nagyatádi-féle kisgazdapárt, az Országos Nemzeti Párt (Lovász) és a Nemzeti Demokrata Párt (Vázsonyi). A kormányt az SZDP kívülről támogatná. A keresztény blokk határozott tiltakozására Giessweint ejtették.⁶⁶ A KSZGP 1919. november 22-i értekezletén foglalkozott a koncentrációs kormány és a párt viszonyával. Az értekezlet határozatát közzölték a designált miniszterelnökkel. A kormány támogatását attól tették függővé, hogy Huszár bevonja-e a kabinetbe vezérüket. „Különösen figyelmébe ajánljuk Nagyméltóságodnak a személyi kérdések megoldásánál ama óhajunkat — szól a párthatározat —, hogy pártunk elnöke, dr. Giesswein Sándor vagy a szociális kormányzásban, vagy pedig a nemzetiségi ügyek vezetésében... részt vehessen.”⁶⁷ A fel-

⁶³ Vas megyei Állami Levéltár, IV—402/a. 1—1919/250. eln. sz., Moson vm. korm. bizt. 1919. november 13-i jel. Pallavicini központi kormánybiztosnak.

⁶⁴ Reichspost (1919) november 14. Magyarul közli: Világ (1919) november 16.

⁶⁵ Keresztény Szocializmus (1919) november 16.

⁶⁶ Világ (1919) november 2., 4., 5., 9. és 12.; Népszava (1919) november 4.; Nemzeti Újság (1919) november 7.; Új Nemzedék (1919) november 7.; Pesti Napló (1919) november 12.; Keresztény Szocializmus (1919) november 16.; Fehér Hírlap (1919) november 16.; *Fehér András*, A magyarországi szociáldemokrata párt és az ellenforradalmi rendszer (1919. augusztus — 1921). Bp. 1969, 49; OL. Filmtár, Minisztertanács jegyzőkönyvei, 11 596. doboz, 1919. november 18.; *Ránki György*, A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle (1967) 2. sz. 156—158.

⁶⁷ PI. Arch. 685. f. 3. őe.

ajánlkozásban nem látunk visszavonulást, hisz a koncentrációnak az SZDP és a liberális blokk is tagja lett. Giesswein szolgálataira azonban a KNEP nem tartott igényt.

1919—1920 fordulóján Giesswein Sándor kívülrekedt a keresztény táboron és a keresztényszocialista mozgalmon is. A századelőn összegyűjtött és általa nevelt „fiatalok”, akik a keresztény szociális egyesületeket és szakszervezeteket megszervezték és vezették, most megtagadták mesterüket. Giesswein éppen akkor maradt egyedül és szorult ellenzékbe, amikor nemcsak tanítványai, hanem Prohászka Ottokártól Csernoch Jánosig a klérus is úgy vélte, hogy elérkezett az ideje a „keresztény társadalmi modell” gyakorlatban történő megvalósításának. A korabeli „közéleti katolicizmus” Giesswein különállását és új útkeresését tragikus bukásnak minősítette. A valóságban az ő útja állt közelebb a társadalmi haladáshoz, míg a „hivatalos” katolicizmus azonosult az ellenforradalmi reakcióval. A prelátus platformját az általa szerkesztett *Auróra* című, hetente megjelenő társadalmi lap képviselte.⁶⁸ Programadó vezércikkében politikájának fő vonalait a konzervativizmus és a progresszió helyes arányú egyesítésében és az emberi társadalom evolúciójában jelölte meg. „*A szociális kérdés nyugvópontja akkor jut — írta az Auróra —, ha előbb az egész állami szervezet demokratikus reorganizáción esett át.*”⁶⁹ Az Aurórában olyan munkatársai voltak, mint Babits Mihály, Benedek Marcell, Csécsy Imre, Germanus Gyula, Tóth Árpád és Vámbéry Rusztem.

1919 karácsonyán „*Nyílt levelet*” intézett választókerületének polgáraihoz. A magyaróvári kerületbe a keresztényszocializmus zászlajával jött —írta Giesswein —, mert „evvel a zászlóval kell nekünk az utat az *igazi demokráciához* megtalálnunk”.⁷⁰ A polgári demokráciához ragaszkodó programja és szociális reformtörekvéseinek fenntartása miatt nemcsak a kisgazdapárt, hanem a KNEP is jelöltet állított ellene Szontagh kormánybiztos személyében. Január derekán „a magyaróvári szociáldemokrata párt elhatározta, hogy Giesswein mellé áll”.⁷¹ A kerületben létrejött a Giesswein vezette KSZGP és az SZDP blokkja a kurzussal szemben, amelynek eredménye a mandátum megszerzése volt. 1920. január—február folyamán Giesswein a fővárosban is tárgyalásokat folytatott az SZDP vezetőivel az együttműködés módozatairól. A tárgyalásokról informálta Ernst Sándort és Vass Józsefet, de ők még nem helyezték az SZDP-vel az alkudozás megkezdését.⁷²

Az ellenforradalmi rendszer parlamentjében Giesswein Sándor 1920. ápri-

⁶⁸ *Auróra* (1919) december 24. I/1. sz. Társadalmi hetilap, főszerk.: Giesswein Sándor. Stephaneum ny. rt.

⁶⁹ Uo. 5.

⁷⁰ OSzK. Aprónyomt. 1919. doboz; *Giesswein S., Nyílt levél a magyaróvári választókerület polgáraihoz*. Győr 1919, Karácsony estéjén.

⁷¹ Új Lap (1920) január 13.

⁷² Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés nyomtatványai. Napló 1920/I. 18. ü. 1920. május 26. 245.

lis 15-én mondta el bemutatkozó beszédét az indemnitás vitájában.⁷³ A beszéd felülemelkedett az első nemzetgyűlés kisszerűségén. A függetlenségét visszanyert magyar népnek az európai polgári demokráciák között kereste a helyét. Nemzeti voltunkat akarta összeegyeztetni az európaisággal, egy általa képzelt humanista, békés világgal. Romain Rolland és Rabindranath Tagore eszméit idézte a képviselőknek. Giesswein a helppolitikai kérdésekkel foglalkozva leszögezte: ha keresztény szociális rendszert akarnak megvalósítani, akkor meg kell akadályozni egy erős, nagy kormányzópárt létrehozását, mert ez a hadseregre támaszkodó konzervatív-reakciós párt lesz, amely a parlamenti demokrácia formálissá tételével pártidiktatúrát fog gyakorolni. Giesswein a KNEP — kisgazdapárti fúzióval szemben a liberális és demokratikus érzelmű politikusok tömörülésének gondolatát vetette fel. Ennek létrehozása érdekében nemcsak az SZDP-vel tárgyal, hanem a legitimisták exponenseivel is.⁷⁴ A nemzetgyűlés fórumán elutasította a numerus clausust, a botbüntetés alkalmazását. A Nagyatádi-féle reformnál messzebbmenő földreformot sürgetett, de ő is csak általánosságokban maradt a reform mértékét és módját illetően.

Giesswein Sándor és elvbarátai 1920 folyamán csak formálisan tudták fenntartani a KSZGP-t, mert a hatóságok még a fővárosban is akadályozták a párt működését. 1920 februárjában pl. a pártelnökség szervezkedésre felhívó röpcéduláit a budapesti államügyészség elkobozta.⁷⁵ Még gyanúsabbak voltak a hatóságok előtt Giesswein nemzetközi kapcsolatai, aki 1920-ban többször járt Ausztriában, Csehszlovákiában és Németországban különféle nemzetközi katolikus és békeegyesületek meghívására. Továbbra is részt vett a pacifista mozgalomban, a feminista és eszperantó szervezetek munkájában, az Interparlamentaris Unióban és egy sor katolikus szervezetben.⁷⁶ 1920 augusztusában, az új fővárosi törvény értelmében a budapesti törvényhatósági bizottságnak Giesswein Sándor mint a Szent István Akadémia elnöke, kinevezett tagja lett. Ugyanekkor le kellett mondania győri törvényhatósági tagságáról. A negyedszázados tisztség feladásával megszűnt a győri keresztényszocialista párt baloldalához fűződő szoros kapcsolata is.⁷⁷

Giesswein keresztényszocialista csoportjának elhelyezkedése az ellenforradalmi rendszer politikai spektrumában a *baloldalon* történt. Ez nemcsak azt jelentette, hogy szembefordult a KNEP-pel, hanem azt is, hogy balra állt a keresztény szakszervezeti centrumtól. Még egyértelműbb szembenállása a Horthy — Gömbös-féle katonai diktatúrára, nyílt fasiszta berendezkedésre törekvő különítményesekkel, titkos társaságokkal szemben. Az októbrista emigrációval

⁷³ Uo. 26. ü. 1920. április 15. 449.

⁷⁴ HIL. MNH. VKF. 10 295/1920—I/a. 13. cs., 1920. január 8.

⁷⁵ Föv. Lt. Budapesti Királyi Ügyészség iratai, 1920—IV—5/94.

⁷⁶ HIL. Honvédelmi Minisztérium elnöki C. osztály (tovább: HM. eln. C.) 1. tét. 101.373/1920—775. cs. — Nem véletlen, hogy az ellenforradalmi Magyarország nem tűrte a pacifista propagandát, mikor ideológiájának és politikájának egyik eszköze a sovinizmus és az irredenta volt. A Magyar Békeegyesület 1920. május 18-i budapesti gyűlését a főkapitány betiltotta.

⁷⁷ Fővárosi Közlöny (1920) augusztus 17.

kapcsolatos újabb marxista kutatások eredményeként tudjuk, hogy Giesswein nemcsak itthon került érintkezésbe a baloldallal, hanem 1920 folyamán létrejött a kapcsolat az emigráció Károlyi körüli csoportja és Giessweinék között is.⁷⁸ A rendőri és katonapolitikai nyomozó szervek gyanították Giesswein és az októbrista emigráció baloldalának kapcsolatait. Ezért 1920. május 19-én mint kémgyanús egyént letartóztatták Rejőd Alpárt, a prelátus titkárát. Bizonyítékok hiányában azonban a vádat el kellett ejteni.⁷⁹

6. *A Polgárok és Munkások Szövetségében*

(1921. február 16 — 1922. október)

A Giesswein Sándor által több ízben sürgetett *liberális ellenzéki blokk* 1921. február 16-án a *Polgárok és Munkások Szövetsége* formájában jött létre.⁸⁰ A blokk egyesítette az SZDP-t és a kisgazdapárt néhány baloldali képviselőjét, a keresztényszocialista baloldalt, továbbá egyes liberális politikusokat. A kereszténynemzeti irányzat a legdühödtebben a „keresztény front árulóit”, a katolikus Giessweint és a liberális-református Baltazár Dezső debreceni püspököt támadta. A keresztény sajtó úgy értékelte a tömörülést, mint a Károlyi-éra liberális elemeinek találkozását. A keresztényszocialista Szabó József Giessweint Hock Jánoshoz hasonlította: Giesswein vette át Hock szerepét az októbrista-liberális táborban.⁸¹ A Szabó által adott meghatározás találó, bár ez a blokk éppúgy különbözött a Nemzeti Tanács pártjainak szövetségétől, mint Giesswein Hocktól. 1921. február 22-én a nemzetgyűlésben Giesswein Sándor a blokk szónokaként ismertette programjukat.⁸² Követelte az internálások korlátozását, a nemzetgyűléstől és a kormánytól bizalmat és megértést kért az SZDP jobboldali vezetőinek együttműködési kísérletei iránt. Végül a prelátus attól tette függővé a kormányhoz való viszony alakulását, hogy az megvalósítja-e a keresztény demokráciát vagy folytatja antiszociális politikáját. Giesswein beszéde nagy vihart kavart. A keresztényszocialista képviselők elhatárolták magukat tőle. Szabó József Giesswein és Baltazár szerepét éppúgy, mint a liberális nagytőkés Sándor Pálét, egyenesen a „kommunizmus szálláscsinálóié” értékelte.⁸³

Giesswein Sándornak az SZDP-vel és a baloldali ellenzéki csoportokkal való szövetkezése a katolikus egyház politikájának megszabói előtt is túlment a tolerancia határán. Ezért 1921 elején elhatározták, hogy megfosztják a katoli-

⁷⁸ Hajdú T., Károlyi Mihály Prágában. Valóság (1972) 9. sz. 46.

⁷⁹ HIL. MNH. VKF. 14. 166/1920—I/a.—17. cs.; EPL. Cat. 63/1725—1920.

⁸⁰ Világ (1921) február 18., 19.; Népszava (1921) február 18.; Nemzeti Újság (1921) február 19.

⁸¹ Új Nemzedék (1921) február 20.; Munkás Újság (1921) február 20.; A Nép (1921) március 13.

⁸² Ngy. N. 1920/VIII. 150. ü. 1921. február 22. 73—75.

⁸³ Uo. 154. ü. 1921. február 26. 215.

kus intézményekben viselt előkelő pozícióitól. Az általa képviselt keresztényszocialista politika *megbélyegzése a budapesti pápai nunciustól, Schioppa követőtől indult ki*. Mészáros János helynök Csernochnak előadta, hogy február 22-én a nunciusról tett látogatása alkalmával „a nuncius úr megbotrányozással nyújtotta át... a Pester Zeitung február 20-i számát, melyből arról értesült, hogy a Munkások és Polgárok Országos Pártja [sic!] nevű liberális alakulathoz dr. Giesswein Sándor is csatlakozott. A nuncius úr elítélte kath. papnak ilyen állásfoglalását, s megbízott, hogy felkérjem Főmagasságodat, hogy Giesswein Sándort ezért meginteni s arra felszólítani szíveskedjék, hogy a liberális pártot elhagyja.”⁸⁴ A pápa követének állásfoglalásához az érseki helynök hozzáfűzte a saját véleményét is. „Giesswein ismét megbotrányozást keltő közéleti szereplése méltatlanná teszi őt arra, hogy a Szent István Társulat alelnöki s a Szent István Akadémia elnöki tisztjét viselje s egyéb kath. jellegű egyesületekben vezérszerepet játsszék” — írta Csernochnak. A prímás levélben kereste meg Giessweint, aki régi barátja volt, és a csendes, botrány-mentes visszavonulást javasolta neki.⁸⁵ A hercegprímás ugyanakkor a Giesswein ügyében illetékes győri püspöktől várta a hivatalos lépés megtételét. Várady Lipót Árpád kalocsai érsek elmarasztalta Fetser győri püspököt is a prelátus iránti toleranciájáért. A Szent István Társulat választmánya ezek ellenére ismét jelölte Giessweint, de az megszívlevélve a prímás tanácsát, nem fogadta el a jelöltséget és végleg lemondott.⁸⁶

Miután Giesswein az önkéntes visszavonulás mellett döntött, az ellene megindult hadjáratral szemben a lemondást tanácsoló Csernochnál keresett védelmet. Hivatkozott arra, hogy elvei miatt a főpapság kezdettől fogva bizalmatlan volt iránta. Az ellene folyó mostani támadások mögött egy reakciós, klerikális és sovíniszta klikk állt. „Én azt a fekete páholyt ismerem — írta a prímásnak 1921. március 14-én —, mely veszedelmesebb a szabadkőműves páholyoknál, s mely aknamunkáját immár az egész országra kiterjeszti. Kegyelmes uram, még te sem vagy biztos, ha nem deferálsz neki. Ezt a veszedelmet kell az országról elhárítani.”⁸⁷ Giesswein itt a magyar ellenforradalom titkos fasiszta szervezeteire utalt, amelyek a katonai vonal mellett az egyházzal is összefonódtak, s amelynek Nagyatádi és Csernoch egyaránt „parírozott”. A jobboldali támadásokra Giesswein 1921. március 23-án egy *röplapon* válaszolt.⁸⁸ Megindokolta: hogyan jutott el a Néppárttól a Polgárok és Munkások Szövetségéhez. Nyilvánosságra hozta, hogy 1917-ben a Centrumpárt vezetői neki az MSZDP-vel és a polgári baloldallal való együttműködést ajánlották. Amit a Centrum sikerrel realizált, ő csak azt akarta itthon is megkísérelni. Giesswein kétségbeesett próbálkozását, hogy védje személyes becsületét és igazát, a régi barát,

⁸⁴ EPL. Cat. 21/630—1921.

⁸⁵ Uo. Cat. 21/752—1921.

⁸⁶ Uo. Cat. 46/838—1921.

⁸⁷ Uo. Cat. 21/851—1921.

⁸⁸ *Giesswein S.*, Nagyheti gondolatok. Ajánlva barátainak és azoknak is, akik nem barátaink. Lásd: EPL. Cat. 21/851—1921.

Csernoch csupán arra a gúnyos megjegyzésre méltatta, hogy az elé került röplapon sajátkezűleg megjegyezte: „Sanyinak, úgy látszik, sok a pénze.”

Ez a visszatetsző hadjárat egybeesett Giesswein írói működésének 40 éves jubileumával. Ennek kapcsán a szocialista és liberális sajtó verte vissza a reá szórt rágalmakat.⁸⁹ A Világ Giessweint Jézus papjának nevezte, és hosszasan méltatta tudományos munkásságát. Most „olyan idők következtek — írta a Világ —, amikor az igazi papnak nem kellett Afrika mélyére mennie, hogy próbát tegyen misszionáriusi elszántságából, és Giesswein kiállotta a nehéz idők kemény próbáját úgy, mint kevesen”.⁹⁰ Giesswein nemcsak a Társulat alelnökségéről mondott le, hanem április 22-én a Szent István Akadémia elnökségéről is. Az Akadémia tagjaihoz intézett körlevelében kijelentette: „*Az én politikai eszményképem mindig a nagy Montalambert volt, akit sokan liberális katolikusnak neveztek.*”⁹¹ Giesswein vállalta a liberális katolicizmus pozitív örökségét. 1921 tavaszán hajszát indítottak közeli elvbarátja, Persián Ádám ellen is. A „Persián—Malcsiner-pör”-ben az volt a vád Persián ellen, hogy a főpapsággal szemben ő szervezte meg a Papi Tanácsot. A per során kihallgatott neves tanúk egybehangzóan bizonyították, hogy ezzel a primás bízta meg Persiánt és Giessweint, akik igyekeztek is az alsópapságot távol tartani a „szélsőségektől”. Így ez a per sem eredményezett elmarasztaló ítéletet.⁹²

1921 tavaszán—nyarán a kormány ismételt kísérleteket tett arra, hogy leválassa az SZDP-t a Polgárok és Munkások Szövetségéről.⁹³ A hatóságok a blokk pártjai közül a fő tüzet a gyenge pontra, a KSZGP-re irányították. A párt 1921. június 18-i, majd szeptember 24-i gyűléseit betiltották.⁹⁴ 1921. július 21-én ismét letartóztatták Persián Ádámot, a KSZGP titkárát és Rejőd Alpárt, Giesswein személyi titkárát. A vizsgálat célja a liberális blokk keresztény pártjának megsemmisítése, a szövetség kompromittálása volt.⁹⁵ Persiánt a kisantanttal való szövetségben előkészített politikai összeesküvéssel vádolták. Rejőd ellen elkülönítve, a Romániának való kémkedés gyanúja miatt emeltek vádat. A jobboldali sajtó Giessweint azzal akarta kompromittálni, hogy valószínűleg 1919. augusztus — szeptemberi tárgyalásokra célozva, „állítólagos román kapcsolatait” szellőztette.⁹⁶ A rendőrség ellenőrizte Giesswein nemzetközi kapcsola-

⁸⁹ HIL. MNH. VKF. 1176/1921 — 1. hdm. 43. cs.

⁹⁰ Világ (1921) április 4.

⁹¹ EPL. Cat. 46/1330 — 1921.; Katolikus Szemle (1921) május, 257 — 265; Egyházi Lapok (1921) május 1., 129.

⁹² EPL. Cat. 63/1725 — 1920.; uo. Cat. 63/2095 — 1920.; Nemzeti Újság (1921) március 10.; A Nép (1921) május 12., 14.; Gergely J., A Papi Tanács. Világosság, (1973) 3. sz.

⁹³ Pl. Arch. 654. f. 4/22. 6e.

⁹⁴ Főv. Lt. Fővárosi Tanács ügyosztályainak iratai, VI — 3392/1921.

⁹⁵ Nemzeti Újság (1921) július 22., 24.; Népszava (1921) július 23.

⁹⁶ Nemzeti Újság (1921) augusztus 14.; Világ (1921) augusztus 17. Ilyen „román kapcsolatokkal” az 1919. augusztus — október közötti események szereplői akarva-akaratlan rendelkeztek, hisz a politikai tevékenység csak a román megszálló hadsereg engedélyével és ellenőrzése mellett volt lehetséges. Ezen túlmenő kapcsolatokra Giesswein esetében nem kerültek elő bizonyítékok.

taik. Levelezését és egyéb postáját az elhárító szervek cenzúrázták, önkényesen elkobozták, a hatóságok elsikkasztották.⁹⁷

Giesswein Sándort gyűlölt ellenfele, Gömbös Gyula veszélyes ellenségnek tekintette. A második királypuccs idején Gömbös intenciójára a rendőrség letartóztatta Giessweint is, bár nem volt karlista és nem volt kapcsolata az eseményekkel. Ennek ellenére egy éjjelt töltött a főkapitányság fogdájában olyan illusztris társaságban, mint Friedrich István volt miniszterelnök és Beniczky Ödön volt belügyminiszter.⁹⁸ Az őt ért sovinsizta támadások ellenére *folytatta pacifista tevékenységét*. A Népek Szövetségét Előkészítő Magyar Békeegyesület — amelynek Giesswein volt az elnöke — 1922. január 3-án a párbajtörvény revízióját kérte a nemzetgyűléstől.⁹⁹ Az egyesület január 9-i gyűlésén a prelátus a nemzetközi lefegyverzésről tartott előadást. 1921-ben Luxemburgban, 1922-ben Londonban vett részt békekongresszuson. Pacifista tevékenységének programját 1922-ben külön füzetben jelentette meg.¹⁰⁰ A revízióra törekvő sovinsizta államhatalmat irritálta a keresztény pacifizmus. A budapesti rendőrfőkapitány 1922. július 29-én betiltotta a Magyar Békeegyesület, a Feministák Egyesülete és a Magyar Rokkantegyesület közös gyűlését. Giesswein a belügyminiszterhez intézett interpellációjában mint a két első egyesület elnöke felhívta a figyelmet, hogy az engedélyezett zártkörű értekezlet színhelyén botokkal felfegyverzett fiatal emberek jelentek meg.¹⁰¹

1922 tavaszán a Giesswein Sándor vezette Keresztény Szociális Gazdasági Párt formálisan is beszüntette működését. Vezetői, az 1921-ben letartóztatott Persián és Rejöd 1922. március 28-án álltak a bíróság elé. A hazaárulást az ügyész a budapesti csehszlovák követségtől elfogadott pénzekkel akarta bizonyítani.¹⁰² Az állandó zaklatások eredményeként Giesswein pártja megszűnt, s a prelátus kiszorult az Aurórától is. Az 1922-es választásokon keresztényszocialista programmal, de pártonkívüliként indult Magyaróvárott. Giesswein programja a korábbiakhoz képest változatlan: az általános és titkos választói jog állt középpontjában.¹⁰³ A volt KSZGP másik vezetője, Persián az eljárás lezárása után kiszabadulva, a fővárosban indult pártonkívüliként, de megbukott. Budapesten Giesswein és hívei a legitimistákkal, Gratzcal és Apponyival szövetkeztek.¹⁰⁴ A választási agitáció időszakában a magyaróvári kerületben az ébredők egy

⁹⁷ HIL. HM. eln. C. I. tétel, 55.379/1921–931. cs., 1921. július; Ngy. N. 1920/XI. 219. ü. 1921. július 2. 297; uo. 221. ü. 1921. július 5. 341; Bécsi Magyar Újság (1921) augusztus 5.

⁹⁸ Világ (1921) november 21.; Ngy. N. 1920/XXIII. 270. ü. 1921. december 16. 492.

⁹⁹ OL. K–2. Nemzetgyűlés Levéltára, 690. cs. 1922–A/XXIII.–3/110. — A szövetkezett ellenzék közös akcióira I. uo., 534. cs. 1920–P/XIV–6/114. sz.

¹⁰⁰ Giesswein S., A békeegyesületek feladatai. Bp. 1922.

¹⁰¹ Ngy. N. 1922/III. 42. ü. 1922. augusztus 23. 445; uo. IX. 92. ü. 1923. január 30. 211–213; EPL. Cat. 20/3154–1923.

¹⁰² Új Nemzedék (1922) március 29.

¹⁰³ HIL. HM. eln. Katonapolitikai Osztály (tovább: Kat. pol. oszt.) 50.005/31–1922/1022. cs. Szombathelyi csendőr ker. parság, 1922. március havi jel.; uo. 50.005/62–1922/1024. cs.; OSzK. Aprónyomt. 1922. választási iratok.

¹⁰⁴ Föv. Lt. IV–1428/a. Pol. mozg. 1901–1931., 1922. vál. ir.

gúnyiratot terjesztettek róla. A röpiratot a főszolgabíró a községi jegyzők útján hivatalból körözte. A Giessweint támogató köztisztviselőket a választások után felfüggesztették állásukból, a nyílt szavazáson rá voksolókat terrorizálták. Gömböséknek mégsem sikerült a helyi gyárossal szemben megbuktatni.¹⁰⁵

Az 1922-es nemzetgyűlésben Giesswein átfogó bírálata adta a kialakuló Bethlen-rendszernek. Rámutatott, hogy Bethlen mellett *van egy „mellék-kormány”, amely a felszínen láthatatlan, de már látható feje Gömbös Gyula*. Felismerte, hogy a magyar fasizmus Bethlen által kiépített szisztémájában középponti szerepet játszott továbbra is a Gömbös-féle fajvédő katonatiszti vonal és a titkos fasiszta szervezetek. Nem tévesztették meg a prelátust a Bethlen-rendszer álparlamentáris kellékei sem. Szerinte a parlamenti ellenzék szerepe az alkotó kritika lenne, de Bethlen az ellenzék véleményét figyelmen kívül hagyja. Giesswein kevesellte a „jus murmurandi”¹⁰⁶ amivel a kormánypárti többség és az ellenzék nagy része megelégedett. Támadását a kormánypárt alelnöke, Gömbös ellen koncentrált, felismerve nyílt fasiszta diktatúrára irányuló törekvéseit.¹⁰⁷ Kitételeit Gömbös sem hagyhatta replika nélkül. Kifejtette, hogy politikai felfogása mereven ellenkezik a keresztényszocialista Giessweinével, a pacifizmussal, az antimilitarizmussal, a „filoszemizmussal”. Gömbös az ideológiai különbségeket emelte ki, s a politika tekintetében megelégedett annak kijelentésével, hogy Giesswein nyilván idealizmusból politizál úgy, ahogy őellene is harcol. „Én meg vagyok győződve arról — mondta az Egységes Párt alelnöke —, hogy a képviselő úr idealizmusból csinálja ezt. Azonban *veszélyesnek tartom ezt a politikát...*”¹⁰⁸

Giesswein Sándor a magyar parlamentben 1922. december 20-án elmondott beszédében fogalmazta meg utoljára keresztény politikai hitvallását. „Az igazi demokrácia érvényesülését követelem én, mert enélkül semmiféle szociális reformot a gyakorlati életben keresztül vinni nem leszünk képesek” — mondta.¹⁰⁹ Bethlen István Egységes Pártjában a nagytőkével szövetkezett agrárizmus ölt testet. Giesswein a hazai társadalmi-politikai változásokat európai horizonton szemlélte. Rámutatott, hogy nálunk nem egyedi jelenségek zajlottak le: egész Európában egy ultranacionalista irányzat van kialakulóban, amely a demokrácia, a humanizmus és a béke ellensége.

¹⁰⁵ Ngy. N. 1922/I. 15. ü. 1922. július 7. 340.

¹⁰⁶ Uo. 341. Giesswein egy anekdotával jellemezte a rendszer parlamentjét: „Mikor arról volt szó, hogy a szerzetes rendben milyen joga van a pater de familiának, a közönséges páternek, azt mondja a gvardián: habet jus murmurandi, megvan a morgás joga. Egyszersmind hozzátette: gvardiánus autem habet jus non audiendi, a gvardiánnak megvan a joga, hogy ne hallja meg.”

¹⁰⁷ Uo. V. 59. ü. 1922. november 23. 161.

¹⁰⁸ Uo. VII. 73. ü. 1922. december 16. 49.

¹⁰⁹ Uo. 76. ü. 1922. december 20. 200–201.

7. Giesswein Sándor a Reformpárt élén

(1923. február 16 — november 15)

Az 1922 nyarán kezdett tárgyalások a liberális és demokrata pártok együttműködéséről 1922 októberében eredményre vezettek. Október 13-án hozták nyilvánosságra a *parlamentari ellenzéki szövetség* deklarációját.¹¹⁰ A keresztényszocialista Giesswein ismét tagja lett a szövetségnek. Ezen az alapon elindulva, 1923 elején került sor a liberális és októberista politikusok szorosabb tömörülésére: február 16-án megalakították a *Reformpártot*. Az új ellenzéki polgári párt elnökévé Giesswein Sándort választották meg. Az eseményről először az ausztriai emigráns sajtóból, illetve a csehszlovákiai lapokból értesülhetünk. A Bécsben megjelenő *Jövő*, Lovászy Márton lapja, február 18-án számolt be az eseményről. „Szeretettel és bizalommal üdvözljük a végre, valahára létrejött új demokratikus alakulást: a Reformpártot, és tisztelettel hajlunk meg annak nagyérdemű elnöke és vezére, Giesswein Sándor előtt” — írta a lap vezércikkében Lovászy.¹¹¹

A pártalakítást megelőző tárgyalásokon, ahol Rassay Károly pályázott a pártelnökségre, ellentét robbant ki közte és az új párt hívei között. Rassay bejelentette, hogy nem csatlakozik a párthoz, mert abban kívánsága ellenére helyet kaptak az októberisták is.¹¹² Az 1923. február 16-i alakuló értekezleten 9 képviselő csatlakozott a párthoz: Cserti József, Dénes István, Drózd Győző, Giesswein Sándor, Horváth Zoltán, Laczkó Imre, Nagy Ernő, Rainprecht Antal és Ruppert Rezső. A párt szűkebb alakulat lett, mint az 1922 őszi pártszövetség, attól balra állt, a liberális jelleg felől a demokrata állásponthez közeledett. A képviselők megbízták Giessweint, hogy február 20-án a nemzetgyűlésben jelentse be a párt megalakulását és ismertesse programját.

Programbeszédében Giesswein pártelnök abból indult ki, hogy Európa és Magyarország történetében a világháborúval egy korszak kétségtelenül lezárult és új korszak vette kezdetét. Ennek egyik új jelensége, hogy a háború és a forradalmak bevonták a tömegeket a politikába. Most már nem lehet a néptömegek nélkül sem a tömegek ellen, sem a tömegekért politizálni. Ezért a fejlődés útja a demokrácia. A függetlenné vált magyar nemzetet be kell illeszteni az európai polgári demokráciák rendszerébe — ismételte meg a prelátus. Ez azt jelenti, hogy a kisantant államok közé éppúgy, mint az angolszász demokráciák mellé. A demokratikus átalakulás eszközei a szociális és gazdasági reformok. Ezek megvalósítását tűzte zászlajára a Reformpárt. „Mi előttünk két nagy magyar-

¹¹⁰ Világ (1922) október 14., 15. A szövetségnek tagja lett az MSzDP 24, a Rassay-párt 7, a Vázsonyi-párt 4, a keresztény ellenzék 2 képviselője (Lingauer Albin és Rakovszky István) és 6 párton kívüli képviselő (Bárczy István, Dénes István, Giesswein Sándor, Horváth Zoltán, Rainprecht Antal, Sándor Pál).

¹¹¹ *Jövő* (1923) február 18.; OL. K—26. ME. ált. 1923—V—1711.

¹¹² 8 órai Újság (1923) március 7.

nak a szelleme és tevékenysége lebeg: Kossuth Lajosé és Széchenyi Istváné” — mondta Giesswein.¹¹³ A Reformpárt programja: 1. a demokratikus föld-reform; 2. az általános, egyenlő és titkos választói jog; 3. a progresszív adórendszer megalkotása; 4. a lakásnyomor egyhítése; 5. iskolareform végrehajtása és végül 6. az egyoldalú német és olasz orientáció helyett európai külpolitikai orientáció.¹¹⁴

Jászi Oszkár a Bécsi Magyar Újságban a parlamenti bemutatkozás napján üdvözölte a Reformpártot és különösen melegen személy szerint Giesswein Sándort. Jászi a párt programjából Lovászyéknál radikálisabb követeléseket halott kicsengeni. A Reformpártnak hasonlóan pozitív visszhangja volt a liberális és demokrata csehszlovákiai sajtóban is. A cseh közvéleményt az új párt azért érdekelte, mert az határozottan állást foglalt a Habsburg-restauráció ellen.¹¹⁵ A reformpárt nyilvános zászlóbontására 1923. március 20-án, Kossuth Lajos halálának évfordulóján nagygyűlés keretében került sor. (A párt később Kossuth Pártnak nevezte magát.) A programbeszédet Giesswein tartotta. Ez a program az emigráció várakozásával szemben azt igazolta, hogy a Reformpárt nem a Károlyi—Jászi-féle októbrizmus alapján áll, hanem a volt Károlyi-párt jobbszárnyának, Lovászynak és gróf Batthyánynak liberális politikáját szándékozott követni.¹¹⁶ Az új programadás arra készítette Giessweint, hogy állást foglaljon az általa életre hívott keresztényszocialista mozgalommal kapcsolatban is. „Az a demokratikus irányú mozgalom, amelyet én indítottam meg — mondta —, értem alatta a keresztény szociális szervezkedést, amelynek programjához ma is hűen kitartok, de amelynek vezetése más kezekbe került, oly reakciós színezetet nyert, hogy egyelőre *liberálisan gondolkodó* ember előtt lehetetlenné tette magát ... Azért tartok én szükségesnek egy új pártalakítást vagy legalább pártszövetséget, mely tiszteletben tartja a régi tradíciókat és a keresztényszocialista elveket, s *a nemes értelemben vett liberalizmus követelményeit*.”¹¹⁷ (Kiemelések tőlem — G. J.) Giesswein úgy lett a liberális Reformpárt elnöke, hogy fenntartotta keresztény politikai programját. Demonstrálta, hogy neve 1919 után nem jelent kombattáns irányzatot a keresztényszocialista mozgalomban. Baloldali kapcsolatai személyének és nem a keresztényszocializmusnak szóltak.

A Reformpárt megalakulását követő napokban, 1923. február 24-én Giesswein részt vett és előadást tartott a pacifizmusról egy prágai baloldali pacifista gyűlésen, amelyet a *Wahrheit* című lap rendezett. A gyűlésre az októbrista emigráció közreműködésével került sor, ami ismételten bizonyítja Giesswein és az emigránsok kapcsolatait. A rendezvény után a prelátus nyilatkozatot adott az

¹¹³ Ngy. N. 1922/X. 99. ü. 1923. február 20. 4.

¹¹⁴ Uo. 2—7; HIL. HM. eln. Kat. pol. oszt. 50.727/1923—1110. 1923. március 14-i jel.

¹¹⁵ Lidové Noviny (1923) február 23.; OL. K—26. ME. ált. 1923—V—1711.

¹¹⁶ Giesswein S., Választókerületem polgáraihoz és minden függetlenül gondolkodó magyarhoz. Kossuth halálának évfordulójára elhangzott beszéd, 1923. március 20. Bp. 1923, 6.

¹¹⁷ Uo. 6; Giesswein- emlékkönyv i.m. 16.

újságíróknak a hazai politikai helyzetről.¹¹⁸ Giesswein prágai szereplését a jobboldal hazaárulásként interpretálta. A legádázabban a Gömböshöz közel álló fajvédő Szózat támadta, és követelte felelősségre vonását.¹¹⁹

A prágai magyar követség is felfigyelt a Reformpárt elnökének szereplésére. A követ jelentéséhez mellékelte a *Prager Presse* február 25-i és a *Kassai Napló* március 1-i számait. A Kassai Napló szerint Giesswein kijelentette: „*Most is titkos társaságok hálózata fonja be az országot*, amely minden demokratikus törekvést meg akar hiúsítani. Ezért első követelésünk, hogy a kormány oszlassa fel ezeket, mert különben a polgárok élet- és vagyonbiztonságán kívül Magyarország reputációja is veszedelemben forog.” A külpolitikáról szólva kifejtette, hogy pártja barátságos érintkezést keres „*elsősorban a szomszéd államokkal*”.¹²⁰ (Kiemelések tőlem — G. J.) A külügyminisztérium közlését Bethlen miniszterelnök intézkedés végett az igazságügyhöz tette át. „E közlemények szerint Giesswein Sándor nemzetgyűlési képviselő a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülésének csorbítására és hitelének sértésére alkalmas valótlan tényt állított — olvashatjuk az átiratban. — Különösen ilyennek minősíthető azon nyilatkozata, hogy Magyarországon *a mellékkormány, mely titkos szervezetre támaszkodik, túl nagy hatalommal bír még*. E nyilatkozata kivált azon beállítással összefüggésben, hogy ezek a titkos társaságok a polgárok életének és vagyonának biztonságát veszélyeztetik, *kimeríti az 1921. évi III. tc. 7. §-ba ütköző vétség tényálladási elemeit*.”¹²¹ (Kiemelések tőlem — G. J.) Giesswein ezen túl botrányosnak minősítette a Károlyi Mihály elleni hajsztát, vagyonának elkobzását. Ezekre való tekintettel a miniszterelnök felkérte az igazságügyminisztert, hogy utasítsa az ügyészséget a bűnvádi eljárás megindítására. A prelátus elleni perre — a sajtóban tett nyilatkozaton túlmenő bizonyítékok hiányában — nem került sor.

A prágai út és a március 20-i programbeszéd Giesswein utolsó politikai szereplései voltak. Még a nemzetgyűlés 1923. augusztus 29-i ülésén rövid beszédet mondott a közszolgálati tisztviselők politikai függetlenségének biztosítása érdekében, de ez egyben búcsúbeszéd is volt.¹²² Az egyre inkább magára maradó és mély apátiába zuhanó Giesswein Sándort 1923. november 15-én mégis hirtelen ragadta el a halál, amely általános részvétet keltett. Az egykor oly fényes pályára reménnyel induló főpap a Szent István Társulat egyik elhagyott szobájában, cselédje jelenlétében távozott az élők sorából. Temetése a demokratikus, humanista és általában a baloldali erők részvétele közepette zajlott le. Az ellenfél, majd barát fölött az SZDP nevében Vanczák János is gyászbeszédet mondott.¹²³

¹¹⁸ *Prager Presse* (1923) február 25. Giesswein über die ungarische Demokratie; Prágai Magyar Hírlap (1923) február 27.; OL. K—26. ME. ált. 1923—V—1711.

¹¹⁹ Szózat (1923) március 4.; 8 órai Újság (1923) március 4.; A Nép (1923) március 4.

¹²⁰ Kassai Újság (1923) március 1.

¹²¹ OL. K—26. ME. ált. 1923—V—1711.

¹²² Ngy. N. 1922/XIV. 178. ü. 1923. augusztus 29. 262–263.

¹²³ Népszava (1923) november 16.; Világ (1923) november 16.; Szakszervezeti Élet (1923) november 20.; EPL. Cat. 44/3450—1924.

CSORBA CSABA
A MAGYARORSZÁGI VÁRKUTATÁS TÖRTÉNETE

Vázlatos áttekintés

I. Alapvetés

Nemcsak az utóbbi évtizedben egyre inkább fellendülő, polgárjogot nyerő és megizmosodó tudománytörténeti kutatások adták e rövid áttekintés indítékát. Inkább az, hogy a magyarországi várkutatók eddigi eredményeinek áttekintése, rendszerbe foglalása, a jelenlegi helyzetkép felvázolása egyre idősebb. Az eddigi összegzések sok kényánnivalót hagytak maguk után, s idősebbé vált átértékelésük és újfajta rendezési elv kidolgozása.¹

Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a X–XVII. századi várak képezik írásunk tárgyát. A Kárpát-medence korábbi erődtípusainak — a római kort kivéve — kutatástörténetét mintaszerűen foglalta össze Nováki Gyula.² Ugyancsak ő adott áttekintést a X–XI. századi magyarországi földvárakról is.³ Az 1945 utáni középkori várkutatókat Kozák Károly összegyezte⁴ — kizárólag régészeti szempontból.

Témánk két határpontja a honfoglalás, ill. a XVII–XVIII. század fordulója. Utóbbi időpontot az határozza meg, hogy akkor kezdődött meg nálunk az újkori *erődök* építése — s ezzel a „klasszikus” középkori várak szerepének vége szakadt. Áttekintésünk elsősorban a XIII–XVII. századot helyezi előtérbe. A korábbi idők részletesebb elemzésétől Nováki Gyula már említett tanulmányára való hivatkozással eltekintünk.

Rövidítések: AK = Archaeológiai Közlemények; Arch. Ért. = Archaeológiai Értesítő; HK = Hadtörténelmi Közlemények; Műv. Ért. = Művészettörténeti Értesítő; Sz = Századok; VU = Vasárnapi Újság.

¹ Elméleti megfontolásaink korábbi kifejtései: Műv. Ért. (1970) 64–65; Bajomi krónika. Biharnagybajom 1973, 56–64; megjelenést az Erődített kolostorok (Somogy megyei Levéltár Évkönyve 5. 1974: 13–47.); Alföldi várak a X–XVII. században. Adattár (a debreceni Déri Múzeum Évkönyve megjelenés alatt).

² Nováki Gyula, A magyarországi földvárkutatók története. Bp. 1963.

³ Kéziratban. Részleteket ismertett belőle az 1973. decemberi veszprémi településtörténeti konferencián.

⁴ Kozák Károly, Középkori várak feltárása. Középkori régészeti tudományos ülésszak 1970. december 8–10. Szerk. Nagy Emese. Magyar Nemzeti Múzeum 1971. 98–103.

A „vár” fogalmat a Magyar Értelmező Kéziszótár (Bp. 1972, 1466) a következőképpen határozza meg: „Falakkal, bástyákkal megerősített, katonai védekezésre alkalmas hely. Megerősített kastély, palota.” E meghatározás nem egyértelmű, több különböző fogalmat (vár, várkastély, palota) összekever. S a vár voltaképpen nem a „hely”, inkább az „épület” vagy „építmény” tágabb kategóriába tartozik.

A katonai védekezésre alkalmas épületek körébe egész sor építmény tartozik. Vannak közös meghatározóik (elsősorban a védhetőség), de egymástól szemmel is jól látható ismérvekben el is térnek. Az általunk vizsgált időszakban a következő erősített építmények léteztek a Kárpát-medence területén:

a) Vár: olyan erősített lakóépület, amelynek építésénél nem a lakályosság, hanem a védhetőség szempontjait helyezték előtérbe.

b) Várkastély: olyan nagyobb lakóépület, amely védhető, azonban építésénél a lakályosság szempontjai domináltak, de *jelentősek* védelmi berendezései is.

c) Erősített lakóház: olyan *kisebb* lakóépület (kúria), amelyet árokkal, falakkal vagy egyéb védelmi berendezésekkel védhetővé tettek, de építésénél a lakályosság szempontjai domináltak.

d) Torony: (lakótorony) lakásfajta, amely nemcsak a földbirtokosok, hanem a polgárok körében is használatos volt; különböző védelmi berendezésekkel erősítették meg. Nálunk viszonylag ritka, elsősorban Észak-Itália és Dél-Németország városaiban volt gyakori. Nagy volt a földesúri lakótoronyok száma, több okleveles adat és a -tornya, -toronya helynevek egy csoportja utal rájuk (Csáktoronya, Simontoronya, Szentetoronya stb.).

e) Fallal körülvett város: olyan *település*, amelyet erősített fal vesz körül.

f) Erősített templom: olyan templom, amelyen kifejezetten katonai védekezésre utaló építészeti formák is vannak, ill. megerősített fallal van körülvéve. Tehát az egyszerű cintermet kerítő fal, amelynek nincsenek lőrésai, nincs hozzá torony, ill. a kapu sincs erősítve, nem számít erősítettnek. Előszeretettel nevezik főleg a templom tornyának egyes *részerű* ablakait *lőrés*-ablakoknak, noha azok mindenre alkalmasak, csak éppen lőrésnek nem, a fal vastagságához viszonyított túlzott keskenységük miatt (a lőrések előtti 20–30 cm-es sáv kivételével a terület többi része lőárnyéknak számít). A részerű ablakkiképzést statikai okokkal magyarázhatjuk.

g) Erősített kolostor: olyan kolostor, amely hasonlóképpen erősített, mint az erősített templom.

Előbbieket felsorolását azért tartottuk fontosnak, mert a magyarországi kutatás eddig nem különítette el kellően egymástól az erősítmények különböző fajtáit.

Az említett fogalmakat nálunk először Könyöki József kísérelte meg — O. Piper, a kitűnő múlt századi német várkutató alapvető műve nyo-

mán — értelmezni lexikonszerűen. „A várak osztályozása” címszó alatt Könyökinél a következő felsorolást találjuk: *a)* barlangvárak, *b)* bolondvár (pogányvár), *c)* favárak, *d)* favaracs, *e)* fennsíkvárak, *f)* földvárak (l. pogányvár), *g)* gátvárak, *h)* keresztesek várai, *i)* kettős várak, *k)* közös várak, *l)* községi várak, *m)* pogányvár, *n)* római eredetű várak, *o)* sziklába vájt várak, *p)* tóvár, *r)* túskevár (l. gátárok), *s)* üvegvár, *t)* varacs, *u)* várcsoport, *v)* végvárak, *z)* vízivárak.⁵

Ez az osztályozás zavaros, mert a felosztásnál több szempont keveredett (építési anyag, fekvés, birtoklás, készítés ideje, funkció stb.).

Több mint fél évszázadnak kellett eltelnie, hogy a magyarországi kutatás újabb osztályozást mutathasson föl. Gerő László 1955-ben a következő *fejlődési* sort állította föl: 1. földvárak, 2. lakótoronyok, 3. belsőtornyos várak, 4. külsőtornyos várak, 5. olaszbástyás várak (ó- és új-olasz bástyákkal), 6. erődök; s az előzőkbe be nem sorolva, „appendixként” templomerődök és várkastélyok.⁶ Ezt a felsorolást 1968-ban a következőképpen módosította: I. Ágyú előtti korszak: *a)* torony nélküli védőövek, *b)* lakótoronyok, *c)* belsőtornyos várak, *d)* külsőtornyos várak; II. Ágyú utáni korszak: *a)* ágyútoronyos várak, *b)* bástyás várak, 1. rondellák, 2. ó-olasz bástyák, 3. új-olasz bástyák, *c)* előműves várak, *d)* erődök.⁷

Gerő László felosztása építéstörténeti-hadtörténeti jellegű, a védelem-ostrom fejlődését vette alapul (fő kritériuma az oldalozás foka).

Ez a rendszer több ok miatt nem megfelelő, amire a továbbiakban néhány vonatkozásban rámutatunk. Először a fejlődési sorból a torony szerepének egy figyelembe nem vett funkciójára utalnánk: ez a toronyközpontúság. A torony — amennyire az álló maradványokból és az írott forrásokból kivethető — az Árpád-korban meglehetősen gyakori volt. Több objektumnál kezdetben csak egy-egy — általában az építmény egészéhez viszonyítva feltűnően nagy — torony volt, ill. ha volt is ezenkívül még egy-két torony, azok az előbbiekhöz képest jelentéktelenek voltak. A nagy toronyhoz általában kisebb palotarész és kerítőfal járult. Tehát a vár *domináns* része, a vár védelmének *központja* a nagy torony volt (nevezik öregtoronynak, lakótoronynak), amely önállóan is védhető, ha a többi részt már elfoglalták. A domináns torony nemcsak a korai időkben fordult elő, hanem még a XV. században is. A környező országok, de elsősorban a német nyelvterület kisebb várai a középkoron át mindvégig toronyközpontú rendszer szerint épültek. Ennek az elrendezésnek a szívós továbbélése dacolt a haditechnika fejlődésével, mivel a várak építését nemcsak a haditechnika mindenkori fejlődése, hanem elsősorban az építtető pénzügyi lehetőségei szabták meg. A XI–XIII. szá-

⁵ Könyöki József, A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1905. 207–241. stb.

⁶ Gerő László, Magyarországi várépítéset. Bp. 1955, 97.

⁷ Gerő László, Magyar várak. Bp. 1968.

zadban a haditechnika még nem követelt meg feltétlenül egy soktornyos rendszert váraknál. Az idők változásával ott maradt meg a régi formáció, ahol az építtető anyagi ereje nem engedett más választást. Sok toronyközpontú vár gazdái anyagi gvarapodását követően tovább épült, a régi mag jelentéktelenné vált az új soktornyú kerítőfalak mellett. Tipikus példája ennek a Kárpát-medencében Trencsén. Toronyközpontú vár Simontornya, Sárospatak, Nagyvázsöny is és még sok más. Utóbbi kettőnél e formáció a XV. században keletkezett. Sárospatakon az ún. Vöröstorony nem annyira lakrészt lett (arra a célra a mellette kiépült szép reneszánsz palota szolgált), hanem hatalmas ágyútorony. A már idejétmúlt XV. századi formát (építésének idejét Détsy Mihály derítette ki) a török korban hatalmas kazamatás olasz-bástyákkal vették körül, így alkalmazkodtak az új haditechnikához.⁸

A többtornyos típus elsőként a nagyobb királyi váraknál tűnt fel (Pozsony, Diósgyőr, Buda stb.), majd ezt követik a nagyobb földesúri várak.

A várak típus-sora nem egyenes vonalú és időben nem pontosan egymásra következő. Korántsem beszélhetünk olyan merev rendszerről, mint amilyenről Gerő írt. Vannak bizonyos „atavizmusok” is. Ilyenek a XVII. század elején a hajdúvárosok erődítményei, ahol a templomokat olyan körtornyos falak veszik körül, amilyenek a XIV. században épültek. Vannak olyan váraink is szép számmal, melyek szinte az újkorig lakottak voltak, mégis csaknem változatlanul őrzik a XIV—XV. századi erődítési formákat (pl. Boldogkő, Tátika, Szarvaskő, Csesznek). Elsősorban a kisebb erősségekre jellemző ez.

Időszerű a várépítés tipológiájának teljes átdolgozása, a funkcionális vonatkozások erőteljesebb figyelembevételével (de ez nem ennek a rövid áttekintésnek a feladata).

E sorok írója az alföldi várak kataszterét elkészítve — így kb. 100 000 km²-nyi terület forrásanyagát összegyűjtve — jutott arra a felismerésre, amit maga az átnézett anyag *tömege* sugallt, hogy a kizárólagosan építészeti ill. haditechnikai korszakolás váraink *többségénél* nem lehet *alapvető* kiindulópont.

Vázlatunk a *várak* (tehát felosztásunk *a*) pontja) kutatását tekinti át, röviden kitérve a várkastélyokra is; a többi erődített objektum áttekintésétől — területi korlátok miatt — el kell tekintenünk. Szükséges ez az elhatárolás, mert a kutatás nem egyenletesen oszlik meg az egyes erődítménycsoportok között, legnagyobb rész a tulajdonképpeni várakra jut. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy a „vár” nevet sok olyan esetben használják, amikor ez nem indokolt. (Áttekintésünk természetesen nem tér ki a helytelenül „vár”-kategóriába sorolt erősségekre.)

Könyöki József zavaros felosztása, Varjú Elemér hasonlóképpen rendezetlen egyveleget tartalmazó képes albuma⁹ után Gerő László két várkönyve¹⁰

⁸ A toronyközpontúság kérdését külön tanulmányban dolgozzuk föl.

⁹ *Varjú Elemér*, Magyar várak. Bp. [1932].

¹⁰ *Gerő i.m.* Bp. 1955, ill. uő. i.m. 1968.

is összekeverte a különböző erődítményszíntípusokat (vár, várkastély, fallal körülvett város, erődített kolostor, erődített templom Gerőnél és Varjúnál egyaránt mind „várat” jelent). Valójában a látszólag azonos vagy csaknem azonos építészeti *formák* merőben különböző *tartalmat* takarnak. Az építmény jellegét ugyanis meghatározza annak funkciója (célja). Az építmény célját pedig az építtető (a tulajdonos) határozza meg. Az erődített objektumok megoszlása tulajdonjogi szempontból a következő: *a)* egyéni (családi) tulajdonban levők (vár, várkastély, erődített lakóház, torony); *b)* közösségi tulajdonban levők: fallal körülvett város, erődített templom, erődített kolostor, sőt vannak közösségi tulajdonban várak is, bár ezek ritkák. A tulajdonviszonyok kifejeződnek az építészeti részleteknél is.

A települések és az erődítettség kapcsolatát az alföldi települések erődítettségét vázoló kisebb tanulmányunkban foglaltuk össze.¹¹

A tulajdonképpeni várak, amelyek jelen áttekintésünk témáját képezik, tulajdonjogi szempontból a következő kisebb csoportokra oszthatók:

- a)* királyi várak az ország *belső* területén,
- b)* királyi várak az ország *határán* (végvárak),
- c)* egyházi tulajdonban levő várak,
- d)* magán(földesúri) várak,
- e)* községi- vagy parasztvárak (pl. Rozsnyó),
- f)* lovagrendi várak.

E típusok közül nálunk legkevésbé kutatottak a községi, lovagrendi^{11/a} és a végvárak (utóbbi vonatkozásban a XI–XV. századra gondolunk).

A Gerő-féle építéstörténeti rendszer ill. fejlődési sor leginkább a végvárak esetében követhető. Ezeknél ugyanis a haditechnika változásainak *állandó* követése *létszükséglet* volt. De itt is csak tendenciákról beszélhetünk, a tipológia itt sem minden részletében világos és egyértelmű.

A várak meghatározója *lakóépület* voltuk mellett elsősorban *központ* szerepük. A vár — kivéve a községi várakat — általában uradalmi központ volt. Tehát ahol volt nagybirtok, ott szinte *sükszükszerűen* létezett a birtokközpontban vár, ill. megfordítva: ahol volt vár, ott körülötte lennie kellett nagybirtoknak is, amely hozzá tartozott.¹² Éppen ezért nem fedi a valóságot a „várrendszer” kifejezés, amit előszeretettel használnak. Hiszen a nagybirtokok elhelyezkedésében aligha fedezhetünk fel rendszert — tehát ennek megfelelően a várak rendszeréről sem beszélhetünk (kivételt képeznek a határvárak).

A török korban megváltozott a kép. Ez az időszak jelenti nálunk az átmenetet a középkori vártól — vagyis erődített lakóépülettől — az újkori

¹¹ Bajomi krónika (vö. I. jegyz.).

^{11/a} A német lovagrend magyarországi várainak kutatásával nem foglalkozunk, mert ez speciális jellegénél fogva nem a magyar, inkább a szász kutatás része volt, s a magyar kutatásra nagyobb hatása nem volt.

¹² Részletesebb indoklása: Alföldi várak (vö. I. jegyz.).

erőd felé, ami kizárólag katonai jellegű. A XVI—XVII. században a török — magyar határvidék erősségei egyre kevésbé lakóépületek, hanem erődökké válnak, kizárólag katonai célt szolgálva, s ennek megfelelők építészeti részleteik is.¹³

A X—XV. századi várak, mivel lakóépületek, érthetően megtalálhatók rajtuk az egyes művészeti stílusok jegyei, a romántól a reneszánszig. De a várépítészet fejlődésében a stílust nem lehet annyira lényegesnek tekinteni, mint pl. a templomoknál.

Előzőek hosszának tűnő taglalása azért volt szükséges, hogy áttekintésünk nézőpontja és értékrendje világossá váljon.

A várak nem vizsgálhatók egyetlen szempontból. Jelenleg a régészeti szempontú kutatások dominálnak, melyeknek egyedüli célja az alaprajz és az építéstörténet tisztázása. Az apró leletanyag feldolgozásával többnyire nem kerül sor, legfeljebb a mutatósabb darabokkal — főleg a kályhacsempékkel — foglalkoznak. A vár azonban nem egyszerűen alaprajz, építési periódusok, kerámia, fém, fa, üveg és egyéb leletanyag konglomerátuma. A vár történeti (gazdaság- és társadalomtörténeti) produktum, tehát vizsgálatának eredendően ilyen szempontúnak kell lenni. Bármiféle módszerrel kibányászott emléktárgy feldolgozásánál a történeti szempontok nem mellőzhetők. Természetesen a történeti szempontokat sem lehet abszolutizálni pl. a művészet-történeti szempontok rovására.

II. A várkutatás forrásai

A X—XVII. századi várak nagy száma miatt már eleve igen jelentős mennyiségű a forrásanyag, s a várak jellegéből következőleg nagyon szerteágazó és sokrétű.

Gerecze Péter kellően nem méltatott monumentális műemlékjegyzéke¹⁴ kb. 1000 várról-várkastélyról tartalmaz adatokat. Soós Elemér kéziratosa részleteiben megbízhatatlan — várkatasztere ezt a számot legalább 500-zal toldja meg. Könyöki József 1033 várat-várkastélyt sorol föl.¹⁵ Ám egyik adat sem pontos, sőt jelen pillanatban azt is nehéz lenne eldönteni, melyik áll közelebb a valósághoz. Minden egyes maradvány esetében külön kell azt megvizsgálni, hogy az építmény valóban középkori és valóban erődített-e.

A X—XVII. századi erődítmények száma együttesen (belleszámítva a tulajdonképpeni várakat is) feltehetőleg meghaladja az ezret, talán eléri a másfélezeret is (?). A forráskutatás, a régészeti és műemléki topográfia a középkori Magyarországnak csak elenyészően kis területét fésülte át. A kör-

¹³ Részletesebben: vö. 12. jegyz.

¹⁴ Gerecze Péter, A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Magyarország műemlékei II. Bp. 1906.

¹⁵ Könyöki i.m. 254; Soós, OSzK Kézirattár Fol. Hung. 3105.

nyező országok közül elsősorban Szlovákia várkutatása intenzív, de ez sem eddig nem ismert várak felkutatása irányában halad, inkább csak a legismertebb egy-két tucat erősségéről jelennek meg egyre újabb feldolgozások (viszonylag kevés tudományos jellegű, inkább reprezentatív képes albumok). Romániai viszonylatban az utóbbi évtizedekben élenkült meg a kutatás. Arad megyéből pl. Gerecse 21 várat ismert, Márki Sándor, a megye monográfusa 44-et. Kiss Miklós szerint eddig 40-et lokalizáltak, de az összes jelenleg ismert vár jóval több a Márki által ismert 44-nél.¹⁶

Az Alföldön (kb. 100 000 km²) 208 X—XVII. századi várra találtunk közvetlen adatot, s ezenkívül főleg etimológiai megfontolások alapján további néhány tucat feltételezhető.¹⁷ A 208 várból 1241 előtti 25, Árpád-kori (az előbbiekkal együtt) 46, XIV—XV. századi 122 (ebből 22 még az Árpád-korban épült), a török korban pedig 130 vár állt fenn. Természetesen ásatások és régészeti topográfiai munka ezeket a számokat bizonyára jelentősen módosítja.

Csánki Desző történeti földrajza kötetei, hozzávéve Fekete Nagy Antal és Bakács István kiegészítő kötetét, összesen 526 várra nyújtanak adatokat¹⁸ — elsősorban a XV. századból, s nem az ország egész területéről.

A régészeti terepbejárások is megindultak és egyre nagyobb területre terjednek ki, sok helyen szinte megsokszorozva a várak számát.¹⁹

Az előbbiekből nyilvánvaló, hogy várkutatásunk még mindig embrionális állapotban van, hiszen még azt sem tudjuk, hogy hány egységnyi a vizsgálendő objektumok köre. Ezer körüli nagyságrendnél minimum 1–200 objektumnyi becslési hibával számolhatunk jelenleg. Ez a tűréshatár pedig ilyen nagyságrendnél megengedhetetlenül nagy. Jellemző az is, hogy a várak számának felbecslésével Könyöki óta senki sem próbálkozott.

A várkutatás forrásai igen szerteágazók, ezért a következő felsorolás nem törekedhet teljességre, csak a főbb forráscsoportokra utalhat.

a) Oklevelek: az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteménye a legfontosabb, közel 110 000 db-bal, de ezenkívül a környező országok levéltárai is több tízezer oklevelet őriznek. Az anyagok csak kis része kiadott. Több-ezer oklevél váradatai regesztázva megtalálhatók viszont az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja Adattárában.

b) Iratok, levelek: 1526 után ez a forráscsoport veszi át a vezető szerepet. Ennek legnagyobb gyűjteménye a Bécsi Hadilevéltár (Kriegsarchiv), de az Országos Levéltár anyaga is jelentős. Az anyagnak csak minimális hányada kiadott és feldolgozott. Az iratok közül legjelentősebbek az urbáriu-

¹⁶ Kiss Miklós, Aradmegye középkori várai. Előre (1972) aug. 10.

¹⁷ Alföldi várak... vö. 1. jegyz.

¹⁸ Csánki Desző, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I—III, V. Bp. 1890—1913, IV. Fekete Nagy Antal, Trencsén megye. Bp. 1941; Bakács István, Hont megye. Bp. 1971.

¹⁹ Nováki Gyula szóbeli közlése szerint pl. a Börzsöny hegység területén sokkal több középkori várat talált, mint ahány a történeti forrásokban szerepel.

mok és összeírások. Az Országos Levéltár anyagának kiadását az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja megkezdte.²⁰

c) Kéziratos feldolgozások: ezek közül a legtöbbet felsorolja Gerecze.²¹ Ezenkívül az OSZK újabb anyaga, az MTA kéziratára, az Egyetemi Könyvtár kéziratára, a sárospataki, debreceni kollégium könyvtárának, az egyházi könyvtárak kéziratárának anyaga is jelentős — és még bibliográfiailag is feldolgozatlan.²²

d) Pesty Frigyes Helységnévtára, amely 1864/65-ből országos helynévkataszter; az OSZK kéziratára őrzi, várak szempontjából kiaknázatlan.²³

e) Az Országos Műemléki Felügyelőség dokumentációs anyaga (irattár, tervtár, fotótár): a tervtár anyagát (várfelmérések-alaprajzok, metszetek) a századfordulóig jegyzékben közli Gerecze.²⁴ Azóta is jelentősen gyarapodott az anyag.

f) Térképek: a kéziratos térképek igen jól használhatók várak helyének meghatározására, a vár egykori környezetének rekonstruálására.²⁵ Az Országos Levéltár, a Hadtörténeti Intézet térképtára és a megyei levéltárak, valamint az OSZK térképtára őrzi az anyag legnagyobb részét.

g) Ábrázolások: A XVI—XVIII. századi várképek legnagyobb gyűjteményét a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka őrzi. Az önálló metszetlapokon kívül a könyvek, folyóiratok, újságok képanyaga is jelentős. Ezekhez járul a XIX. század utolsó harmadától a fényképek tömege. Különösen fontosak a korai tudományos felvételek mellett a századforduló képes levelezőlapjai, melyeknek történelmi forrásértékét nem vette eddig tekintetbe a kutatás.

h) A Magyar Nemzeti Múzeum és a vidéki múzeumok régészeti adattára: itt őrzik a várak eddig előkerült tárgyi emlékanyagának többségét is.

A várkutatás egyik kulcskérdése a forráskutatás minél szélesebb körűvé és minél szervezettebbé tétele.

III. Kutatástörténet

Az első várkutató voltaképpen Anonymus volt, aki Gestájában az általa ismert és fontosnak tartott várak eredetét és históriáját gondosan elsorolta.

²⁰ Urbaria et Conscriptiones. 1—3. Bp. 1967—1970.

²¹ Gerecze, A műemlékek helyrajzi jegyzéke... Bp. 1906.

²² Trencsén megyére vonatkozó fontos kéziratot publikált pl. *Kampis Antal*: Trencsén megye tizenhét vára. Művészettörténeti tanulmányok. Bp. 1961, 133—200.

²³ Általános tudománytörténeti értékelése: *Szabó T. Auila*, A magyar helynévkutatás a XIX. században. Kolozsvár 1943. Egyetlen részét adták ki nemrégiben — *Kőhegyi Mihály* — *Solymos Ede*, Észak-Bácska földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratos Helynévtárában. Baja 1973.

²⁴ Gerecze Péter, A Műemlékek Országos Bizottsága rajztárának jegyzéke. Magyarország műemlékei I. Bp. 1905, 171—448.

²⁵ A térképekről kitűnő történeti áttekintés: *Fodor Ferenc*, A magyar térképírás. I—III. Bp. 1952—1954.

A tulajdonképpeni tudományos várkutatózás nálunk a XVIII. században indult meg. A kezdetek pontos meghatározása ma még nem megoldható, de nem is lényeges.

A várak módszeres kutatását az első topográfiai jellegű országleírás szervezőjének, Bél Mátyásnak tanítványai és ő maga kezdték meg. Az 1735—1742 között megjelent kötetek a nagy munkának csak kisebb részét jelentik; a többi kéziratban maradt, melyből csak három kis részletet adtak ki azóta.²⁶

A XVIII. századból két — kifejezetten várakra és várhírtokokra vonatkozó — kéziratos adatgyűjtést is ismerünk: az Illésházi, Okolicsányi stb. családok Árva, Illava, Liptó és Ludány várra vonatkozó iratainak másolatgyűjteményét ill. jegyzékét;²⁷ Rajcsányi Ádám másolatgyűjteményét a Nádasdy család váraira és uradalmaira vonatkozólag.²⁸

Természetesen a nagy XVIII. századi — főleg jezsuita — történetírók és forrásgyűjtők ill. forráskiadók (Kaprinay István, Hevenesi Gábor, Pray György, Katona István, a Kovachichok és mások) műveiben is van közvetett adat a várakra vonatkozólag, de részletesebb taglalásuktól mégis el kell tekintenünk, mert nem kifejezetten várkutatók voltak. Hasonlóképpen nem a várkutatót célozta, bár számunkra is sok adatot tartalmaz a század végén Vályi András nagy földrajzi—demográfiai—gazdasági lexikona.²⁹

A XVIII. század utolsó harmadában az egyre inkább feléledő nemesi „magyarságtudat” az „ősi dicsőség” látható emlékei, a várromok felé fordítja a figyelmet (jelzik ezt Kisfaludy Sándor regéi is). Az újságok közül az Ungarisches Magazin az 1780-as évek elején több várról közölt rövid cikkeket.

A XIX. század első évtizedeiben elsősorban az 1817-ben megindult Tudományos Gyűjtemény c. folyóiratnak köszönhetően megnőtt az érdeklődés a településtörténet, tájtörténet iránt, s kifejezetten vártörténeti írások is megjelentek. A szerzők nem szakemberek, ilyenek nem voltak, hanem földbirtokosok, papok, jogászok, orvosok stb. Már az első évfolyamban akad várcikk: Nagy László az „Arad Vármegyében lévő Ó, és Új Váraknak Statisztikai Ismertetét” tette közzé.³⁰ 1818-ban Mednyánszky Alajos közölt leírást a visegrádi várról;³¹ 1821-ben a vöröskői, 1822-ben a ghimesi várat írta le.³²

²⁶ Kiadások: Esztergom megye. Dorogi járás. Kiadja Zolnay László. Fordította Prokopp Gyula. Tatabánya 1957; Savaria leírását ugyancsak Prokopp Gyula fordította: Vasi Szemle (1959) 2. 37—57; Heves megye leírását Soós Imre fordította és adta ki [Eger 1970]. A Bihar megyei részt P. Szalay Emőkével együtt e sorok írója készíti elő kiadásra.

²⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 398.

²⁸ Uo. Fol. Lat. 3645. Tom. XII.

²⁹ Vályi András, Magyar Országának leírása... 1—3. köt. Buda 1796—1799.

³⁰ Tudományos Gyűjtemény (1817) XII. 66—78.

³¹ Uo. (1818) 26. kk.

³² Uő., Ghymes Várának leírása. Uo. (1821) II. 36—45; uo. (1822) 12. kk. — 1828-ban uő. Detrekő várának romjairól is írt: uo. (1828) VII. 34—35. — A Vág-mentét rajzos albumban mutatta be: Malerische Reise auf dem Wagflusse. 1826. — 1808-ból származik egy kézirata, amely 208 várról tartalmaz adatokat (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Quart. Lat. 2338).

Janiss János 1823-ban Trencsén, Beckó, Vágbeszterce váráról értekezett; egy anonim szerző 1824-ben Magyaróvár, Kismarton, Fraknó várát mutatta be.³³ A későbbiek során is jelentek meg hasonló írások, amelyek általában röviden bemutatták a tájat, leírták a látnivalókat s a főbb történeti adatokat. Több írása jelent meg Egyed Antal tolnai plébánosnak is a Tudományos Gyűjteményben, de ezeknél is fontosabb nagy kézíratos gyűjtése az egész megyére vonatkozóan (az anyagot a szekszárdi levéltár őrzi). A Tolna megyei községek szociografikus leírása mellett a kézirat a történelmi emlékekre — így a várakra is — kitér. Így 1829-ből páratlan adattárat kapunk (kiadása tudomásunk szerint folyamatban van).³⁴

Vályihoz hasonló, de annál jóval terjedelmesebb, adatgazdagabb topográfiai-statisztikai művében Fényes Elek szintén sok várról közöl adatokat.³⁵

Megyei topográfiai kötetek közül várak szempontjából a legfontosabb Mocsáry Antal Nógrád megyéje. Ugyancsak ebből az időből jó néhány folyóiratcikket is találunk — olykor képekkel illusztrálva —, ezek a nagyközönség figyelmének felkeltését célozták elsősorban.³⁶

Az 1850-es években pozitívan kell értékelnünk a bécsi műemléki bizottság, a K. u. K. Centralkomissio tevékenységét, amely hazánkra is kiterjedt.

Az 1850-es években alakult ki egy, a történelmi—régészeti értékek iránt érdeklődő, tanárokból, papokból, építészekből és egyéb értelmiségiekből álló csoport, amely nyugati példák alapján megkezdte a nemzeti múlt emlékeinek gyűjtését. Tudományos kiadványsorozat (folyóirat) híján az első várleírások, várakat is bemutató útirajzok az 1854-ben indult kitűnő hetilapban, a Vasárnapi Újságban jelentek meg (többnyire szép metszetekkel, rajzokkal illusztrálva).³⁷

1859-ben indult meg az első régészeti tudományos folyóirat, az Archaeológiai Közlemények. Ipolyi Arnold már az első évben közzétesz benne egy csallóközi műemléki—régészeti topográfiát.

1860-ban Rómer Flóris a Bakonyt leíró művében³⁸ a várakra is részletesen kitért. Egyéb írásai, hatalmas kézíratos hagyatéka, útijegyzetei, raj-

³³ Janiss János, Trencsin Vármegyéről, és különösen ezen Vármegyének három régi: Trentsin, Beczkó, 's Vág-Beszterce Váiról. Tudományos Gyűjtemény (1823) I. 11—24; Y., Utazásbeli Jegyzetek Óvárról, Kis Martonról, Fraknóról, 's Eszterházáról. Uo. (1824) III. 40—56.

³⁴ Tolna megyéről Moldoványi József jelentetett meg 1824-ben a Tudományos Gyűjteményben „Geographiai, Statistikai és Topographiai esmertetés”-t.

³⁵ Fényes Elek, Magyar országnak... mostani állapotja... I—VI. Pest 1836—1840.

³⁶ Pl.: Magyarországi várak... Magyar Hazai Vándor III (1833) 59; Magyarországi várak képei. Hasznos Multságok (1830) II. 9., 37. sz.; Fabó András, Magyarországi várak rajzai, Társalkodó X (1841) 33. — A megyei topográfiai szempontjából a legfontosabb: Mocsáry Antal. Nemes Nógrád vármegyének históriai, geographiai és statistikai esmertetése. I—IV. Pest 1826. Figyelemre méltó írás még: Fáy István, Mit kellene tenni hazánk régi váaira nézve. Századunk (1841) 17. sz.

³⁷ A cikkei bibliográfiája: Szinnyei József, Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium... I—III. Bp. 1874—1885, ill. a megjelölt művészettörténeti bibliográfiában.

³⁸ Rómer Flóris, A Bakony. Természetrajzi és régészeti vázlat. Pest 1860.

zai bizonyítják (nagy részüket az Országos Múemléki Felügyelőség őrzi), hogy a várak iránt különösen nagy érdeklődést tanúsított.

1861-ben Márton Ferenc vetette fel a Vasárnapi Újság hasábjain a várak kutatásának, megismerésének kérdését.³⁹ Négy évre rá Nagy Iván, a buzgó családtörténész már átfogóbban nyúlt a kérdéshez, s először kísérelte meg a várak egy részének történeti rendszerezését.⁴⁰ 1867-ben Henszlmann Imre a Vasárnapi Újság hasábjain a Kárpát-medence erősségeinek történetét az őskortól a XVIII. századik terjedően tekintette át.⁴¹ A középkornál várak, várkastélyok mellett fallal körülvett városokról, erősített templomokról és kolostorokról is írt.

Az egyes várakkal kapcsolatban sok hasznos adatot közölt a század közepén a Magyarország Képekben c. országismertető folyóirat, ill. hasonló újságok, mint az Ország Tükre (1863–1865), majd a Magyarország és a Nagyvilág (1865-től). Rajzok és metszetek tucatjai készültek várainkról e lapok cikkei számára. Bár a romantikus beállítás és a környező táj érdekességeinek olykor túlzott hangsúlyozása sokszor a fő téma, a vár ábrázolásának rovására ment, mégis igen sok támpontot jelentenek ezek a képek olyan esetben, mikor egyedüli dokumentumok az akkor még álló, azóta már ledőlő falakról.⁴²

Erdélyben Kővári László végzett nagy munkát, bejárta szinte az egész országrészt, s megkezdte a műemlékekre vonatkozó írásos forrásanyag összegyűjtését is. Ennek eredménye jelentős műve, mely ma is forrásértékű.⁴³ A Székelyföld viszonylatában mintaszerű munkát végzett Orbán Balázs, aki szinte egy XX. századi régész–történész–néprajzos alaposságával járta be a székely székeket, s jelentős művében a várakat is részletesen leírta, lefényképezte, alaprajzukat is közölte.⁴⁴

A kiegyezés után indult meg a régészek–művészettörténészek ill. a történészek két folyóirata, melyek azóta is központi szerepet töltenek be, az Archaeologiai Értesítő ill. a Századok. Mindkettő teret adott a vártörténeti írásoknak is.

1868-ban Wenzel Gusztáv főleg a nyugati kutatás eredményei alapján s azt néhány magyarországi saját megfigyelésével kiegészítve a várak és a

³⁹ Márton Ferenc, Régi váraink ügyében. VU (1861) 50.

⁴⁰ Nagy Iván, Tanulmányok a várrendszer némely viszonyairól. Akadémiai Értesítő V (1865) 341–352.

⁴¹ Henszlmann Imre, A régi hadiépítészet Magyarországon. VU (1867) 28–29, 41–42, 54, 63. old.

⁴² A képek részben új készítmények, részben Rohbock Lajos metszeteit közölték újra, amelyek Hunfalvy János, Magyarország és Erdély eredeti képekben (I–III. Pest 1855–1864) c. művében jelentek meg először.

⁴³ Kővári László, Erdély építkezési emlékei. Kolozsvár 1866.

⁴⁴ Orbán Balázs, A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. I–VI. Pest–Bp. 1868–1873. — A képek (fényképek) új kiadása Mikó Imre szerkesztésében: Orbán Balázs, A Székelyföld képekben. Bukarest 1971.

fallal körülvett városok építésmódjáról értekezett.⁴⁵ A Századokban Visegrád-ról írt ugyanabban az évben.⁴⁶

Kétirányú munka kezdődött meg az 1870-es években. Egyrészt osztrák — német minta alapján megindultak a műemlékrestaurálások (főleg templomoké, de a várakra is sor került, elsőnek Vajdahunyadra). Sokkal fontosabb volt ennél a topografikus gyűjtés. Rómer Flóris, Henszlmann Imre, Ipolyi Arnold, Myskovszky Viktor végigjárták az ország területének jelentős részét, és leírták az ott talált műemlékeket s felkutatták a rájuk vonatkozó írásos forrásanyagot.⁴⁷ Az első leírások még nem építéstörténeti jellegűek, általában csak az akkori állapotot írták le, minden megjegyzés nélkül. A magyar szaknyelv csak akkor kezdett kialakulni, a leírók maguk autodidakták voltak, ezért a leírások vegyes értékűek, de igen fontosak, mert sok azóta elpusztult emlék esetében egyedül ezekre hagyatkozhatunk.

Az MTA Archaeológiai Bizottsága is egyre fokozottabban a műemlékek felé fordította figyelmét, és felhívások sora hangzott el az emlékek pusztításának megakadályozása érdekében, a restaurálásért.⁴⁸

Megindult az építészeti emlékek, köztük a várak egyre rendszeresebb felmérése (alaprajzok, távlati képek, metszetek).⁴⁹ 1870-ben Henszlmann Imre Bács várában már ásatást is végez. Beszámolójában leírja a meglevő és talált maradványokat, és építéstörténetet is ad.⁵⁰

Az 1870-es években a várleírások egész sora jelenik meg. Myskovszky Viktorét azért emeljük ki ezek közül, mert az általa leírt tornai várat⁵¹ tekintette sokáig a kutatás a középkori vár „prototípusának”. Ipolyi Arnold a várkápolnát mutatta be sorra.⁵²

⁴⁵ Wenzel Gusztáv, Magyarország középkori várainak és városainak építkezési módjáról. Pest 1868.

⁴⁶ Uő., Visegrád egykori fénye és dicsősége. Sz (1868) 395–412. — A királyi várak érdekelték elsősorban, így Diósgyőrről is értekezett (Pest 1872) — stb.

⁴⁷ Pl.: Henszlmann Imre, Jelentés a bányavárosokban 1865-ben tett régészeti körútról. AK VI (1866) 125–144; Myskovszky, AK IX (1873) 26–29 — stb.

⁴⁸ Vö.: Arch. Ért. IV (1870); ill. (1871) 192–193 (Visegrád ügyében stb.). — Megjegyezzük azt, hogy szinte közhely már az a szakirodalomban, hogy a XVII. század végén, a XVIII. század elején váraink jelentős részét a Habsburgok parancsára robbantották fel, s ezért egyetemlegesen felelőssé teszik őket nemzeti múltunk egy darabjának megsemmisítéséért. A valóság az, hogy az a néhány kis vár, amit felrobbantottak, a kurucmozgalmak nélkül is mint elavult építmény, pusztulásra volt ítélve, mint ahogy az a többszáz erősség is elenyészett, amit nem robbantottak fel. A XVIII. században a középkori várak általában már sem lakás, sem uradalmi központ céljaira nem voltak alkalmasak, ezért néhány kivételtől eltekintve uraik elhagvták őket és új lakhelyet építettek. Az elhagyott várakat pusztította az időjárás, kőveiket építőanyagként hordták.

⁴⁹ Így Könyöki József mérte fel Trencsén megyében Budetint és Lednicet 1872-ben; Forberger ugyanekkor Késmárkot; Hradeczy Béla 1871-ben Szepesvárat; Werdenstetter Szilárd 1872-ben Detrekőt, Szomolányt, Vöröskőt — stb.; Hollóköti már 1866-ban felmérte Bergh K.; 1868-ban Vajdahunyadot Storno — stb. — Felsorolásuk Gerecze, A Műemlékek Országos Bizottsága rajztára... Magyarország műemlékei I. Bp. 1905, 171–448.

⁵⁰ Henszlmann Imre, Bács. Arch. Ért. III (1870) 309–314; IV. (1870) 2–9. stb.

⁵¹ Myskovszky Viktor, Honi erődeink ismeretéhez I. A tornai vár... AK IX (1873) 26–29.

⁵² Pl.: Ipolyi Arnold, Adalék egy-két várkápolna leírásához. Arch. Ért. X (1876) 180–184.

1877-ben Czobor Béla összefoglaló tanulmányt jelentetett meg a középkori magyar várakról.⁵³ Ő határozta meg először a „vár” fogalmat a magyar kutatásban.⁵⁴ A várakat kifejezetten hadiépítményeknek tartotta,⁵⁵ s ebben máig követte őt a magyar szakirodalom. A várak igazgatási szerepére csak a királyi váraknál figyelt fel.⁵⁶ Fontos az a megállapítása, hogy kővárak már a tatárjárás előtt is lehettek Magyarországon.⁵⁷ Tárgyalta a várak részeit, a tornai várat véve mintának, nem ismerve fel, hogy e várnak jelentős nem középkori részletei (ágyútorony, rondellák) is vannak.⁵⁸

Az 1870–80-as években egyre nő a várpublikációk száma s szaporodnak a várfelmérések is. A Felvidék K-i részét és az ÉNy-Dunántúlt Könyöki József járta be és mérte fel a várakat, a Felvidék Ny-i részét Myskovszky Viktor és Bergh Károly elsősorban. Főleg Trencsén, Pozsony, Szepes, Nyitra, Nógrád, Hont, Liptó, Zólyom, Abaúj, Zemplén, Zala és Veszprém megye várait mérték fel. A rajzok színvonala változó. Sok az elrajzolás, pontatlan-ság, de sok esetben még mindig ezek az egyedüli felmérések!

Szaporodott az egyes várakat leíró cikkek, tanulmányok száma is. A szaklapok mellett továbbra is sok írást közölt a Vasárnapi Újság, majd a század végén a Turisták Lapja is. Hozzájárultak a szakirodalom gyarapodásához a megyei – városi régészeti – történeti társulatok is, melyek évkönyveket, folyóiratokat és egyéb kiadványokat jelentettek meg.⁵⁹ Különösen sok vártörténeti írásnak adott helyet a Bátorfi Lajos szerkesztésében 1876–77-ben megjelent Adatok Zala megye történetéhez c. kiadvány négy kötete. A meginduló és egyre rendszeresebbé váló idegenforgalom és turistaság is ösztönzőleg hatott a szak- és népszerűsítő irodalom fejlődésére.

A legtöbb írás a várra vonatkozó történeti adatok kronologikus felsorolásával kezdődött: építésének ideje, urai, ha királyi vár, akkor aprólékosan leírták, mikor tartózkodott falai között a király. Felsorolták a várhoz tartozó uradalom falvait, városait (de ennél többet nem írtak róluk, s az uradalom

⁵³ Czobor Béla, Magyarország középkori várai. Sz (1877) 599–616, 704–726.

⁵⁴ Uő. uo. 601: „A vár ... nevezet alatt oly építményt értünk, mely célirányos helyen rendszerint biztonsági célból készült. A középkori várak egyúttal a főurak, grófok, bárók főbb- és alsóbb nemesek lakhelyeül is szolgáltak. Felosztásukat tekintve két főcsoportra különíthetők. Az elsőbe a rendesen magánosan álló tulajdonképpeni várak vagy erődök, a másodikba a megerősített városok sorozhatók.”

⁵⁵ Uő. uo. 602: „A várak rendeltetése hadi volt. Hadi célból, védelmi szempontból az ország különböző részeiben emeltek várakat, melyek mintegy őrszemei voltak a lakosságnak. A várak illetén rendeltetése kiváltképp az ország határain volt nagy fontosságú.”

⁵⁶ Uő. uo. ih.: „A hadászati célon kívül még egy igen fontos feladat jutott a középkori váraknak osztályrészül, s ez a közigazgatási, adminisztratív szerep volt, melyet az ún. királyi várak (castra regia) tartottak kezeik közt. Ezek voltak a vármegyék s az egész vidék adminisztrációjának főhelyei...”

⁵⁷ Uő. uo. 704–705. — Ezt hasonlóképpen feltételezi Rómer Flóris is: Arch. Ért. XI (1877) 678.9–

⁵⁸ Erre a hibára már Gerő László is rámutatott: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955, 13.

⁵⁹ Felsorolásuk a Magyar Minerva 1918 előtti számaiban.

nagyságának változásait sem követték feltétlenül figyelemmel). Végül leírták az épületet anélkül, hogy építéstörténeti vonatkozásokra kitértek volna.⁶⁰

Előrehaladt ebben az időben a régi várabrázolások gyűjtése (XVI–XVII. századi metszetek). Főleg a Magyar Nemzeti Múzeum anyaga vált jelentőssé, melyről Bubics Zsigmond adott áttekintést.⁶¹

A múlt század utolsó évtizedében, a millennium lázában sorra születtek a megyei, városi monográfiák. A legnagyobb vállalkozás a Magyarország Vármegyei és Városai sorozat volt, melynek 21 kötete jelent meg, bennük több száz várra vonatkozó adat. A feldolgozások részben önálló kutatásokon alapultak, részben Csánki Dezső monumentális történeti földrajzának⁶² várakra vonatkozó adatai alapján íródtak.

A millennium előtti évben megjelent egyetemes hadtörténeti monográfia — Bárczay Oszkár műve — is foglalkozott a várakkal, röviden kitérve magyar vonatkozásokra. A XIII. századi várakat Torna alapján mutatta be, s hangsúlyozta azt, hogy a tatárjárás előtt is lehettek váraink kőből.⁶³

A századfordulón tovább nőtt a vármonográfiák száma;⁶⁴ Náczy József pedig egy nagyobb tájegység, a Vértes műemlékeinek topográfiájában elsősorban a várakat mutatta be.⁶⁵

A részeredményeket követő összefoglalás Könyöki Józsefé,⁶⁶ mégsem magyarországi anyagra épült, hanem O. Piper monumentális német vártörténeti kézikönyvére (többek között emiatt is fanyalogva fogadta a korabeli kritika).⁶⁷ A vaskos kötet 676 képmellékletet tartalmaz (többnyire a külföldi szakirodalomból átvett képek, ezenkívül magyarországi felmérések, jórészt a szerző munkái). A szöveg voltaképpen lexikon. A német–francia eredmények címszavak szerinti összefoglalásához az utolsó sorokban olykor néhány illusztráló magyar adatot is feltüntetett. A címszavak között furák is akadnak, de néhány olyan fogalomra is ráirányította a figyelmet, ami külön-külön monográfiát igényelne (de máig sem foglalkozott senki e témákkal, mint pl. a várak száma, a várak nagysága, a várakhoz vezető út, kapuelrendezések stb.). A lexikonszerűség miatt a kötet nem ad rendszert, ill. ahol megpróbál,

⁶⁰ Néhány cím a több tucatból: Jedlicska Pál Szomolányról. Történelmi Tár (1879) 262. kk.; Könyöki József Trencsénről. Arch. Ért. (1887); Mayláth Regécéről. Történelmi Tár (1889) I.; Stessel Fraknóról. Sz (1889) 254. kk.; Szentkláray Jenő, A becskerek vára. Bp. 1886; Weber Lublóról. Sz (1886) 141. kk. — A kötetben megjelenteket felsorolja: Bodor Antal, Magyarország helyismereti könyvészete. Bp. 1944.

⁶¹ Bubics Zsigmond, Magyarországi várak és városoknak a Magyar Nemzeti Múzeumban létező fa- és rézmetszetei. Bp. 1880.

⁶² Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza... I–III, V. Bp. 1890–1913.

⁶³ Bárczay Oszkár, A hadügy fejlődésének története. I–II. Bp. 1895. Idézett vonatkozások: II. 575–588.

⁶⁴ Pl.: Mihalik Sándor, A mező-somlyói várról. Arch. Ért. (1897) 441–442; Veres Endre, Déva és környéke... Kolozsvár 1898, kny.; Tuhrinszky Károly, Sárosvár története. Eperjes 1899 — stb.

⁶⁵ Náczy József, A Vértes vidékének történelmi műemlékei. AK (1899).

⁶⁶ Könyöki József, A középkori várak... Bp. 1905.

⁶⁷ Otto Piper, Burgenkunde. I–II. München 1905–1906. (Könyöki még az 1895-ös kiadást használta.)

ott fiaskó az eredmény. Az addigi szakirodalmat hiányosan tartalmazza, s a várkataszter-része még Nagy Géza átdolgozásában és bővítéseivel is kevéssé meggyőző, hibás. Könyöki feldolgozás helyett mozaikszerű adatokat közölt; ebben a tekintetben viszont összehasonlíthatatlanul gazdagabb és pontosabb a Gerecze-féle műemlékjegyzék, amely a következő évben jelent meg.⁶⁸ Gerecze műve ezernyi várra, várkastélyra tartalmaz adatokat, szakirodalommal (kéziratok anyagokat is figyelembe vett!), de természetesen nem pótolhatott egy speciális vármonográfiát.

A XX. század elején elsősorban a Hadtörténelmi Közleményekben, a Századokban és az Archaeológiai Értesítőben sorra jelentek meg a vártörténeti írások — s persze önálló kötetek is. Elsősorban Acsády Ignác, Borovszky Samu, Demkó Kálmán, Illésy János, Gyalokay Jenő, Karácsonyi János, Lukinich Imre, Lux Kálmán, Márki Sándor, Szendrei János, Takáts Sándor, Soós Elemér, Tragor Ignác nevét emelhetjük ki.

A Balaton-környéki topográfiában Békefi Remig is foglalkozott várakkal. Az 1907-ben megjelent adattár az eddigi legnagyobb területre kiterjedő vártopográfia.⁶⁹ Békefi általános vártörténeti bevezetőt is adott, de az nem egyéb kronológiai adatsornál.⁷⁰ A megyénkénti s azonbelül várankénti adattárban a történeti adatok időrendi felsorolása mellett a várhoz tartozó uradalom települései csak felsorolásszerűen szerepelnek. Építészeti leírást nem ad a várakról, csak alaprajzot, képet közöl.

Nem sok pozitívuma akad a harmadik vármonográfiának sem: Szegő Pál 1911-ben megjelent műve egy időszak (1543—1593) várainak egy csoportjáról, a végvárakról szól.⁷¹ Az adattára hiányos, maga a feldolgozás az addigi szakirodalom kompilációja, s ráadásul szerkezetileg zavaros, nehezen áttekinthető.

Erre az időre esik Soós Elemér munkásságának jelentős része is. Ő is megpróbálkozott — 1912-ben — egy általános vártörténeti összefoglalással,⁷² amely még az előzőknél is gyengébb színvonalú. Soós Elemér tucatnyi vár különálló monográfiáját is elkészítette.⁷³ Mint nyugalmazott katonatisztet, elsősorban a hadi vonatkozások érdekelték, és a várakat kizárólag katonai létesítményeknek tekintette. Felmérései, távlati rajzai pontatlanok, sokszor oly mértékig, hogy az már hamisításnak számít. Mégis a legnagyobb magyar várkutatók közé kell sorolnunk; ezt az Országos Széchenyi Könyvtár Kéz-

⁶⁸ Gerecze, A műemlékek helyrajzi jegyzéke... Magyarország műemlékei II. + p. 1906.

⁶⁹ Békefi Remig, A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp. 1907 (várak: 253—307).

⁷⁰ Uő. uo. 253—256.

⁷¹ Szegő Pál, Végváraink szervezete a török betelepedésétől a 15 éves háború kezdetéig, 1543—1593. Bp. 1911.

⁷² Soós Elemér, A magyarországi várak történeti fejlődése. Bp. 1912.

⁷³ Többségüket felsorolja: Boskovits Miklós, L' art du gothique et de la renaissance (1300—1500). Bibliographie... I—II. Bp. 1965.

irattárában őrzött félszáz kötetes kézíratos vártopográfiája indokolja, ami méreteiben példa nélkül áll (adatai kritikával kezelendők!).

A várkutatás építészettörténeti vonatkozásainak feldolgozása terén a legmagasabb szintet Möller István érte el. A vajdahunyadi vár építéstörténetét vázolva élesen megfigyelte az ottani nem kis számú építési periódust, mintát adva ennek alaprajzi feltüntetésével is a későbbi kutatásnak.⁷⁴

Nem volt kifejezetten várkutató, de ezen a téren is jelentőset alkotott Takáts Sándor, a század első három évtizedének legjelentősebb törökkorkutatója. A törökkori várépítészetről írott alapvető nagy tanulmánya először 1907-ben jelent meg, majd átdolgozva, bővítve gyűjteményes kötetében.⁷⁵ Egyéb tanulmányaiban is plasztikus képet festett a végvárak életéről.⁷⁶ A kor idealizálása, az adatok sokszor rapszodikus kiemelése — olykor célzatosan — azonban óvatosságra int munkáival szemben. A törökkori — magyar specialitásnak tekintett, de nem az — föld-fa szerkezetű várak készítése, funkciója tekintetében részletek vonatkozásában ma sem meghaladott eredményekre jutott.

Az 1918 előtti kutatás többi képviselője is — akikről itt helyhiány miatt nem eshet szó — folytatta a feldolgozás korábbi gyakorlatát, azzal a különbséggel, hogy egyre több teret kapnak az építéstörténeti vonatkozások műveikben.⁷⁷

Az I. világháború után harmadára csökkent országterület kihatással volt a várkutatásra is. Új helyzet állt elő annyiban is, hogy az addig elhanyagolható szlovák és cseh, román és szerb-horvát kutatás az oda tartozó területek vonatkozásában döntő súlyú lett. Ma már *csak magyar* kutatások alapján nem lehet a vártörténetet művelni, figyelembe kell venni az utóbbi fél évszázad kutatását a szomszéd országok viszonylatában. Amennyire magától értetődő ez, éppen annyira megdöbbentő, hogy néhány ismertetéstől eltekintve figyelembe sem veszik ezt, még az ottani *magyar* kutatók *magyar* nyelvű írásait sem! Mivel a *magyar* várkutatást foglaljuk össze, a szomszéd országok kutatóinak eredményeire csak utalásszerűen térhetünk ki, de azok munkájának legalább bibliográfiai mélységű feldolgozására ezennel is nyomatékosan felhívjuk a figyelmet.⁷⁸ A két világháború között elsősorban a szlovák

⁷⁴ Möller István, A vajda-hunyadi vár építési korai. Magyarország műemlékei III. Bp. 1913, 77–104. old., XVII t.

⁷⁵ Takáts Sándor, Rajzok a török világból. I–III. Bp. 1915–1917, IV. 1928.

⁷⁶ Felsorolásuk: Takáts Sándor, Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Bp. 1961, 377. kk.

⁷⁷ Minden vidéknek volt „várspecialistája”, ill. a helytörténészek magától értetődően a várakkal is foglalkoztak, pl. Lehoczky Tivadar, Dongó Gyárfás Géza (Zemplénben), Bunyitay Vince (Bihar megye), Kandra Kabos és mások. — Módszertanilag is fontos: Lukinich Imre, Az erdélyi hódoltság és végvárai. HK (1912) 155. kk. (Uő. írt Erdély határváltozásairól is.)

⁷⁸ Az utóbbi fél évszázadban a szomszédos országokban folyó magyar vonatkozású kutatások, még ottani *magyar* kutatók *magyar* nyelvű publikációi sem kerültek bele több bibliográfiába, így a művészettörténeti bibliográfiába sem. Erre nincs mentség és nem lehet magyarázat.

kutatás (kiemelkedő személyisége Dobroslava Menclová) jutott jelentős eredményekre.⁷⁹

A magyarországi várkutatás lendülete az 1920-as években több objektív és szubjektív ok következtében némileg csökkent. Takáts Sándor művei mellett ekkor legjelentősebb Iványi Béla munkája volt a tüzérség 1711 előtti történetéről (adott időben ez jórészt a várak tüzérségi felszereltségének feldolgozását jelentette).⁸⁰

1925-ben Csánki Dezső félbemaradt történeti földrajzának kis részleteként Bars vármegye XIV–XV. századi várainak adattárát jelentette meg.⁸¹

1927-ben Szendrei János a diósgyőri vár monográfiáját írta meg.⁸² A mű kronologikus vártörténettel kezdődik, melyben helyet kapott minden esemény, amely valamilyen formában a várhoz kapcsolódott. Külön fejezet az építéstörténet, melynek különössége, hogy a szerző Anonymus adatait elfogadva a várat már a honfoglaláskor is álló erősségnek véli. Újdonság viszont az, hogy — Möller nyomán — közli a vár egyes részeinek területi kiterjedését, amit a jelenlegi kutatás elhanyagol, ami lehetetlenné teszi a nagyságrendi összehasonlítást.

Módszertani szempontból fontos Jurkovich Emil tanulmánya 1929-ből, Zólyomlipcse váráról és uradalmáról.⁸³ A birtokok felsorolását és történetét követi nála az eseménytörténet; a jelentős az, hogy a várat és a hozzá tartozó uradalmat egy egységnek tekinti.⁸⁴

A várak elhelyezkedésének, életének, szerepének tisztázása tekintetében említést érdemel Rácz Imre tanulmánya is.⁸⁵

Az 1930-as évektől újra megélnékvült a várkutatás. Ekkor látott napvilágot egy új vár-kézikönyv helyett egy képes album, Varjú Elemér munkája, amelyben 71 vár, várkastély, városfal, erődített kolostor és templom rövid történeti-építészeti leírását találjuk — Magyar várak cím alatt.⁸⁶ A szerző az összeállítás jellegét illetően objektív okokkal mentegetőzött, de a rövid történeti összefoglalóból kiviláglik, hogy nemcsak a részletek hibásak, de neki magának sem volt kialakult koncepciója, az anyagot csak felületesen ismerte. Helyesen látta viszont a vár és a várkastély különbségét: „A meg-

⁷⁹ A szomszéd országokban jelentkező nacionalista hullám is erősen befolyásolta a kutatást, s az ilyen tendenciák azóta újratermelődtek, felerősödtek.

⁸⁰ *Iványi Béla*, A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. HK (1926–1927); önálló kötetben is.

⁸¹ *Csánki Dezső*, Bars vármegye várai a XIV–XV. században. Klebelsberg Kuno Emlékkönyv. Bp. 1925, 283–294.

⁸² *Szendrei János*, A diósgyőri vár története. Bp. 1927.

⁸³ *Jurkovich Emil*, Zólyomlipcse várának és uradalmának története. HK (1929).

⁸⁴ Hasonló felfogást találunk *Demkó Kálmán* egyik korábbi tanulmányában: Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVII. században. HK (1914).

⁸⁵ *Rácz Imre*, Várak élete, tekintettel a felsőmagyarországi várakra. Debreceni Szemle (1927) 596. kk.

⁸⁶ *Varjú Elemér*, Magyar várak. Bp. [1932]. Történelmi összefoglalás: 208–211.

különböztetésnél csak az lehet az irányadó: mi volt az illető építmény fontosabb szembeszökő célja, a védelem-e vagy a kényelmes lakás.”⁸⁷

Két évvel e képes album után, 1934-ben jelent meg a két világháború közötti magyar várkutatás legkiemelkedőbb alakjának, Pataki Vidornak alapvető fontosságú műve a XVI. századi várépítészetéről.⁸⁸ Pataki Vidor a XVI. századi várabrázolásokból és a bécsi Hadilevéltár iratanyagából indult ki, és lényegében helyesen periodizálta a török uralom első fél évszázadának hadiépítészetét: 1541–1556 a hevenyészett építések kora (a kezdet talán inkább az 1540-es évek közepe?); 1556–1570 ó-olasz rendszerű építkezések; 1570–1600 újolasz rendszerű építkezések (1600 nem korszakhatár!). A vármernizálások, nagyobbítások tendenciáit, új erősségek építésének kritériumait, a könnyűlovasság hatósugarának a várakkal kapcsolatos relációit is tisztázta, pontosítva Takáts Sándor megállapításait.

A kastélyok, várkastélyok tekintetében Varjú képes albumához hasonló, de annál lényegesen igényesebb kötetet jelentetett meg Rados Jenő.⁸⁹

Jelentős, szervezettnek mondható várkutatás folyt a debreceni egyetemen, ahol Milleker Rezső évről évre adott ki vár-témájú államvizsga dolgozatokat, melyek közül néhány doktori disszertációként is megvédésre került.⁹⁰

Két olasz kutató, L. A. Maggiorotti és Florio Banfi is részt vett a magyar várkutatásban. Elsősorban a Hadtörténelmi Közleményekben publikáltak a török kori olasz várépítészetre vonatkozóan.⁹¹

Egyes vidékek helytörténései is jelentősen gyarapították a várirodalmat: a Veszprém megyei várakról pl. Faller Jenő, Vácra Trágor Ignác, Solymárról Valkó Arisztid, Győrről Pfannl Jenő, Heves megye várairól Pásztor József írt — stb.⁹² Sok hegyi várról értékes adatokat közöltek a turista útikalauzok is⁹³ s a Turisták Lapja évfolyamai. Nagyjából azonos jellegűek az írások: a várhoz kapcsolódó történelmi adatokat építéstörténeti leírás követi.

A várak építéstörténetének tisztázása ásatás nélkül még nagy vonalakban is csak ritkán lehetséges. Mégis várasatás sokáig kivételnek számított. A XIX. században szinte csak Bács, Vajdahunyad és Nagyvárad jelentik

⁸⁷ Uo. 211.

⁸⁸ Pataki Vidor, A XVI. századi várépítés Magyarországon. Kny. Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve I. 1934. — Vö. még: uő., Az egri vár élete. Eger 1934. [Az egri várban ástott is.]

⁸⁹ Rados Jenő, Magyar kastélyok. Bp. 1931; 2. kiadás: Bp. 1939.

⁹⁰ A kéziratok a debreceni KLTE könyvtárában.

⁹¹ Idézi őket: Gerő László, Magyarországi várépítészet. Bp. 1955 (irodalomjegyzék). — Maggiorotti a magyarországi hadiépítészet történetének összefoglalását is megkísérelte: HK (1935). E tárgykörben ennél dilettánsabb mű nem született ...

⁹² Pl.: Pfannl Jenő, A győri vár a középkorban. Győr 1936; Pásztor József, Heves megye várjai. Gyöngyös 1933; Trágor Ignác, Vác története I—II. Vác 1929; Valkó Arisztid, Solymár. Arch. Ért. (1932—1934); Faller Jenő, Csesznek, Palota, Vázsony... alaprajzai. Veszprémi Hírlap. Kny. 1937. — Lux Kálmán Visegrád váráról írt (Bp. 1932); Vác Elemér Nógrádról (Dománovszky Emlékkönyv. Bp. 1937) — stb.

⁹³ Pl.: Dornay Béla, Bakony. Bp. 1927; Darnay (Dornay) Béla — Vigyázó János, A Balaton és környéke részletes kalauza. Bp. 1943 — stb.

a kivételt. A két világháború között csak Visegrád, majd Esztergom ásatása és Valkó Arisztid solymári tevékenysége ill. a pomáz-klisszai ásatás az említésre méltó. Ezzel szemben viszont templomok tucatjait tárták föl; tehát nem egyszerűen arról van szó, hogy *általában* nem voltak nálunk középkori ásatások.

Az 1940-es évek elején a várpublikációk száma megnőtt, részben annak köszönhetően is, hogy a Felvidék és Erdély várai a „területrevízió” eredményeképpen újra hozzáférhetőek lettek. Lux Kálmán, Rados Jenő (építészek), Gosztonyi Gyula és mások írásai sorra jelentek meg, elsősorban a *Technika*, a Magyar Mérnök és Építész Egylet Közleményei, a Magyar Építőművészet hasábjain.⁹⁴ E tanulmányokban elsősorban az építéstörténeti vonatkozások domináltak. Füleken még ásatásra is sor került, amelynek eredményeit csak évtizedek múlva publikálhatta Kalmár János.⁹⁵

A felszabadulás után a várkutató vezető ága a régészet lett. Az ásatásokról, azok eredményeiről jó áttekintést adott nemrégiben Kozák Károly,⁹⁶ ezért részletezésüktől eltekintünk. Összefoglalóul annyit említünk meg, hogy közel negyven vár, várkastély ásatására került sor, nagyrészt az Országos Műemléki Felügyelőség irányításával. A nagy szám megtévesztő, mert *teljes* és befejezett ásatás kevés van közte, teljesen feldolgozott is csak egyetlen akad (Buda). A legtöbb ásatásnál az objektum kiválasztását idegenforgalmi, műemléki érdekek szabták meg, általános történeti és speciálisan vártörténeti megfontolások általában háttérben maradtak. Így érthető, hogy a megyeközpontként és fontos egyéb igazgatási és gazdasági központként szereplő váraink közül Esztergomon, Győrön, Veszprémen, Szabolcsan, Pécsen kívül másutt nem folyt érdemleges kutatás. A régészeti és történeti értékelő-feldolgozó munka egyeztetésére és együttthaladására is csak egyetlen példa van: a Gerevich László vezette budai várkutató.⁹⁷ A komplex régészeti—történeti—művészettörténeti monográfiákat is hiába keressük.

A művészettörténeti kutatás az utóbbi három évtizedben viszonylag keveset foglalkozott a várakkal. Elsősorban Balogh Jolán munkásságát emelhetjük ki.⁹⁸ A feldolgozások hiánya különösen szembetűnő, ha a monumen-

⁹⁴ Pl.: Gosztonyi Gyula, Baranya megye középkori várai. *Technika* (1942) 419–421.

⁹⁵ Kalmár János, A füleki (Filakovo) vár XV–XVII. századi emlékei. *Rég. Füz. Ser. II.* 4. Bp. 1959. Benne a vár története néhány sorban, az 1944-es ásatás leírása, a leletanyag ismertetése, építéstörténetet jelző alaprajz.

⁹⁶ Kozák Károly, Középkori várak feltárása. Vö. 4. jegyz.: Éri István hozzászólása, uo. 104–106. — Vö.: I. Holl, Mittelalterarcheologie in Ungarn 1946–1964. *Acta Archaeologica* 22 [1970] 386–398. — Mint várásatokat, elsősorban Éri István, Gerevich László, G. Sándor Mária, Héjj Miklós, Kozák Károly nevét emelhetjük ki. Rajtuk kívül tucatnyi azoknak a száma, akik egy-egy várat feltártak, de nem elsősorban és kizárólagosan várkutatóra specializálódtak.

⁹⁷ A komplexitás és a szervezethezesség kérdését realisan látja és élesen felveti Éri István (vö. 96. jegyz.). Hozzátehetjük, hogy a vár mellett *közvetlenül* elhelyezkedő falu kutatása nem elég; a várbirtok *minden egyes* falvában legalább részleges kutatást kell végezni. A legnagyobb vármonográfia: Gerevich László, A budai vár feltárása. Bp. 1966.

⁹⁸ Balogh Jolán, Vég-Várad vára. Kolozsvár 1947; Uő., A magyarországi négysarokbástya várkastélyok. *Művt. Ért.* (1954); Uő., Művészet Mátyás király udvarában. I–II. Bp. 1966 (benne sok váradat).

tális adatgyűjtéssel hasonlítjuk össze. Az oklevéltanyag regesztáira már utaltunk (eddig jóformán senki sem használta!). Jelentős az Országos Levéltár *Urbaria et Conscriptiones* gyűjteménye művészettörténeti forrásanyagának kiadása is, melyből eddig 3 kötet jelent meg.⁹⁹ A várkastélyokról legutóbb H. Takács Mariann írt — meglehetősen közepes színvonalú monográfiát.¹⁰⁰ Sokkal jelentősebbek ebben a tekintetben az erdélyi B. Nagy Margit eredményei.¹⁰¹ A több kiadást megért „A magyarországi művészet története” kézikönyv a várakat igen sommásan tárgyalta, néhány újabb részfeldolgozás kompilációjának tekinthető ebben a vonatkozásban.¹⁰²

Építészettörténészeink közül Gerő László volt az, aki a várak általános szintézisével megpróbálkozott: először 1955-ben, majd 1968-ban.¹⁰³ Tanulmányunk I. részében utaltunk Gerő elméletének alappilléreire, további megjegyzéseinket pedig már korábban közzétettük.¹⁰⁴ Általánosságban annyit tehetünk ehhez hozzá, hogy Gerő munkái a korábbi összefoglalásoknál lényegesen átgondoltabbak, rendszerezettebbek, magasabb színvonalúak, de a történeti kutatás jelenlegi színvonalához képest elavultak.

A felszabadulás utáni történeti kutatás sok részterülethez hasonlóan a várakat is mellőzte, így elsősorban járulékos eredményekről adhatunk számot. Az oklevélkiadások, történeti földrajzi kötetek s a — többnyire dilettáns ill. igen alacsony színvonalon mozgó — helytörténeti kötetek jó néhány vártörténeti adatot is felszínre hoztak.¹⁰⁵

Az egyetlen jelentősebb történeti szintézis, amelynek egyik központi komponense a vár, Engel Pálé, aki igen helyesen a nagybirtok felől közelítette meg a XV. századi várakat, módszertanilag is utat mutatva ezzel.¹⁰⁶

A várképek, az egykori várábrázolások kutatása is újra előtérbe került, főleg Rózsa Gyulának köszönhetően.¹⁰⁷ De várábrázolás-kataszter, amely lehetőleg a teljes anyagot — kritikai elemzés kíséretében — magában foglalta volna, nem született. A kiadványok viszont tömegével közlik azokat az ábrá-

⁹⁹ *Urbaria et Conscriptiones*. 1–3. Bp. 1967–1970.

¹⁰⁰ H. Takács Mariann, *Magyarországi udvarházak és kastélyok*. Bp. 1970.

¹⁰¹ B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1970; Uő., *Várak, kastélyok, udvarházak...* Uo. 1973.

¹⁰² A magyarországi művészet története. Szerk. Fülep Lajos. 1. kiad. Bp. 1956; 5. kiadás: Bp. 1970.

¹⁰³ Gerő L., *Magyarországi várépítészet*. Bp. 1955; ill. Uő., *Magyar várak*. Bp. 1968.

¹⁰⁴ Műv. Ért. (1970) 64–65. — Vö. még Marosi Endre bírálatát: HK (1970) 233–246, ill. Gerő László kevéssé meggyőző válaszát (uo. 247–250).

¹⁰⁵ Felsorolásuk: A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája, 1945–1968. Bp. 1971, a megfelelő részében. Törökkori vonatkozásban elsősorban Szakály Ferenc és Szántó Imre tanulmányai és adatközlései érdemelnek említést. A magyarországi török építészet legjobb szakértője Gerő Győző. A végvári harcok kutatásának elvi és módszertani kérdéseit mintaszerűen világítja meg: Sinkovics István, *A török elleni védelem fő kérdései*. HK (1966) 772–792.

¹⁰⁶ Engel Pál, *A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. 1968, és V. 1970.

¹⁰⁷ Rózsa Gyula, *Régi várképek*. Bp. 1959, ill. Uő., *Nógrád várának ábrázolásai*. Műv. Ért. (1961) 187–192 – stb. — Borbély Andor sok, ausztriai levéltárakban őrzött ismeretlen ábrázolást kutatott föl.

zolásokat, melyeknek semmi közük a valósághoz, míg az igazán értékesek és történetileg használhatók jelentős része máig is kiadatlanul lappang.

Az 1945 utáni kutatás sajátos új műfaját jelentik a topográfiák (ezekre vannak korábbi példák is, de ez a műfaj igazán az utóbbi évtizedekben kezdte meg hódító útját nálunk). Genthon István művészettörténeti topográfiái voltak az első fecskék. Ezt követték az egy-egy megyét részletesen feldolgozó kötetek. A legmonumentálisabb a művészettörténeti topográfia, amelynek eddig két budapesti, két Pest megyei, egy Nógrád, két Heves megyei és egy Sopron környéki kötete jelent meg.¹⁰⁸ A régészeti topográfia eddigi négy kötete Veszprém megyét dolgozza fel;¹⁰⁹ de készülöben vannak a Komárom, Békés és Pest megyei kötetek is. Erdély Árpád-kori építészetéről — köztük a várakról — Entz Géza jelentetett meg mintaszerű topográfiát.¹¹⁰

Újabban a korai (X–XI. századi) várak kutatásában tapasztalhatunk fellendülést: megindult az egykori megyeközpontok ásatása, Szabolcs, Somogyvár, Csongrád, részben Győrffy György már korábban megfogalmazott a többször módosított koncepcióinak szellemében.¹¹¹ Ezt a munkát jelentősen segíti Győrffy György Árpád-kori történeti földrajzának eddig megjelent egyetlen kötete.¹¹²

Sokat haladt előre az utóbbi időben a szomszédos országok kutatása is, elsősorban a csehszlovákiai (Menclová, Fiala, Fialová, Güntherová és mások munkáját emelhetjük ki).¹¹³ A kárpátukrán kutatásokat Rappoport egy írása képviseli többek között.¹¹⁴ A román régészeti, történeti kutatás is számot adhat bizonyos eredményekről (főleg az ún. dák nyomok kutatása terén). Részletekről tájékoztat az új román történeti bibliográfia.¹¹⁵ Az erdélyi várak történetét nemrégiben foglalta össze Gh. Anghel — a tudományos kutatás számára aligha értékelhető módon.¹¹⁶

A szomszéd országok és általában a külföldi építéstörténeti szempontú várkutatás eredményeiről, irodalmáról meglehetősen rendszeresen tájékoztat a Gerő László szerkesztésében 1957 óta megjelenő Műemlékvédelem c. folyóirat, amely a hazai ásatásokról is beszámol. De a külföldi gazdaság-, jog- és társada-

¹⁰⁸ Adataikat tartalmazza a történettudományi bibliográfia (vö. 105. jegyz.).

¹⁰⁹ A négy régészeti kötetről összefoglaló ismertetés: MTA II. Oszt. Közleményei (1973) 123–129.

¹¹⁰ Entz Géza, Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrhundert. I–II. Acta Historiae Artium (1968) 3–48, 127–175.

¹¹¹ Vö.: Győrffy György, A magyar nemzetségtől a vármegyéig... Bp. 1959.

¹¹² Győrffy György, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.2 Bp. 1966.

¹¹³ Vö. Menclová magyarul is megjelent írását a szabályos alaprajzú XIV–XV. századi várpalotákról. Műv. Ért. (1958) 81–103, ill. Fügedi Erik ísm.: uo. (1961) 73–79. — Legjobb általános összefoglaló a szlovákiai várakról: Fialová–Fiala, Hradý na Slovensku. Bratislava 1966.

¹¹⁴ P. A. Rappoport, Kárpátaljai középkori várak. Arch. Ért. (1965) 61–65.

¹¹⁵ Bibliografia istorica a Romaniei. I. 1944–1969. Bucuresti 1970, passim.

¹¹⁶ Gh. Anghel, Középkori várak Erdélyben. Bukarest 1973. — A román művészettörténeti-műemléki topográfia az erdélyi középkori váraknak csak elenyésző hányadát tartalmazza: Cucu-Stefan, Ghid atlas al monumentelor istorice. Bucuresti 1970.

lomtörténeti szempontú várkutatásra nálunk nem figyeltek fel eddig eléggé. Pedig ennek a kérdéskörnek könyvtárnyi irodalma van, kutatói külön társaságokban, szervezetekben tömörülnek.

*

Áttekintésünk végére értünk. Terjedelmi korlátok miatt csak a főbb tendenciák *jelzésére* szorítkozhattunk. Sok név s még több irodalmi adat még utalásszerűen sem kerülhetett bele összefoglalásunkba. De nem is volt a célunk egy teljességre törekvő regiszter, hiszen az egész kötetet tenne ki. Aki a bibliográfiai adatokra kíváncsi, azt kisegítik a megfelelő kézikönyvek. Arra törekedtünk, hogy összefoglalásunk ne afféle „kegyeletes megemlékezések tára” legyen, inkább vitairat a múlt, jelen és jövő kapcsán. A hagyományok és az értékek tisztelete nem lehet a kritika akadály, sőt az eddigi eredmények köteleznek bennünket az előrelépésre.¹¹⁷

¹¹⁷ Bibliográfiák felsorolása részben a történettudományi bibliográfiában (vö. 105. jegyz.), ill.: *Bodor Antal*, Magyarország helyismereti könyvészete. Bp. 1944. — A készülő művészettörténeti bibliográfia lesz a legteljesebb. Szlovákiai viszonylatban vö.: Súpis pamiatok n Slovensku III. Bratislava 1969, 169—562 (bibliográfia). — Itt köszönjük meg a lektor, Fügedi Erik segítségét, hasznos tanácsait, kiegészítéseit, s utalunk e munka megírása után megjelent népszerűsítő jellegű, de tudományos tekintetben is számos új vonatkozást megvilágító kötetére (Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Bp. 1974); ebben a vár és a nagybirtok összefüggéseire is kitér (139. old.). Ugyancsak ő készít egy nagyobb történeti áttekintést a magyarországi várak fejlődéséről.

Recenziók

John Locke: Levél a vallási türelemről

A Filozófiai Írók Tára új folyamának harmincegyedik köteteként jelent meg Locke: *Levél a vallási türelemről* c. művének eredeti latin szövege és magyar fordítása.¹ A kötet a „Philosophie et Communauté Mondiale” sorozatban, az UNESCO-val együttműködő „Fédération Internationale des Sociétés de Philosophie” (F.I.S.P.) és a „Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines” (C.I.P.S.H.) védnöksége alatt jelent meg.

Locke e műve abban az időben keletkezett, amikor Locke politikai menekültként Hollandiában tartózkodott. Minden érv mellett szól, hogy 1685–1686 telén vetette papírra gondolatait latin nyelven. Az eredeti latin változat 1689-ben jelent meg a szerző neve nélkül. Ez a mű az első ama három levél közül, amelyeket Locke a vallási türelemről írt. A második 1690-ben, a harmadik 1692-ben jelent meg angol nyelven. Az első levél szövegét a XIX. és XX. század folyamán többször kiadták, de nem az eredeti latin szöveget, hanem annak William Popple által készített fordítását, amelyet Londonban nyomtak 1689-ben. Így fontos esemény az 1689-ben Goudában megjelent eredeti latin szöveg közzététele. A latin szöveg kritikai kiadása Raymond Klibansky munkája. Ugyanő írta a kötet előszavát is. Klibansky előszavát a magyar kiadásban Mátrai László akadémikus bevezetése követi.

Locke első levele a vallási türelemről kétségtől a legjelentősebb a három levél közül. Ez a levél tartalmazza a szerző alapgondolatait. Ezek az alapgondolatok bizonyos kapcsolatban állnak Locke-nak a kormányzatról szóló két értekezésével is. Az állam lényegének magyarázatát a Két értekezés a kormányzatról és a Levél a vallási türelemről egymással egyhangzóan adják meg.

A „Levél” alapgondolata: az állam és az egyház különválasztásának feltétlen szükségessége. E gondolat kifejtése során kerül sor az állam illetve az egyház fogalmának meghatározására is: „Az állam — én úgy látom — olyan emberi közösség, amely csak a polgári javak megőrzésére és előmozdítására alakult. Polgári javaknak nevezem az életet, a szabadságot, a testi épséget és egészséget és a külső javak — amilyenek a birtok, a pénz, a házi eszközök stb. — birtoklását.”²

Az egyház fogalmának meghatározása pedig így hangzik: „Nekem úgy tetszik, hogy az egyház önként társult emberek szabad közössége arra a célra, hogy az Istent nyilvánosan úgy tisztelhessek, ahogy — hitük szerint — az Istenség tőlük ezt a lelkük üdvösségére elfogadja.”³

Az állam és az egyház fogalmaiból következik, hogy más és másféle bűnöket és más és másféle eszközökkel büntethetnek. Az állam hatalma a kényszerítő erőben rejlik, és éppen ezért nem tartozhat az állam hatáskörébe a lelkek gondozása: „... a lelkek gondozása nem tartozhat

¹ John Lock, *Levél a vallási türelemről*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973.

² Id. mű 49.

³ Id. mű 55.

a polgári hatóságra: ennek egész hatalma ugyanis a kényszerítő erőben rejlik. Mivel pedig a igazi és üdvösséges vallás a lélek belső hitében áll, amely nélkül Isten előtt mit sem ér; olyan az emberi értelem természete, hogy semmiféle külső erőszak nem kényszerítheti. Elveheted a javait, börtönben őrizheted, vagy kegyetlen büntetéssel sanyargathatod a testet, mindez hiábavaló lesz, ha ezekkel a büntetésekkel az értelemnek a dolgokról alkotott ítéletét akarod megváltoztatni.”⁴

Az egyház rendeltetésénél fogva nem alkalmazhat erőszakot. A legsúlyosabb büntetés, amelyet alkalmazhat, az egyházi közösségből való kitaszítás.

Mindebből kiderül, hogy az államnak nem lehet sem joga, sem kötelessége beleszólni abba, hogy ki milyen úton keresi az üdvösséget, milyen módon tiszteli Istenét. Továbbá minden egyháznak csak a saját tagjai felett van hatalma, és nem lehet hatalma a más egyházi közösségekhez tartozók felett, hiszen minden egyház önként társult emberek szabad közössége. Az egyház nem kérheti az állam segítségét arra, hogy a maga hitére térítse erőszakkal vagy pedig üldözzé a más hiten levőket. „... úgy ítélem, hogy mindenekelőtt különbséget kell tenni a polgári és a vallási dolgok között, és helyesen meg kell vonni a határokat az egyház és az állam között.”⁵

Locke elmés és meggyőző érvek egész sorával bizonygatja azt a meggyőződését, hogy sem az államnak, sem egyetlen egyháznak vagy „rész egyháznak” nincs joga a más hitet vallók üldözésére vagy megkárosítására. „Az ember — írja Locke — üdvösségre nem kényszeríthető. Egyszóval: önmagára és saját lelkiismeretére kell rábízni.”⁶

Locke azonban azt is világosan látja, hogy a vallásüldözések nem a saját hit iránti buzgóságból és odaadásból fakadnak, hanem igen gyakran hatalomvágyból és kapzsiságból. Az egyik helyen így nyilatkozik erről: „Ebből aztán világossá válik, mire veheti rá végül az embert az egyházért érzett vakbuzgóság, ti., ha uralomvágygal is párosul. S világosan bebizonyosul, mily könnyen válik a vallás és a lelkek üdvössége rablásnak és telhetetlen kapzsiságnak ürügyévé.”⁶

Tiltakozik Locke az ellen a felfogás ellen is, amely azzal érvel a vallási türelem ellen, hogy bizonyos vallási közösségek pártoskodásra és polgárháborúra hajlanak. Valójában éppen ellenkezőleg, a vallási türelem hiánya miatt elszenvedett sérelmek hozták létre a vallási civakodást és háborút: „Míg az egyház vezetőit a kapzsiság és az uralomvágy hajtotta, a nagyravágyás miatt sokszor tehetetlen hatóságot és a babonásságában gyakran kiüresedett népet minden módon felfingerelték és ösztökölték a más hitet vallók ellen, s az evangélium törvényei és a szeretet intelmei ellenére azt prédikálták, hogy a szakadárokat és az eretnekeket ki kell fosztani és el kell üldözni, s ezzel összekeverték a két legkülönbözőbb valóságot: az egyházat és az államot. Aztán az történik, hogy az emberek nem szívesen tűrik, ha megfosztják őket becsületes munkával szerzett vagyonuktól és ha az isteni és emberi jog ellenére idegen erőszaknak és rablásnak zsákmányává lesznek. Különösen olyankor, amikor egyébként teljesen feddhetetlenek, mert olyan ügyről van szó, amely a legkevésbé sem tartozik a polgári jog keretébe, hanem kinek-kinek a saját lelkiismeretére és a lelke üdvösségére, amiért egyedül Istennek tartozik számadással. Mi mást várhatunk el az ilyen emberektől, akik megunván a sérelmeket, amikkel szorongatják őket, végül azt hiszik, joguk van az erőszakot erőszakkal visszaverni, mert erre Isten és a természet egyformán jogot ad nekik, hogy ti. fegyverrel védekezzenek nem a vallásuk miatt, hanem ama gaztettek megtorlására, amiket elszenvedtek.”⁸

Locke arról is nagyon határozottan ír, hogy az egyház nemegyszer a világi hatalom, a királyság engedelmes kiszolgálója volt. A következőket írja erről: „Ámbár — ha az igazat akarjuk megmondani — az egyház többnyire könnyebben alkalmazkodik a fejedelmi udvarhoz, mint az udvar az egyházhoz (értve ezen az egyházi emberek törvényhozó gyűlését) ... újabb péld-

⁴ Id. mű 51.

⁵ Id. mű 49.

⁶ Id. mű 81.

⁷ Id. mű 93.

⁸ Id. mű 121—123.

dákat mutat Anglia története, mily szépen és készségesen szerkesztették meg az egyházi férfiak határozataikat, hitük tételeit és az egyház szertartásait, valamennyit a király kívánsága szerint, Henrik, Edward, Mária és Erzsébet idejében. Pedig ezek a királyok a vallásról oly különbözőképpen éreztek és parancsoltak, hogy senki, hacsak nem volt esztelen, majdnem azt mondtam: istentagadó, nem merte kinyilvánítani nyugodt lelkiismerettel, melyiket tartja közülük igaz embernek és az igaz Isten imádójának, hogy Isten iránt érzett igaz tisztelettel engedelmeskedessen vallási rendelkezéseinek.”⁹

Távol járnánk azonban az igazságtól, ha azt hinnénk, hogy a vallási türelemért érvelve Locke a teljes vallás- és gondolatszabadság híve lenne. Az első levélből kiderül, hogy nincs szó ilyesmiről. Locke szerint nem vonatkozik pl. a türelem az ateistákra. Véleménye szerint Isten eszméje nélkül az egész társadalom összeomlik: „Végül semmiképpen sem tűrhették azok, akik tagadják Isten létét. Az istentagadók előtt ugyanis nem szilárd és szent a hűség, a szerződés és az eskü, amelyek pedig az emberi társadalom összetartó kötelékei, annyira, hogy ha Istent vagy akárcsak eszméjét kivesszük belőle, az egész társadalom összeomlik.”¹⁰ Locke tehát határozott nemmel felel arra a kérdésre, amelyet később a XVIII. század francia felvilágosítói széltében hosszában vitattak: lehetséges-e egy ateistákból álló társadalom. De nem az istentagadók az egyedüli csoport, amelyre a türelem nem terjedhet ki. Nem szabad megtérni olyan dogmát, amely ellenkezik az emberi társadalommal vagy a jó erkölcsökkel. Másodszor nem szabad megtérni azokat, akik szektájuk tagjainak jogellenesen különleges kiváltságot követelnek. Harmadszor nem jogosult a türelemre „az olyan egyház, amelyben mindenki, aki abba belép, átkerül egy másik fejedelem védelmébe és szolgálatába.”¹¹

Raymond Kibansky professzor előszava megismerteti az olvasót a Tolerancia levél keletkezési körülményeivel, a türelmi gondolat helyével és szerepével a kortársak és különösen a Locke által személyesen vagy műveiken keresztül ismert kortársak gondolkodásában.

Mátrai akadémikus bevezetése a marxista történetfelfogás eszközeivel elemzi a Tolerancia levél viszonyát az angol forradalom kompromisszumos befejező szakaszához. Végkövetkeztetéseit így fogalmazza meg: „Locke tolerancia-konceptiója nem is más, mint ennek a Hollandiában termett, erasmusi hagyományokhoz kapcsolódó következetes vallásszabadságnak józan empirizmussal az angol viszonyokhoz való hozzáértésével.”¹²

A bevezetés részletesen tárgyalja a türelmi gondolatnak és a vallási türelem gyakorlati megvalósulásának magyarországi történetét. Elemzi a türelmi gondolat hazai fejlődésének szakaszait, és ismerteti kiemelkedő képviselőit. Utal arra, hogy további kutatások deríthetnének fényt arra, volt-e hatása Locke Tolerancia levelének a magyarországi türelmi gondolat alakulására.

Véleményünk szerint joggal állapította meg mind Klibansky professzor, mind Mátrai akadémikus, hogy Locke Tolerancia levelének a mai olvasó számára is van mondanivalója: „Az európai gondolkodás haladó, humanista áramának sodrában tehát a türelmi gondolatnak ma is van még hivatása; jól érthető hát az UNESCO nemes vállalkozása, hogy az ember jobb jövőjét, békéjét szolgálni kívánja.”¹³

Simon Endre

⁹ Id. mű 79.

¹⁰ Id. mű 111.

¹¹ Id. mű 111.

¹² Id. mű 32.

¹³ Id. mű 38.

Újabb könyvek Ausztria és Magyarország történelmi kapcsolatairól: Erzsébet Andics: Metternich und die Frage Ungarns (Budapest 1973, 513 lap); Irinyi Károly: Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás (Budapest, 1973, 272 lap); Kerekes Lajos: Az első osztrák köztársaság alkonya, Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr (Értekezések a Történeti Tudományok köréből 70. Budapest 1973, 179 lap)

1973-ban az Akadémiai Kiadó egyszerre három olyan munkát jelentetett meg, amely különböző korszakokra vonatkozóan és különböző aspektusból ugyan, de vizsgálata tárgyául a magyar és az osztrák történelem egy-egy igen fontos kapcsolódási pontját választotta. Mindhárom munka számos, eddig ismeretlen anyagot és összefüggést tár fel, s — meggyőződésünk szerint — mindhárom nemcsak a magyar, hanem az egyetemes történetírás szemszögéből nézve is öröndetes előrelépést jelent.

*

Andics Erzsébet kitűnő munkája részletes vizsgálatnak veti alá azt a politikát, amelyet Metternich négy évtizeden át Magyarországgal kapcsolatban folytatott. E kérdés magyar történeti, egyetemes történeti, társadalomtörténeti, sőt esztétörténeti szempontból is kulcsfontosságú. A könyv eddigi méltatói — így például Mérei Gyula [Valóság (1973) XII. füzet] — ugyan-csak rámutatnak a téma komplexitására, s teljes mértékben egyetérthetünk a *Revue Historique* végkövetkeztetésével, amely szerint Andics Erzsébet munkája „sokban hozzájárult a XIX. századi általános európai történelem megértéséhez” (*Revue Historique* 508. octobre-décembre 1973. 506. p.).

Magyar s egyben társadalomtörténeti szempontból annak a végzetes szerepnek a sokoldalú és meggyőző bizonyítását érezzük a legfontosabbnak, amelyet Metternich — s irányítása alatt a bécsi kormánykörök, valamint a konzervatív magyar arisztokrácia — a feudalizmus gazdasági és politikai pozícióinak erősítésében, a társadalmi fejlődés lelassításában, akadályozásában töltött be.

A könyv aprólékos pontossággal vezeti végig az olvasót azon az úton, amelyet Metternich a magyar kérdéssel való első találkozásától az 1849 utáni neoabszolutizmus lelkes támogatásáig tett meg. Képet kapunk arról a sokszor megdöbbenően kicsinyes, politikai és rendőri módszereket egyaránt felhasználó harcról, amelyet a kancellár az általa képviselt társadalmi erők érdekében és támogatásával vívott az izmosodó, végül forradalomba torkolló magyar reformmozgalom és vezetői ellen, de azokról a nagyvonalú koncepciókról is, amelyek e harc célját, főbb feladatait megszabták.

Az utóbbiak közül külön kiemelés kíván a centralizmus gondolata, amely szoros összefüggésben állt a feudális abszolutizmus hatalmának erősítésére irányuló törekvéssel, s amely II. József óta — kimondva vagy kimondatlanul — csaknem egy évszázadon át a bécsi udvar egyik legalapvetőbb politikai ideája volt. A *Revue Historique* említett recenziója — Andics Erzsébet felfogásával szemben — mentséget keres Metternich centralisztikus törekvéseire, azt állítván, hogy csak erős központosítással lehetett volna remény Magyarország gazdasági elmaradottságának felszámolására és birodalmi szintre emelésére. Csakhogy — amint ezt Andics impozáns forrásanyag felsorakoztatásával bizonyítja — Metternich célja nem a polgárosodás előmozdítása volt, hanem éppen ellenkezőleg, a feudalizmus konzerválása. Márpedig ez a cél egyet jelentett a gazdasági és társadalmi elmaradottság és a teljes kiszolgáltatottság állandósításának a szándékával.

„A múlt század harmincas és negyvenes éve — írja Andics — kritikus időszakot jelentettek a magyar történelemben. A felgyorsuló gazdasági fejlődés, a feudalizmus és az abszolutizmus ellen irányuló és a polgárosodásban érdekelt erők megizmosodása, a nemzeti és liberális törekvések fellendülése komoly lehetőséget ígért az évszázados, egy sor külső és belső tényező

által meghatározott, az országot súlyosan terhelő visszamaradottság viszonylag gyors felszámolására. A haladó törekvések meghiúsulásában, később pedig a nemzeti szabadságharc összeomlásának meggyorsításában Metternichnek oroszlánrésze volt. Ha nem is tudta a történelem menetét feltartóztatni, tevékenysége, amely Magyarországon a haladást minden eszközzel és minden területen akadályozta, az ország további sorsára is messzeható súlyos következményekkel járt.” (335. l.)

Talán hozzátehetjük, hogy ez az értékelés, ha nem is olyan közvetlenül, mint Magyarországon, egész Közép-Európára vonatkozóan is megállja a helyét. Hiszen Metternich a Német Szövetségen belül is mindent megtett a haladó mozgalmak elfojtása, a feudális abszolutizmus pozícióinak megszilárdítása, a polgári átalakulás folyamatának lelassítása érdekében. Természetesen az osztrák kancellár tevékenysége ezen a területen sem járhatott sikerrel. Már csak azért sem, mert a feudalizmus fellazításának, a jobbágyfelszabadításnak, a polgárság gazdasági felemelkedésének itt jóval nagyobbak voltak a lehetőségei, mint a Habsburg-birodalomban, s e lehetőségek a francia forradalom, majd a Napóleon elleni háborúk idején jelentősen kiszélesültek.

Így 1815 után teljes restaurációról nem lehetett már szó a német államokban társadalmi téren sem, még kevésbé nemzeti vonatkozásban. Nemcsak a „német nemzet szent római birodalmának” visszaállítása bizonyult volna teljesíthetetlen feladatnak, de a Habsburgok egykori hatalmának újjáteremtése is. A számban ugyan megfogyatkozott, területileg és gazdaságilag viszont megerősödött német államok önállósága 1815 után is megmaradt, s a Habsburg-birodalom kénytelen volt megelégedni a primus inter pares szerepével. Ebben nemcsak Poroszország egyre erőteljesebb felemelkedése és a kisebb német államoknak az önállósághoz való ragaszkodása játszott szerepet, hanem sajátos módon az a politikai koncepció és gyakorlat is, amelynek fő képviselője ebben az időben Közép-Európában Metternich volt. Amíg ugyanis a feudalizmus konzerválására irányuló tevékenység a Habsburg-birodalomban a centralizmus erősítésére, a nemzeti, mindenekelőtt a magyar nemzeti, mozgalmak felszámolására, a Német Szövetségen belül az állami szétदारaboltság állandósítására, a nemzeti egységtörekvések megbénítására ösztönzött.

A Habsburg-birodalom európai súlyát s ezzel a nemzetközi reakció hatalmát azonban növelhette volna belső szerkezetének átalakítása, centralizáltságának fokozása. A magyar kérdés „megoldása”, a magyar rendi alkotmány minden áron való felszámolása tehát nem csupán belpolitikai ügy volt, hanem összefüggött a birodalom nemzetközi helyzetével is.

Andics Erzsébet ennek tudatában mutatja be sokoldalúan és árnyaltan azokat az erőfeszítéseket, amelyek a magyar reformmozgalom térdrekényszerítésére irányultak. Különösen izgalmasak és érdekesek azok a fejezetek, amelyek a magyar újkonzervatív irányzat jelentkezésére, nézeteire és tevékenységére vonatkoznak. Eszmetörténeti szempontból nagyon tanulságos, hogy a feudalizmus bomlásának egyre nyilvánvalóbb jelei láttán, a liberális törekvések elleni küzdelemben miként kényszerülnek a konzervatív arisztokratikus erők módosítani — ha egyelőre még csupán taktikai megfontolásokból is — régi, megcsontosodott álláspontjaikat, s a rendszer megőrzése érdekében miként jutnak el a reformok gondolatáig. Andics összevetvén a magyar újkonzervatívok terveit — elsősorban Dessewffy Aurél memoranduma alapján — Metternich nézeteivel, saját eddigi álláspontját is felülvizsgálva arra a következtetésre jut, hogy az osztrák kancellár a „konzervatív reformpolitika” területén nem játszott ösztönző szerepet. „Merev, az új társadalmi jelenségekkel szemben érzéketlen gondolatvilága nem tette őt alkalmassá egy rugalmasabb politika kidolgozására és ösztönzésére, mivel az alkotás ereje hiányzott egyéniségéből. Nem tekinthető véletlennek, hogy a rendkívül bonyolult »konzervatív reformpolitikát« a Habsburg-birodalmon belül csak Magyarországon alkalmazták.” (121. l.)

A konzervatív reformpolitikai tapogatózásoknak, de ezeken túlmenően a bécsi udvar és a magyar liberális reformmozgalom kibékíthetetlen ellentéteinek mélyebben fekvő okait világítják meg, egyben újabb szempontokat adnak a magyar kérdés nemzetközi összefüggéseire.

azok a fejezetek, amelyek Metternich politikájának gazdasági mozgatórugóival foglalkoznak. Az osztrák nagyipar igényei, a nemzetközi méretben folyó gazdasági verseny, amelynek ütemét mindenekelőtt Anglia és Franciaország diktálta, de amelybe Poroszország és a német Zollverein is egyre nagyobb erővel szólt bele, felborulással fenyegette az 1815-ben rögzített nemzetközi erőviszonyokat. Metternich, s a 40-es években a Hofkammer élén álló Kübeck báró, a megoldást egy nagy és egységes gazdasági terület kialakításában látta, s Magyarországnak az egyoldalú mezőgazdasági bázis szerepét szánta. Az első és legfontosabb lépés e cél felé a vámpolitika átalakítása lett volna: az osztrák ipar és kereskedelem vámpolitikai eszközökkel való megvédése a külföldi konkurenciával szemben, másfelől pedig az osztrák örökös tartományok és a Magyarország közötti vámok felszámolása az előbbieket olcsó nyersanyagellátása, valamint áruik elhelyezésének biztosítása érdekében.

E „reformtervek”, amelyek tehát a centralizált feudális monarchia gazdasági alapját voltak hivatva megeremteni, természetesen a magyar liberális mozgalom elkeseredett ellenállásába ütköztek. Andics könyvéből élénk tárl az az élénk vita, amely a vámkérdésről, illetve ezzel összefüggésben a magyar ipar és kereskedelem fejlődésének, a közlekedésnek, a hitelügyleteknek, az adózásnak a problémáiról folyt, s bizonyítékok tucatjai alapján győződhetünk meg a szerző következtetésének helyességéről: Metternich nem akart hallani Magyarország fejlesztéséről, legalábbis addig nem, amíg „az ország ragaszkodik a »királyi hatalmat korlátozó« politikai intézményeihez, ezeket az intézményeket polgári liberális irányba fejleszti, amíg politikai rendszere nem hasonul az örökös tartományokéihoz, amíg Magyarország nem válik abszolutisztikusan kormányozható, saját iparáról és kereskedelméről lemondó, főképpen — ha nem kizárólagosan — mezőgazdasággal rendelkező birodalmi provinciává.” (204. l.)

Újabb adalékokat kapunk a továbbiakban az 1843—44-es országgyűlés történetéhez, majd a Metternich által inspirált „új kormányzási szisztéma” kialakításához, ezenbelül többek között az adminisztrátori rendszer kiépítéséhez, a cenzúra fokozásához és a magyar konzervatívok párttá formálódásához. Vizsgálat tárgyává téve Széchenyi, majd a magyar reformoppozíció álláspontjának alakulását Metternich és a bécsi udvar új kormánypolitikájával kapcsolatban, a szerző arra a megállapításra jut, hogy az „új szisztéma”, ha hozott is átmeneti sikereket, végül is fiaszkót szenvedett. Az 1847 őszi összehívott országgyűlésben e politika, különösképpen az adminisztrátori intézmény, a támadások középpontjába került, s a kormány védekezésére kényszerült.

Külön figyelemre méltó érdekessége, egyben érdeme Andics könyvének az, hogy feldolgozza Metternich 1848/49 folyamán kifejtett tevékenységét is. Ezúttal is nem csupán a magyarországi, hanem tulajdonképpen az egész európai ellenforradalom történetéhez kapunk újabb adalékokat. A száműzetésbe kényszerült Metternich kulisszák mögötti működése és a sajtón keresztül folytatott propagandája nagy hatást gyakorolt Európa konzervatív-reakciós vezető köreire és közvetve befolyásolta a Habsburg-birodalomban lezajló eseményeket is. Meglepődve kell konstatálnunk, hogy még az egész országokat magával ragadó 1848-as forradalom sem volt képes megrendíteni az agg kancellár megcsontosodott politikai nézeteit. A forradalmat — talán taktikai megfontolásokból, talán mert az események mozgatórugóit valóban nem ismerte fel — egyfajta lázadásnak tartotta, s továbbra is az abszolutizmusban látta azt az egyetlen lehetséges államformát, amely biztosíthatja a Habsburg-birodalom fennmaradását. Az alkotmányos monarchia szerinte összeegyeztethetetlen lett volna a birodalom egységével, ezért a forradalom minden vívmányának könyörtelen felszámolása mellett szállt síkra.

Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy a magyar nemzeti mozgalomnak is elkeseredett ellenfele maradt, s 1848/49 folyamán — miközben a magyar nép élethalálharcot folytatott szabadságáért — mindent megtett e mozgalom diszkreditálása érdekében. Az európai közvéleménnyel szemben védelmébe vette az osztrák uralkodót és kormányát, amikor az az orosz cár segítségét, katonai beavatkozását kérte, sőt segítséget keresett a magyar szabadságharc leverését követő véres leszámolásra, ellenforradalmi terrorra is.

Figyelembe véve végül azt a tevékenységet is, amelyet Metternich 1851-ben történt vizs-
szatérése után az osztrák politikai életben, a neoabszolutizmus támogatásában, nem utolsósor-
ban pedig a Magyarország elnyomására irányuló intézkedések ösztönzésében töltött be, aligha
kétkelhetünk a szerző zárószavainak helyességében: Metternich „Magyarország történelmé-
nek egyik legvégzetesebb alakja volt.”

Metternich történelmi szerepének értékelése, amelyet ilyen sokoldalú alapossággal a mar-
xista történetírásban először Andics Erzsébet dolgozott ki, a polgári történetírás Metternich
interpretációinak gyakorlati bírálatát és elvetését jelenti. A szerző könyvének előszavában utal
a polgári nézetekre, s a későbbiek során gyakran polemizál azokkal. E vita, még inkább a könyv
egészének hatása alatt nem marad kétség bennünk afelől, hogy Metternichben és rendszerében
csak olyan polgári történészek kereshetik a modern európai integrációs törekvések előfutárát,
akik vagy nem értették meg e rendszer reakciós tartalmát, vagy éppenséggel egy, a forradalmi
átalakulást megakadályozni, a kapitalista társadalmi-politikai viszonyokat konzerválni képes
Európa-gondolathoz keresnek történelmi modellt.

Andics könyvének így tehát politikai gondolkodásunk alakításában is fontos és pozitív
szerepe van.

*

Irinyi Károly eszmetörténeti jellegű téma feldolgozását vállalta, pontosabban: a Mittel-
europa-tervek kapcsán az első világháború alatti osztrák-magyar politikai közgondolkodás vizs-
gálatát. A témaválasztás márcsak azért is figyelemre méltó, mert történetírásunkban évtizedes
igény az eszmetörténeti kérdésekkel, ezeken belül a politikai gondolkodással való behatódó fog-
lalkozás. Emellett a Mitteleuropa-tervek kapcsán óhatatlanul felvetődnek az integráció és a
nemzeti önállóság kérdései, olyan problémakörök tehát, amelyeknek tudományos és politikai
aktualitásuk egyaránt nagy.

A feldolgozás során a szerző mindenekelőtt áttekintést ad a téma túlságosan gazdagnak
ugyan nem nevezhető, de a szerző saját álláspontjának megvilágítása szempontjából mégis fon-
tos történeti irodalmáról. Ezt követi a Naumann-féle közép-európai terv kritikai elemzése,
hasonló gondolatokkal való összevetése és történelmi-politikai funkciójának bemutatása. Rá-
mutat a könyv arra, hogy Friedrich Naumann a német uralkodó osztályok azon csoportjának
képviselője volt, amely a hadihelyzet kedvezőtlen alakulásának hatására már 1915-ben „időleget-
sen korlátozni igyekezett Németország háborús céljait, s a keleti és nyugati hódítások, az euró-
pai kontinens és a kontinensen kívüli gyarmatok feletti hegemonia biztosítása helyett a konti-
nentális pozíció megőrzését, a Közép-Európa feletti német egyeduralkodó megvalósítását tekin-
tette az adott erőviszonyok alapján a német imperialista törekvések elérhető céljának”. (38. l.)

A könyv címében jelzett osztrák–magyar politikai közgondolkodást a szerző természe-
tesen csak ebből a szempontból, tehát a Mitteleuropa-gondolat megítélése szempontjából teszi
vizsgálat tárgyává. De ha nem is törekszik teljességre, az olvasó nemcsak a Monarchia főbb
pártirányzatainak külpolitikai nézeteiről kap átfogó képet, hanem társadalom- és nemzet-felfo-
gásáról is. Ausztriára vonatkozóan a könyv az ismert három nagy politikai áramlat — a
nagy német, a keresztényszociális és a szociáldemokrata irányzat — reagálását, álláspontjának
alakulását vizsgálja meg tüzetesebben, s a Naumann-féle Mitteleuropa-tervet összeveti azokkal
az integrációs és nemzetfelfogásbeli elvekkel, amelyeket az említett irányzatok az első világhá-
ború alatt képviseltek. Ugyanez a rendszerezési elv kerül alkalmazásra a magyar politikai köz-
gondolkodás ismertetése során is, de persze más irányzatok — a polgári radikalizmus, a szociál-
demokrácia és a magyar uralkodó körök — nézeteinek alapján.

Irinyi Károly az általa kitűzött nehéz feladatot — meggyőződésünk szerint — színvona-
lasan, s nemcsak általánosságban, de részleteiben is alapvetően helyesen oldotta meg. Munkájá-
nak kiemelkedő értékei közé mindenekelőtt azok a történelmi irodalmunkban eddig még fel nem
tárt tények és adatok tartoznak, amelyek az osztrák, illetve magyar politikai áramlatoknak a

Mitteleuropa-tervekkel kapcsolatos állásfoglalásaira vonatkoznak. Nem kevésbé értékesek azonban a szerző gondolatokban gazdag kritikai elemzései sem, nem utolsósorban pedig arra irányuló törekvései, hogy feltárja vagy legalábbis fő vonásaiban megvilágítsa az egyes irányzatok politikai felfogásának eszmétörténeti előzményeit.

Sokoldalúan és meggyőzően mutatja be a könyv azokat a meghökkentő ellentmondásokat, amelyek az Osztrák—Magyar Monarchia politikai irányzatainak nézeteiben a Mitteleuropa kérdés kapcsán jelentkeztek. Úgy tűnik, hogy tulajdonképpen egyetlen osztály, illetve politikai irányzat sem találta meg — vagy legalábbis nem azonnal — az érdekeinek ténylegesen megfelelő álláspontot. Így például az uralkodó körök belső pozícióik megőrzése érdekében hajlottak a Mitteleuropa-gondolat elutasítására, de — talán, mert lebecsülték a Monarchiában is egyre erősödő forradalmi erjedést — nem látták, hogy ez az elutasítás gyengítheti hatalmi helyzetük nemzetközi feltételeit, nem ismerték tehát fel, hogy uralmuk az adott körülmények között jó részt a német monopoltőke támogatásától függ. Azok a gyakran haladó irányzatok viszont, amelyek készek lettek volna a Mitteleuropa-gondolat elfogadására, mert a Monarchia társadalmi-politikai rendszerének megújódását várták tőle, csak lassan és fokozatosan értették meg, hogy valójában retrográd álláspontra helyezkedtek nemzeti és társadalmi vonatkozásban egyaránt.

Külön kiemelendőnek érezzük a szerző álláspontját témájának talán legalapvetőbb elvi kérdésében, az integrációs törekvések jellegének megítélésében. Abból kiindulva, hogy az integráció tulajdonképpen az uralmon levő vagy uralomra törő osztályok érdekeit fejezi ki, arra a következtetésre jut, hogy az Osztrák—Magyar Monarchián belül a proletárforradalmi tendenciák viszonylagos gyengesége, majd veresége kizárta a szocialista integráció lehetőségét, s a nacionalista töltetű polgári irányzatok felülkerekedése végül is szükségszerűen járt együtt a nemzeti differenciálódás győzelmével.

Irinyi Károly világos különbséget tesz tehát kapitalista és szocialista integráció között, a kettőt szembeállítja egymással. De a kapitalista integráció történelmi jogosultságát is hangsúlyozza, ebből következően elveti a nemzeti eszme, a nemzetállami törekvések abszolutizálását, s mindkét tendenciát — Leninre hivatkozva — „a kapitalizmus egyetemes törvényének” tartja (268. l.). Mérlegelve végül a két tendencia szerepét a társadalmi fejlődésben — mintegy az egész hatalmas problémakör sommázásaként — arra a helyeselhető álláspontra jut, hogy „a nemzeti kérdés megoldására mind a nemzeti, mind pedig a nemzetek feletti állam eszméjét történetileg-társadalmilag egymással teljesen ellentétes erővonalak is alkalmazhatják. Éppen ezért mindig csak a konkrét történeti-politikai célösszefüggések összessége döntheti el, hogy az elszakadás jogáig kiszélesített önrendelkezési elv vagy pedig a nemzetek feletti rendezés elve tekinthető-e a történeti megítélés alapbázisának.” (272. l.)

*

Kerekes Lajos könyve olyan korszakról szól, amikor már Ausztria nemzetközi hatalmi helyzetét tekintve a kis országok sorába süllyedt, de politikai berendezkedését illetően — ellentétben előző történelmével — a haladóbb polgári demokratikus rendszerű államok közé emelkedett. A szerző ennek a rendszernek a megingását, fasiszta célzatú, erőszakos átalakítását rajzolja meg, azt a politikai fordulatot, amelynek következtében Ausztria végül is még a két világ-háború közötti Európában betöltött helyét is elveszítette.

Az 1934 februári véres és sorsdöntő események előtörténetét a szerző nagy levéltári forrásanyag alapján, hozzáértő, gondos elemzéssel dolgozza fel. Behatóan tárgyalja az olasz és a magyar külpolitikát, mivel e két ország különösen érdekelve volt abban, hogy a belpolitikai helyzet gyökeresen megváltozzék Ausztriában, s ezért messzemenő támogatásban részesítette az osztrák szélsőjobboldali erőket, elsősorban a Heimwehr mozgalmat.

Kerekes aprólékos pontossággal számol be az 1928. október 7-i első nagyobb próbálkozás kulisszák mögötti előkészületeiről, a Wiener Neustadtban végrehajtott Heimwehr-demonstrációról s annak kudarcáról. Az olasz mintára tervezett „Marsch auf Wien” elmaradása után az osztrák szélsőjobboldali erők a demokratikus alkotmány retrográd célzatú átalakítására összpontosították erejüket. A könyv kiemelkedő részei közé tartozik az a sokoldalú elemzés, amelyvel a szerző Schober kancellár politikáját mutatja be, nagy gondot fordítva a készülőkormányreform nemzetközi feltételeinek ismertetésére is.

Nem csupán Olaszország és Magyarország sürgető ösztönzésére vonatkozóan kapunk újabb és újabb bizonyítékot, hanem megismerkedhetünk a többi szomszédos ország, pontosabban Csehszlovákia és a weimari Németország álláspontjának alakulásával is. Az előbbi vezetői az olasz fasiszmus tovaterjedése miatt aggódtak, s nem alaptalanul attól tartottak, hogy Ausztria az olasz nyomásnak engedve Magyarországgal — Csehszlovákia első számú ellenfelével — működne együtt, ennek következtében Burgenland esetleg ismét Magyarországhoz kerülne, amely viszont „létérdekében sértené a kisantant egész közép-európai rendszerét” (64. l.). Németország pedig a fasiszta fordulatban és Ausztria Olaszországhoz, illetve Magyarországhoz való szoros kapcsolódásában a titkon dédelgetett Anschluss-álmok végét látta, s ezért a Heimwehr helyett inkább a nagynémet irányzat képviselőjének ismert Schober kancellárra építette számításait. De még az olasz és a magyar külpolitika is elsősorban Schober mellé állt, mivel a tervezett alkotmányreform végrehajtására alkalmasabbnak vélte őt, mint a rendkívül agresszívan fellépő, de nagyobb tömegbázissal nem rendelkező Heimwehr-vezetőket.

A belpolitikai helyzet azonban másként alakult. Schober 1930 őszén kénytelen volt viszszalépni, nem utolsósorban a Heimwehr-vezetők támadásai miatt. De az ezt követő választási eredmények leplezték az osztrák fasiszta szervezet politikai gyengeségét. Meglepő, hogy a nemzeti szocialisták hatalmas választási győzelme Németországban, s ezzel összefüggésben tevékenységük és propagandájuk rendkívüli megerősödése ekkoriban még milyen kevésbé befolyásolta az osztrák politikai közvéleményt. 1930 novemberében a Heimwehr mindössze 230 000 szavazatot szerzett, miközben a Szociáldemokrata Párt mögött több mint másfél millió választó sorakozott fel. (Vö. 93. l.)

A Heimwehrnek azonban újabb lendületet adott egyrészt az Ausztriát is mindjobban magával ragadó gazdasági válság, amelynek során felmerült annak a lehetősége, hogy a tartományok parasztságának elégedetlenségét a mozgalom hasznára fordítsák, másrészt a külpolitikai helyzet megváltozása 1933 elején: a náci németországi hatalomra jutása egész Európában új helyzetet teremtett. Kerekes ismerteti Hitler külpolitikai terveit, amelyeknek megvalósítása terén az első lépés az Anschluss lett volna, s rámutat arra, hogy Németország új kancellárja tévesen ítélte meg az olasz kormány várható magatartását ebben a kérdésben. Ezért, bár 1933 elején kialakulóban volt egy német — olasz — magyar közeledés lehetősége, szorosabb együttműködésre nem kerülhetett sor, mivel a nemzeti szocialisták hatalmas propagandakampányt indítottak az osztrák kormány ellen.

Az új helyzet válaszul elé állította az osztrák kormányt, amelynek élén ekkor már Engelbert Dollfuss állt: vagy „szövetségre lép a demokratikus erőkkel a náciizmus ellen, vagy pedig folytatja a Seipel-féle antidemokratikus vonalat, s ezzel akarva-akaratlan megnyitja a zsilipeket a nemzetiszocialista áradat előtt” (136. l.). Ismeretes, hogy Dollfuss az utóbbi utat választotta, s ez számára is, Ausztriára is végzetes következményekkel járt.

Kerekes könyvének befejező részeiben azt az eseménysorozatot tárgyalja behatóan, amely közvetlenül megelőzte az 1934. februári véres összecsapást, az osztrák szociáldemokrácia szétverését, a polgári demokrácia likvidálását. Ennek az eseménysorozatnak az ismeretében bontakozik ki előttünk teljes egészében az 1934-es osztrák fordulat nemzetközi jelentősége. A Heimwehr és a szociáldemokrata Republikanischer Schutzbund közötti harcnak „nem kisebb jelentőségű kérdéseket kellett eldöntenie, mint azt, hogy belpolitikailag Ausztria megmarad-e az alkotmányos demokrácia alapján, vagy pedig az olasz fasiszmushoz hasonló hivatásrendi

államberendezkedés útjára lép, ami külpolitikai alternatívában azt jelentette, hogy az európai béke ellen összeesküvő fasiszta államcsoporthoz fordul, vagy a béke fennmaradását óhajtó demokratikus országokkal lép szövetségre” (173. l.).

Az 1934-es februári fordulat végleg a fasiszta államokhoz kapcsolta Ausztriát. Az első pillanatokban mégis úgy tűnt, mintha erősítette volna az osztrák állam önállóságát, hiszen a fordulatot kierőszakoló kormány, illetve a vele együttműködő Heimwehr a külpolitikában az olasz–magyar orientáció híve volt, szemben állt a náci Anschluss-törekvéseivel, ennek megfelelően az Ausztriában működő nemzetiszocialistákkal is. Kerekes azonban helyesen mutat rá könyvének zárósoraiban, hogy a „demokratikus erők szétverésével Dollfuss maga semmisítette meg a nemzeti függetlenség legerősebb belső bázisát — az osztrák demokrácia alkonya az osztrák köztársaság nemzeti létére is sötét árnyékot borított” (177. l.).

Tokody Gyula

Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán

Akadémiai Kiadó, (Budapest, 1973, 428 old., + 11 kép)

Hol tartunk ma 1848–49 hadtörténetének kutatásában; mik az eredmények és a feladatok? Ilyen és hasonló kérdések jutnak az olvasó eszébe Urbán Aladár terjedelmes és értékes kandidátusi disszertációjának javított és részben kiegészített változatának tanulmányozásakor.

1848–49 kutatása a felszabadulás után több nagy ösztönzést kapott; először a centenárium, utána pedig Kossuth Lajos születésének 150. évfordulója alkalmával. Mindkét évforduló, különösen az utóbbi, komoly indítást adott a magyar szabadságharc története marxista igényű kutatására, egyúttal ösztönzött a 48 hadtörténetével való foglalkozásra is.

Átfogó és ugyanakkor kellően részletes feldolgozás azonban sem akkor, sem azóta nem született; akkor megfelelő erők hiányában és a forrásanyag feltáratlansága folytán. Erőssel ma sem állunk sokkal jobban, viszont azóta rendkívül sokféle forrást ismertünk meg — részben nyomtatásban is —, s a marxista történettudomány általános előrehaladása, valamint 48 forrásanyagának korábban el sem képzelten mennyisége alapján világos, hogy még ma sem kerülhet sor egy nagy, a téma megkívánta igényű és terjedelmű hadtörténet elkészítésére.

Mi tehát a megoldás? Az, amit Urbán Aladár is választott: kellően (időben és terjedelemben) körülhatárolni valami témát, és minél szélesebb irodalmi és főleg levéltári anyag alapján nekivágni ennek feldolgozásának.

Történettudományunkkal szemben a század utolsó harmadában-negyedében támasztott igény csak az lehet, hogy a történeti igazság részletes feltárására a legnagyobb mértékben törekedve alkosson valóban maradandó műveket. Ilyen munkák elkészítéséhez aránytalanul sok időre van szükség, a kutatónak hosszú éveken át kell fáradozni, vesződni, ténylegesen hangyaszorgalommal gyűjteni össze az anyagot, s nem kevesebb türelem kell a feldolgozáshoz is.

Urbán Aladár jó 20 évvel ezelőtt látott neki az első honvédszászlóalj általános kérdései kutatásának. Hamarosan rájött, hogy 1848–49 hadtörténetének kezdete valójában kettős téma: a nemzetőrség és a honvédség szervezését nem lehet egymástól különválasztani, mivel ezek — és ezt éppen Urbán Aladár jelen munkája bizonyítja korábban nem ismert alapossggal és részletességgel — számtalan szállal kötődtek és kapcsolódtak egymáshoz. A gróf Batthyány Lajos vezette első független felelős magyar minisztérium a honvédséget a kezdet kezdetén a nemzetőrség részének tekintette, s az sem véletlen, hogy az első erőpróbát: a monográfia témáját időben is lezáró pákozdi csatát az első néhány honvédszászlóalj és a nemzetőrség együtt vívta meg.

Ily módon Urbán Aladár munkájának időbeli keretei meg is vannak. A kezdet: 1848 márciusa, az önálló fegyveres erő létrehozásának a pesti népforradalomban is megfogalmazott követelése. A szervezés, a nemzetőrség létrehozása nyomban megindul, s ez májussal kezdődően az első tíz honvédszászlóalj felállításával bővül. Vitathatatlan, hogy ennek a szervező munkának az első szakasza 1848. szeptember végéig, Pákozdig tart.

Mindenképpen helyeslést, mi több: dicséretet érdemel az a módszer, hogy a szerző több fejezetben mutatja be a nemzetőrségi és az első tíz honvédszászlóalj megteremtését, felfegyverzését, kiképzését — végül pedig mindennek a próbáját jelentő első harcéri alkalmazást. A próba sikerrel járt: Pákozdnál 1848. szeptember 29-én valóban történelmi jelentőségű magyar győzelem született!

Urbán Aladár munkája — címéből is kitetszőleg — két főrészből áll, melyet először vezet be, és összefoglalás, továbbá időrendi áttekintés, forrás- és rövidítésjegyzék. végül hat fontos melléklet követ.

A rövid előszó lényegében a munka történetével, keletkezésének körülményeivel ismertet meg bennünket, kitérve arra is, kik és mivel segítették létrejöttét.

Az első főrész: „A nemzetőrség szervezése” három fejezetre tagolódik. „A nemzetőrség spontán alakulása és a pozsonyi törvényhozás” címet viselő I. fejezetről megtudjuk, hogy a március 15-i pesti forradalom egyik nagy, sokak által nem ismert sikere a nemzetőrség létjogo-

sultságának elismertetése volt. Március 16-án a napóleoni háborúk óta fennálló pesti polgárőrség átalakult nemzetőrséggé. Tisztikart választottak, fegyvereket szereztek, s létszámuk március 19-én már mintegy 4000 főre szaporodott. Hasonlóan — bár lassabban — létrejött Budán is a nemzetőrség, zömében jómódú elemekből.

Vidéken ugyancsak napok alatt elkezdődött a szervezés. Itt elsősorban a városok mozdultak meg, a megyék jóval lassabban. A városokban leginkább a volt polgárőrségre épült a nemzetőrség, a megyék viszont tartottak attól, hogy a „külnép”, tehát az elégedetlen, nyugtalankodó nép és vagyontalan nemesség kezébe fegyvert adjanak.

Pozsonyban a követekből és még inkább az országgyűlési ifjúságból alakult ideiglenes nemzetőrség, s ennek védelme alatt ülésezett az utolsó rendi országgyűlés. Ez az országgyűlés vitatta meg március 22-én a nemzetőrsegről szóló törvényjavaslatot, s fogadta el több hetes huzavona után. A lényeg: városban nemzetőr csak 200 pft értékű vagyonnal lehetett valaki. Elvileg tisztázatlan maradt: számoltak-e már ekkor a nemzetőrséggel mint külső feladat ellátására is alkalmas, tehát védelmi erővel.

Pesten és Budán közben tovább foly a szervezés, s április 14-én az ide érkező kormányt már több mint 7000 főnyi, kb. 6000 puskával felszerelt, valamennyire már ki is képzett nemzetőrség fogadta. — Vidéken ugyan lassúbb volt az előrehaladás, de egy-egy megyéből hamarosan ezret megközelítő, sőt többezres létszámú nemzetőrsegről érkeztek jelentések.

Urbán Aladár részletesen és sokoldalúan elemzi ennek a szervezésnek a különféle nehézségeit és problémáit, kitérve a vagyonos osztályok félelmére a nép fegyverhez jutásától, másik oldalról viszont a volt jobbágyok húzódozására is, akik tartós katonai szolgálatnak vélték a nemzetőrséget.

Mindezek alapján a szerző megállapítja (35. old.), hogy április végéig a nemzetőrség inkább a nagyobb városokban alakult meg, általában önkéntes alapon. A nemzetiségek ekkor még nem álltak ellent. Az összlétszám megközelíthette a 60 ezer főt, de fegyvere ebből legfeljebb minden negyedik embernek volt. A központi szervnek szánt Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány működése a fővárosra szorítkozott.

A munka II. fejezete a nemzetőrsegről az országgyűlésen hozott XXII. törvénycikk gyakorlati életbe léptetését ismerteti. Április 19-én Pesten gazdasági okokból megmozdulásokra került sor, antiszemita éllel. A kormány igyekezett végleges szervezetet adni a nemzetőrségnek, s ezt a feladatot országos szinten maga a miniszterelnök vette kézbe. Ő nevezte ki április 20-án ideiglenes jellel a Nemzetőrségi Haditanácsot, mely végleges formában 1848 júliusára alakult ki.

Az összeírásokkal, halasztásokkal, felmentésekkel ez a szerv foglalkozott. Már áprilisban különböző zavargások kezdődtek, eleinte a volt jobbágyok körében, majd egyre nagyobb mértékben a nemzetiségi vidékeken. — Ilyen és hasonló okok folytán az országos összeírást még júliusban sem sikerült befejezni.

Ennek ellenére „1848 július elején az összeírt nemzetőrség országosan körülbelül 350 — 380 000 fő lehetett” — állapítja meg Urbán Aladár (69. old.).

Ezt a nagy tömeget fel kellett fegyverezni, ki kellett képezni — mint arról a III. fejezetből értesülünk. A kormány megpróbált idehaza is fegyvert gyártatni, de a pesti fegyvergyár szeptember végéig inkább csak javításokkal foglalkozott, és nem jártak nagyobb eredménnyel a vidéki kísérletek sem. Járhatóbb útnak látszott külföldről beszerezni fegyvert. Ez július vége felé meg is kezdődött, és noha az osztrák szervek különféle címen igyekeztek gátolni, majd végleg lehetetlenné is tették, mégis sikerült külföldről mintegy 25 000 jóminőségű fegyvert vásárolni.

A nemzetőrségnél 1848 nyarán mintegy 40 000 különféle fegyver lehetett, amit 120 — 150 000 szűrőfegyver egészített ki. A nemzetőrségnek részben kinevezett törzstisztjei, részben választott tisztjei voltak. Ezek vezetésével megkezdődött a kiképzés, a nemzetőrök begyakorlása is, majd júniussal kezdődően megjelentek az első szabályzatok.

Országosan 7000 főnyi lovas nemzetőr is szerveződött, s itt-ott még nemzetőri tüzérséggel is találkozunk.

A nemzetőrség eleinte őr- és karhatalmi szolgálatot látott el, majd fokozatosan előtérbe került harctéri alkalmazásának szükségessége is. Ezzel a témával a munka IV. fejezete foglalkozik; külön ismertetve a nemzetőrségnek a déli táborban, a szerb felkelők ellen vívott harcait, a táborba szállítás nehézségeit, továbbá a nemzetőrség alkalmazását a Dráva-vonalon, tehát a horvát mozgalommal szemben, a tolnai nemzetőrök július 17-i önkényes hazatérését a verbászi táborból, ennek következményeivel és hatásával együtt. Mindezek alapján 1848 augusztusának közepén el kellett ejteni az addig kötelező mozgósítást, és fokozatosan rátértek az önkéntesek kiállítására. Ezeknél már nem számított a korábbi vagyoni és egyéb kötöttség, így sok munkanélküli mesterlegény, kereskedősegéd, sőt napszámos is bekerült közéjük. Ez végeredményben minőségi változást idézett elő a harctéri szolgálatra alkalmazott nemzetőrség osztályösszetételében (183. old.).

Az önkéntes nemzetőröket augusztus végétől négy kerületben összpontosították. Közülük mintegy 6500 vett részt és állt helyt Pákozdnál. 1848. szeptember 29-én.

A monográfia II. részében külön fejezet tárgyalja a honvédszászlóaljok felállítását, és ismét külön fejezet ezek felszerelését, kiképzését és táborba szállását.

Az első honvédszászlóalj megszervezését a külföldön levő magyar katonaság hazahozására tett erőfeszítések sikertelensége tette szükségessé, továbbá az a tény, hogy a kormánynak nem volt saját. bárhol bevethető, Bécstől független fegyveres ereje. Ilyennek felállítását a minisztertanács május 15-én határozta el, a toborzási felhívás másnap jelent meg.

A „honvédi nemzetőrsereg” toborzása május 18-án indult meg Pesten. Május 29-ére együtt állt az 1. zászlóalj, június 6-ára a második is. A több mint kétezer jelentkező 8–10 %-a a tanult ifjúság köréből került ki (240. old.). Vidéken már jóval lassabban ment a jelentkezés, amiben a rendeletek értelmezése, sőt egymásnak ellentmondó volta is szerepet játszott.

A 3. zászlóalj Szegeden, a 4. Pozsonyban, az 5. Győrben, a 6. Veszprémben, a 7. Szombathelyen, a 8. Pécsen, a 9. Kassán, a 10. pedig Debrecenben alakult. Gyors eredmény született a Tiszántúlon, lassabban ment a jelentkezés Kassa környékén, s eltérő eredmények mutatkoztak a Dunántúlon is. Minderre a magyarázatot, állapítja meg Urbán Aladár, „elsősorban a tájék társadalmi-gazdasági feltételeiben: a *mezőgazdasági népesség belső arányaiban* (zsellérek és majorságiak számában) és a *munkapiac feltételeiben* (a foglalkoztatásban) kell” keresnünk (262. old.).

A számszerű eredmények: 1848. július elején 7000, augusztus közepén 9500 körüli létszám. Ezek szociális összetételére csak rendkívül hiányos adatokból lehet következtetni, de megállapíthatjuk, hogy a parasztok aránya országosan 55–60% lehetett, az iparosoké 25–30%, ezen belül a mesterlegényeké 90 %! Végül a nem nemes származású értelmiségiek és a tehetős birtokos elemek együttes aránya 8–12 %-ot tehetett ki (266. kk. old.).

Az anyagi gondok elsősorban Kossuth pénzügyminiszter vállalt nyomták. A tervezett 10 zászlóalj előzetes költségvetése mintegy 600 000 Ft kiadással számolt. A munka részletesen ismerteti a felszerelés nehézségeit és eredményeit, zászlóaljankénti részletezésben. Külön kitér a kiképzésre, a szabályzatokra, a tisztikarra, a honvéd főparancsnokságra, még a honvéd hadügyesekre is.

Az első tíz honvédszászlóalj élére 6 tényleges és 4 nyugalmazott százados került, s hasonló arányt mutat a többi tiszti hely betöltése is. A Marcius Tizenötödike jogosan bírálta ezt az eljárást, állapítja meg Urbán Aladár, hogy „csupa neves és nemes ember alkalmaztatott” a honvédségnél (310. old.). Közrendű értelmiségiek tömeges tiszti kinevezésére csak a későbbiekben került sor.

Az első honvédszászlóalj hadszíntérre küldésével kapcsolatban a szerző rámutat: milyen félelmet keltett a főváros arisztokratái és tehetős polgárai körében a legszegényebb néposztálybeli honvédek fegyverhez jutása (318. old.).

Az 1. honvédszászlóaljat a drávai táborba, a 2.-at Szegeden át a bácskai sereghez küldték, ugyanide került a 3. is. Ebben a táborban augusztus végén, vagyis alig három hónappal a toborzás megindítása után már hat zászlóalj állomásozott. A drávai sereghez került még a 7. zászló-

alj, mely azután az 1. és a sietve szervezett 14. zászlóaljjal, továbbá a Perczel Mór által felállított Zrínyi-csapattal együtt vett részt a pákozdi csatában, melyről Urbán Aladár megállapítja, hogy „nemcsak a négy hónapja szervezett honvédség, hanem legalább annyira az alig hat hete létrehozott önkéntes nemzetőrség győzelme volt” (325. old.).

A monográfiában mondottakat a szerző végül külön össze is foglalja, kitérve a Batthány-minisztérium és az Országos Nemzetőrségi Haditanács szerepére. Az országosan szervezett nemzetőrség a tábori szolgálatban kudarcot vallott, ezért hozták létre az önkéntes nemzetőrséget. Új formájú fegyveres erő lett a honvédség, ennek első tíz zászlóalja előfeltétele volt „egy tömeghadereg gyors kiállításának” (354. old.).

Igenlő választ ad Urbán Aladár arra a sajátmaga által feltett kérdésre: segítette-e a Batthány-kormány hadügyi politikája az önvédelmi harcra való felkészülést? A választ a szerző az angol polgári forradalom, az amerikai függetlenségi háború, végül a nagy francia forradalom hadszervezésével való összehasonlítással indokolja, kimutatva a lényeges eltérést ezekkel szemben. Végül méltatja gróf Batthyány Lajos miniszterelnök tevékenységét és érdemeit, „széles látókörű és fáradhatatlan energiájú államférfi”-nak nevezve őt, „akinek nevéhez fűződik az 1848/49. évi szabadságharc első honvédzászlóaljainak megszervezése, valamint — legalábbis jelentős részben — a pákozdi győzelem előkészítése” (358–359. old.).

A terjedelmes és valóban sok újat adó, értékes munkát jól egészíti ki a közel kétszáz adatot tartalmazó „időrendi áttekintés”, a levéltári és kéziratok források, továbbá a rövidítések jegyzéke, végül a hat melléklet; ezek között nemzetőrségi létszámok, nemzetőrségi és honvédtiszt névsorok. A munkához részletes mutató is tartozik, amiről azért is szükséges külön megemlékezni, mert a magyar könyvkiadásban elterjedt helytelen gyakorlat szerint az ilyesmi a legtöbb könyvnél hiányzik!

Hasonlóan elismerés illeti a kiadót a kötet legvégén található 11 képmellékletért. Láthatjuk itt különböző felhívások fényképét, a gyalogos és lovas nemzetőrség egyenruháját, szabályzatok címlapját, a 3. honvédzászlóalj néhány iratának másolatát.

A munka kivitelezése is méltó a tartalomhoz. Egy kérdést mégis fel kell tenni, és ez az, hogy miért választották a jegyzetek elhelyezésének az elképzelhető legrosszabb módját? Tudományos munka esetében lapalji jegyzeteket kellett volna alkalmazni. Helyettük a jegyzetek nem együtt vannak a kötet legvégén, hanem külön-külön minden fejezet után — ami az olvasást a lehető legnagyobb mértékben megnehezíti.

Borus József

Agrár-szakirodalom és paraszti kultúra

Az „Értekezések a történeti tudományok köréből” c. kismonográfia-sorozatban bizonyára véletlenül került egymás mellé 66. számként Balogh István: *A parasztság művelődése a két világháború között* és 67-ként ifj. Barta János: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században* c. kötete. Látszólag a két tanulmányban elemzett korszak és problematika is igen távol esik egymástól. Barta János gazdaság- és tudománytörténészként arra keres választ a 18. században egyre jobban szélesedő mezőgazdasági szakirodalmunkban, hogy a hagyományos mezőgazdaság átalakulásának szükségességét propagáló nyugat-európai agrár-irodalom eszmei kisugárzása, a Habsburgok gazdaságpolitikai célkitűzései s a hazai (földesúri és paraszti) gazdálkodás igényei jelentkeznek-e Magyarországon is a mezőgazdaságról írott művekben?

Balogh István azt vizsgálja, hogy a feudalizmus korában még egységes osztálynak számító parasztság felbomlását hogyan kíséri a hagyományos műveltség széttöredezése, milyen szellemi mozgalmak tapasztalhatók a két világháború között a parasztság soraiban, hogyan akarta a konzervatív művelődéspolitikai hatáskörébe vonni a parasztságot, s hogyan akarták felemelni sorstársaikat a parasztság soraiból felnövő írók, értelmiségiek.

A hagyományos paraszti műveltségben a termelési tapasztalatok és a szellemi kultúra elemei elválaszthatatlan egységbe ötvöződtek. Jól látták ezt — miként Balogh István is írja — a népfőiskolák szervezői az 1930-as években, s ezért a parasztság kulturális színvonalának általános emelése mellett gyakorlati eredményeket is vártak a népfőiskolai mozgalomtól. A tatai népfőiskola vezetői pl. a mezőgazdasági technika javulását, tájszövetkezet alakulását, talajtani kísérletek és a kisgazdasági számtartás meghonosodását remélték a népfőiskola eredményeként.

A 18. század tudós szakírói, amikor a hagyományos mezőgazdaság megjavítását, átalakítását tűzték ki célul — Tessedik Sámuel kivételével —, nem a parasztgazdaságra, hanem az uradalmakra gondoltak. Úgy vélték azonban, hogy az „aggszokás szerint” gazdálkodó paraszt is hajlandó lesz megvalósítani az új termelési módszereket és eljárásokat, ha látja a földesúri gazdaságok jó példáját.

Tessedik a „befogadás” képességét elválaszthatatlannak tartotta a parasztság általános szellemi színvonalának növelésétől.

A két tanulmány között az eltérő problematika ellenére is találhatunk összefűző szálakat. Barta János arról értekezett, hogy a 18. század tudósai milyennek szerették volna látni a mezőgazdasági termelést Magyarországon, Balogh István — többek között — arra is választ ad, hogy a legfőbb mezőgazdasági termelő, a parasztság szellemi gúzsbakötöttsége és elmaradottsága miatt miért nem valósultak meg ezek az elképzelések teljes egészükben még a 20. század első felében sem.

A debreceni egyetem fiatal történésze, ifj. Barta János már évek óta vizsgálja — saját kifejezése szerint — azokat a „csatornákat”, amelyeken keresztül a 18. században Nyugat-Európában kibontakozó „új mezőgazdaság” módszerei, eredményei eljutottak Kelet-Európába. E csatornák egyike a mezőgazdasági irodalom is, sőt a hatás éppen itt a legerőteljesebb.

E sajátos csatorna működésének megismeréséhez Barta Jánosnak természetesen át kellett tekinteni a magyarországi mezőgazdasági irodalom 18. századig megtett útját is, s válaszolnia kellett az óhatatlanul felőtlő kérdésre is: miért született meg olyan nehezen és a szomszédos kelet-európai országokhoz viszonyítva is késve a hazai agrár-szakirodalom? Válaszában a szomszédokhoz képest is extenzívebb gazdálkodásra, a török háborúkra való hivatkozás látszik a kevésbé, a mecénások hiányára és az állami ösztönzés elmaradására történő utalás a jobban megalapozottnak. A török által meg nem szállt területeken a mezőgazdaság színvonala aligha volt lényegesen alacsonyabb, mint a környező országokban, különösen a Lengyel- és Csehországhoz hasonlóan számottevő mezőgazdasági irodalommal büszkélkedő Oroszországban. A mezőgazdasági ismeretek magas színvonaláról tanúskodó jószágkormányzói, gazdatiszti utasítások, amelyek gyakorlati funkciójukat jól betöltötték, az uradalmak aktái közé kerültek, a bennük

foglalt ismeretek összefoglalására és kinyomtatására pártfogók és állami ösztönzés híján senki sem vállalkozhatott. Ezért kellett az egyébként nem hiányzó mezőgazdasági ismereteknek más jellegű (botanikai, orvosi) munkák elnagyolt fejezetei közé szorulni. Kivételt talán csak Lyczey János *Iter oeconomicum*-a és Fischer Kristóf *Opus oeconomicum*-a jelentett. Ezek a munkák a földesúri majorságok irányításához igyekeztek segítséget nyújtani. Ez utóbbi talán éppen azért terjedhetett Magyarországon is, mert a mintának vett csehországi allodiumok és a magyarországiak között színvonal tekintetében nem lehetett lényeges különbség.

Barta János a magyarországi mezőgazdasági irodalom fejlődésében az 1760-as évekkel új szakasz kezdetét látja, nemcsak azért, mert a földesúri majorságépítésnek is új fellendülése következik be, hanem azért is, mert a felvilágosult abszolútizmus irányába fejlődő államhatalom egyre nagyobb érdeklődést tanúsít a mezőgazdaság iránt. Ez az érdeklődés sokféle tevékenységben nyilvánul meg a különleges növénykultúrák terjesztésétől a jobb gazdálkodásra ösztönző rendeleteken át a mezőgazdasági irodalom támogatásáig és terjesztéséig.

Az osztrák kameralista irodalomhoz hasonló műveket azonban a magyarországi mezőgazdaságról írott könyvek között nem nagyon találunk. A császári udvarnak így osztrák és német művek magyarországi terjesztését kellett pártfogolnia. Ezek között első helyen állt Johann Wiegand könyve, a *Handbuch für die österreichische Landjugend*, továbbá néhány más állattenyésztési, állatorvoslási szakkönyv (*Abhandlung von der Schafzucht* stb.). Ezek élveztek állami támogatást a Monarchiában használt nyelvekre történő fordításban és terjesztésben is.

Wiegand Magyarországon is széles körben propagált könyvei — Barta János szerint — már felvetik a hagyományos mezőgazdaság gyökeres átalakításának szükségességét is. Valójában azonban csak az angol „új mezőgazdaság” eredményeinek megismerése után kerülhetett sor a hagyományos gazdálkodás elveinek elméleti elutasítására Mitterpacher műveiben, mindekenekelőtt az *Elementa rei rusticae*-ban.

Mitterpacher könyvei a magyarországi mezőgazdasági szakirodalom olyan csúcását jelentik, amelyet a 18. században mások nem értek el — s a 19. század első felében is csak Balásházy János írásait lehet hozzájuk hasonlítani. Teljesen egyet lehet érteni Barta Jánossal, hogy az *Elementa* írója, aki Arthur Young műveinek felhasználásával az „új mezőgazdaság” első hazai ismertetője volt, tudománynak tekintvén a mezőgazdaságot, valóban tudományos szintre emelte annak szakirodalmát is; figyelembe véve kora legújabb eredményeit, „egyszerre annyi új ismerettel gazdagította a magyar agrárirodalmat, amennyivel korábban talán egy évszázad agrárkönyvei sem” (85. l.).

Mitterpacher azonban mindvégig elméleti szakember maradt. Művei a szokásos gyakorlati tanácsokkal nem nagyon szolgáltak. Az új eredmények alkalmazását az 1780-as években továbbra is elsősorban a II. József ösztönzésére kiadott kormányhatósági utasítások, német szerzők (pl. J. Ch. Schubart) műveiből készített kivonatok szorgalmazták. Ezek az utasítások a felvilágosult abszolútizmus jobbágyvédő politikájának megfelelően a parasztok gazdálkodásának megjavítására buzdítottak. A paraszti gazdálkodás jobbításának legelkessebb apostola azonban Tessedik Sámuel volt.

Barta János könyvében Tessedik Sámuel működésének méltatására kevesebb tér jut, mint a nála kisebb jelentőségű szerzőkre; ennek azonban az lehet a legfőbb oka, hogy Tessedikről az utóbbi negyedszázadban monográfia is jelent meg, s életművét az Agrártörténeti Szemle egy teljes száma is elemezte.

A tanulmány az 1790-es évek megváltozott gazdasági viszonyait leginkább figyelembe vevő szerzők: Pankl Máté és Nagyváthy János munkásságának elemzésével zárul. Kettejük közül inkább Nagyváthy volt az, aki elméleti és gyakorlati útmutatást kívánt adni az árutermelő allodiumoknak egy olyan korszak hajnalán, amely több mint egy negyedszázadra biztosította a mezőgazdasági termelés konjunktúráját.

Barta János tudós alapossággal kíséri végig a mezőgazdasági irodalom fejlődésének változó szakaszait, tüzetesen megvizsgálva: honnan származnak az egyes szerzők ismeretei.

Kiderül ebből, hogy még a legnevesebb szakírók is nemcsak könyveik gondolati vázát, de szövegének sok-sok lapját s olykor teljes bibliográfiáját is nyugati szerzőktől veszik. Ez egyébként a kor más jellegű irodalmában is bevett szokás volt.

A „források” feltárása és bemutatása azonban távolról sem jelenti, hogy Barta János ugyanazt teszi, mint a 19. század végének pozitivistá „hatáskutatói”. Az olvasmányt és ebből a saját műbe kerülő elemeket Barta olyan csatornáknak tekinti, amelyeken keresztül gazdálkodási elvek és gyakorlati tanácsok kerülnek a hazai irodalomba, de nem esetleges, hogy milyen elvek és milyen tanácsok. Kitűnő példáját látjuk a hatások és a hazai viszonyok bonyolult összefüggéseit feltáró elemzésnek a Mitterpacher életművét tárgyaló fejezetben.

A hazai és a nyugati mezőgazdasági irodalom viszonyára mint kétségtől legfontosabb elemre koncentráció azonban sajnálatos módon meggátolja a szerzőt abban, hogy elemzését a 18. század második felének azon szakíróira is kiterjessze, akik nem kerültek kapcsolatba a mezőgazdaság új eszméivel — s gyakorlati tanácsadás céljából írták könyveiket a páztorkodásról, lótenyésztésről, méhészkedésről, selyemhernyó-tenyésztésről stb. (pl. Handler György: Új méhésztan; Molnár János: Pásztor-ember; Vohlstein János: A lovaknak... tartások módja; Veszelszki Antal: A magyarországi méhtartás rövid tudománya; Pulszky Károly: A selyem műveléséről való oktatás; Fekésházy György: Marhadögről...; Bödös Ferenc: A selyem eresztő bogarakról...). Leginkább hiányzik az elemzés elmaradása a bizonyos hagyományokra visszatérítő szőlő- és borkészítési irodalom esetében (Komáromy, Reimann, Bél, Fischer, Matolai, Prónay stb.). A szőlő nem szerepelt az „új mezőgazdaság” által ajánlott kultúrák között. Az osztrák borkészítők érdekei miatt különleges céljai a magyarországi szőlőtermeléssel a császári udvarnak sem voltak, legfeljebb annyit kívántak elérni, hogy a Magyarországon állomásozó hadsereg fogyasztására elegendő bor legyen. Viszonylag széleskörű irodalma miatt a szőlő- és borkészítés mégis nagyobb figyelmet érdemelt volna, különösen ha figyelembe vesszük a magyar bor európai hírét a 18. században.

A néhány homályban maradó részlet ellenére Barta János könyve több is mint ígéretes kezdete egy gazdaság- és tudománytörténettel foglalkozó historikus pályájának.

A parasztság két világháború közötti művelődését elemző kötet szerzője: *Balogh István* már többször és igen magas tudományos színvonalon bizonyította, hogy történeti látásmóddal és széleskörű néprajzi ismeretekkel a múlt olyan régiói is felfedezhetők, amelyek mind a hagyományos történeti, mind a néprajzi kutatás számára rejtve maradtak. A jelen kötet tulajdonképpen, folytatása a szerző 1965-ben megjelent terjedelmesebb tanulmányának, amely a Szabó István által szerkesztett „A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában” című kötetben látott napvilágot s a jobbágyszabadságtól az első világháborúig tekintette át a paraszti művelődés helyzetét.

Balogh István könyve, ugyanúgy mint idézett tanulmánya, nem a hagyományos értelemben vett művelődéstörténet. A két háború közötti parasztság iskolázottságáról, kulturális színvonaláról és annak lassú változásáról a tanulmánynak csak kisebbik része szól. Az etnográfus Balogh István nem közelíthetett a paraszti kultúrához a kívülállók szempontjaival. Kizárólagos érvényűnek a paraszti művelődéssel eddig foglalkozó tudomány aspektusát sem tekintette, mert az szerinte „erős absztrakciók mellett is csupán a sajátos, a felsőbb osztályok kultúrájától elütő formáit tudta rendszerezni” a paraszti műveltségnek (7. l.).

A történész Balogh István viszont nem tehetette magáévá a néprajzi szaktudomány szemléletét sem, amely az 1930-as évek derekán született szintézisben inkább egy absztrahált paraszti életmódról, mint az adott kor valóságáról nyújtott ismereteket. Nem követhette a vizsgált kor uralmon levő politikusainak, hangadó publicistáinak ósdi kategóriákban gondolkodó s a parasztságot is e kategóriákba erőszakoló szemléletét, mert személyes tapasztalatból is tudta, hogy a két háború között a parasztság már jelentősen előrehaladt a bomlás útján.

A paraszti életforma és ezzel együtt a hagyományos paraszti kultúra felbomlását néprajzi és történeti szakkönyveknél világosabban fogalmazták meg a népi írók szépirodalmi és

szociográfiai műveikben. Nem véletlen, hogy Balogh István is gyakran felhasználja a korabeli szociográfiák és szépirodalmi alkotások tanúságtételét. A kötet forrásait azonban természetesen nemcsak az említettek jelentik, hanem mindazon szerzők művei, akik valamilyen szempontból foglalkoztak a paraszti kultúrával a két háború között, Kornis Gyulától Földes Ferencig.

A tanulmány bevezető része az első világháború utáni évtized parasztszemléletének kialakulását vizsgálja. E felfogás egyik formálójá kétségkívül Szabó Dezső volt, aki a középosztályból származó Bőjthe János és a paraszt Barabás Mária mitikus jelképpé emelt házasságával először fogalmazta meg szépirodalmi eszközök segítségével a történelmi középosztály és a parasztság egyesülésének szükségességét.

Történetének nagy fordulópontján, az 1848-as forradalomban a magyarországi parasztság elnyerte ugyan személyi szabadságát s régóta használt földjének egy részét is, függő viszonyban élő földesúri alattvalóiból szabad állampolgár, sőt egyes rétegeit tekintve választópolgár lett, társadalmi különállása azonban a kapitalizmus korában sem szűnt meg. Atölkés átalakulás kelet-európai formájában a jobbágyszabadítás után megindult ugyan a parasztság bomlása, de a differenciálódás során kialakuló parasztrétegek nem tudtak teljesen betagozódni a polgári társadalomba. Sem a gazdag parasztok a polgári középrétegekbe, sem a nincstelenek a proletariátusba.

Szabó Dezsőben és az ő elképzeléseit a napi politika nyelvére lefordító vezető politikusokban és vezércikkírókban bizonyára élt valami homályos elképzelés a fentiekről. A falu népét azonban összességében, mint valami egységes tömeget akarták integrálni a politikai Magyarországra, holott egységes parasztság már a jobbágyszabadítás óta nem létezett. A kirekesztettségben megnyilvánuló egységet a „történelmi” úri osztályok teremtették, amikor a parasztság minden rétegétől elzárkóztak. A parasztság beemelése a „politikai nemzet” soraiba többek között ezért is volt kudarcra ítéelve.

A következőkben Balogh Istvánnak, miután bebizonyította, hogy a konzervatív politikusok és a Szabó Dezső képzeletében élő parasztság nem létezett, arra kellett feleletet keresnie: milyen volt valójában az 1920-as és 30-as évek magyar paraszttársadalma, milyen életforma és kultúra jellemezte egyes rétegeit.

Kétségtelen, hogy a Horthy-korszak parasztságának társadalmi rétegződéséről írott sorok a kötet kevésbé kimunkált részét jelentik. Ennek azonban az az oka, hogy eredetileg ez a tanulmány is egy gyűjteményes kötetbe készült, amelyben a paraszti társadalom differenciálódásával külön (éppen e recenzió szerzője által írandó) tanulmány foglalkozott volna.

A vázlatosság ellenére a szerző következtetései, amelyek abban summázhatók, hogy a társadalmi differenciálódást a hagyományos kultúra bomlása is követte, mindenképpen helytállóak, még akkor is, ha a kívülállók szemében, a „magaskultúra” oldaláról a parasztság egységes tömbnek, a paraszti műveltség homogénnek tűnt. Ennek a látszatnak a fenntartásában nagy szerepe volt az úri és paraszti társadalom már említett anakronisztikus elkülönülésének. A közoktatás, közművelődés — Balogh István által külön fejezetekben igen szépen elemzett — rendszere majdnem teljesen lehetetlenné tette 1945 előtt, hogy a parasztok a magaskultúrának akár csak töredékét is birtokba vegyék.

Balogh István úttörő jelentőségű könyve, amely először próbálja meg összefoglalóan áttekinteni a Horthy-korszak parasztságának művelődését, szükségszerű vázlatossága ellenére is azért lehet minden további vizsgálódás kiindulópontja, mert helyes alapelvekkel közelít a sok vitát kiváltott kérdésekhez.

Erdei Ferenc nyomán a szerző sem tagadja a paraszti kirekesztettség egységesítő szerepét, a tágabb értelemben vett paraszti műveltséget nem tekinti csak a kultúra hiányának, mint azok, akik a magaskultúra elefántcsonttornyából közeledtek az egzotikumnak, kövületnek tekintett paraszti világhoz, de nem is keresi az egységet ott, ahol nincs, világosan megfogalmazván, hogy „a parasztság korábbi korszakára vonatkozóan is inkább csak feltételezett, mint valóságos társadalmi és műveltségbeli egységének bomlása az első világháború után már letagadhatatlan tény volt” (8. l.).

A tragikus ellentmondás — amint említettük — abban jelentkezett, hogy a hagyományos paraszti kultúra bomlása ellenére, társadalmi méreteiben nem nyílt lehetőség a polgári műveltség átlagának megszerzésére sem. Balogh István is idézi Földes Ferenc ismert számításait. A harmincas évek elején a szegényparasztság gyermekeinek aránya még a legkönnyebben hozzáférhető iskolatípusban, a polgári iskolában sem haladta meg az összes tanulók 3,5 %-át, holott a szegényparasztság az ország összlakosságának 35 %-át alkotta. Ez a helyzet nemcsak a szegény, de a gazdag parasztsztruktúrák esetében is meggátolta a közeletbe való bekapcsolódást. Így, bár a húszas években sok szó esett a történelmi középosztály és a kiscsúszda társadalom kézfogásáról, a falak nem omlottak le, az ellenforradalmi rendszer csak taktikai célokból akarta leválasztani a parasztságot a proletariátus és a forradalom oldaláról.

Ezt a taktikai sakktáblát egészen nyilvánvalóan mutatta a Kornis Gyula nevével fémjelzett művelődéspolitikai, amely szintén külön elemzést nyer a kötetben. Az állami művelődéspolitikai célul tűzte ugyan ki a nemzeti jelleget fenntartó kiscsúszda osztályok műveltségi szintjének emelését, hogy a birtokos parasztsztruktúrák a magyarság igazi középosztályává fejlődjenek, azonban a gyakorlati iskolapolitika, az iskolán kívüli népművelés államilag támogatott formái, miként a szerző áttekintése bizonyítja, ugyanúgy lehetetlenné tették a műveltségbeli integrálódást, mint ahogyan társadalmilag sem integrálódott a középosztály és a parasztság.

Igazán erőteljes hatást a Horthy-korszak parasztságának kultúrájában nem a műveltséget közvetítő hivatalos intézmények, hanem a népies mozgalom és az ennek nyomán születő spontán művelődési formák, például a népfőiskolák gyakoroltak, bár ezek sem pótolhatták — írja a szerző Veres Péter nyomán — azt, „amit a társadalom és a hivatalos művelődéspolitikai nem adott meg a parasztságnak”.

A tanulmány befejező részei a spontán művelődési formák, valamint a paraszti sajtó (Kelet Népe, Szabad Szó) hatását elemzik, egyáltalán nem túlozva el a spontán művelődési formák szerepét. Végző konklúzióként Balogh István is azt állapítja meg, hogy „... a parasztság legöntudatosabb képviselői, a népi mozgalom írói, gondolkodói és politikai tagjai sem jutottak messzebb az életforma és a tartalmát vesztett kultúra tagadásánál. Legtöbbjükben csupán derengett a reménység, hogy a Horthy-rendszer előre látható bukása után, az eljövendő új, szocialista társadalmi rend kínálja politikai, gazdasági és kulturális lehetőségeket a parasztságnak nem fogja kihasználatlanul hagyni. Tevékenységük nagy részét éppen arra használták fel, hogy a parasztságnak eszmélő tömegeit erre a szerepvállalásra készítsék elő.” (102. l.)

A gondosan szerkesztett, a paraszti művelődés intézményes és spontán formáit, a hivatalos kultúrpolitikát és a parasztság soraiból felnövő, de idegen osztályok „janicsárjaivá” már nem való értelmiségiek művelődési eszményeit egyaránt tüzetesen elemző kötet az olvasót is hozzásegíti, hogy jobban eligazodjék a Horthy-korszak kulturális mozgalmairól.

A szerzőnek, aki maga is azok között volt, akik előkészítették a parasztságot a Horthy-rendszer bukása utáni szerepvállalásra, az előtanulmányok hiányait sok helyen kellett személyes tapasztalataival pótolnia. Ezek azonban a szubjektív elemek ellenére is szervesen épülnek a kötet anyagába. A későbbi kutatások — ezt Balogh István is jól látja — bizonyára módosítani fognak a felvázolt képen. Néhány további kérdéssel, legalább a jelzések erejéig szívesen olvastunk volna már ebben a kötetben is. A két háború közötti időszakban elég sok vita folyt az alföldi és dunántúli parasztság művelődési, mentalitásbeli különbségéről. Ha ez a kissé mondva-csinált probléma nem is, a hagyományos paraszti kultúra felbomlásának ütemében mutatkozó regionális különbségek, összes következményeikkel együtt, megérték volna a tüzetes elemzést.

A paraszti műveltség rétegenkénti különbségeiről is szívesen olvastunk volna kimerítőbb elemzést. A megújulásra váró magyar művelődéstörténeti kutatásokhoz azonban Balogh István könyve így is jelentős hozzájárulás.

A parasztság művelődésének kitűnő elemzése az igazolója: a kulturális forradalomnak is végbe kellett menni ahhoz, hogy agrártermelésünk európai szintre emelkedjék, amit mezőgazdasági irodalmunk legjelesebb képviselői már a 18. században óhajtottak.

Orosz István

Bogdán István: Régi magyar mesterségek

(Magvető, Budapest, 1973, 407 l.)

A régi magyar kézművesség kitűnő ismerőjének rádióelőadásaiából állt össze ez a sok tudást szórakoztatóan közvetítő könyv. A szerző célja, saját szavai szerint, az volt, hogy az űrhajók korában visszamutasson a megtett útra, „felidézve az ősök, a homo faber: a technikai ember életét a kézműves és gyalogjáró időszakban”, egyúttal megmutatva azt is, hogy „a magyar történelem nem csupán a hadakozások és politikai harcok sorozata. Sok mindent rejt a múltunk, van mit emlékeztetbe idézni. Így a munka története is ... Az előadások — s így e kötet — lényegében műszaktörténet.”

E könyv kettős hiány pótlásához járul hozzá: egyrészt kézművességünk még — sajnos — összefoglalóan meg nem írt történetén kalauzol végig a kezdettől napjainkig, másrészt sokat emlegetett, de jobbára csak politikai és művészeti síkon felderített haladó hagyományaink kincsestárát gazdagítja az anyagi kultúra alkotásainak és a névtelen dolgozó embernek bemutatásával. Mindkét értelemben valóban „ugartörtés” kell, mint a szerző is mondja; és ez szó szerint veendő, mert nem szűzföldet tör fel, hanem egyszer már szántott, de közben — talán túl sokáig is — pihenni hagyottat. Gondolunk itt elsősorban Takáts Sándor hasonló tematikájú és ugyancsak népszerűsítő céllal írt cikkeire, amelyek még ma is forrásértékűek és szórakoztatóak egyszerre, s amelyekből Bogdán István, bibliográfiája tanúsága szerint, maga is merített.

A Takáts működése óta eltelt idő alatt, nem utolsó sorban az itt tárgyalt könyv szerzőjének kutató és publikáló munkája révén, a hazai technikatörténet s ezen belül a kézművesség története jelentősen előrelépett mind a tudásanyag bővítésében, mind a feldolgozási módszer tekintetében. Az első kérdés, amely itt felvetődik az, hogy mennyiben tükröződik ez az előrelépés a könyvben? A válasz az, hogy csak részben.

Amiben előreléptünk, az egyrészt a szorosabb értelemben vett technikatörténet, a „hogyan készül” részletei, másrészt a szélesebb gazdaságtörténeti összefüggések: üzemszervezet, belső és külső piac, árviszonyok stb. Az utóbbi vonatkozás a szerzőnek nem szakterülete, s így pl. elkerülhette figyelmét, hogy a magyar tözsérség és a marhakereskedelem XVI. századi virágzását és XVII–XVIII. századi hanyatlását ma már nem a bécsi monopolista gazdaságpolitika intézkedéseiből, hanem részben az összeurópai piacviszonyok átalakulásából, részben pedig Magyarország mezőgazdasági termelési struktúrájának a telepítéseket követő megváltozásából. a puszták eke alá fogásából vezetjük le (vö. 127. l.). A céhes ipar visszaszorulását ugyan állandóan, sajnálkozva jelzi, de mindannyiszor inkább az új, gépi technika megjelenésének tulajdonítja, s a termelés és a kereskedelem tőkés szervezésének momentumait homályban hagyja.

A gazdaságtörténeti háttér és összefüggések fogyatékoságait szívesen elfelejtjük a szorosabban vett műszaki vonatkozások kedvéért. Ezekben a szerző valóban szakember, s nem egy előadásban (így elsősorban az általa oly mintaszerűen máshol feldolgozott papíripar történetét tárgyalva) fel is villantja tudását. Általában azonban a műszaki részek, a mesterségek szerszámainak és „fogásainak” leírásai meglehetősen rövidre vannak szabva, s jóval nagyobb teret foglal el a céhes élet külsőségeinek, különösen a lakomáknak és egyes mesterek kalandos életének vissza-visszatérő, néha egyenesen ismétlődő emlegetése, meg a költői, sőt zenei aláfestés. Ugyanakkor homályban maradnak a belső feszültségek, pl. az inasok, de főleg a legények kizsákmányoltatása, a mesterré válás megnehezítése stb. A szerzőnek ez az eljárása persze egyáltalán nem műszaki tudatlanságból vagy idealizálási hajlamból fakad, inkább tudatos műfaji választás. „E téma természete az, hogy száraz, a műfaj természete viszont azt kívánta, hogy színes legyen az összeállítás, amellet, hogy megszabott és nagyon szűkre szabott terjedelmű” — mondja. Így azután nemegyszer többet kapunk a „színes” díszítményből, mint a „száraz” lényegi mondanivalóból. Persze a széles hallgató- és olvasóközönség még e korlátok közt is sokmindenről értesül műszaki vonatkozásban is, a technikatörténet iránt érdeklődőnek azonban inkább felkelti, fokozza, mintsem kielégíti kíváncsiságát. Talán nem állunk egyedül azzal a véle-

ményünkkel, hogy a szerző lehetett volna bátrabb is a munkafolyamatok, szerszámok, gyártmányok részletezésében. Tudása és stíluskészsége lehetővé is tette volna ezt.

Nem szabad azonban hálátlanoknak lennünk, hiszen Bogdán István könyve a régi céh-történeti művekhez képest, amelyek úgyszólván kimerültek a külsőségekben és szinte semmit sem mondtak a műszaki lényegről, a munka tulajdonképpeni történetéről, mégiscsak nagy előrelépés. Bemutatja a hazai régi kézművesség gazdag ágazati tagozódását. Nem kevesebb, mint 25 mesterségről (papírkészítő, kovács, ács, üveges, nyomdász, csizmadia, kőműves, fazekas, szabó, pék, lakatos, asztalos, gyertyamártó, gombkötő, kútásó, molnár, takács, szekeres, mészáros, ötvös, szűcs, órás, kalapos, sörfőző, bányász) tudósít, emellett néhány „szolgáltató” tevékenység (postás, kalmár, borbély, tűzoltó, fogadós) múltjáról is; sőt, kiterjeszkedik mezőgazdasági foglalkozásokra (szántóvető, pásztor, kertész, halász, vadász, dohánykertész, vincellér), s még a diákokról sem feledkezik meg. Valóban, a munka sokféle változatának körképét kapjuk, a gépi nagyipar előtti, ma már tűnőfélben levő világból. A sok-sok konkrét adat közt alig akad néhány elírás, apró pontatlanság. Egy valószínű második kiadás javításához hozzájárulandó említjük, hogy a Rákóczi-felkelés előszele aligha vigasztalta volna, ha értesül róla, a haldokló Tótfalusi Kis Miklóst, mert neki nem a Habsburgokkal, hanem saját magyar hitfeleivel gyúlt meg a baja (50. l.), hogy a magyar fazekasság múltja biztosan a honfoglalás elé nyúlik vissza s nem mindenestül a hazai szlávok hozománya (67. l.), hogy a nagy ünnepeket nem „cégéres”, hanem „sátoros” ünnepeknek nevezték (72. l.), hogy a császári követ és társai díszruhájának tényleges árából legalább egy nullát, ha nem többet le kell számítani, mert 1623-ban Magyarország egész adóbevételé nem tett ki félszázezer forintot (80. l.), hogy bányatörvényünk már jó félszáz évvel az Anjouk előtt volt (325. l.). S talán nem ártana utána nézni a könyv borítólapján ábrázolt eperjesi pékcímer eredetijének, amelyen nehezen hihető, hogy valóban „ehesames” szó állna az „ehrsames” helyett.

A gazdag bibliográfia hasznos, bár néhány fontos művel még gyarapítható volna, így magának a szerzőnek a malmokról, Heckenast Gusztávnak az Árpád-kori szolgáltatónépekről, Eperjesy Gézának a céhekről, Fitz Józsefnek és Gulyás Pálnak a régi magyar nyomdászatról, Gerő Lászlónak a hazai várépítésről, Tar Lászlónak a kocsiról, Paulinyi Oszkárnak a bányászatról szóló műveivel, — hogy csak a legjelentősebbeket említsük.

Makkai László

Kende János: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája, 1903–1919*

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 68. szám. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973)

Szerény terjedelmű munkájában a szerző azt a célt tűzi maga elé, hogy megvizsgálja „a MSZDP-nek a nemzetiségi kérdés megoldásáról, az uralkodó osztályok nemzetiségi elnyomásáról vallott nézeteit”, elemezze azok változását, „valamint azt a viszonyt, amely a nemzetiségi szekciók és az MSZDP között kialakult” (7. l.). Munkája eképpen elsősorban *eszmétörténeti* vállalkozás. Minthogy azonban tanulmányával azt kívánja bebizonyítani, „hogy az MSZDP-nek voltak lehetőségei a nemzetiségi tömegek meghódítására (ideértve a nemzetiségi parasztságot is), és kimutatni, hogy milyen konkrét szerepet játszott az MSZDP a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldásában” (8. l.), ez azt is jelenti, hogy tárgyalása során *politikátörténet* is kell nyújtania.

Az értekezés célkitűzései között kiemelten szerepel még annak bemutatása, „hogy milyen szerepe volt az általános választójogért folytatott harcnak az MSZDP nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos állásfoglalásaiban”. Kende János előrebocsátja azon meggyőződését, mely szerint „ennek a küzdelemnek taktikai változásai alakították a párt nemzetiségi politikáját. Ez és nem a pártvezetőség nacionalizmusa vagy kozmopolitizmusa magyarázza a különféle, nemegyszer egymással ellentétes, hibás nézetek jelentkezését a pártnak a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos megnyilatkozásaiban.” (10. l.) A munka során a szerzőnek sikerül ezt a felfogását bebizonyítania, ami az eszme- és politikátörténeti tárgyalásmód szerencsés *együttes* kezelésének az eredménye.

Az első fejezet a 8, erősen nemzetiségi jellegű vármegye területén tízezreket magával sodró — egyébként 1848 és 1918 között egyedülállóan intenzív — 1903–1904. évi parasztmozgalmakat ismerteti. Vázolja a mozgalmak kirobbanásának gazdasági feltételeit, amelyhez politikai keretet a Budapestről, Aradról, Temesvárról kiinduló egyre élénkebb szocialista agitáció nyújtott. A hatóságok a mind merészebb törekvésű megmozdulásokkal szemben növekvő terrorral válaszoltak, amely aztán a hírhedt élesdi sortűzben kulminált. Kende János úgy látja, hogy mégsem a terror volt a vereség legfőbb oka, hanem az, „hogy a parasztság egy idő után teljesen magára hagyva harcolt” (28. l.). Mert az MSZDP nem változtatta meg felfogását az agrárkérdésben: továbbra sem tette magáévá a földosztás gondolatát. Bár a párt gyakorlati politikájában iparkodott alkalmazkodni a viharos erejű *nemzetiségi* mozgalom igényeihez, elméletileg — úgymond — nem kívánt túlmenni az 1868-i nemzetiségi törvényen. Az elméleti fogyatékokosságokhoz járult az az opportunistai politikai magatartás, amely „lényegében válasz nélkül” (33. l.) meghátrált a tomboló kormányterror elől; így az SZDP kénytelen volt a mozgalmak idején megszerzett pozícióit feladni, és ez azt is jelentette, hogy a keletkezett politikai vákuumba akadálytalanul és gyorsan hatolhattak be a nemzetiségi tömegek között eddig egyébként az MSZDP-vel konkurrálni sem képes nemzetiségi pártok.

A szerző helyesen állapítja meg: „az uralkodó osztályok *mindenre* [kiemelés — P.P.] el vannak szánva, hogy megakadályozzák az MSZDP munkáját a nemzetiségek között” (32. l.). Az MSZDP helyzetét-lehetőségeit azonban — véleményünk szerint — nem sikerül pontosan meghatározni, amikor arról ír, hogy „A szociáldemokrácia pozícióit csak akkor lehetett volna megőrizni, ha a párt városon és falun egyaránt teljes erejét mozgósítja a hatósági terror ellen” (uo.). Először is világosan kell látnunk, hogy ez csupán elméleti megállapítás, mert az MSZDP eszmei arculatát, politikáját nézve, nem kínál reális alternatívát. De még ha a párt — és ez ellenvetésünk lényege — képes lett volna minden erejét mozgósítani, akkor is alul kellett volna maradnia a mindenre elszánt és összehasonlíthatatlanul jobb pozíciókban levő erőszakszervezettel szemben. Kende János is tesz — megítélésünk szerint — ezen felfogás irányába lépést, amikor fenti kategorikus megállapításához hozzáfűzi: „Ez azonban esetleg azzal a kockázattal

járt volna, hogy a magyar munkásmozgalom által élvezett sovány legalitás még jobban csökken.” (32—33 l.) Ellenben ez nem illeszkedik szervesen korábbi kijelentéséhez.

A kifogásolt megállapítással függ össze az is, hogy a szerző nem illeti bíráló szóval az 1905. évi kongresszuson felszólaló ellenzéki Dániel Arnold azon szavait, amelyeket a megalkuvó szociáldemokrata vezetés kiváltotta jogos elkeseredés miatt *politikailag* megértéssel lehet fogadni, de amelyek *történetileg* mégis megengedhetetlenül szimplifikálók. Dániel ugyanis a kormányterroret így jellemzi: „... Tisza Pistának tetszett egynéhány csendőrt a nemzetiségek nyakára kivezényelni.” (38. l.)

A szerző ismerteti Szabó Ervinnek a nemzeti-nemzetiségi kérdéstről alkotott felfogását, illetve annak változását, és közben finom precizitással bizonyítja e nézetek általa adott interpretálásának a helyességét (34—37. l.).

A továbbiakban az MSZDP 1905 és 1914 közötti politikáját vázlatosan áttekintve, ismerteti a pártnak a nemzetiségi kérdéstről vallott nézeteit, az uralkodó osztályok nemzetiségi elnyomó intézkedéseire történt reflektálásait. Ennek pedig lényege az, hogy a politikájának tengelyébe az általános, titkos és egyenlő választójog kivívását állító párt ezen célkitűzésének rendelte alá egyéb demokratikus célkitűzéseit, így a nemzetiségi kérdést is. Ebből is következőleg a párt — ugyanakkor, amikor másfelől határozottan elítélte a nemzetiségekkel szembeni terroret, az erőszakos asszimilációt — nem ment tovább a saját iskola, bíróság, kultúra iránti jog elismerésénél. Kende János ebből olyan következtetésre jut — mint már jeleztük —, hogy az MSZDP álláspontja nem megy tovább az 1868-as törvényen (29., 50—51. l.). Lényegét tekintve feltétlenül helyes a szerző értékelése, ám az 1868-as törvénnyel való ilyen direkt összevetést túlzottan elmarasztalónak véljük. Abból a megfontolásból, mely szerint az 1868-as törvény számos pontján visszalépést jelentett a valóban literális elképzelésekhez képest is. Tehát amennyiben az MSZDP nemzetiségi politikája letérést is jelentett a proletárszocializmus platformjáról, az még egyáltalán nem jelenti azt — és Kende munkája sem bizonyítja —, hogy az út innét a polgári demokratikus megoldás *mostohább* változatának igenléséhez vezetett volna.

Ellenben komoly pozitívumnak gondoljuk annak kimondását, mely szerint „Nem kárhoztatható az MSZDP azért, hogy nem helyeselte a nemzetiségek különválását Magyarországtól” (50. l.).

Ugyancsak igen figyelemre méltónak látjuk azt is, hogy a szerző a szociáldemokrata megnyilatkozások értékelésénél felismeri-elismeri a „magyarság” védelmében „a taktikailag megengedhető mértéket” (52. l.). Kár, hogy nem határozza meg közelebből, mit ért ezen.

Az MSZDP nemzetiségi politikájának nacionalista vonásai, a nemzetiségi kérdés jelentőségének a semmibe vévése megteremtette a maga „gyümölcseit”: egyre-másra jelentkeztek a párton belül a nem magyar anyanyelvű elvtársak önállósulási törekvései. Az értekezés harmadik fejezete ezen folyamatot veszi szemügyre. Kende János helyesen állapítja meg, hogy az önállósulási törekvés nacionalista válasz a párt politikájának nacionalista megnyilvánulásaira (58. l.). A munka többek között kimutatja, hogy a soknemzetiségű magyar párt elmaradt az ugyancsak soknemzetiségű osztrák párttól, amikor a nemzetiségeknek tulajdonképpen csak az önálló agitáció jogát adta meg (60. l.). Másfelől azonban ugyancsak e munka megállapítja, hogy a haladtabb osztrák párt 1897-es kongresszusa megszüntette a párt egységét „és kaput nyitott a nacionalizmusnak a munkásmozgalmon belül” (64. l.). Mind a két megoldás tehát zsákutcába torkollott. Felvetődik ezért a kérdés, hogy vajon milyen pozitív megoldásra volt lehetőség? Adott volt-e egyáltalán ilyen lehetőség? Persze nem elméletileg, hanem a két párt helyzetét, politikáját, lehetőségeit figyelembe véve. Erre azonban — sajnos — az olvasó nem kap feleletet.

Az MSZDP-nek az első világháború idején folytatott nemzetiségi politikáját tárgyaló — negyedik — fejezet legizgalmasabb és legtöbb újat hozó része az, amelyik bemutatja a párt szerepét az 1917-es stockholmi békekonferencián. Természetesen Stockholm bemutatása sem önmagáért való kitérő, mert az igen komoly affinitást mutat a nemzetiségi kérdéssel. Ismeretes módon az MSZDP vezetői mindvégig a Monarchiának mint gazdasági egységnek a fenntartása

mellett foglaltak állást, és a háború dereka táján felismerték, hogy a *status quo ante bellum* fenntartására csakis egy mielőbbi megegyezéses béke létrehozása teremthet lehetőséget. Ezért fogott az MSZDP 1916 elejétől élénk nemzetközi tevékenységbe, amely azután a stockholmi békekonferencián kulminált. Az MSZDP addig követett politikája az antantországok és a központi hatalmak szociáldemokrata pártjai közötti közvetítő szerepre adott lehetőséget, amelyet a párt vezetése nagy igyekezettel próbált eredménnyé formálni, és így — állapítja meg Kende János — „a Monarchia szociáldemokrata pártjai közül az MSZDP játszotta a legfontosabb szerepet a stockholmi konferencián” (89. l.). Ám az ellentétek sokkal nagyobbak voltak annál, mintsem azt bármily ügyes lavírozó politikával át lehetett volna hidalni. Ezért, ha sikert nem is lehetett elérni, Stockholm mégis azzal a tanulsággal szolgált az MSZDP számára, „hogy a nemzetiségi kérdést többé nem lehet nem létezőnek tekinteni, s ennek konzekvenciáit a pártnak minél sürgősebben le kell vonnia” (91. l.).

Az értekezés befejező fejezetéből — amely a polgári demokratikus forradalom idején vizsgálja tárgyát — kitűnik, hogy az MSZDP jelentősen módosította korábbi felfogását. A párt 1918. október 13-i rendkívüli kongresszusán előadói beszédében Kunfi Zsigmond leszögezte: „A nemzetiségekkel szemben nyíltan és világosan elismerjük a nemzetek önrendelkező jogát, annak minden konzekvenciájával.” (100. l.) Garami Ernő az 1919. január 8-i munkástanács ülésen szintén arról beszélt, hogy „mi a népek önrendelkező joga alapján állunk” (110. l.). Az önmagukban világosan és egyértelműen hangzó kijelentések — különösen a nemzetiségi fülek számára — már korántsem voltak ilyen egyértelműek. Sokkal inkább ellentmondásokkal terheltek. A különböző feltételek, amelyekhez az önrendelkezés jogának érvényesülését kötötték, a gyakorlatban erősen leszállították az újszerű kijelentések értékét. Mindent összevetve arról van szó, hogy a párt kétségtelen előrelépése nem volt elégséges ahhoz, hogy az adott helyzet követelményeihez igazodjanak. Ezért joggal állapítja meg Kende János, hogy a nemzetiségi szociáldemokrata szekciók saját burzsoáziájukhoz történő csatlakozásáért „nem kis részben az MSZDP nemzetiségi politikája is felelős volt” (101. l.). Az értekezés keretei miatt természetesen ennél pontosabb értékelést nem lehet számon kérni. De a későbbi e tárgyú kutatásoknak fontos feladatuk lesz annak tisztázása, hogy ez a „nem kis rész” vajon mekkora is volt, és hogyan viszonylik a végül is saját burzsoáziájukhoz csatlakozó, a később a Tanácsköztársaságra támadó utódállamok hadviselését támogató, e térségben lényegében az ellenforradalom erőit növelő nemzetiségi szociáldemokrata pártok felelősségéhez.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Kende János értekezése figyelemre méltóan értékes munka, amely számottevően gyarapítja párttörténeti irodalmunkat. Előadása tömör, összegező jellegű, mert a szerző lényegesen nagyobb ismeretanyag birtokában van, mint amit értekezésében megír. Forrásbázisa széles, amelyet precízen kezel és általában adekvátan elemez, általánosít. Vállalt célkitűzését — mint előljáróban jeleztük — teljesíteni tudta. Mégis — és ez így természetes — éppen munkája hívja fel a figyelmet arra, hogy a témát illetően mennyi még a nem is lényegtelen, de tisztázatlan, megnyugtatóan meg nem válaszolt kérdés.

Pritz Pál

Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának két tanulmánykötete

Művészettörténet — Tudománytörténet. Főszerkesztő Aradi Nóra. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. *Ars Hungarica* 1973. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei. Felelős szerkesztő Timár Árpád. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.

Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja 1969-ben alakult, magába olvasztva a Művészettörténeti Dokumentációs Központot. Az új intézmény — részben folytatva a megkezdett munkákat — már eddig is szép eredményeket mutathatott föl mind szintézisműveit tekintve, mind egyes munkatársainak tevékenységét tekintve. Az ismertetésre kerülő két tanulmánykötet szervesen illeszkedik az eddigi munkák közé.

A magyarországi művészettörténet egészéről annyit kell előljáróban megemlítenünk, hogy a jól kidolgozott részletkérdések és néhány nagy gyűjtőmunka mellett a fehér foltok száma aggasztóan nagy — s éppen nem részletkérdések vonatkozásában! Noha a Magyarországi művészet története c. kézikönyv 1956 óta további négy kiadást megért, a javítások és bővítések — elsősorban a XI—XVIII. század vonatkozásában — továbbra sem tették megnyugtatóvá a megrajzolt képet. Mindenekelőtt a forrásfeltárás jelent sok gondot. A magyarországi XI—XVIII. századi (de elsősorban a középkori) művészeti emléktárhely európai viszonylatban szokatlanul töredékes — ismert okok miatt. Éppen ezért sokkal összetettebb és sokirányúbb forrásfeltáró és feldolgozó munka szükséges a kérdések megválaszolásához, mint például a nyugati országokban. Metodikai vonatkozásban a történetiség kérdése az, ami sok kívánni valót hagyott maga után még a legutóbbi évtizedekben is — nemcsak a művészettörténet, hanem a néprajz területén is. E két utóbb említett szakág összefüggései és a közös munka sem megoldott. A régészek — történészek — művészettörténészek — néprajzosok együtt-dolgozása is még gyerekcipőben jár.

Előbbiekért azért tartottuk fontosnak megemlíteni, mert éppen a most megjelent két tanulmánykötet bizonyítja legfrappánsabban azt, hogy mennyire ideje volt új utakat keresni művészettörténetírásunknak, s hogy az új módszerek már kezdetben is milyen nagyjelentőségű eredményekre vezethettek.

A társadalomtudományok közül az irodalomtudomány nagy kézikönyve már több éve elkészült, a történeti kézikönyv is folyamatban van, készül a régészeti is (bár rekordlassúsággal), a néprajzi lexikon, s nem maradhattak ki a sorból a művészettörténészek sem. A két megjelent kötet tanulmányainak nagy része is a művészettörténeti kézikönyvvel kapcsolatos.

Bibliográfiai tekintetben is elmaradott volt a hazai művészettörténeti kutatás. 1945 előtt elszórt kísérletektől eltekintve nem volt rendszeres magyar művészeti bibliográfia. 1950-ben Genthon István kis kötete, majd 1955-ben Bíró Béla szerkesztésében egy igen alacsony színvonalú összeállítás állt csak rendelkezésre. 1965-ben az ELTE Művészettörténeti Tanszéke és a Szépművészeti Múzeum égisze alatt a nemzetközi művészettörténeti kongresszus alkalmából egy francia nyelvű annotációkkal ellátott kétkötetes sokszorosított bibliográfia készült az 1300—1500 közötti időszak művészetéről. Ezt kiegészítendő és időben tágabb keretek (1000—1800) között mozgó bibliográfia összeállítását az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja kezdte meg. Az ugyancsak francia nyelvű, annotációkkal ellátott bibliográfia szerkesztése folyamatban van.

A művészettörténeti kézikönyvvel kapcsolatos tanulmányokat eddig a *Művészettörténeti Füzetek* c. kiadványsorozatban publikálták. A két tanulmánykötet írásai ezt a sort folytatják. A tanulmányok közös magja a periodizáció kérdése, nemzetközi összefüggések, esztétikai-történeti-szociológiai megközelítésben.

A „Művészettörténet — Tudománytörténet” írásait Aradi Nóra elemző, irányt mutató, koncepciót jelző bevezetése nyitja meg. Reálisan láttatja meg a szakma eredményeit, feladatait, kiemelve azt, amellyel a kötet hozzájárul az előrehaladáshoz. Különösen megiszívlelendők a komplexitásról és az országos szakmai összefogás igényéről leírtak.

A kötet három jelentős művészeti korszak vitatott kérdéseit elemző tanulmánnyal indul.

Kovács Éva a románkori magyar művészet jellegét, funkcióját, tárgykörét saját részterülete, az ötvösség szemszögéből vizsgálta elsősorban. E korszak ötvöstårgyai nem jelentenek nagyszámú csoportot, s látszólag éppen ezért az időszak művészeti képe tisztázásában sem lehet az ötvösségnek lényeges szerepe. Ezzel szemben Kovács Éva éppen azt bizonyítja be szellemesen, szigorúan következetes logikával (a korábbi kutatás egyik legszembetűnőbb gyengéi éppen formális logikai hiányok voltak), hogy sok fejlődési típus és hatás meghatározásában az ötvösségnek kulcsszerepe van. A tanulmány a leginkább vitatott kérdésekre: antik hagyományok s a honfoglaláskori művészet továbbélése, bizánci hatás, importtárgyak szerepe, ikonográfia, ereklyekultusz és fejedelmi reprezentáció, műfajok stb. kereste a választ. Számos eldöntöttnek vélt problémát kérdőjelezett meg kimutatva, hogy a sokszor tetszetős elméletek semmiféle módon nem bizonyíthatók. Egyetlen apró, bár nem lényegtelen részletet vitatnánk csak, Privina építkezéseit, amelyeknek „keresztény... példaadó mivolta” nem bizonyítható s nem is valószínű. Sajnálatos, hogy a sokszor felröppentett, de a tárgyi anyagban bizonyíthatatlan szláv hatásra nem tért ki eddig.

Galavics Géza a későreneszansz-korabarokk stílus együttéléséről és szétválásáról merőben újszerű, az eddigi felfogástól gyökeresen eltérő képet festett. Az addigi kutatásokat értékelve rámutatott azok felemás voltára, az impozáns anyaggyűjtés mögött meghúzódó metodikai gyarlóságokra. A barokkban az építészet a legkevésbé feldolgozott — pedig ez a legreprezentatívabb. Voit Pál 1970-ben megjelent képes albuma (A barokk Magyarországon) — amelyre Galavics is hivatkozik — rangos népszerűsítő mű, de tudományos vonatkozásban, elsősorban építészeti, nem vitte előre a kutatást. Pedig egyetlen korábbi stíluskorszak építészete sem tárható fel olyan sok vonatkozásban, mint a barokk, hiszen tervek, számadások és egyéb iratok ezrei állnak rendelkezésre, és az építészeti emlékek nagy része áll, sőt átépítés nélküli! A hatalmas méretű építő tevékenység — az ország kétharmadának újjáépítése ill. felépítése s egyharmadának átépítése — statisztikailag és kronológiailag eddig feldolgozatlan. Pedig ezek nélkül bármiféle szintézis csak levegőben lógó elmélkedés. Galavics Géza — Kovács Évához hasonlóan — nem a „főszerepet” játszó művészeti ág elemzését vállalja, hanem egy „mellékszereplőt” — amire eddig jóformán ügyet sem vetett a kutatás —, a sokszorosított grafikáét. Galavics az eddig elfogadott magyar barokk korszakhatár (1600) képtelenségét példák egész sorával bizonyította. A XVII. század közepe az az idő, amikor a barokk nálunk véglegesen teret nyer s megkezdí hódító útját. A tanulmány komplex művészeti-társadalmi elemzések alapján kíséri figyelemmel a barokk elterjedését, a barokk három eredőjét (a feudális uralkodó osztály megerősödése, az ellenreformáció ideológiája, a jezsuita rend tevékenysége). Az új művészet első képviselői tekintetében is sok új megállapítást tartalmaz a tanulmány. Helyesen zárja ki a magyarországi barokk művészet történetéből azokat a magyar származású művészeket, akiknek származásukon túl egyéb kapcsolatuk nem volt szülőhazájukkal (ilyen pl. Bogdán Jakab). Elvi megállapításai tanulságosak lehetnek más tudományágak vonatkozásában is, különös tekintettel a ma is élő s részben újjáéledő közép-európai nacionalizmusra.

Bernáth Máriának a szecesszió tudománytörténete értékelésekor egy stílus parttalan kiterjesztésével kellett szembeszállnia. A másik véglet, amitől elhatárolta magát, a szecesszió lebecsülése — a művészet szemétkosara-szerű felfogás —, ill. a stílus beszűkítése. A szerzőnek mind a külföldi, mind a magyar szakirodalom áthatolhatatlannak tűnő zavaros dzsungelében kellett ösvényt vágnia. Olyan alapvető kérdések sem tisztáztak még ugyanis, hogy mely művészeti ágazatokban jelentkezett a szecesszió — és hogyan. Bernáth Mária vállalkozott az újraértékelésre, s megoldásait gazdag képanyaggal dokumentálta, akár Galavics Géza. A XIX. századi új stílusok megítélésében vannak kirívó nézetek is; Bernáth Mária ennek kapcsán utal az eklektika eddigi megítélésének szükségszerűvé vált átértékelésére is. A szakirodalom áttekintése után méltán vonja le azt a következtetést a szecesszióra vonatkoztatva, hogy „a művészettörténetek kezén egy stílus elsikkadt” (110. old.). Bernáth Mária is a tanulmányozott stíluson belül

egy művészeti ágra koncentrált — a festészetre. A szecessziót — szépirodalmi kitekintéssel — a szimbolizmussal kapcsolta össze. A szecesszió festészetében kiemeli a jellegzetes dermedt pózt. Egyensúlyt teremt a festészet és az iparművészet között. Ugyanis az addigi szakirodalom az iparművészeti alkotásokat emelte ki a festészet rovására. A magyar vonatkozásokra viszonylag kis tér jutott a tanulmányban; a közölt anyag is főleg az osztrák származtatás képtelenségének bizonyítását szolgálja. A tanulmány második fele kissé csapongó, nem eléggé rendszerezett, s így a szecesszió fogalmának kimerítő definiálásával is adós marad.

Beke László elaborátuma a magyarországi művészettörténet egészének korszakolását vette bonckés alá. Rámutatott a korábbi periodizációs viták módszertani fogyatékosságaira. Szellemesen elemezte a fejlődés, a stílusfejlődés, a szabályszerűségek kérdését, majd magával a „stílus” fogalommal foglalkozott. A korszakolásnál a járható útnak a kisebb egységekből való kiindulást tekintette, amely nem lehet egyszempontú. A továbbiakban megjegyzéseket fűzött a „Magyarországi művészet története” c. kötet korszakbeosztásához. Kimutatta a szempontok kaotikus keveredését s ennek következtében a korszakhatárok mesterkéltséget. Az erőltetett határvonalak helyett reálisabbnak tartja a súlypontosítást. Megszívlelendők gyakorlati javaslatai: a szomszédos országok korszakolási kísérleteit is vegyük figyelembe (bár véleményünk szerint azok is legalább annyira formálisak és erőltetettek, mint a magyarországi). A külföldi összefoglalások magyar szempontú ártértékelése azonban minden bizonnyal hasznos lehet. Szükségesnek látszik a magyarországi művészet kronológiájának elkészítése is. A vitában elhangzott hozzászólásokat mindössze négyoldalas összefoglaló rögzíti — túlságosan sommásan.

Szabolesi Hedvig a művészettörténet — iparművészettörténet — népművészet együvé tartozása és kutatási módszereinek összeegyeztetése irányában tett kísérletet. A hozzászólók a vitában hangsúlyozták a közösséget; tényleges megoldási javaslat nem született. Alapvető kérdések várnak még tisztázásra, különösen a „népművészet” és az iparművészet parttalanná változtatásával. A „nép” fogalom és a művészet összekapcsolása, a „művészi” és művészetben aluli meghatározása sem a tanulmányban, sem a vitában nem tisztázódott. Elsősorban az elvi szempontok domináltak, noha inkább gyakorlati megközelítés látszik célravezetőbbnek.

Németh Lajos a külföldi, szociológiával kapcsolt művészettörténeti-történeti kutatás-módszertani eredményekről adott számot — az ekörüli vitákról anélkül, hogy az alkalmazás konkrét kérdésében állást foglalt volna.

Szabó Júlia tudománytörténeti tanulmánya a művészettörténeti kutatás egyik méltatlanul elfeledett alakjára, Pogány Kálmánra irányítja a figyelmet. Pogány 1919-ben a művészeti direktóriumban jelentős tevékenységet fejtett ki, ezért később nyugdíjazták. Későbbi munkásságából elsősorban tudományszervező tevékenysége emelhető ki (pl. az *Ars Una* folyóirat kiadása).

Tímár Árpád Dési Huber István művészetelméleti munkásságát tekintette át, több oldalról megvilágítva, kitérve az eddig kellően nem elemzett részletekre.

Az „*Ars Hungarica* 1973” Aradi Nóra beköszöntőjével indul, amelyben széles profilt előlegez a kiadványnak, melynek célja a nemzetközi tájékoztatás a magyarországi eredményekről. Ezt célozzák az idegen nyelvű tartalmi kivonatok (ezeket sajnálattal hiányoljuk a „Művészet-történet — Tudománytörténet”-ből).

Az első tanulmány Németh Lajosé, a művészettörténeti korszakfogalom értelmezéséről. Ismerteti az utóbbi évtizedek nyugati „korszak” vitáit (stílustörténeti felfogás, szellem-történeti, eszmétörténeti, nemzedék szerinti felosztás s a marxista korszakfogalom). Kitér a korszak és általában a kultúra kapcsolatára, a művészeti mező fogalomra s általános értelemben igyekszik tisztázni a korszak-fogalom és a korszakváltás lényegét.

Marosi Ernő tanulmánya az előbbi kötet stílus-sorát egészíti ki a gótikával. A magyarországi és az európai XIV — XV. századi művészet széles horizontú összehasonlítása során Marosi Ernő felveti a speciálisan „magyarországi típus” létezésének kérdését. Ennek kapcsán elemzi a XIV. századi „várak” (voltaképpen várkastélyok) tipológiáját, mint a „magyar típus” létezés-

sének egyik cáfolatát. A templomelrendezés, a csarnoktemplom-típus kialakulását is sok példával világítja meg. Levonja a következtetést: „... az építészeti típusok áttekintéséből is könnyen kirajzolódik a magyarországi művészet 14–15. századi történetének az a vonása, hogy az európai művészet alapvető típusait sajátos társadalmi és politikai adottságainak megfelelő ütemben és közép-európai szomszédaihoz hasonló módon használja fel. Hasonló helyzetet találunk a képzőművészeti ábrázolások körében is, ahol... az ikonográfiai jelenségek töltik be ugyanazt a szerepet.” (33. old.)

Az ábrázolóművészetek ikonográfiai kutatásának eddigi eredményeit számbavéve kimutatja, hogy mennyire a kezdeteknél tart még a munkánk, hiányzanak a típusvizsgálatok, statisztikai elemzések. Ezek híján pedig nem lehet tapodtat sem előrehaladni. Módszertani példát adva: a Szt. László-legenda ábrázolásának kompozíciós variánsait elemzi. A műalkotások funkcióját elemezve utal a közösség különböző rétegeinek eltérő igény szintjére. A mesterek vándorlásának kérdésében a falusi és városi templomok közötti éles különbséget a vándorlás relációinak tükrében domborítja ki, kibontva a lokális centrumok és a távoli összefüggések ellentétpárját. Utal a városi művészet sajátos rendszerére. Az egyes társadalmi rétegek számára a különböző művészeti ágak is a rétegek helyzetének megfelelő produktumokat hoztak létre. Néhány ellentétpár: városi plébániatemplom — koldulórendi templom ikonográfiája; alakos márvány sírkő — feliratos-címeres mészkő síremlék; portréábrázolásos, aprólékosan díszített pecsét — egyszerű címeres pecsét — stb. A művészetpártolás és reprezentáció is élesen elválík rétegenként. A királyi udvar reprezentációja sajátos jellegű. Még a középkor végén is gyenge a városi polgárság nálunk ahhoz, hogy jelentősebb befolyást gyakorolhasson a művészeti tevékenységre. A királyi udvar kezdeményező szerepe és hegemoniája változatlan marad mindvégig.

A második tanulmány Kovács Éváé, aki két XIII. századi ékszerfajta magyarországi előfordulásait és külföldi megfelelőiket gyűjtötte össze és szembeállította. A páros palástkapocs alkalmazása jól megfigyelhető francia- és németországi szobrokon. Kovács Éva részletesen kitér ennek kapcsán a palástviselet változatainak bemutatására. Általánosságban jellemző tanulmányára, hogy nem környezetükből kiszakítva szemléli a tárgyakat, hanem nagy figyelmet szentel funkcionális kérdéseknek is. Ehhez segítségül hívja az etimológiát is. Ábrázolások, tárgyi emlékek, nyelvhasználat mintaszerű egységbe szövése a tanulmány.

Galavics Géza tanulmánya, „A barokk művészet kezdetei Győrben” az előzőekben ismertett tanulmánykötetben közölt átfogóbb jellegű írásához kapcsolódik (a korabarokk művészet megjelenése). Az egyik legkorábbi hazai nagy barokk központ emléktanyájának elemzésével egyetlen településen belül vizsgálja meg az átmenet kérdését. Plasztikusan mutatja be a barokk szellemi és művészeti élet aszinkronját, kiemelve a jezsuiták tevékenységét. Győr helyzete bizonyos fokig sajátos volt, mert a XVII. század elején lakosságának alig 1/5-e volt katolikus. Jól mutatja az ellenreformáció előrehaladásának irányát és mértékét a művészetpártolók, mecénások körének, tevékenységük jellegének változása. A történeti, szociológiai, esztétikai elemzések szoros egysége teszi mintaszerűvé a tanulmányt, amely külön-külön mutatja be az új művészeti formanyelv jelentkezését az egyes művészeti ágazatokban.

A „Dokumentumok” c. részben Szabó Júlia az 1922-es berlini szovjetorosz kiállításnak a magyar avantgarde-ra gyakorolt hatását mutatja be. Különösen Kassák Lajos szerepét elemzi részletesen. Közli a főbb művek reprodukcióit, s a kiállítás katalógusának szövegét németül és magyar fordításban.

A „Tájékozódás” c. részben Komárik Dénes a magyarországi romantikus építészeti kutatásának tervét közölte, jó bibliográfiával, kitérve a fő feladatokra. Az 1840-es években jelentkező irányzat nálunk a század közepén jutott vezető szerephez. Építetők — építésszek — művek, ez a hármas kapcsolatpillér adja a szerkezet fő vonalát. A levéltári és irodalmi adatgyűjtés tervezete teljességre törekvést sugall, horizontálisan és vertikálisan is — mintaszerű.

Nagy Zoltán a szovjet képzőművészet szemiotikai kutatásairól ad túlságosan is rövidre fogott összefoglalást (Lotman, Lekomcev, Zsegin, Uszpenskij).

A kötetet Beke László ismertetője zárja a Művészettörténeti Füzetek 1—4. számáról, Mojzer Miklós, Galavics Géza, Szabó Júlia és Gervers-Molnár Vera kismonográfiáiról. Néhány apró megjegyzés: Mojzer Miklós a tornyok formai változatait és főleg alkalmazásuknak igen különféle módosításait meglehetősen sommásan elemzi. A torony, a kupola és a kollonád olyan építészeti részletek, melyeknek áttekintése sokkal nagyobb anyag vizsgálatát követeli meg. Gervers-Molnár Vera és az ő nyomán Beke László a keszthelyi kerek kápolnát *várkápolnának* tekinti, noha eredetileg nem várkápolna volt, hanem a XVI. század közepén megerősített ferences kolostorhoz tartozott.

Összefoglalóan annyit szögezhetünk le, hogy mindkét kötet kitűnően szerkesztett, méltán reprezentálja az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja munkáját.

Cs. Cs.

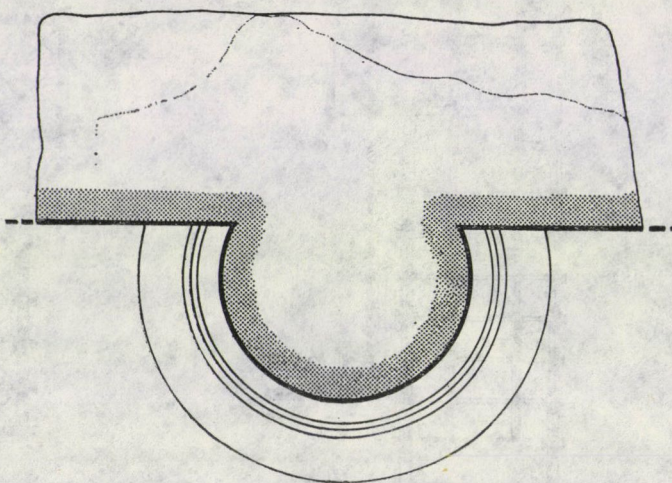
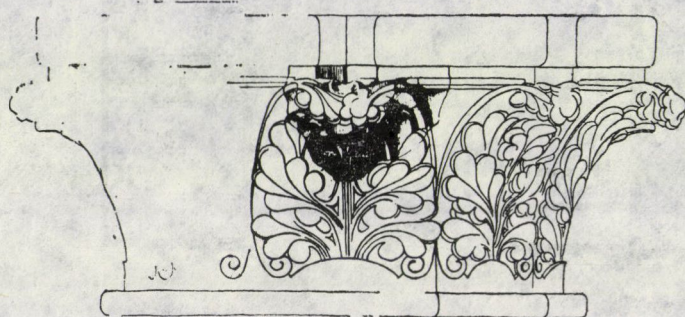
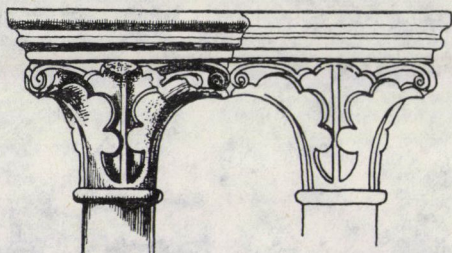
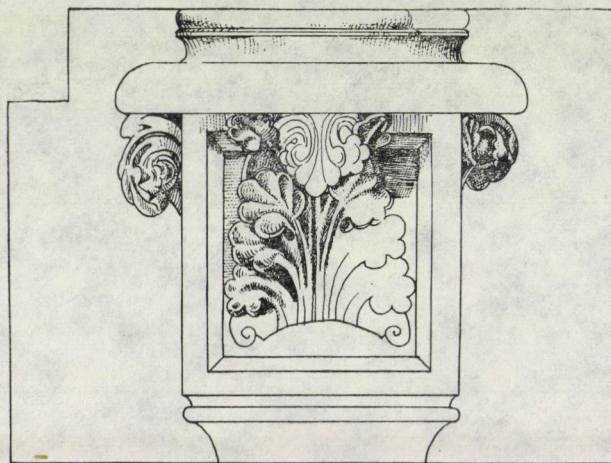
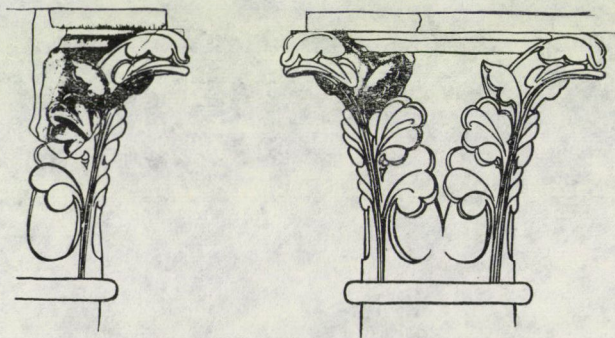
Printed in Hungary

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Zacsik Annamária

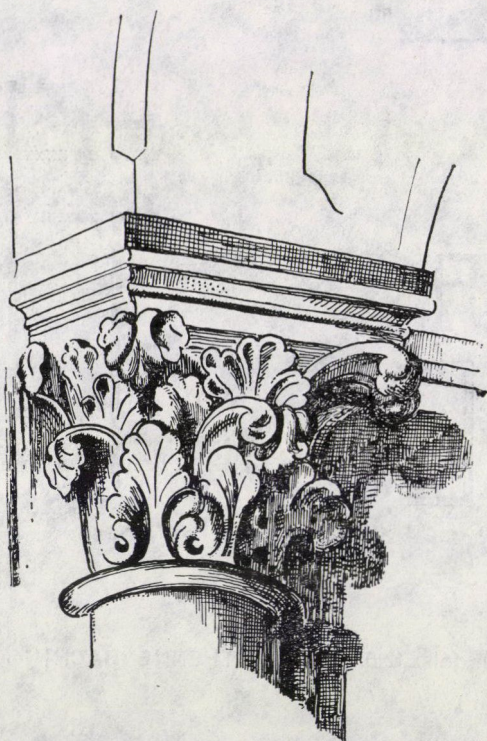
A kézirat nyomdába érkezett: 1974. VIII. 13. — Terjedelem: 14,7 (A/5) ív

74.779 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

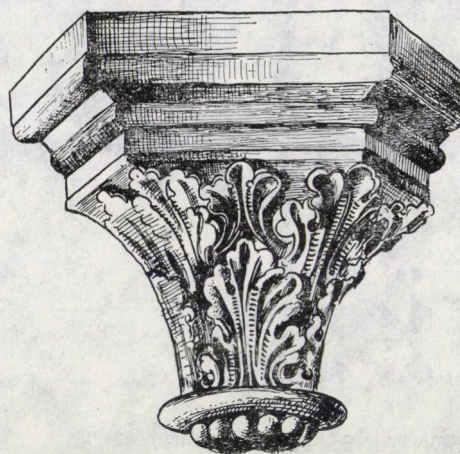

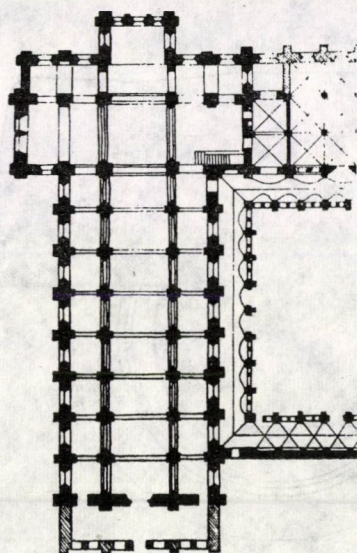
Pilisszentkereszt

0 10 20 cm

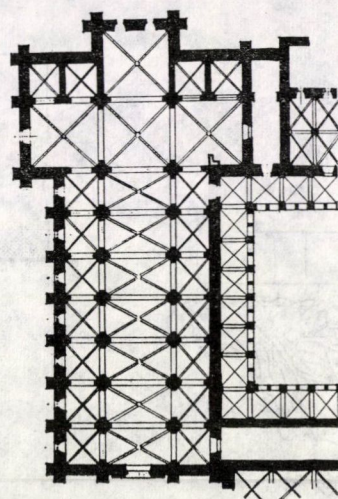

Pannonhalma

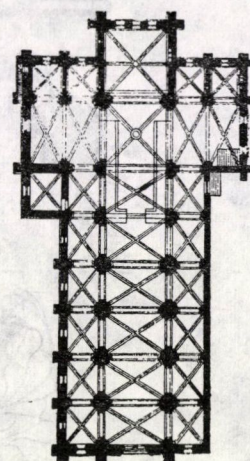

FONTENAY (Fr.) 1139-1147

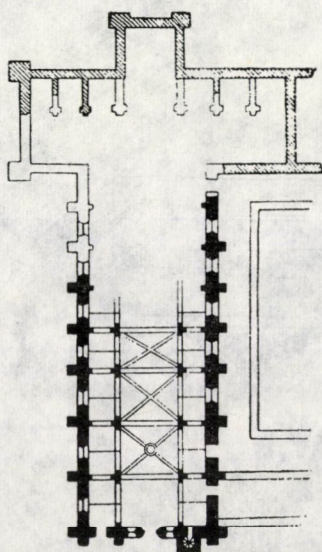

ZIRC (M.) 1182 -

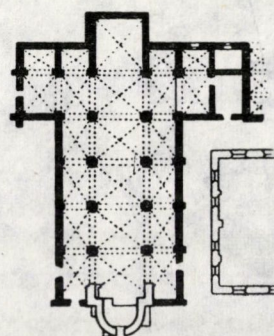

ORVAL I.(Belg.) XII.sz.vége

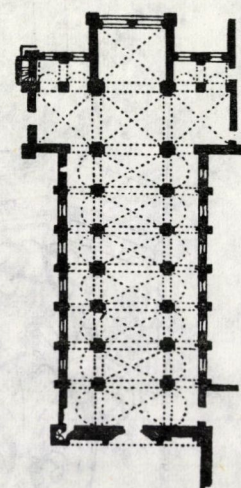
0 50m

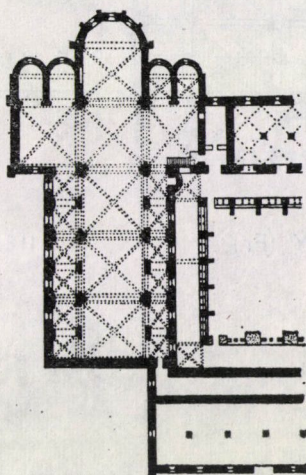
TROIS-FONTAINES I.(Fr.) 1160-1190

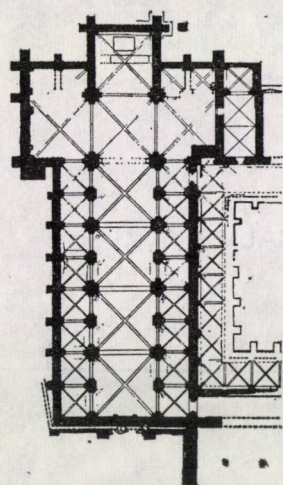
JEDRZEJOW (Lengy) felsz.1210.
(Dimier A. nyomán)

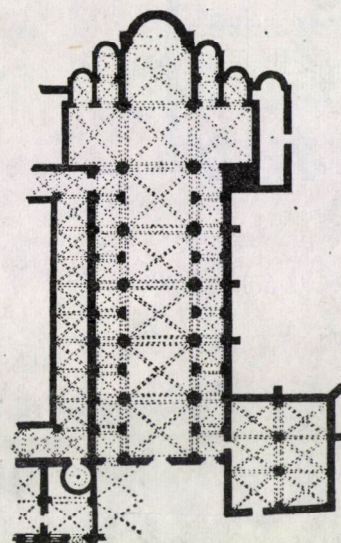
THENNENBACH (Ném.) 1175 -

AIGUEBELLE (Fr) XII.sz.vége

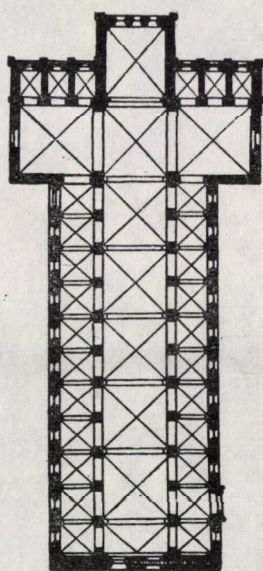

PILISSZENTKERESZT (M.) 1184-
(Gerevich L. után)

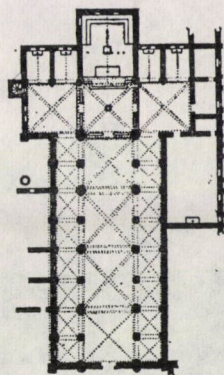

ALTZELLA (Ném) XII.sz.vége

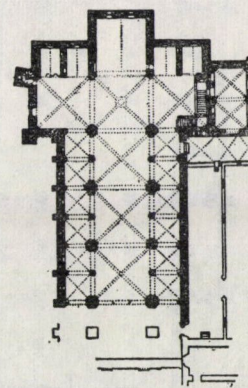
0 50 m

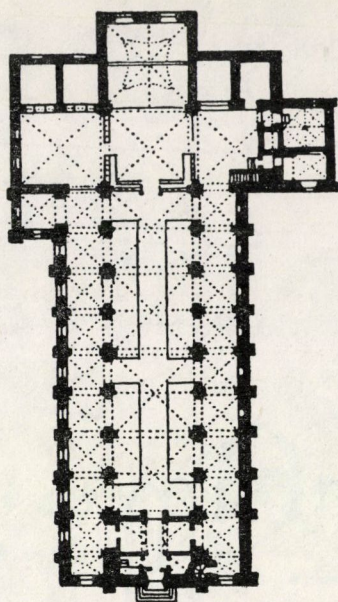
EBERBACH (Ném.) 1146-1178

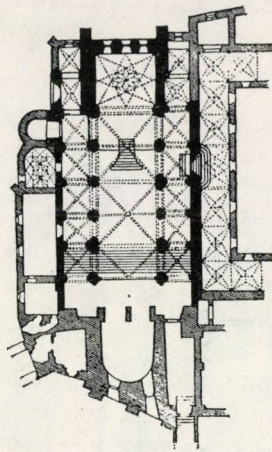
CASANOVA (O.) XII.sz.vége
(Dimier A. nyomán)

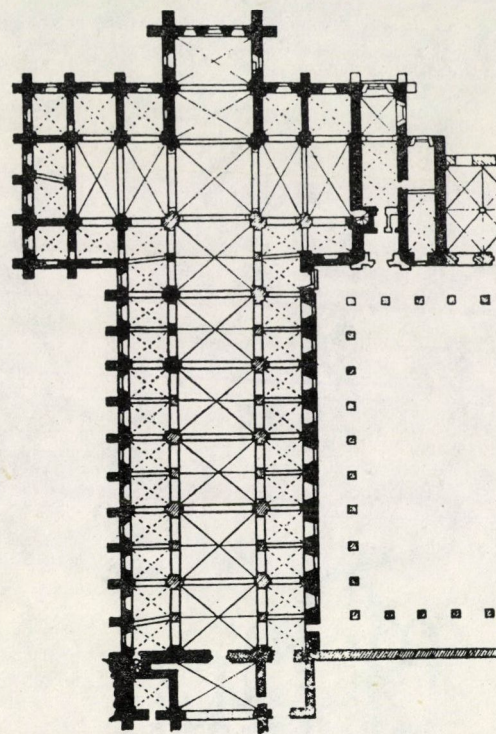
RIPALTA (O.) 1181-1223

SORÖ (Dán) XII.sz.vége

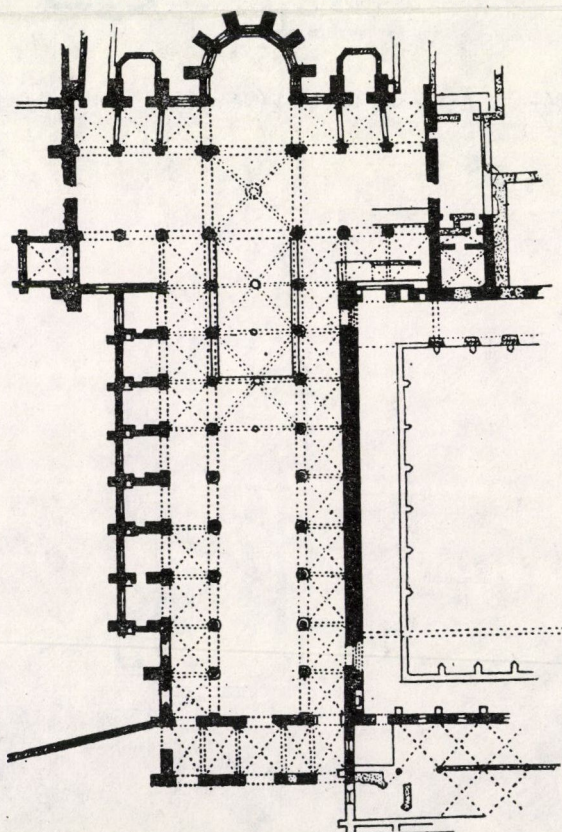

PANNONHALMA (M.) -1224

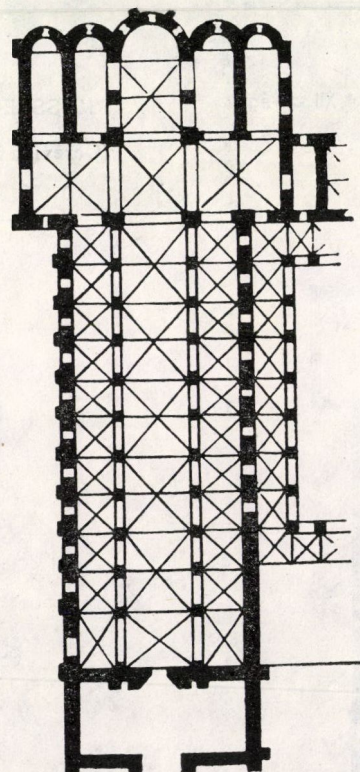
PREUILLY (Fr.) -1185

0 50m

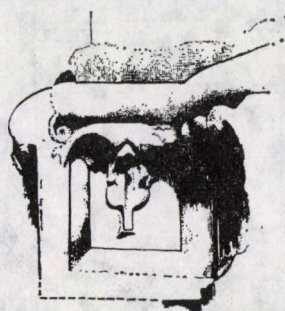
VILLERS (Belg.)

XIII.sz.eleje

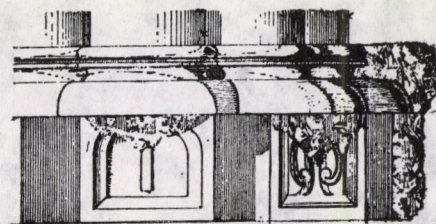

WELEHRAD I.(Cs.) felsz.1228.

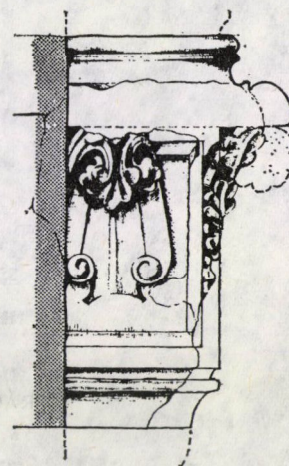
(Dimier A. nyomán)

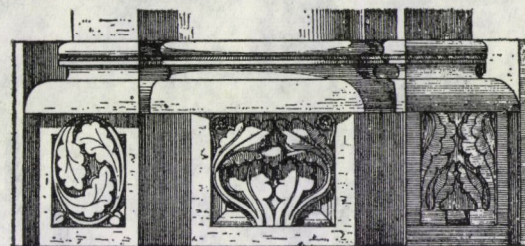
Esztergom

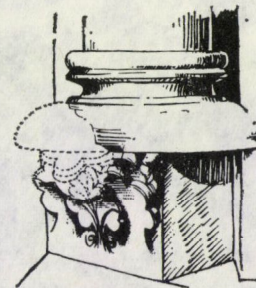
Kalocsa
(Foerk V. után)

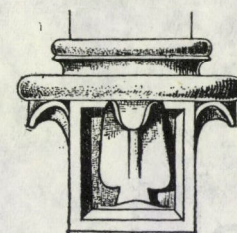
Esztergom

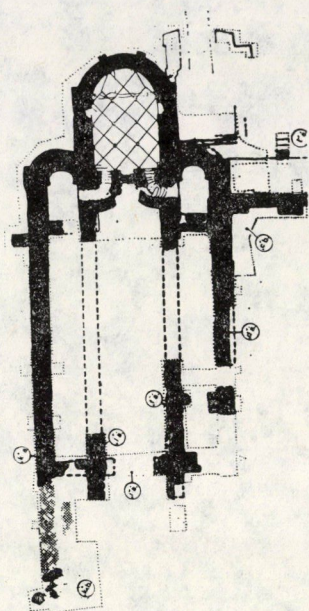
Kalocsa
(Foerk V. után)

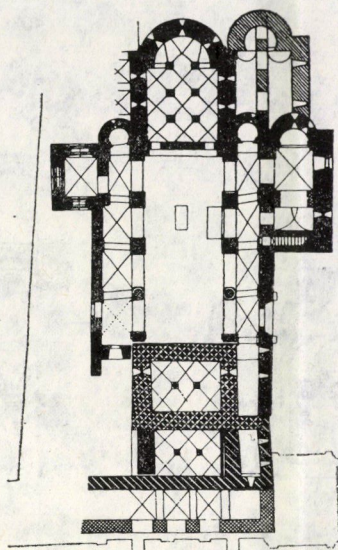
Pilisszentkereszt

22. Talpkocka növényi díszei; esztergomi kalocsai és pilisi párkánylábazat és oszlopfejek

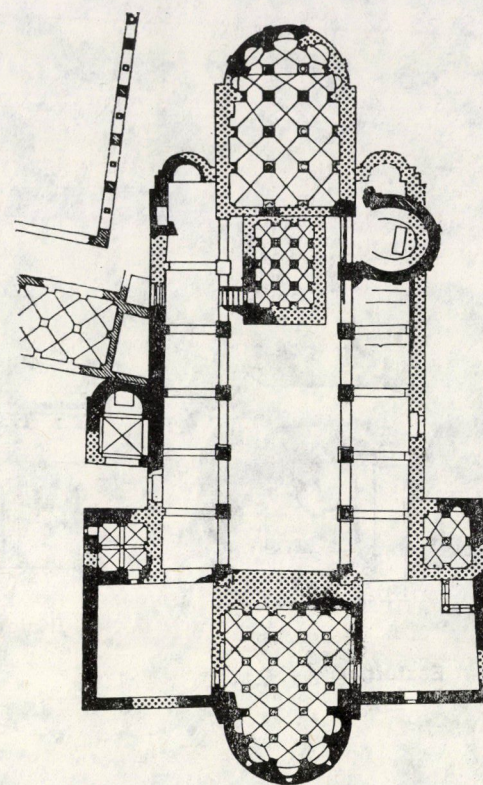

DÖMÖS

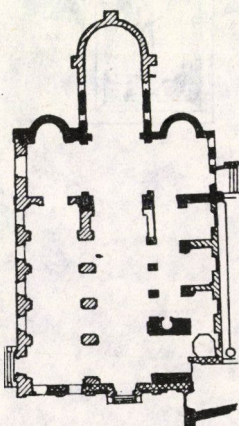

PRÁGA - SZT. GYÖRGY
(Mencl V. nyomán)

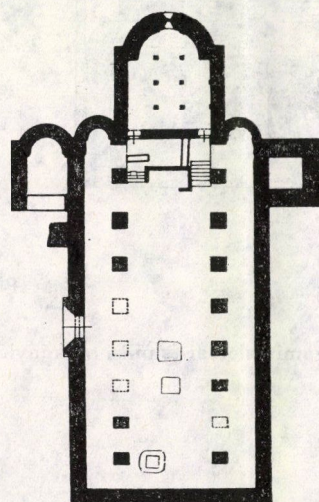
0 20m

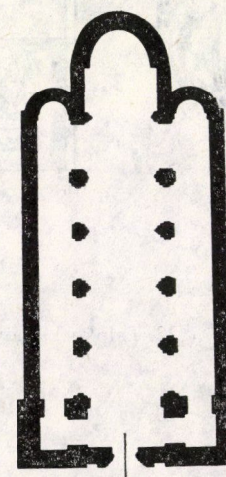
PRÁGA - SZT. VITUS
(Mencl V. nyomán)

HILDESHEIM - SZT. KERESZT

TEPLICE
(Merhautova A. nyomán)

LITOMYŠL

17. Meghosszabbított, félkörívvű apsissal záródó bazilikális templomtípus alaprajzai

„Aki a 30-as évektől a 70-es évekig meg akarja érteni mindazt, ami ebben az országban történt, annak meg kell ismerni azt, amit ERDEI FERENC erről az időszakról, annak problémáiról és megoldást hozó cselekedeteiről írt.”

— részlet Köpeczi Bélának az

ERDEI FERENC

ÖSSZEGYÚJTOTT MŰVEI

első kötetéhez írt bevezetőjéből, mely az Athenaeum „Magyarország felfedezése” sorozatában 1938-ban megjelent kötet fakszimile kiadása, a

PARASZTOK

A kísérő tanulmányt írta Kulcsár Kálmán

235 oldal · Ára 52,— Ft

Az életmű-sorozat következő kötetei a falukutató mozgalom jellegzetes szociográfiai, szociológiai alkotásait mutatják be, így a

MAGYAR FALU

MAGYAR VÁROS

MAGYAR TANYÁK

MAGYAR PARASZTTÁRSADALOM

MEZŐGAZDASÁG ÉS SZÖVETKEZET

c. műveket, ezenkívül évente egy-egy kötet jelenik meg az agrár-gazdaság, tudomány és kultúrpolitika, irodalom és művészet, szövetkezetpolitika, a jog- és államigazgatás köréből.

AKADÉMIAI KIADÓ

A

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK ÚJABB EREDMÉNYEIRŐL
tájékoztatnak az Akadémiai Kiadó folyóiratai

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

Főszerkesztő: HOFFMANN TAMÁS
Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben

Évi előfizetési ára

56,— Ft

ARCHAEOLÓGIAI ÉRTESÍTŐ

Szerkeszti: FÜLEP FERENC
Megjelenik évente egy kötet 2 füzetben

50,— Ft

ETHNOGRAPHIA

Szerkeszti: FÖLDES LÁSZLÓ
Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben

56,— Ft

MAGYAR PEDAGÓGIA

Főszerkesztő: NAGY SÁNDOR
Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben

40,— Ft

MAGYAR PSZICHOLÓGIAI SZEMLE

Felelős szerkesztő: POPPER PÉTER
Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben

80,— Ft

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI**

Szerkeszti: MÁTRAI LÁSZLÓ
Megjelenik évente egy kötet 3 füzetben

40,— Ft

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTESÍTŐ

Szerkeszti: POGÁNY Ö. GÁBOR
Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben

100,— Ft

SZÁZADOK

A szerkesztő bizottság elnöke: ZSIGMOND LÁSZLÓ
Felelős szerkesztő: PAMLÉNYI ERVIN

SZOCIOLÓGIA

Főszerkesztő: MOLNÁR LÁSZLÓ
Megjelenik egy kötet 4 füzetben

80,— Ft

TÖRTÉNELMI SZEMLE

Felelős szerkesztő: RÁNKI GYÖRGY
Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben

44,— Ft

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (1363 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József nádor tér 1.)

**A MAGYAR TUDOMÁNYOK ÚTTÖRŐIT
mutatják be**

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

sorozat kötetei:

IV. sorozat

Főszerkesztő: Ortutay Gyula

Gunst Péter:	ACSÁDY IGNÁC
Lakó György:	SAJNOVICS JÁNOS
Miskolczy Dezső:	SCHAFFER KÁROLY
Szabó Imre:	PIKLER GYULA
Törő Imre:	HUZELLA TIVADAR
Az 5 kötet ára tokban (9×14 cm) 96,— Ft	

V. sorozat

Főszerkesztő: Ortutay Gyula

Zsigmond Gábor:	BEÖTHY LEÓ
Horváth Árpád:	JEDLIK ÁNYOS
Tasnádi Kubacska	
András:	LÓCZY LAJOS
Gaál László:	RODICZKY JENŐ
Korach Mór—Móra	
László:	WARHTA VINCE
Az 5 kötet ára tokban (9×14 cm) 92,— Ft	

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Az

Akadémiai Kiadó új sorozata

HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ

1. kötet

KULCSÁR PÉTER

Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése

252 oldal · Kötve 50,— Ft

2. kötet

DÁN RÓBERT

Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon

272 oldal · Kötve 58,— Ft

3. kötet

SZABÓ GYÖRGY

Abafáji Gyulai Pál

146 oldal · Kötve 36,— Ft

4. kötet

KATHONA GÉZA

Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből

Kb. 240 oldal · Kötve kb. 50,— Ft

TARTALOM

AKADÉMIAI-DIJASAINK

<i>Hahn István: Lukács József: Istenek útjai</i>	173
<i>Dénes Iván Zoltán: Eltagadott örökség: demokratikus törekvések a magyar történet-tudományban a múlt század derekán (R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történelemszemlélet a magyar történetírásban I.—II.)</i>	179

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK TUDOMÁNYOS ÜLÉSE A MŰEMLÉKVÉDELEM ELVI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEINEK MEGVITATÁSÁRA

Mátrai László elnök megnyitója	185
Entz Géza: A műemlékvédelem néhány elvi és gyakorlati problémája	187
Gerevich László akadémikus hozzászólása	199
Granaszti Pál hozzászólása	203
Major Máté akadémikus hozzászólása	209
Mócsy András akadémikus hozzászólása	212
Nagy Mihály hozzászólása	217
Fülep Ferenc hozzászólása	218
Berend T. Iván akadémikus hozzászólása	221
Preisich Gábor hozzászólása	222
Szabó János államtitkár hozzászólása	223
Erdey-Grúz Tibor akadémikus az MTA elnökének hozzászólása	226
Entz Géza válasza	228
Mátrai László elnök zárszava	230

ÜNNEPSÉGEK, TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKOK

A Régészeti Intézet jubileumi ünnepe és 1974. évi tudományos ülés (Makkay János)	233
Köpeczi Béla akadémikus, főtitkár ünnepi beszéde	233
Hunyady György: Beszámoló a Visegrádi Szociálpszichológiai Konferenciáról	249
Bartha Antal: Magyar őstörténeti konferencia	255

TANULMÁNYOK

Gergely Jenő: Giesswein Sándor politikai pályaképéhez	259
Csorba Csaba: A magyarországi várkutatás története	289

RECENZÍÓK

Simon Endre: John Locke: Levél a vallási türelemről	311
Tokody Gyula: Újabb könyvek Ausztria és Magyarország történelmi kapcsolatairól ..	314
Borús József: Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán ..	320
Orosz István: Agrár-szakirodalom és paraszti kultúra	324
Makkai László: Bogdán István: Régi magyar mesterségek	329
Pritz Pál: Kende János: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903—1919.	330
Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának két tanulmánykötete (Csorba Csaba)	333

Megjelent: 1974. XII. 16.

Index: 26.502